

ΜΑΚΣ ΦΡΙΣ

ΣΤΙΛΛΕΡ

МАКС ФРІШ

ШТІЛЛЕР

РОМАН

*З німецької переклав
Евген Попович*

Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
Київ · 1970

ЧАСТИНА ПЕРША ШТІЛЛЕРОВІ НОТАТКИ У В'ЯЗНИЦІ

«Бачиш, вибрати себе самого тому так важко, що в цьому виборі цілковита ізоляція тотожна з найбільшою тривалістю і що, dokonавши такого вибору, вже ніяк неможливо стати чимось іншим чи, радше, перетворитися на щось інше».

«...коли в ньому прокидається жадоба волі (а вона прокидається при виборі, бо вибір наперед її зумовлює), він вибирає себе самого і бореться за себе, як за своє щастя, бо то й є його щастя».

К'еркегор, «Або — або»

ЗОШИТ ПЕРШИЙ

Я не Штіллер! Кажу їм це день у день, відколи мене замкнули до в'язниці (я ще напишу далі, як попав сюди), кажу, присягаюся й вимагаю віскі: мовляв, без віскі не відповідатиму на жадне запитання. Знаю-бо з досвіду, що без віскі я перестаю бути самим собою і схильний улягати всіляким добрим впливам та грати ролю, яка б їм була на руку, але до мене аж ніяк не стосується. А що в теперішній моїй безглуздій ситуації (вони вважають мене за зниклого мешканця свого містечка) йдеться тільки про одне: не дати себе забалакати й матися на бачності перед усіма їхніми чемними спробами вбрати мене в чужу шкуру, бути непохитним, хай навіть і брутальним, коротше кажучи, що йдеться тут про одне — не дати зробити з себе когось іншого, аніж я, на жаль, є насправді, то я не перестану гукати, щоб мені принесли віскі, тільки-но хтось підійде до моєї камери. До того ж уже чотири дні, як я переказав, що віскі не конче має бути найліпшої марки: аби можна пити. Бо як ні, то я буду тверезий, і хай собі тоді хоч скільки мене питають, а нічого не допитаються, принаймні якоїсь правди. Та все дарма! Сьогодні вони принесли мені оцього чистого зошита: маю описати своє життя! Либонь, хочуть, аби я довів, що воно в мене було, і то інше, аніж життя їхнього пана Штіллера, що десь пропав.

— Просто напишіть правду, — каже мій офіційний оборонець, — саму правду. Чорнила можете набрати, коли захочете.

Сьогодні минув тиждень від того ляпаса, що допровадив мене до арешту. Я тоді був (згідно протоколу) на підпитку, й через те мені важко змалювати, як усе виглядало зовні.

— Ходімо з нами, — сказав митник.

— Прошу, не робіть собі зайвої мороки,— відповів я.— Мій потяг ось-ось відійде...

— Але без вас, сказав митник.

Він так шарпонував мене з приступки, що я вже не мав аніякісного бажання відповідати йому. Паспорта мого він тримав у руці. Інший службовець, що штемплював паспорти подорожніх, був ще у вагоні.

Я запитав:

— Що в моєму паспорті не гаразд?

Але відповіді не дістав.

— Я лише виконую свій обов'язок,— проказав, він кілька разів.— Ви ж самі добре знаєте.

Замість пояснити мені хоч кількома словами, що саме не гаразд у моєму паспорті — і то в американському паспорті, з яким я об'їздив півсвіту! — він ще раз мовив із швейцарським акцентом:

— Ходімо з нами!

— Слухайте, добродію, як не хочете дістати ляпаса, то не хапайте мене за рукав: я такого не люблю.

— Ну, рушайте!

Незважаючи на моє ввічливе, але прозоре попередження, він набундючився, відчуваючи на своєму боці силу закону, і заявив, що мені скажуть скоро, хто я такий насправді. І таки дістав ляпаса. Темно-синій кашкет його покотився млинком по пероні так далі, що я аж не сподівався. Митник, тепер уже простоволосий і тому набагато людяніший, ніж був у кашкеті, якусь хвилю стояв такий здивований, навіть не лютий, тільки спантеличений, що я міг би спокійно вскочити до вагона. Потяг саме рушив, із вікон вихилялися пасажири, махаючи руками, навіть двері були ще відчинені. Не знаю, чому я не вскочив у них. А напевне міг би вихопити митникові з рук паспорта, бо він був такий розгублений, наче в твердому синьому кашкеті, що котився собі по пероні, була вся його душа, і аж як кашкет перестав котитися, митника посіла цілком зрозуміла лють. Я нахилився в натовпі, підняв кашкета, оздобленого швейцарським хрестом, сяк-так обтрусив і віддав митникові. Вуха в митника почервоніли, як буряк. Дивно: я пішов за ним, наче не піти було непристойно. Мовчки, навіть не дивлячись на мене — врешті, я ж не тікав,— він завів мене до дільниці, де довелося чекати цілих п'ятдесят хвилин.

— Прощу, сідайте! — сказав комісар.

Паспорт лежав на столі. Я зразу ж зауважив інший тон, гладеньку, не дуже вмілу чемність, з якої зробив висновок, що після годинного майже вивчення паспорта мое американське підданство вже не викликає сумніву. Комісар, наче бажаючи загладити брутальність молодого митника, підсунув мені навіть стілець.

— Ви, чую, розмовляєте по-німецькому, — сказав він.

— А що ж тут такого? — спитав я.

— Прощу, сідайте, — усміхнувся він.

Я лишився стояти й пояснив:

— Я німецького походження. Американець німецького походження...

Він показав на стілець:

— Прощу! — і на мить завагався, сідати йому самому чи ні.

Якби я був не розмовляв у потязі по-німецькому, то, може б, усього цього й не сталося. Мене підбив на розмову якийсь пасажир, швейцарець, що дратував мене від самого Парижа. Той самий пасажир давав також свідчення з приводу мого ляпаса. Не знаю, хто він такий. Я його перед тим ніколи не бачив. У Парижі він зайшов до купе, збудив мене, спіткнувшись об мої ноги, поклав речі, вибачився по-французькому, кинувся до вікна й став прощатися швейцарською говіркою з якоюсь дамою, Тільки-но потяг рушив, мене огорнуло неприємне почуття, що він стежить за мною. Я затулився зачитаним «Нью-Йоркером», хоч знав уже всі дотепи з нього напам'ять, — думав перечекати, поки цікавість мого сусіда вляжеться. Він теж читав газету, цюріхську. Після того, як ми домовилися по-французькому, що вікно буде зачинене, я боявся навіть зайвий раз глянути на краєвид, так явно, так напружено той добродій, що взагалі міг бути чудовою людиною, чекав будь-якої зачіпки, аби почати розмову. Врешті я не витримав і подався до вагона-ресторану, де просидів цілих п'ять годин і трохи випив. Допіру між Мюлузом та Базелем я мусив повернутися до купе, бо ми під'їжджали до кордону. Швейцарець знову став приглядатися, немов звідкись знав мене. Не можу сказати, що йому раптом додало сміливості озватися: либонь, тільки те, що ми тепер їхали його країною. «Пробачте, ви часом не пан Штіллер?» — спитав він трохи ніяково. Я не зрозумів

Його, бо, як сказав уже, випив трохи віскі. Я тримав у руці свій американський паспорт, а швейцарець, що перейшов на свою говірку, розгорнув тим часом якийсь часопис. За нами стояло вже двоє службовців — митник і ще якийсь, із штемпелем у руці. Я подав паспорт. Тепер я відчув, що випив забагато,— до мене приглядалися недовірливо. Мій невеличкий багаж був у порядку. «Це ваш паспорт?» — спитав другий службовець. Спочатку я, звісно, засміявся. Та врешті роздратувався й запитав: «А чий же? Що в ньому не гаразд?» Це вперше мій паспорт викликав сумнів, і то тільки тому, що той добродій сплутав мене з якимось портретом у своєму часописі...

— Пане докторе,— сказав йому комісар,— не буду вас більше затримувати. В кожному разі, дякую вам за інформацію.

У дверях, що їх відчинив йому вдячний комісар, добродій кивнув мені головою, наче ми були знайомі. Отже, пан доктор, яких на світі тисячі. Я не мав ані найменшої потреби відповідати йому.

Комісар повернувся й мовив, знову показуючи мені на стілець:

— Прошу. Бачу, пане Штіллере, що ви не зовсім тверезі...

— Ніякий я не Штіллер! — перебив я.

— ...а все ж сподіваюся,— незворушно вів далі комісар,— що ви розумієте мене, пане Штіллере?

Я похитав головою. Він запропонував мені швейцарську сигару. Певне ж, я відмовився, бо він явно пригощав не мене, а якогось пана Штіллера. І так само не сів, хоч комісар зручно вмостився, наче налаштувався до довгої розмови.

— Чому ви так роздратувалися, коли вас запитали, чи ваш паспорт правдивий?

Він гортав мій американський паспорт.

— Пане комісаре, я не люблю, коли мене хапають за рукави. Я кілька разів застерігав вашого митника. Дуже шкодую, пане комісаре, що не втримався й дав йому ляпаса, і, звісно, готовий негайно заплатити відповідний штраф. Це ж зрозуміла річ. Скільки з мене належиться?

Він усміхнувся, навіть приязно. І заявив, що справа, на жаль, не така проста. Тоді закурив сигару, трохи

обім'яв її губами, старанно, незворушно, наче зовсім не думав про час.

— Ви, здається, досить відома людина...

— Я? Чого це?

— Я не розуміюсь на таких речах,— сказав він,— але той пан доктор, що впізнав вас, начебто дуже високої про вас думки.

Не було ніякої ради: сталась помилка, і хоч що б я тепер сказав, усе здавалося б або манірністю, або правдивою скромністю.

— Чого ви назвали себе Вайтом? — спитав він.

Я говорив і говорив без кінця.

— Де ви дістали цей паспорт?

Він питався майже добродушно й попахкував не вельми запашною сигарою, застромивши великі пальці за шлейки, бо день був гарячий і комісар, не маючи вже мене за іноземця, розстебнув зверху куртку, досить не вигідну на таку пору. Він дивився на мене, зовсім не слухаючи моєї мови.

А я казав далі:

— Пане комісарє, я п'яний, ви маєте слухність, цілковиту слухність, але я протестую проти того, щоб якийсь там не відомий мені доктор...

— Він каже, що знає вас.

— Звідки?

— З часопису.— І, скориставшись моєю зневажливою мовчанкою, додав:— Ви маєте дружину в Парижі. Правда?

— Я? Дружину?

— На ім'я Юліка.

— Я їду не з Парижа, а з Мексіки, пане комісарє,— пояснив я.

І сказав йому назву судна, тривалість подорожі, годину прибуття до Гавра, годину виїзду з Веракруса.

— Це все може бути,— заперечив він,— але ваша дружина мешкає в Парижі. Вона танцюристка, якщо я добре зрозумів. Буцімто надзвичайно гарна жінка.

Я мовчав.

— Юліка — її сценічне ім'я,— поінформував мене комісар.— Колись вона була начебто хвора на легені й жила в Давосі. А тепер веде балетну школу в Парижі. Правда? Уже шість років.

Я тільки мовчки глянув на нього.

— Відколи ви зникли.

Я все ж таки мимоволі сів, аби почути, що читачі ілюстрованих часописів ще знають про чоловіка, який, очевидно, дуже подібний до мене, принаймні в докторових очах. Я взяв сигару, і комісар, заражений повагою до мене, що її посіяв той доктор, дав мені вогню.

— А самі ви скульптор.

Я засміявся.

— Правда? — І, не чекаючи відповіді, повів далі свої:— Чому ви подорожуєте під чужим прізвиськом?

Дарма я присягався, він мені не вірив.

— Шкода, — сказав він і, пошукавши в шухляді, дістав блакитний формуляр, — шкода, пане Штіллере, але як ви й далі відмовлятиметесь показати свій справжній паспорт, мені доведеться передати вас до кримінальної поліції. Самі ж, певне, розумієте.

Він струсив попіл із сигари.

— Я не Штіллер! — знову сказав я, коли комісар почав сумлінно заповнювати довжелезний формуляр. Та він, здавалося, мене вже взагалі не слухав. Я всяко пробував — і врочисто, і розважно: — Пане комісаре, я не маю іншого паспорта! — Або, сміючись: — Це ж просто безглуздя! — І хоч був п'яний, але дуже добре відчував, що чим більше я говорю, то менше він мене слухає. Врешті я крикнув: — Так мое прізвисько не Штіллер, хай вам чорт! — крикнув і грюкнув кулаком по столі.

— Чого ви так нервуетесь?

Я підвівся.

— Пане комісаре, зараз же віддайте мені мій паспорт!

Він навіть не глянув на мене.

— Ви арештовані, — сказав він, гортаючи лівою рукою паспорт, щоб виписати номер, дату видачі, прізвисько американського консула в Мехіко — все, що в таких випадках вимагає блакитний формуляр, і додав навіть привітно: — Сідайте.

Камера моя — я саме виміряв її своїм черевиком, що має неповних тридцять сантиметрів, — маленька, як усе в цій країні, чиста, що аж дихати важко від гігієни, і якраз через те й гнітюча, що все в ній на місці, все доцільне й задовільне. Ні більше ні менше! Все в цій кра-

їні гнітючо достатнє. Я виміряв: довжина 3,1 метра, ширина 2,4 метра, висота 2,5 метра. Гуманна в'язниця, нічого не скажеш, і це найпідліше. Немає павутиння на стелі, немає цвілі на стінах — нічого, чим би можна було обурюватись! Є в'язниці, які народ бере штурмом, зачувши про них; тут нема чого штурмувати. Я знаю, мільйони людей живуть гірше за мене. Ліжко на пружинах. У загразоване вікно вранці заглядає сонце, о цій порі року десь до одинадцятої години. Стіл має дві шухляди; на нім лежить біблія й стоїть лампа. Якщо мені кудись треба, то досить натиснути на білий гудзик — і мене поведуть до відповідного місця, де немає старих газет, що їх перед тим можна почитати, є самий тільки м'який туалетний папір. А цюте це в'язниця, і бувають хвилини, коли хочеться просто завити. Та людина не вие, так само як не вие в будь-якій установі, а витирає рушником руки, чемно ступає по лінолеумі, дякує, коли її знову замикають до камери. Крім по-осінньому жовтого вже листя каштана, я нічого не бачу, навіть як стаю на пружинне ліжко, що, зрештою (в черевиках), заборонено. Найбільше, звісно, дошкуляють згуки невідомого походження: відколи я взнав, що в цьому містечку є ще трамваї, то майже не завважую їхнього гуркоту. Натомість дуже набридає незрозуміле белькотіння диктора радіо десь у сусідстві, щоденний гармидер сміттярів і шалене витріпування килимів на лунких подвір'ях. Здається, що в цій країні панує якийсь хворобливий ляк перед брудом. Учора задля переміни вони бавили мене тріскотінням пневматичного свердла: десь довбали вулицю, щоб потім заасфальтувати її наново. Часто в мене складається таке враження, що в цьому містечку я єдиний маю дозвілля. Із гомону на вулиці, коли свердло часом затихає, можна зробити висновок, що тут дуже багато лаються і мало сміються. Опівночі, коли зачинаються всі пивниці, горлають п'яні. Раз співали студенти, наче не в Швейцарії, а десь у самому центрі Німеччини. Приблизно о першій усе затихає. Але від того, що я гашу світло, мало що міняється: ліхтар з вулиці освітлює мою камеру, тіні від ґрат лягають на стіни, заламуються на стелі, а як надворі вітряно, ліхтар гойдається, тіні стрибають — збожеволіти можна. Уранці, коли світить сонце, вони принаймні лежать на підлозі.

Якби не мій наглядач, що приносить їжу, я б і досі не знав, про що власне, йдеться. Тут, мабуть, кожен, хто читає газети, знає, ким був Штіллер. Через те майже неможливо довідатися щось певне: кожен поводить-ся так, наче ця справа всім відома, а насправді сам про неї знає лиш приблизно.

— Якийсь час його начебто шукали в озері,— каже наглядач,— але не знайшли, а тоді раптом пішла чутка, що він десь в Іноземному легіоні.

Він насипає мені юшки й пояснює:

— Багато швейцарців так роблять, коли все тут починає драгувати їх.

— Вступають до Іноземного легіону?

— По триста щороку!

— А чому ж саме до легіону?

— Бо їм тут усе діє на нерви.

— Розумію, але чому до Іноземного легіону? Там же ще гірше.

— А мені що?

— То, кажете, він просто лишив дружину в Давосі, хвору?

— Може, то було її щастя!

— Вам так здається?

— А мені що? Відтоді вона мешкає в Парижі.

— Я вже знаю.

— Танцюристка.

— Знаю.

— Надзвичайно гарна жінка.

— А сухоти? — питаю я співчутливо.

— Вилікувалась.

— Хто це сказав?

— Вона сама.

— А... звідки ви все це знаєте?

— Звідки? З часописів.

Щось докладніше годі довідатись.

— Іжте! — каже наглядач.— Іжте юшку, поки гаряча, і не псуйте собі нервів, містере Вайте. Бо панове лікарі тільки на те й чекають, я їх знаю!

Юшка-міністра — непогана, взагалі на їжу нарікати не доводиться; і наглядач, здається, прихильний до мене. В кожному разі, не називає мене (як усі!) паном Штіллером, а містером Вайтом.

Маю оповідати! І то правду про своє життя, тільки щиро правду! Купка чистого паперу, авторучка, яку я на державний кошт можу щохвилини наповнити чорнилом, і крихта доброї волі — куди ж дітись тій правді, як я візьмуся до неї з своєю авторучкою! І досить мені тільки, твердить мій оборонець, чесно триматися фактів, як правда вже буде наша, так би мовити, хоч руками її бери. Бо де ж вона дінеться, як я її всю спишу? А під фактами, здається мені, мій оборонець насамперед розуміє назви місцевості, дані, які можна перевірити, наприклад, де я працював, які мав інші прибутки, де й скільки жив, скільки маю дітей, скільки разів був розлучений, якої ври тощо.

Р. С.

Де я був 18 січня 1946 року?

Прогулянка на в'язничному подвір'ї.

Вона далеко не така страшна, нє така принизлива, як здається, і я справді радий, що зможу знову ходити, бодай по колу. Подвір'я величеньке, між бруківкою, проглядає мох, посередині росте гарний клен, далі здіймається мур, обвитий плющем. Звісно, багато важить те, що ми ще носимо не в'язничне вбрання, а цивільне, те, в якому нас арештовано. Коли ми трошки розширюємо коло, що по ньому маємо гуляти, то бачимо піддашок, де тріпоче на вітрі білизна, а як ні — то тільки небо над довколишніми будинками, повне туркотливих голубів. На жаль, ми мусимо ходити вервечкою, один за одним, тож навіть порозмовляти не можемо. Переді мною, веслючи руками, щоб легше було йти, виступає огрядний чоловік з блискучою лисиною (як у мене) і з цілими згортками сала на потилиці — мабуть, новачок. Коли наглядач добродушно підганяє його, він, насилу повертаючи шию, чи то розлучено, чи збентежено озирється довкола й шукає німим поглядом підтримки. Підтримки проти чого? За мною йде італієць, що любить співати, як купається під душем. Наглядачі не годні втриматися зі сміху, коли він передражняє мене. Я раз обернувся, щоб побачити свій портрет. Він справді смішний: руки за спиною, поза мислителя, через неува-

жність раз по раз вибивається з кола, тужний погляд кружляє десь понад ближнім муром. Людина, яка не-сміливо переконуює себе, що це не її місце. Та ще й незграбна привітність інтелектуала. Мабуть, добре мене мавпує, що насмішив навіть єврея, єдиного інтелігента серед в'язнів, який, на жаль, гуляє по другий бік кола, отже, ми можемо порозумітися тільки на мигах. Він начебто не покладає ніяких надій на швейцарське правосуддя... Раптом хтось підбиває ногою сиру картоплину й починається гра в футбол. Доходить до кількох спритних комбінацій, аж нарешті старший наглядач, дуже коректний чоловік, що відчуває себе особисто ображеним, коли станеться щось некоректне, перехоплює картоплину. Стати всім! Поважне питання: звідки взялася картоплина? Ми мовчимо, осміхаємось. Наглядачі із обитою картоплиною в руці переходить від в'язня до в'язня, заглядає у вічі. Кожен стискає плечима. Наглядач пропустив ту мить, коли картоплину можна було просто викинути; мимо його волі справа раптом стає важлива, принципова. Я все це сприймаю як фарс, мені здається, що наглядач сам насилу стримується, щоб не засміятися й не відпустити нас усіх, і водночас у душу крадається почуття: а може, вони підготували якісь тортури і їм досить украденої картоплини, аби кинутись на нас із розпеченим залізом? Раптом зізнається мій єврей. Загальний регіт! Навіть наглядач відчуває, що те зізнання (він зроду не бачив, щоб єврей грав у футбол) може бути тільки глюмом, а це ще гірше за крадіжку сирої картоплини. Він наказує євреєві, аж блідому з хвилювання, виступити з кола. Решті всім — п'ять хвилин бігом руш! Бідолашний товстун переді мною, бовтаючись, як гумова грільня, повна води; відстає, звісно, вже в першому крузі, стинає навпростець собі дорогу, аж нарешті наглядач зупиняє його. Вони людяні, аякже. Тільки, зрозуміло ж, мусить бути лад і якась повага. Зрештою, ми ж у в'язниці попереднього ув'язнення... Часом, коли я сиджу сам у своїй камері, мені здається, що це тільки сон. Що я можу кожної хвилини встати, відвести руки від обличчя й опинитись на волі. Що в'язниця — тільки в мені.

— Я намагався,— каже мій офіційний оборонець,— зробити ваше коротке перебування у в'язниці до суду

якомога приємнішим. Давати в'язням віскі заборонено! Зате ви маєте найкращу камеру в цілому будинку, повірте мені, не найбільшу, але єдину, куди вранці заглядає сонце, з краєвидом на старі каштани. Щоправда, дзвони на соборі занадто гучні, я згоден. Але що ж ви хочете — не можу ж я перенести собор десь-інде!

Мій оборонець має слухність, як і в усьому, що він каже, але відповідає їй в такий спосіб, що аж ніяк мене не переконує, а проте завше правда виходить не на моєму боці. Дзвони їхнього собору, металевий гук, що розлягається двічі на день, щонайменше двічі, коли не випадає шлюбу чи похорону, такий рев, що не чути власних думок, що аж повітря сколихується, безгучно тремтить, такий ляск, як буває, коли стрибнеш із надто високого трампліна,— ті дзвони оглушують мене, забивають памороки, я просто баранію. Але мій оборонець має слухність, він не може перенести собору десь-інде! А що я мовчу, мовчу з відчаю, він дістає свою теку й мовить:

— Гаразд, перейдемо до справи!

Мій оборонець добрий чоловік, у кожному разі, не злобливий, з гарної родини, порядний аж до способу вбиратися, трохи заникуватий, але навіть заникування стало його манерою, а насамперед він справедливий, безсумнівно справедливий, аж до дрібниць, безнадійно справедливий, справедливий із природженого переконання, що справедливість існує принаймні в правовій державі, принаймні в Швейцарії. Разом із тим він не дурний, багато знає, чисто енциклопедія, а не людина, а надто обізнаний у швейцарських справах, тож говорити з ним про Швейцарію просто нема ніякого сенсу. Кожна критична думка про Швейцарію тоне в потоці історичних фактів, що їх годі заперечити, і врешті виходить, що коли ти не хвалиш його Швейцарії, то завше не маєш слухності, точнісінько як із дзвонами їхнього собору. Може, мене так дратує його незворушність, коректність і поміркованість. Він переважає мене своїм інтелектом, але витрачає весь свій інтелект тільки на те, щоб не припускатися помилок. Мені такі люди видаються потворами. Я не можу нічого йому закинути: він має мене за людину добру, в кожному разі, не злу, власне, за цілком розважну, за людину доброї волі, за швейцарця. З цього погляду він мене й боро-

нить і щоразу доводить до шаленства. Я тоді круто повертаюсь на підборах, лишаю його сидіти на ліжку, стаю до нього спиною і, заклавши руки в кишені, мовчки дивлюся на старі каштани за ґратами, вперто не відповідаю на його слова, просто через те, що не зношу таких людей, які не вважають себе, а отже, й мене, здатними на вбивство.

— Я цілком вас розумію,— каже він,— цілком розумію! Ви розгнівані на Швейцарію, бо вона зустріла вас арештом. Це цілком зрозуміло, тобто я хочу сказати, що ваш гнів зрозумілий, бо гірко дивитися на батьківщину через ґрати...

— Як це — на батьківщину? — питаюся я.

— Тільки,— перескакує він через моє досить істотне запитання,— не утруднюйте мені оборони. На жаль, деякі ваші вислови з приводу арешту попали до преси. Навіщо дратувати людей? Прошу вас задля вашої ж користі надалі стримуватися від будь-якої критики нашої країни. Врешті, це ж і ваша батьківщина.

— Що ж я такого сказав?

— Люди тут дуже вразливі,— пояснює він з похвальною щирістю і водночас із явною нехиттю виповідати власними устами закид Швейцарії.— Та вернімось до нашої справи. Я прочитав усі акти, і якби ви були такі ласкаві поінформувати мене тепер, де і як ви жили ці останні шість років...

Він щоразу мене питає про це. А я ж присягався, що без віскі нічого не казатиму. Він дістає із своєї шкіряної теки справу — цілу паку паперів, що їх навіть перегортати важко, як не зняти перед тим скріплювачів. Я сміюся йому в обличчя. Він певний, що то моя справа, і читає мені папери цілими годинами. Ніби нудота, що нею він частує мене день у день, не ті самі тортури!

— Пане докторе,— перебиваю його сьогодні,— я їду просто з Мексіки...

— Ви так кажете, я знаю.

— Я їду просто з Мексіки,— ще раз кажу я,— і повірте, що знамениті офіри ацтеків, які вирізували людські серця з живого тіла, аби скласти їх на олтар богам,— дитяча забавка порівняно з тим, що чекає людину на швейцарському кордоні, коли вона з'явиться туди без документів або з фальшивими документами. Дитяча забавка.

Він тільки усміхається.

— Отже, ви признаєтесь, пане Штіллере, що з вашими американськими документами не все гаразд?

— Ніякий я не Штіллер!

— Мене повідомлено,— каже він спокійно, наче я не кричав на нього,— що ви, очевидно,— ніхто інший, як Анатоль-Людвіг Штіллер, народжений у Цюріху, скульптор, одружений із пані Юлікою Штіллер-Чуді, зниклий шість років тому, востаннє замешканий у Цюріху, Штайнгартенгасе, 11. Я взяв на себе...

— Оборону пана Анатоля Штіллера.

— Так.

— Моє прізвище Вайт.

Та я не годен йому втовкмачити цього, хоч би й сто разів казав. Розмова наша нагадує грамофонну плиту, коли голка в певному місці перескакує назад на ту саму борозенку.

— Як це? — питає він.— Як це ви не Штіллер?

— Ну, бо не Штіллер.

— Як це? Мене повідомлено...

Нарешті я замовкаю. Єдиний мій порятунок від цього ласкавого добродія — це те, що час його обмежений. Він вважає себе за мого оборонця й тому ображається, що я, вислухавши від нього всю справу, не йду йому назустріч. Нарешті він запихає її до теки, мовчки вовтузиться коло замка, аж поки таки замикає його, підводиться, озирається, чи нічого не забув — ручки, окулярів, подає мені руку, наче після програної партії в теніс, повідомляє, коли прийде завтра...

P. S.

Він переконаний, що я не винен. Що це означає? Раптом мені наворачтається на думку, що на того зниклого Штіллера падає якась підозра. То ось чого тутешня влада так палко бажає знайти свого запропащеного громадянина: тоді можна буде щось з'ясувати.

Кнобель (так зветься мій наглядч) — щира душа, єдиний, хто мені вірить, як я щось оповідаю. Поки він прибирає в камері, я лежу на ліжку. Він має підлогу доти, доки з викручуваної ганчірки починає текти така

чиста вода, що хоч її пий. Вони, видно, страшенно дбають про зовнішню показність. Навіть із ґрат у цій країні витирають куряву.

— Оскільки ви самі казали, що вбили свою дружину...— починає наглядач.

Колись, чотирнадцять років тому, він торгував городиною, мав візок і кобилу Реслі, про яку й досі ніжно згадує. Спершу я думав, що він говорить про свою дружину. Відколи він повдовів, то працює наглядачем і каже, начебто за цілу його службу я перший в'язень, який не починає запевняти, що він невинний, коли зайдеш прибирати до камери. Каже, що не може вже зносити тієї балаканини самих тільки чесних людей. То, мабуть, щось огидне. Я довідуся, що в сусідній камері сидить банкір, який цілими годинами плаче, а далі — сутенер, що теж торочить тільки про честь. Я, мабуть, наглядачеві подобаюсь. Ще торгуючи городиною й перебуваючи під пантофлем у своєї дружини, він, видно, зовсім не так собі уявляв цю в'язницю. Певний був, що там уже є що послухати. Аж на тобі! Коли хочеш почути щось від злочинця, то мусиш бігти в кіно, каже він, як і всі... Він розуміє, що мені не дуже хочеться говорити про своє перше вбивство, адже то була моя дружина.

— А яке було друге? — питає він.

— Та друге вбивство було таке, що його не варто й згадувати,— кажу я, здираючи шкірку з ковбаси.— Я вже знав, що я вбивця, тож мені не треба було якогось особливого настрою. Це сталося в джунглях.

— Ви були в джунглях, містере Вайте?

— Звісно, був.

— А хай йому грець! — дивується він.— Ото чудасія.

— Ви знаєте, що таке джунглі?

— Тільки з документальних фільмів, містере Вайте.

— Отакі вони й є,— кажу я і навмисне роблю довгу паузу. Врешті починаю: — Я знав, що той Шміц крутиться на Ямайці, і через те цілими місяцями тримав ножа за лівою халявою.

— А хто такий Шміц?

— Директор Шміц!

— Не чув такого.

— Гангстер, що промишляє олійками до голови,—

пояснюю я.— Такий собі, бачте, мільйонер, що йому в порядній правовій державі довелося б кепсько.

— І ви його ножем?..

← Атож.

← А хай йому грець!

← Індіянським.

На жаль, Кнобель прибирає вісім камер і не може довго засиджуватися. Він і так уже гається в мене довше, ніж в інших в'язнів, чесних. Він справді щира душа: щоразу, коли вони в'язнів годують своїм несвіжим швейцарським сиром, приносить мені сервелат, і то за свої власні гроші. Щоправда, я сервелат теж не дуже люблю, а надто без пива, бо він з часником і запах чути ще не одну годину, коли вже думаєш про зовсім інші речі,— але мене зворушує його добра ласка.

Пані Юліка Штіллер-Чуді, дружина зниклого, зажадала ліпших знімків, щоб даремно не їхати сюди з Парижа. Три чверті години обставляли мене лампами, аж я впрів. І вказівки за вказівками:

— Тримайтеся цілком вільно.

Я сиджу в своїй камері, дивлюся на стіну, а бачу пустелю. Наприклад, пустелю Чіуауя. Бачу величезну пустку, повну квітучих барв там, де вже ніщо більше не квітне, барв квітучого полудня, барв смерку, барв невимовно прекрасної ночі. Я люблю пустелю. Жадного птаха в повітрі, ані сліду води, ані найменшої комашки, нічого немає, тільки тиша, тільки пісок, пісок і знову пісок, не гладенький, а хвилястий, покучерявлений вітром, на сонці жовтий, як тьмяне золото або як кісткове борошно. Подекуди трапляються балки, виповнені тінями, сині, як оце чорнило, наче наляті чорнилом. І ніколи на небо не набіжить хмара, навіть імла його не затягне, ніколи тиші не порушить шурхіт якоїсь тварини, тільки то тут, то там стримлять поодинокі кактуси, рівні-рівнісінькі, схожі на органні рури чи на семи-палі свічники, але високі, як будинки. Рослини, проте нерухомі, як архітектурні витвори, навіть не зелені, а швидше рудуваті, як бурштин, поки світить сонце, і чорні, як вирізані ножицями, голубої ночі,— все те я

бачу розплющеними очима, не вві сні, наяві, хоч і ніколи не зумію його змалювати, і кожного разу, коли я бачу його, мене бентежить неймовірність нашого існування. Скільки пустель на цій планеті, де ми гостимо! Раніше я не знав про це, тільки читав. Ніколи не усвідомлював собі, що все, з чого ми живемо, є дарунок вузенької оази, неправдоподібний, як ласка. Яюсь, серед убивчої полудневої спеки, задушною, як могила, ми зупинилися коло води. То була перша водозбірня за багато днів, перша оаза за нашу подорож. Надійшло кілька індіан, мовчазних і несміливих, подивитись на нашу машину. Знову кактуси, та ще кілька всохлих агав, кілька прив'ялих пальм — то була оаза. Питаєш себе: що тут люди роблять? Питаєш себе далі: а що людина взагалі робить на землі? І радий, що тобі треба братися до перегрітого мотора. В затінку від клаптя іржавої гофрованої бляхи, покидька якоїсь далекої цивілізації, що її тепер навіть важко собі уявити, стоїть осел, а навколо п'яти халуп з непаленої глини, без вікон, як тисячу чи дві тисячі років тому, звісно, кишат' діти. Нам яюсь пощастило рушити далі. Вдалині ми бачили червоні гори, проте вони не ближчали, і часто хоч і чути було гуркотіння перегрітого мотора, але я не міг визначити, чи ми їдемо, чи ні. Простору наче вже не існувало, і тільки зміна дня й ночі свідчила, що ми ще живемо. Надвечір тіні високих кактусів і наші також подовжувалися; велетенські, на сто метрів завдовжки, вони рухались обіч нас по піску, що був тепер медового кольору, а денне світло дедалі блякло й блякло, прозорий серпанок порожнього всесвіту. Але сонце ще світило. А з не затьмареного імлюю фіалкового присмерку впливав велетенський місяць такого самого кольору, як гори піску, осяяні останнім сонячним промінням. Ми їхали так швидко, як тільки міг витримати наш джип, і навіть відчували горду свідомість, що наші очі єдині бачать усе те: без них, без наших смертних людських очей, що пливли через пустелю, не існувало сонця, був тільки безмір сліпої енергії, не існував без них ані місяць, ані земля, взагалі не було світу, не було свідомості творення. Це сповнювало нас, пам'ятаю, врочистою пихою; невдовзі по тому лопнула задня шина.

Ніколи не забуду пустелі!

Я сиджу в своїй камері, дивлюся на стіну і бачу

Мехіко, пливучі садки Мехіко, гондоли на рудуватій воді, що виблискуює віддзеркаленою блакиттю, гондоли, що плывуть майже нечутно, всі прикрашені свіжими квітами, корсо на каналах, а навколо садки, сповнені вічної весни,— Аркадія, тільки індіанська. В одному вузенькому човнику, що його краї ледве вистають над рудуватою, під веслами побриженою водою, пливе стара індіанка з немовлям, прив'язаним за плечима. Вона пропонує лагідним тихим голосом букетик орхідей. Я таких ще зроду не бачив. Вони складені з надзвичайним смаком, успадкованим від давніх поколінь. Ацтеки не визнавали свята без квітів. А ось якийсь метис продає пухляк — мексиканську горілку, зроблену з соку агави; він набирає в келих каламутного питва й подає мені. Воно відгонить брагою, липкою задухою і солодкістю тропіків. А навколо в гондолах сидять індіанці, цілими родинами. Бо саме неділя (як і сьогодні), всі їдять і п'ють, усі задоволені. Ось пара закоханих, що недавно ще тільки спізналися. Вони сидять рівенько одне коло одного й тримаються за руки. Вони найняли повну гондолу музик — з гітарами, у величезних мексиканських капелюхах. Темні, розбійницькі обличчя, а голоси солодкі, як мед. Це народне корсо, наполовину правдива краса, а наполовину несмак. І я вертаюсь думкою до пустелі: ось що роблять люди на землі! Молода дівчина лежить долілиць на носі гондоли, занурила руки в ліниву течію, мовчазна й щаслива, а тим часом десь поблизу вибухає гучний регіт. Та здебільшого вони, як я вже сказав, сидять тихо, майже отупілі чи принаймні сонні. Я бачу обличчя гарні, наче з утраченого раю, чужі обличчя, останні рештки великого міста ацтеків. Воно було оточене озером і сполучене з суходолом тільки двома греблями, індіанська Венеція, як називали його іспанські літописці. Для індіанців, що не знали колеса, вода була найліпшою дорогою, і озеро здавалося їм, мабуть, справжнім раєм. Кажуть, що подекуди його береги відривалися й плавали, як завітчані острови. Індіанці, що понад усе люблять квіти, плели з очерету плоти, насипали на них землі й баговиння, садили там навіть деревця й плавали собі по озері на тих квітучих острівцях. Згодом озеро замулилося, а далі й висохло, зосталася лише невелика калюжа, що на ній тепер святкові гондоли, в яких поєдналися краса й

несмак, нагадують ще про занепад дивовижного народу, а сучасне Мехіко, місто з поганими й гарними хмарочосами, стоїть достотно на болоті, видно, як його будівлі западають у землю, невпинно, по кілька сантиметрів щороку... Я бачу руду землю довкола, піраміди, загуслу лаву, мертву змію на дорозі, роздавлену машиною, стерв'ятників, що чекають на здобич, бачу буйні орхідеї, що обліпили телефонні дроти, і великі, схожі на гриби капелюхи мексіканців, їхні білі бавовняні сорочки й червонясті обличчя. Ярмарок у Мексіці! Він нагадує кольорові фільми. Такий самий мальовничий, а все ж насправді бувають хвилини, коли людину нагло посідає страх. Смердить здохлою собакою. Діти сидять голими задками на купках покидьків, на гнилих овочах. На землі розкладено товар на продаж, я ще й нині його бачу: квасоля й горох, горіхи, якісь не відомі мені овочі, а поміж ними солодощі, обліплені роями мух, і риба, що починає тхнути на палючому сонці. Побіч тесля майструє дитячі труни, вони стоять цілими стосами, грубі й дешеві. А селянки, сидячи просто на бруці, продають горщики, якийсь натяк на давні індіанські взірці, але грубі й дешеві. Всюди безліч прекрасних квітів, проте запаху їхнього не чути: там, де не смердить жахливо м'ясом, що гние на сонці, смердить клоакою, і треба добре владати собою, щоб не перенести своєї огиди на людей. То не якась там приміщення, напаковане людом, а ярмарок під голим небом, місце те звать, здається, Амекамеа, гарний ярмарок, не сумний, тільки моторошний. У тій тліні є щось демонічне, наче прокляття, яке все, що тільки може цвісти, й пахнути, обертає на сморід, на розпад і гнилизну. І людина вже не борониться: ніхто не відкидає вбік здохлої собаки, лиш часом стомлено віджене мух, перше ніж засунути до рота тортілью. До того ж усюди повно клишоногих і калік,— сонце й небесна блакить здаються чистим глумом. Я не можу позбутися дивного почуття: що сталося? Проте нічого не сталося! Все дуже мальовниче, лагідне бурштинове світло великих платин, під ним обличчя чужих жінок, над ним облупане барокко іспанської церкви, позеленілий мідяний хрест і всюди орхідеї. А крізь зелене листя бананових пальм, що висить, як великі обтріпані корогви, я бачу вічні сніги Попокатепетля, Курної гори, що вже не куриться, дивовижне

біле шатро. Від чого ж мені стає моторошно? Хоч би де ми спинилися набрати бензину я неодмінно побачу сліпого з простягнутою рукою. На кавових плантаціях є така муха, що як укусить, то спершу набігає гнійний прищик. Його треба вичистити, та немає лікаря й немає грошей на лікаря. Далі личинки попадають у кров, а звідти в очі, й вони розпливаються, мов розбите яйце, в жовтаву масу. І люди, старі й малі, стоять осліплені з простягнутою порожньою рукою. Один співає з катеринкою. А на дахах сидять грифи, великі смердючі птахи, що часом, коли їдеш відлюдними дорогами, цілими зграями здіймаються з якогось падла: з роздавленої змії, з гнилого віслюка чи з убитої людини, якої ще ніхто не знайшов. Тих птахів видно всюди; чорні й брудні, вони обсідають дахи навколо мальовничого ярмарку. Стерв'ятники, птахи Мексики.

І все-таки там було гарно!

Чого я не лишився там?..

На щастя, мій прокурор (чи слідчий — я не розуміюся на таких речах) — симпатична людина, скептик, що й собі самому не завше вірить. Між іншим, він єдиний такий чемний, що стукає, перше ніж зайти до камери.

— Ви, мабуть, знаєте, хто я такий, — усміхається він.

— Пан прокурор?

Я не розумію, чого він усміхається. Руки він тримає в кишенях піджака, сам якийсь наче збентежений. Мое перше враження таке, що цей чоловік хоче мені в чомусь признатися. Він довго приглядається до мене, наче заглиблений у якісь потаємні думки, що стосуються його самого. Мені навіть якусь хвилю здається, що він глухий. Він відверто роздивляється на мене — дорослі рідко так роблять, принаймні пристойність не дозволяє когось так довго вивчати, — і, похопившись, аж трохи червоніє.

— Ви курите? — питає він. Я кажу, що не курю, і він, шукаючи запальнички, аби прикурити цигарку, додає: — Я, власне, прийшов до вас цілком приватно. Тож не подумайте, що я хочу вас допитувати. Мені кортіло познайомитися з вами...

Пауза.

— Ви справді не курите? — питає він.

— Тільки сигари.

— Моя дружина передавала вам вітання, — каже він, сідаючи на ліжко, як давній знайомий, і шукаючи очима попільнички — мені здається, все задля того, аби не дивитися на мене. — Звісно, якщо ви справді пан Штіллер!

— Мое прізвище Вайт, — кажу я.

— Я не хочу випереджати слідство, — каже він так, наче просить вибачення чи відчуває полегкість, і затягається цигаркою. Він, очевидно, не зразу знаходить, що в цій ситуації казати далі. І тільки по кількох хвилинах порожньої балачки, млявої через його неухважність, — про те, який тепер на вулицях панує гамір, особливо від моторолерів, про те, що віскі, і взагалі алкоголь, під час попереднього ув'язнення, «на жаль», суворо заборонені, — він раптом заявляє: — Сам я ніколи не бачив Штіллера. Принаймні свідомо не бачив. Раз нам випало розмовляти по телефону, як вам, мабуть, відомо, — то був виклик з Парижа, але не знаю, чи то були ви.

Нараз його тон змінюється — стає добродушний:

— То ви вбили свою дружину, містере Вайте?

Я відчуваю, що він також мені не вірить. Він усміхається, та, коли ми мовчки ззираємося, усмішка гасне.

Він питає, навіщо я вбив дружину.

— Бо кохав її, — кажу я.

— Хіба це причина?

— Бачите, — пояснюю я, — вона робила велику жертву тим, що жила зі мною. Всі мої знайомі так вважали, вже не кажучи про її знайомих. Сама вона, звісно, й словом не промовилась, як їй тяжко жити зі мною. Вона була дуже шляхетна людина, ви могли б запитати, кого хочете, пане прокуроре, всі так вважали. Такої шляхетної, казали всі, такої гарної людини, як моя дружина, ще світ не бачив. А ми ж бували майже тільки серед освіченого товариства. Врешті я й сам так гадав, я захоплювався нею, щоб ви знали. Мене вабила шляхетність. Оце й було її нещастя. Не можу вам навіть сказати, як часто мені та жінка пробачала. Ох, як часто!

— Що пробачала?

— Що я такий, як є.

Він часом докидає якийсь запитання, наприклад:

- Ви часто сварилися?
- Ніколи не сварилися.
- Навіть перед убивством?

— Ані разу,— кажу я,— а то б не дійшло до вбивства. Ви, мабуть, не можете собі уявити мою небіжку, пане прокуроре. Кожне голосне слово було для неї чимось таким дивним, що я ніколи на нього не зважувався. Я ж вам кажу: вона була така шляхетна людина, що ніхто з наших знайомих ще такої не бачив. І з такою шляхетною жінкою бути одруженим — ви собі уявляєте, пане прокуроре? Я дев'ять років місця собі не знаходив через докори сумління. А як раз на тиждень не витримувал тих докорів і, наприклад, шпурляв тарілкою об стіну, то здавався сам собі вбивцею перед своєю дружиною, атож, убивцею! Так тяжко було жити зі мною тій делікатній жінці.

— Гм,— гмукає він.

— Нема чого всміхатися,— кажу.— Мені потрібні були цілі роки, аби зрозуміти, що я її вбивця, й зробити з того відповідні висновки.

— Гм,— знову гмукає він.

— Я ні від чого не відпираюсь,— кажу я.— Але не сподівайтесь, що мене мучить сумління, пане прокуроре, я вже не маю його. Просто якось його зужив. Мене стільки мучило сумління, поки вона була жива. Так, для неї життя зі мною було жахливе, просто жахливе.

— І через те ви її... вбили?

Я киваю головою.

— Розумію,— каже він.

— Такого ніхто не витримає. Не можна роками терпіти муки сумління, пане прокуроре, не знаючи, через що воно тебе мучить!

І т. д.

Не знаю, чи він мене зрозумів.

Раз на тиждень, щоп'ятниці, нам дозволено купатися під душем, по десять хвилин, по десять в'язнів разом. Тільки тоді я й бачу своїх сусідів, і то голих-голісіньких, серед пари й хлюпоту води, тож поговорити між собою майже не можна. Один в'язень, що вважає себе за невинного, вперто не вживає мила. Низенький італієць щоразу співає. Важко під душем щось відчитати на

фізіономіях, переінакшених пасмами мокрою чуба й піною з мила. Та ще й те заважає, що людина гола. Ми звикли бачити відкритим тільки обличчя, тут же мимоволі мусиш розглядати все тіло, а це невелика втіха. Можна хіба що вгадати: робітник, інтелігент, спортсмен, службовець. Здебільшого наші голі тіла неприємні — невиразні, в найкращому випадку — природні, найчастіше — трохи смішні. Я зазнав мимовільно з одним німецьким євреєм: ми з ним миемо один одному спину, бо сам не всюди дістанеш. Обидва ми вважаємо, що треба було б митися щодня. Після дитячого майже вереску під раптовим холодним душем, що ним старший наглядач виганяє нас до роздягальні, ми всі притихаємо, рожеві, як немовлята, з чубком, як у хлопчаків. Здається, крім мене, тут немає тяжких злочинців. Завдяки тому, що моє прізвище (як Штіллера) стоїть у кінці абетки, я ще можу хвилю порозмовляти з німецьким євреєм. Ми обидва вважаємо, що особиста гігієна в Швейцарії не дуже відповідає їхньому прагненню до зовнішнього глянсу. Він розповідає про тутешнє своє помешкання, де він теж, за угодою, має право митися теплою водою тільки в кінці тижня. Потім крокуємо поодиночі до камер, завивши шиї рушниками.

Сьогодні я отримав такого листа:

«Дорогий брате! Можеш собі уявити, що я майже очей не склепив, відколи дістав звістку про тебе від тамтешньої кантональної поліції. Анні теж дуже схвильована. Це моя кохана дружина — ви напевне сподобаєтесь одне одному! Не гнівайся, що я не приїхав відразу до Цюріха, бо цими днями ніяк не можу. Ти часом ні на що не хворий, коханий брате? Бо на знімку такий худий, що я аж злякався. Насилу впізнав тебе. Ти був у батька в притулку? Хай він тебе не дратує, він дуже постарівся, ну, та ти ж його й сам знаєш. Ти вже, певне, чув, що мати померла. Вона не мучилась так, як ми боялися. Ми якось підемо разом на її могилу. Відколи поліція повідомила мене, що ти знов у Швейцарії, я весь час думаю про матір. Вона часто чекала тебе з години на годину, нікому не казала, але ми добре знали, чого вона лягає спати пізніше за всіх: певна була, що ти того вечора таки приїдеш. Знай, що

мати завше тебе боронила, щоразу казала, що, може, ти хоч сам живеш щасливо.

Нам, звісно, дуже цікаво, дорогий брате, як тобі йдеться. В нас тут майже нічого не змінилося. Я працюю управителем, із моєї ферми в Аргентині нічого не вишло, бо саме тоді ніяк не можна було матір лишити саму, але нам живеться непогано.

Чи ти чув, що ваш приятель Алекс наклав на себе руки? Принаймні кажуть, що він начебто ліг під газову грубку. Чи він не був ваш приятель? Але годі вже про смерть, краще скажу тобі ще раз, які ми раді, що ти з'явився. Про Юліку, либонь, нічого тобі писати, газети кажуть, що їй тепер набагато краще. Вона ще була на материньому похороні. Я розумію, що їй потім уже не хотілося бачити нас, твоїх кривних. Вона буцімто й далі мешкає в Парижі. Може, ти вже говорив з нею?

Не ображайся, як я на цьому й скінчу, бо в нас тут саме виставка городини і приїхав представник Федеральної ради. Я так тебе й не розпитався як слід ані про твоє життя, ані про твої думки на майбутнє. Бажаю тобі, любий брате, якнайшвидше вийти на волю! А тим часом щиро твій

Вільфрід

Як тільки я звільнюся на два дні, то неодмінно відвідаю тебе. Сьогодні я лиш хотів тобі написати, що ти, звісно, кожної хвилини, коли захочеш, можеш оселитися в нас».

Вони вже не вірять жадному моему слову. Врешті, мені, мабуть, доведеться присягатися, що пальці, якими я присягаюся,— мої власні пальці. Сміх, та й годі. Сьогодні кажу своєму оборонцеві:

— Ну певне ж, я Штіллер.

Він витріщає на мене очі:

— Що це означає?

От тобі й маєш: уперше в його чесному мозкові прокидається думка, що я справді можу бути кимось іншим, а не їхнім запропащим Штіллером. Але ким? Я підказую йому: може, радянським агентом з американськими документами? Він не дається на жарт: на його думку, все радянське ніяк не надається до жартів, воно просто надто погане, як, з іншого боку, все швей-

царське просто надто гарне, щоб жартувати з нього. Я підказую: може, я есесівець, що на якийсь час зник, а тепер знову зачув нюхом собі роботу, воєнний злочинець із досвідом у східних справах, на яких тепер великий попит? Але як їм докажеш, що я воєнний злочинець? Хоч би як я гаряче запевняв, що це правда, без доказів вони мене не пустять на волю. Мій оборонець навіть не вірить, що Мексіка краща за Швейцарію. Коли я йому кажу це, він гільки гнівається:

— Яку це має дотичність до нашої справи!

Мого оборонця не цікавить, як зміям виривають отруйне жало, щоб можна було використати їх у славнозвісному індіанському танці гадюк. Ще менше його цікавить, як індіанці готуються до смерті. Так само йому байдуже, хто видав наказ на розстріл мексиканських революціонерів. А в тому, що мексиканське небо належить стерв'ятникам, а мексиканські родовища — американцям, він сумнівається. Справді нелегко по годині щодня бавити розмовою цього чоловіка. Посеред розповіді, що принаймні мене самого встигла захопити, він перебиває:

— Орісаба? А де вона лежить?

Він дістає свою ручку й не дає мені спокою, аж поки не занотує моєї так само ввічливої, як і лаконічної відповіді; тоді зразу ж питає далі:

— Отже, ви там працювали?

— Я такого ніколи не казав! Я заробляв гроші й жив.

— Як?

— Дякую, дуже добре.

— Я питаю, як ви заробляли гроші?

— Так, як усі заробляють. У кожному разі, не своєю працею.

— А чим?

— Ідеями.

— Поясніть докладніше.

— Я був ніби радником у гасієнді, — кажу йому й роблю такий рух, немов загібаю свої чесні прибутки.

Він удає, ніби не помічає того руху:

— Що таке гасієнда?

— Велике земельне володіння, — відповідаю я й досить докладно змальовую свою посаду, незначну, але таку, що через неї переходили неминучі хабарі з обох

боків, своєї ідеї з приводу тих хабарів, а також топографічне положення Орисаби — просто райське, поблизу тропічної зони, але ще поза нею. Не люблю тропіків, їхньої буйної рослинності, просякнутої задухою, їхніх величезних метеликів, вогкого повітря, вологого сонця й липкої тиші, повної отруйних плодів. Орисаба лежить іще якраз над цією зоною, на узгір'ї, овіяному вітрами з верховин. За нею біліють сніги Попокатепетля, перед нею синіє Мексіканська затока, схожа на величезну блакитну мушлю, а навколо простягся квітучий сад, десь такий завбільшки, як цілий швейцарський кантон. У ньому цвітуть не тільки орхідеї, що ростуть тут, як будяки, а й корисні рослини: фінікові та кокосові пальми, інжир, цитрини й помаранчі, тютюн, оливи, кавові й шоколадні дерева, ананаси, банани тощо...

Сьогодні мій оборонець каже:

— Ви, здається, не дуже обізнані з Мексікою.

Мій оборонець попрацював.

— Усе, що ви мені вчора розказували, анітрохи не відповідає правді. Ось, прошу. — Він показує мені книжку з міської бібліотеки: — Уже Беніто Хуарес мав собі за мету ліквідувати велике землеволодіння. Йому не пощастило домогтися свого. Порфірію Діаса скинуто через те, що він опирався на великих землевласників, а потім, як вам, либонь, відомо, пішла ціла низка кривавих революцій, і все, аби ліквідувати велике землеволодіння. Підпалювано монастирі, розстрілювано землевласників, а скінчилося диктатурою революціонерів. Усе це ви можете прочитати ось тут. Прощу, а ви мені кажете про квітучу гасіенду, що буцімто була така завбільшки, як швейцарський кантон...

— Атож, якщо не більша.

Мій оборонець хитає головою:

— Навіщо ви мені оповідаєте такі небилиці? Ви ж самі розумієте, що так ми ніколи не посунемося далі. Це ж просто неправда! Ви, мабуть, ніколи не були в Мексіці.

— Прощу, як собі хочете.

— Хто б міг у нинішній Мексіці посідати таку велику гасіенду — за уряду, що твердо забороняє велике землеволодіння?

— Сам член уряду...

В такі матерії мій оборонець не хоче вдаватися. Він

нервується, коли відчуває щось підозріле, а насамперед як щирий швейцарець не зносить, коли хтось жартує з чужих вад замість засудити їх і рішуче окреслити як типові за залізною завісою. Він тоді зразу заявляє, що Мексіка — комуністична країна. Я на таке твердження не можу пристати хоча б тому, що добре знаю її, не кажучи вже про ту обставину, що мексиканські корисні копалини переважно перебувають в американських руках, отже, переважно добре бережені, та й протяг до великих земельних володінь я вважаю не за комуністичну рису, а за чисто людську, то чого ж ми, люди вільні, не можемо говорити про все людське?..

Мій оборонець каже:

— Перейдімо до справи!

Мені ж історія мого міністра з гасієнди видається такою цікавою, що я не можу її замовчати. Він був чи не фабрикантом конторських стільців, що їх кожна держава потребує у величезній кількості. І не єдиним фабрикантом таких стільців. Та якось його вибрали на міністра торгівлі, і він сам, власною персоною, сів на державний стілець. Аби щось робити, він видав заборону на довіз товарів з-за кордону. Яке ж то було горе для всіх, хто любив виготовляти конторські стільці, — матеріалів скоро забракло. Можна собі уявити, що міністрові торгівлі доводилось нелегко. А як уже дійшло до останнього, тобто як матеріал, що його бракувало в країні, був закуплений у Сполучених Штатах і гарнесенько складений у стоси по той бік кордону, міністр не міг більше встояти перед бідканням конкурентів і на два тижні закон про заборону довозу був скасований. Звісно, решта всі не встигли зробити закупи, збанкрутували й були раді, коли їм запропонували вступити в трест. А міністр торгівлі, хоч йому й нічого не можна було закинути, не потребував більше віддаватися служінню батьківщині, він осів у занедбаній гасієнді, що нею хоч якось винагородила його держава, і цілою душею взявся піднімати її на ноги з допомогою кількох тисяч наймитів, що їхніх мальовничих брилів я й досі не можу забути. Коли ми сиділи на тінистій веранді, вони завше були в нас перед очима, мов білі гриби на вкритих цвітом палючих ланах, і скоро гасієнда справді стала сразковою, раєм земним...

Довідався від прокурора:

На Анатолія-Людвіга Штіллера, скульптора, востаннє замешканого в своїй майстерні по Штайнгартенгасе в Цюріху, зниклого в січні 1946 року, падає якась підозра, що її мені не можуть докладніше назвати, поки не доведено, хто я такий. Здається мені, що йдеться тут не про якусь дрібницю. Шпигунство? Не знаю, що мою думку штовхає саме в цей бік. А, зрештою, мені байдуже: я не Штіллер. Як би їм хотілося, щоб я був Штіллер! Чи він винен, чи не винен, а їм його бракує, як у шахах пішака: без нього не можна скінчити справи. Торгівля наркотиками? Коли ж ні, я відчуваю, що тут пахне радше політикою, до того ж підозра з боку федеральної поліції (так мені наче підказує вираз обличчя мого прокурора) оперта на дуже хисткі підстави. Сам факт, що людина раптом зникла, зваблює, природно, на всілякі домисли.

P. S.

Аж тепер мені спало на думку (я тим часом знову собі гортав біблію), що обидва — і оборонець, і прокурор — між іншим питали мене, чи я знаю російську мову. Я відповідав, що, на жаль, не знаю. Бо, мовляв, російська мова, мабуть, дуже гарна, як і взагалі слов'янські мови... Чи не можна було тут такого казати?

Ніщо не минуло мене! Найближчим часом вони хочуть мене звести з тією паризькою дамою. Як видно з карток, вона білява або рудувата, на вигляд дуже прикладна особа, худорлява, але зграбна. Їй послали мій знімок, так само, як і братові зниклого. Дама та твердить, що вона моя дружина, і має прилетіти сюди літаком.

Прогулянка на в'язничному подвір'ї — одинцем! Так гуляти дуже приємно, але мене посідає задума. Ця пільга свідчить, що керівні панове й далі ще (або що далі, то більше) вважають мене за свого зниклого Штіллера. Вони мене лишають навіть без наглядача, і я можу не тільки гуляти по колу, а й сидіти на лавці

проти сонця, малюючи собі щось гіллячкою по піску. Тільки треба не забувати щоразу стирати малюнок червикою, а то вони вважатимуть його за мистецтво, й порухують за ще один доказ того, що я зниклий Штіллер. Минає осінь. То тут, то там, наче просто з неба, спадає на землю жовтий кленовий листок. Видно по небу, що осінь: його блакить стала блякліша, прозоріша. Повітря прохолодне, особливо зранку. Заснована павутиною просторінь. Туркочуть голуби, і коли на соборі озивається дзвін, вони здіймаються вгору, немов срібляста хмарка, а по мурах слідом за ними нечутно перебігає зграйка тріпотливих тіней, Вони сідають на гребенях дахів і на ринвах, а по якійсь хвилі опускаються знову на моє тихе подвір'я, дріботять навколо моєї лавки й туркочуть.

Я їй розкажу оповідку про Ізидора. Правдива оповідка! Ізидор був аптекар, отже, людина сумлінна. Він непогано заробляв, мав кілька дітей і був саме в розквіті віку. А вже й говорити не доводиться, що своїй дружині Ізидор був вірний чоловік. От тільки не зносив, що дружина завше питала його, де він був. Він тоді лютував, але лютував про себе, зовні не видно було нічого. Він не хотів сперечатися, бо, властиво, їх не подружжя, як я вже сказав, було щасливе. Одного чудового літа вони вирушили — тоді саме була така мода — в подорож на Мальорку, і якби не базконечні жінчині питання, що сердили його в душі, усе йшло б якнайкраще. Ізидор був винятково лагідний, бо ж він їхав відпочивати. Прекрасний Авіньйон обох їх зачарував; вони гуляли по ньому рука в руку. До Марселя Ізидор та його дружина, дуже мила жінка, як можна собі уявити, прибули саме в дев'яту річницю свого шлюбу. Середземне море сяяло, мов на плакаті. Коли дружина стояла вже на пароплаві, що мав відпливати на Мальорку, Ізидорові, на її мовчазне невдоволення, в останню мить заманулося ще купити якусь газету. Може, трохи з самої впертості, у відповідь на її запитання, куди ж він іде. Далєбі, Ізидор про таке не думав: просто пароплав іще не відчалював, і він, як звикле чоловіки, пішов трохи потинятися. Із самої впертості, як уже сказано, він зачитався французькою газетою.

І коли його дружина справді попливла на мальовничу Мальорку, Ізидор, переляканий ревом пароплавного димаря, врешті підвів очі від газети й угледів, що він стоїть не коло своєї дружини, а на бруднуватій баржі, повній самих чоловіків у жовтій уніформі, що теж уже відчалювала від берега. Саме відчепили від пристані грубі линви. Ізидор бачив уже тільки, як віддаляється мол. Він скоро знепритомнів — не можу сказати, чи від проклятущої спеки, чи від того, що французький сержант затопив йому кулаком у підборіддя. Натомість осмілюсь рішуче запевнити, що Ізидорові, аптекареві, в Іноземному легіоні жилося важче, ніж досі. Про втечу годі було й думати. Жовтий форт, де з Ізидора виховували чоловіка, стояв серед пустелі, і Ізидор навчився там цінувати захід сонця. Звісно, він часом думав про свою дружину, коли не був надто стомлений, і, очевидно, написав би до неї, якби не забороняли листуватися. Франція все боролася за свої втрачені колонії, тож Ізидор побував у таких краях, про які йому й не снилось. Ясна річ, він скоро забув про свою аптеку, як інші забувають про свою кримінальну минувшину. З часом він навіть позбувся туги за країною, яку в документах звав своєю батьківщиною, тож тільки задля пристойності одного чудового ранку через багато років відчинив хвіртку й ступив на своє подвір'я, бородатий, худий, із тропічним шоломом під пахвою, — аби не налякати таким незвичним убором сусідів, що давно вже мали його за небіжчика; ну й, звісно, при боці в нього висів револьвер. Була неділя, день народження його дружини, що її він, як уже згадувалось, кохав, хоч за всі ті роки не написав їй навіть листівки. Скинувши оком на садибу, що анітрохи не змінилася, ще тримаючись рукою за хвіртку, що рипіла на незмащених завісах, як і давно колись, він на хвилю завагався. П'ятеро дітей, — усі трохи схожі на нього, але всі на сім років старші, аж йому стало якось дивно, — вже гукали здалека: «Татусю! Татусю!» Відступати було пізно, тому Ізидор відважно рушив далі, бо в тяжких боях став справжнім чоловіком, до того ж сподівався, що його кохана дружина, коли вона вдома, не зажадає вже від нього пояснень. Він повільно йшов моріжком, наче повертався з своєї аптеки, а не з Африки чи Індокитаю. Дружина сиділа, зацікавившись з дива, під новою парасолькою. Пре-

гарного халата, в який вона була вбрана, Ізидор теж ніколи ще не бачив. Служниця — так само новина для нього — миттю принесла бородатому панові філіжанку, напевне вважаючи його за нового приятеля дому, але навіть без тіні огуди. «Холодно в цій країні», — мовив Ізидор і відкотив рукави сорочки. Діти були щасливі, що їм дозволено гратися шоломом, хоч, звісно, не обійшлося без сварки, а як на столі з'явилася свіжа кава, то запанувала цілковита ідилія: неділя, дзвони, іменинний торт. Що Ізидорові ще було треба! Не звертаючи уваги на служницю, що саме розклала начиння, Ізидор простяг руки до дружини. «Ізидоре!» — мовила вона й через нього не могла налити кави, тож бородатий гість мусив сам себе обслужити. «Що таке?» — спитав він лагідно, наливаючи їй теж кави. «Ізидоре!» — мовила вона мало не плачучи. Він обняв її. «Ізидоре! — мовила вона. — Де ти був так довго?» Ізидора наче громом прибило. Він відсунув свою філіжанку, встав і, заклавши руки в кишені, зупинився перед трояндовим кущем. Він просто відвик бути одруженим. «Чому ти ніколи не написав хоча б листівки?» — спитала вона. Тоді він мовчки відібрав у спантеличених дітей шолом, швидким, завченим рухом надів його на голову, напевне, справивши на дітей таке враження, що їм не забути його довіку: татусь у тропічному шоломі, з револьвером у кобурі, і все не тільки справжнє, а навіть уживане! А коли дружина сказала: «Знаєш, Ізидоре, тобі справді не слід було так робити!» — Ізидор мав уже досить родинної ідилії. Він витяг (мабуть, знову швидким, завченим рухом) револьвера і вистрелив просто в м'який, не торкнутий іще, цукровою піною оздоблений торт. Можна собі уявити, яке з цього вийшло свинство. «Ну, Ізидоре!» — крикнула дружина, бо її халат був геть увесь, від верху до низу, оббризканий кремом. І якби не було наочних свідків — невинних дітей, — вона б усю ту візиту, що тривала ледве десять хвилин, вважала за галюцинацію. Оточена п'ятьма дітьми, мов та Ніоба, вона ще встигла побачити, як безвідповідальний Ізидор спокійно виходить за хвіртку, із неможливим тропічним шоломом на голові. Після того струсу бідолашна жінка ніколи вже не могла дивитися на торт, щоб не згадати про Ізидора, тож усі її жаліли і в чотири, а радше в тридцять шість очей раяли розлучитися. Та мужня

жінка все надіялась. Що він винен, і так було ясно. Але вона сподівалася, що він покається, жила тільки для п'яťох дітей, народжених від Ізидора, і ще цілий рік, як та Пенелопа, не здавалась на намову молодого адвоката, що, не без особистого інтересу, приходив до неї та підбивав на розлучення. І справді, настав знову її день народження, Ізидор повернувся, привітався, як звикле, сів до столу, відкотив рукави сорочки й знову дозволив дітям бавитися своїм шоломом. Та цього разу їхня радість від того, що вони мають татуся, не тривала навіть трьох хвилин, «Ізидоре,— сказала дружина,— де ти знову волочився?» Він підвівся, вже, хвалити бога, не стріляючи, навіть не відбираючи в невинних дітей шолома, ні, він тільки підвівся, закотив знову рукави й пішов до хвіртки, щоб уже ніколи більше не вернутися. Бідна дружина аж заплакала, підписуючи заяву про розлучення. Але підписати мусила, бо Ізидор не зголосився у визначений законом термін, аптеку його продали, нове подружжя жило собі скромно й тихо, а як термін скінчився, шлюб їхній був зареєстрований у відповідній державній установі, одне слово, все пішло нормальною колією, що мало особливе значення для дітей, які тим часом підросли. На запитання, де їхній татусь доживає віку, вони так ніколи й не дістали відповіді. Не дістали ніколи навіть листівки з краєвидом. Мамуся й не хотіла, щоб діти про таке питали,— вона ж сама не мала права питати цього в татуся...

На віскі вони грошей не мають, а на телеграму до Мексика мають — аби швейцарське посольство потвердило, що там не тільки існує паскудний закуток, званий Орсабою, а й справді є ціла низка квітучих гасієнд, що частину їх таки посідають колишні міністри і що деякі гасієнди більші за Цюрихський кантон, а деякі й ні. Зрештою (повідомляє мене мій ретельний оборонець), посольство не може потвердити, що на якійсь із мексиканських гасієнд працював коли-небудь швейцарський підданець.

— Ну от,— кажу я,— тепер ви самі бачите!

— Що?

— Що я не швейцарський підданець, пане докторе, а отже, й не можу бути вашим зниклим Штіллером.

Щоразу, як один із нас знаходить особливо логічний доказ, він другого анітрохи не переконує. Мій оборонець сягає до своєї теки і справді вручає мені сигару, навмисне для мене куплену. На жаль, не тієї марки, що я люблю, та все одно я зворушений.

— Чи можете ви дати слово честі, що дійсно були в Мексичі? — питає він. — Без жартів!

Смішно: така дрібниця, як сигара десь на франк, відразу тебе зобов'язує, ти вже не можеш у відповідь на запитання свого благодійника просто мовчки повернутись до нього спиною... Чи я дійсно був у Мексичі! Кожен може сказати «так», але не кожен, гадаю, може розповісти моему оборонцеві, як бідлашному робітникові болить спина, коли він збирає спідняки на такі ось сигари, бо то найнижчі листки на бадиліні, твердіші за верхні, сірі від пороху та піску й крихкі — не так візьмеш, він уже поламався. А робітникові платять тільки за цілі листки. Тими так званими спідняками обгортають сигари високого гатунку, тож навіть мови не може бути про товар з якимось ганджем...

— Ну так, — каже мій оборонець, — розумію, але який це має стосунок до мого питання?

Я курю сигару й розповідаю йому про свою працю на тютюновій плантації в Уруапані. Важкі були часи. З ранку до вечора навколішки. Інакше спідняків не можна збирати, навіть так, навколішки, треба ще нагинатися, щоб вибрати найкращі. Яюсь — ніколи того не забуду — я переповзав так від бадиліни до бадиліни у мексиканському брилі, не бачачи решти збирачів. Дарма я чекав на свисток наглядача. Хоч як я тоді бідував, але просто не міг уже витримати спеки, мені було байдуже, дістану я платню чи ні. Дедалі дужче смерділо сіркою. Я закричав, охоплений раптовим страхом. Із сірої землі, якраз позад мене, шугнула хмарка жовтавого диму. Марно я гукав інших робітників — здебільшого то були індіяни, — вони вже повтікали. В ноги мені так пекло, що я не витримав і кинувся бігти. Але куди? Всюди здіймався дим, немов у чоловічому товаристві, що курить сигари. Я бачив, як лопалася навкруги земля, зовсім нечутно, і з розколин смерділо сіркою. Я біг наосліп, поки так засапався, що мусив зупинитись. Озираючись на нашу плантацію й побачив, що вона підіймається вгору, заокруглюється й стає пагор-

бом. Страшенно цікаве видовисько, проте спека й дим погналі мене далі. Я розповів про все в селі. Жінки склика́ли дітей і плакали, чоловіки вирішили послати телеграму власникові плантації, що обернулася на вулкан. За кілька днів і ночей — село перебувало під постійною загрозою — утворилася вже чимала гора, оповита жовтавими й зеленавими пасмами диму. В селі ніхто не міг ані працювати, ані спати. Сонце сяло, як завше, тільки в повітрі смерділо розпеченою ядуchoю сіркою, аж хотілось не дихати. Серед безхмарної ночі світив місяць і водночас гуркотів грім. Маленька церква була переповнена, дзвони дзвонили безперестанку, та часом їх приглушував гуркіт, як лопалася гора. Відповідь на телеграму не прийшла, треба було рятуватися самим. Яскраве полум'я світило навіть крізь дим, що здіймався аж до місяця. А потім потекла лава, повільно, але нестримно, холонучи й тужавіючи на повітрі, чорне місиво, що по ньому кучерявилась біла пара. Тільки вночі видно було ще внутрішній жар у тій кам'яній каші, що насувалася ближче й ближче хвилию за вишки з будинок, по десять метрів на день. Птахи кружляли, як божевільні, не знаходячи своїх гнізд, ліси зникали під розпеченим камінням кілометр за кілометром. Село спорожніло. Здається, з мешканців ніхто не загинув. Вони йшли, несучи на руках або за плечима заплаканих дітей, обвішані клунками, що в них мало було цінного, і гнали перед собою перелякану худобу. Осли ревли й тим завзятіше опиралися, чим дужче їх били. Лава спокійно пливла між будинками, заливала їх, поглинала. Я єдиний не мав чого рятувати, тому стояв на пагорбі й дивився, як надходить лава; вона сичала, мов гадюка, все мокре обертала в пару, і шкіру теж мала гадючу, металево-сіру, шкарубку. Під тією шкірою ворушилося м'яке, гаряче, рухливе нутро. Нарешті лава досягла церкви. Перша вежа вклякнула і разом з усіма своїми уламками зникла в її пащі, а друга встояла і стоїть ще й нині, вежа з невеличкою іспанською банею, єдине, що лишилося від села...

— Село звалось Парікутін. Нині так зветься новий вулкан,— закінчую я свою розповідь.— Якщо ви колись попадете до Мексики, дорогий докторе, неодмінно поїдьте до того Парікутіна. Дороги препогані, але їзда виплатиться: матимете на що подивитись, особливо вно-

чі. Розпечене каміння вилітає на п'ятсот метрів заввишки, а всередині гуркотить так, наче котиться лавина. Перед камінням щоразу з кратера здіймається дим, схожий на величезну кучеряву капустину, тільки що чорний з червоним, бо його освітлює жар зісподу. Ще недавно вулкан вибухав досить часто: через шість хвилин, через десять, через три, щоразу викидаючи новий сніп розпеченого каміння, яке здебільшого гасло, не долітаючи до землі. Першокласний фейерверк, повірте мені. А насамперед лава! З-посеред мертвих шлаків, таких темних, що й місяць не годен їх освітити, раптом виривається наче ясний пурпур, б'є, мов кров із чорного бика. Лава та, мабуть, дуже рідка й плинна, бо майже блискавично вихлюпується з гори, повільно втрачаючи свій блиск, аж поки наступить новий вибух. Жар б'є, мов з домни, яскравий, мов сонце, осяваючи ніч видобутим із самого серця нашої планети смертельним палом, що йому ми завдячуємо все живе на землі. Неодмінно подивіться на той вулкан! Я добре пам'ятаю, як у душі тоді прокидається радісний шал, що його можна погасити тільки в танці, в найдикішому з усіх танців, той надмір жаху й захвату, що, напевне, охоплював тих незбагнених людей, які виривали з свого тіла гаряче серце.

Мій оборонець занотовує:

— Парікутін? Як ця назва пишеться?

— Так, як вимовляється.

Ми ще балакаємо про се, про те. Сигара має незвичний мені смак, але по-своєму добра. До справи (так він зве свою паку паперів) ми знову не доходимо.

— Пане докторе! — гукаю я йому навздогінці, коли він уже йде коридором. — Про мою роботу на тій плантації можете не дізнаватися. Не гайте марно часу, бо її навіть ваше швейцарське посольство не знайде.

— Чому не знайде?

— Через лаву.

Він усе-таки пошле телеграму.

Я не їхній Штіллер. Що вони хочуть від мене! Я нещаслива, нікчемна, мізерна людина, що не має за собою ніякого життя, аніякісного. Навіщо я брешу? Тільки на те, аби мені залишили мою порожнечу, мою

нікчемність, мою дійсність, бо втечі не існує, а те, що вони мені пропонують,— то втеча, не воля, а втеча в якусь роль. Чого вони не дадуть мені спокою?

Доктор Боненблест (так звати мого оборонця) зустрів на аеродромі даму з Парижа, що вважає себе за мою дружину, і, здається, зачарований нею.

— Я тільки хотів повідомити вас,— каже він,— що пані долетіла щасливо. Вона звісно, передає вам вітання...

— Дякую.

— Тепер вона в готелі.

Мій оборонець не може всидіти на місці. Він тільки переможно потирає руки, наче та дама з Парижа — все одно що велика гармата, яка присилує мене до капітуляції. Я кажу йому:

— Пане докторе, я нічого не маю проти того, щоб мене відвідували жінки, тільки ще раз попереджаю вас: я чоловік палкий, нестримний, а особливо восени.

— Я їй казав.

— Ну?

— Дама наполягає, щоб їй дозволили поговорити з вами на самоті. В понеділок о десятій годині вона буде тут. Вона певна, що знає свого чоловіка трохи краще, ніж він сам себе. А про нестримність, на її думку, нічого й говорити, її чоловік віддавна мріяв бути нестримним, і вона певна, що сама з вами впорається.

І знову частує мене сигарою.

— В понеділок о десятій? — кажу я.— Прошу.

Кнобеля, мого наглядача, врешті починає сердити моє розпитування про даму з Парижа, яка запевняє, що одружена зі мною.

— Я ж казав уже,— бурчить він,— що вона дуже елегантна з себе. І пахне на цілий коридор.

— А які в неї коси?

— Руді, як варення з шипшини.

Справжнього її образу скласти з його слів не можна, хоч відповідає він на кожне моє запитання: що більше я слухаю Кнобеля, то менше можу собі уявити її.

— Та їрте вже! — каже він.— Адже самі її скоро

побачите. Може, вона зовсім не вашого стилю, хоч і весь час запевняє, що ви її чоловік.

— Не мого стилю? — сміюся я. — Не пам'ятаю, чи я вже оповідав вам про маленьку мулатку?

— Ні.

— Ото був мій стиль, — кажу я.

— Мулатка?

— Це було в Ріо-Гранде, — починаю я таким тоном, що Кнобель відразу сідає. — Раптом... А хліба у вас немає? — перебиваю я сам себе. Кнобель миттю встає й кладе на стіл півхлібини. Я відрізаю велику скибку й починаю жувати. Кнобель знову сідає й перечікує, поки я ковтну. — Раптом... ми якраз сиділи коло ватри, бо вечори в пустелі страшенно холодні, а що дров там, звісно, й знаку не було, ми палили ганчірки, якими витирали машину, хоч вони більше смерділи, аніж гріли, й домовлялися з пачкарями, як вони вночі нас переправлять через кордон, бо тамтешня влада знову видала наказ арештувати мене, — аж раптом із-за червоних скель з'являється він!

— Хто?

Спробуй розповідати, коли в тебе рот напханий хлібом, та й міністру треба сьорбати, поки гаряча.

— Хто з'являється з-за скель? — перепитує Кнобель.

— Лімузин, — кажу нарешті я й знову кусаю хліба: надто він смачний. — Крадений, звісно. А втім, виглядав він чудово, як омах золотої куряви. То призахідне сонце так його забарвлювало. А лімузин, що мчить через пустелю, гойдається, ясна річ, як човен, на хвилях піску.

— Ясна річ.

— Звісно, він помітив нашу ватру.

— Ну й що?

— Бах! А він їде далі. Ми, певна річ, думаємо, що то американська поліція. Тож знову: бах! бах! І ще раз: бах! Аж раптом — хто б ви думали в ньому їде?

— А хто?

— Джо.

— Я сьорбаю міністру.

— Хто такий Джо?

— Його чоловік.

— Мулатчин?

— Певне ж.

— А хай йому грець!..

— Негр,— додаю я.— Дуже добрий хлопець, тільки, звісно, не тоді, як у нього вкрадуть жінку. Але в темряві, коли в нього тільки зуби біліють,— бр-р-р!

— Ну?

— А ми кохали одне одного.

— Ви й мулатка?

— Я її запитав: «Ти кохаєш мене чи його?» Вона мене дуже добре зрозуміла. І кивнула головою. Бах! І відтоді вже жадного слова не було про Джо.

— Убили?

— На місці.

— А хай йому грець!..

— Вона поцілувала мене. Ото був мій стиль.

Кнобель насипає мені ще тарілку міністри, запопадливо, як кельнер, що обслуговує багатих гостей.

— Я негрів люблю,— веду я далі,— але не зношу одружених чоловіків, навіть як вони негри. Завше остерігайся його — це не для мене! Ми, звісно, відразу переїхали кордон...

— До Мексики?

— Не вмикаючи фар. Ліворуч — Ріо-Гранде. Праворуч — місяць уповні.

— Це було ваше третє вбивство?

— Мабуть...

Власне, Кнобелеві не годилося б сидіти стільки в своїй камері: решта в'язнів щоразу дістають холодну їжу. Наглядач тримає вже відро в руці: не знаю, на що він ще чекає.

— Людина — справжній хижак,— кажу я загальниками.— Повірте мені, пане Кнобелю. А все решта нічого не варте.

Проте він чекає далі, тому я починаю знову:

— Як згадаю собі ту хвилину, коли я вперше побачив Флоренс... У тартаку, охопленому полум'ям!

— Хто така Флоренс?

— Моя мулатка.

— Ага.

— То було аж в Орегоні, я думав наловити коло берега риби. Бо грошей на їжу не мав, а красти тоді ще не хотів. Уважав ще себе за чесного, аякже! Хоч цілими днями нічого не міг уловити, жадної рибини. Бо це вам не іграшки — ловити рибу в океані з такого стрім-

кого бєрега, коли внизу бурхає прибїй. Паскудне діло: годинами стоїш сухий на рифі, приплив то піднімається, то опадає, але ніколи не досягає рифу, і ти почувашся безпечно, немов міщук, аж раптом надходить хвиля, бозна-чому вища на цілих чотири метри. І як ти її вчасно не помітиш, не побачиш іще здалеку, як вона баранцями піни заливає риф, то чи ти чесний, чи нечесний, а все одно потонеш, хвиля розтронить об скелі та й понесе в море твій труп, якого вже ніхто не розпізнає... Був ясний полудень. Я стояв отак, заглушений прибоєм, аж нараз бачу — над берегом позад мене здійсмається дим, та ще й такий чорний, щоб ви знали, наче затемнення сонця починається. Напевне тартак, думаю собі, бо що б у тій пустельній місцевості ще могло горіти? Уявіть собі: на двадцять миль навколо нема жадної будівлі, самі тільки скелі, вівці та сталеві линви, що ними з навколишнього пралісу стягують колоди. Коли я, засапавшись, видобувся на пагорб, вогонь несамовито тріщав, в небо цілими снопами злітали іскри. Такого полум'я я ще зроду не бачив. Пожежників, звісно, й сліду немає, самі тільки жінки стоять навколо, кусають нігті й просять бога, щоб припинив вітер. Гасити нема чим, чоловіки, як завше в неділю, десь подалися грати в скраклі, а тут полум'я тріпоче в повітрі, виляскує, наче багрянні корогви. Надзвичайне видовисько! Вогонь вихоплюється з усіх дахів, нічого не можна вдіяти, вітер аж свище, і коли він налітає на велетенські стоси сухого дерева, постає така спекота, що за сто кроків годі витримати. А посеред дворища стоїть іще бак, повний бензину.

— А хай йому грець!

— Питаюсь її, чи вона часом не збожеволіла — адже бак щомиті може злетіти в повітря. Та вона не слухає, біжить до своєї хати...

— Хто?

— Просто в хмару чаду й диму. Мулатка.

— А хай йому грець!

— І я... я за нею!

— Певне ж.

— Чому — певне ж? — питаюся я. — То було чисте божевілля, але раптом мені спало на думку, що, може, вона хоче врятувати дитину. Ніколи того не забуду, запевняю вас: стою я в тій хаті, а нагорі вже подекуди

займаються гонтини. Якийсь старий негр бігає, наче мавпа, по димучому даху й силкується загасити вогонь сміховинною садовою кишкою, кожна гонтину зокрема, бо ширше струмись води не сягає. Видно, що то марна справа, а в хаті такого диму, що задушитися можна. «Агов! — гукаю я. — Чуєте?» Аж бачу — стоїть вона, нерухома, безпорадна, руки опустила й тільки плаче. Молодесенька мулатка. Ото було на що подивитися, дорогий мій Кнобелью: гарна, як дикий звір, вісімнадцятирічна жінка... Решта все, звісно, старий мотлох, що його не варто й рятувати, матраци й посуд. Я так розлютився, що схопив її та як трусону!

— Нашо? — питає Кнобель.

— Вона мені заявляє, що я повинен рятувати холодник. «І гадки не маю!» — кричу я. А старий негр усе поливає дах садовою кишкою, аж нам на голови капає. «Чого тобі тут треба?» — питає вона. «Тебе!» — кричу я. Я хапаю її на оберемок, і вона осміхається, показуючи всі свої білі зуби. «Я маю чоловіка!» — каже вона. «Ну, гайда!» — кажу я. «А в тебе є машина?» — питається вона. Машин усюди повно, думаю я, і саме ту мить, як вона обіймає мене, щоб легше було її нести, завалюється дах. Іскри аж танцюють. Заношу її, немов поранену, до першої-ліпшої машини на дорозі й даю газу. То був плімут. Власник його, мабуть, якийсь комівояжер, навіть не помітив, як ми проїжджали повз нього, всі витріщили очі на бак із бензином, що кожної хвилі міг вибухнути.

— А ви, пане Вайте, драла, ге?

Аж любо глянути, як Кнобель радіє, коли іншому комусь пощастить: просто сьє весь.

— Через чотири години ми сиділи над тихою затокою, що належала вже до Каліфорнії, і ловили рибу в такому місці, де нас ніхто не міг побачити. «Як тебе хоч звати?» — спитав я. «Флоренс!» — відповіла вона. Очі в неї були мов блекота, а шкіра — мов шоколад. «Джо вб'є тебе, якщо спіймає», — мовила вона. Я тільки засміявся. «Ми ж маємо машину!» — й показав їй, як відчиняти мушлю, коли треба принади на рибу.

Нарешті Кнобеля гукають, і йому таки доводиться йти. Вже з в'язкою ключів, у руді він питає мене:

— І ви щось уловили?

— Ще б пак! — кажу я й широко розводжу руки. — Отакенну рибину!

Мій прокурор, єдина людина, якій я, майже не прикидаючись, можу звірити всю свою біду, прийшов до мене попроситися: він їде зі своєю дружиною (що знову переказує мені вітання) на десятиденний відпочинок до Понтрезіни. Ми бажано один одному всього найкращого.

Коси в неї руді, навіть дуже руді, за нинішньою модою, але не як шипшинове варення, а радше як сухий порошок вохри. Дуже оригінальні. До того ж вельми прийнятний колір шкіри: алебастр, а по ньому ластовиння. Також дуже оригінальний, проте гарний. А очі? Я б сказав: блискучі, ніби поійняті сльозою навіть тоді, як вона не плаче, блакитняво-зелені, немов зріз віконного скла, тільки що живі, а отже, непрозорі. На жаль, брови вона підголює так, що лишаються тільки тонесенькі смужки, через те її обличчя набуває витончено-суворого виразу, але й стає трохи схоже на маску, наче на ньому застиг подив. Дуже шляхетна лінія носа, особливо збоку, набагато чутливіші ніздрі. Губи, як на мій смак, трохи затонкі, не те щоб нечутливі, але ту чутливість треба спершу збудити, а фігура (в чорному костюмі) якась завузька, наче хлоп'яча, — відразу видно балерину. Швидше навіть не хлоп'яча, а юнацька, — жінці її віку це надає несподіваної зваби. Вона дуже багато курить. Її вузьенька рука, що гасить тільки надкурену ще цигарку, далеко не безсила, чимало в ній також несвідомої жорстокості, хоч сама вона, видно, вважає себе за дуже тендітну й кволу. Говорить вона дуже тихо, щоб співрозмовник не кричав. Спекулює на тому, що її треба оберігати. Ця хитрість теж, мабуть, несвідомо. А пахне від неї так, що аж у голові паморочиться; правду казав Кнобель; певне, якісь дуже добрі парфуми, зразу спадає на думку Париж і крамниці на Вандомському майдані.

— Як ся маєш? — питає вона.

Я знаю цю манеру відповідати питанням на питання, вона притаманна багатьом жінкам, власне, всім; тим більше я мушу берегтися небезпечного почуття, що я вже колись із нею здивався.

— Ти справді вже не пізнаєш мене? — питає вона.

Її маніякальна впевненість, буцімто я — її зниклий чоловік, анітрохи не вдавана, ця впевненість прозирає в кожному її слові, навіть як вона говорить про цілком сторонні речі.

— Ти вже не куриш? — питає вона.

Потім — оскільки з самих запитань, що їх, власне, й не назвеш запитаннями, бо вони дозволяють тільки єдину відповідь, а всі інші просто поминають, як відмовки, не виходить довгої розмови, — я розповідаю баечку про Ізидора, пристосувавши її до своєї прекрасної гості, себто відкинувши п'ятеро дітей і змінивши її так, як мені недавно снилося: Ізидор, з'явившись додому, не стріляє в торт, а тільки показує свої руки зі слідами ран... Божевільний сон!

— Ох, — зітхає моя дама, — ти нітрохи не змінився, від тебе слова розважного не почувеш, усе вигадуєш якісь химери!

Спершу мене все це смішить, далі сердить, але якось і зворушує: ця дама з Парижа, що сидить у чорному костюмі на моєму ліжку й курить цигарку за цигаркою, далєбі не дурна, можна собі уявити чудовий вечір, проведений з нею, і то не один. Насамперед чарує її усміх, трохи стомлений, з якоїсь причини гіркий. Він будить цікавість, які ж переживання ховаються за ним, мимоволі раз по раз поглядаєш на її губи і відчуваєш свої власні. Проте гостя моя, здається, не може звільнитися від настирливої думки, що вона мене знає. Вона просто не вірить, що я можу бути кимось іншим, а не її зниклим Штіллером. Весь час говорить про своє подружжя, що, як я довідуюсь, теж було не таке як слід. Я вже кілька разів виявляю їй своє співчуття. Коли я нарешті вступив в розмову, — вона не засипає мене словами, навпаки, часто замовкає й тільки жадібно затягається цигаркою, цілі хвилини гіркої мовчанки, що її ще важче перервати, аніж потік слів, — то кажу:

— Сподіваюсь, мадам, вас повідомили, що ви розмовляєте з убивцею...

Вона пускає мої слова повз вуха, як невдалий жарт.

— Я вбивця, — знову кажу я при найближчій нагоді, — хоч швейцарська поліція не годна мені зробити такий закид. Я вбив свою дружину...

Все дарма!

— Ти смішний,— мовить вона.— Справді-таки смішний, мушу тобі сказати. Стільки років не бачились, а ти знову за свої химери, ну, просто дитячі!

Признаюся, через її поважність я раз у раз почуваю себе невпевненим — не в тому, чи я справді вбив свою дружину, а чи пощастить мені звільнити нещасну жінку від її манії. Чого вона, власне, хоче від мене? Я так само поважно пробую переконати її, що ми ніколи не були одружені, цілком поважно, навіть тоді, як вона схоплюється з мого ліжка, починає ходити з кутка в куток по камері, стріпуючи рудими косами, зупиняється перед загратованим вікном і курить, засунувши вузькі руки в тісні кишені костюма, який щільно облягає її тіло, стоїть мовчки, втупивши очі в пожовклий каштан надворі. Мені не видно її обличчя.

— Мадам,— кажу я, беручи в неї з пачки цигарку.— Ви прилетіли сюди літаком, аби пробачити своєму зниклому чоловікові. Я розумію, ви довгі роки чекали на цю важливу, ба навіть урочисту хвилину, і вам, напевне, дуже прикро, що я не той чоловік, якому ви з цілого серця сподівалися пробачити все. Я не той чоловік, мадам...

Вона тільки мовчки пахкає димом.

— Думаю, що й так усе ясно,— кажу я і теж закурюю.— Тут довго нема про що говорити.

— Що ясно? — питає вона.

— Що я не ваш зниклий чоловік.

— Чому? — питає вона, не обертаючись.

Я бачу принаймні її повну грації шию.

— Мадам,— кажу я так само поважно,— мене дуже зворушує розповідь про ваше нещасливе подружжя, але даруйте мені: що більше я вас слухаю, то менше розумію, власне, зовсім не розумію, чого ви від мене хочете! Від мене, що, як ви вже знаєте, замордував свою дружину, така жінка, як ви, що, хвалити бога, знесла своє нещасливе подружжя й лишилася в квітучому стані,— справді не розумію, що ви хочете мені пробачити.

Мовчанка.

— Ви живете в Парижі? — питаю я.

Тепер вона обертається до мене. У німому подиві її обличчя менше скидається на маску, стає ще краще, живіше, аж мене опановує думка, що могло б дійти до зустрічі, до зустрічі насправді, бо обличчя в неї тепер

таке, що мені хотілося б поцілувати її в чоло. Може, й треба було б поцілувати її, хай би потім як хотіла витлумачила мій учинок. Так триває цілу хвилину, потім обличчя знову ніби замикається і знову починається те саме:

— Анатолію, що з тобою діється?

Я знову кажу:

— Мое прізвище Вайт.

Вона просто міняє тактику — поводитьсь так, наче то мене опосіла манія. Вона викидає непогашену цигарку, за грати (що тут суворо заборонено, як і багато дечого) і стає переді мною, правда, не торкається до мене, але певна, що я до неї таки торкнуся, що, охоплений раптовим каяттям, попрошу в неї пробачення. І справді, бувають хвилини, коли я стаю просто безборонний, я всміхаюся, хоч мені зовсім не смішно: хай би я виглядав, як гном, як мінотавр, як не знаю хто там іще, — від того нічого не зміниться, анічогісінько, вона просто не може побачити в мені когось іншого, крім свого зниклого Штіллера.

— Не думала я, — каже вона, — що в тебе колись буде лисина. Але тобі так навіть непогано.

Я просто німію. Мені просто памороки забиває. Хоч візьми й задуши її, все одно ця дама не перестане думати, що я її зниклий чоловік.

— Чому ти ніколи не писав?

Я мовчу.

— Я навіть не знала, чи ти живий...

Я мовчу.

— Де ти був усі ці роки?

Я мовчу.

— Ти мовчиш!..

Я мовчу.

— Просто зник — і все. Навіть чутки про себе не подав ніколи! І саме тоді! Я ж могла померти...

Нарешті я кажу:

— Ну все, годі!

Не знаю, що я ще казав. Вона провадила своєї, аж поки я її схопив, і навіть тоді, непохитна в своїй манії, вважаючи кожен мій порух, чи то сміх, чи тремтіння, тільки за потвердження того, що вона не помиляється, не переставала пробачати мені. Я схопив її, так трусував, що аж гребінці посипалися з кіс дощем, кинув на

тверде ліжко, і вона лишилась лежати на ньому в подертій кофтині, зім'ятому костюмі, розпатлана, з невинно-спантеличеним виразом на обличчі. Вона не могла підвестися, бо я вклякнув коло неї і тримав лівою рукою її гарячі долоні так міцно, що вона з болю заплющила неімовірно гарні очі. Її розпущені коси чудові — духмяні, легкі, як шовк. Вона дихала так, наче довго бігла: на повні груди, відкритим ротом. Зуби теж прегарні, хоч деякі з пломбами, але білі, з перламутровим полиском. А що другою рукою я стиснув її за ніжні щоки, вона не могла говорити. Я розглядав її, немов якусь річ, зненацька цілком тверезо, просто як жінку, як чужу, невідому жінку. Якби не зайшов був Кнобель із попільничкою...

Немає втечі. Знаю, що немає, і кажу собі це щодня. Немає втечі. Я втік, щоб не вбивати, й переконався, що саме моя спроба втекти є вбивство. Лишилось тільки одне: взяти на себе певність, що я позбавив когось життя, навіть якщо її зі мною ніхто не поділяє.

Химери! Я маю оповідати своє життя, а коли пробу оповісти його так, щоб було зрозуміло, вони заявляють: химери! (Тепер я хоч знаю, звідки мій оборонець узяв те слово разом із поблажливою усмішкою!) Він слухає, поки я розказую про свій будинок в Окленді, про негрів тощо, та як тільки я переходжу до головного, як тільки спробую змалювати те, чого не можна вже підтвердити знімками, наприклад: що діється, коли людина пустить собі кулю в скроню, мій оборонець починає чистити нігті й лише чекає, аби перебити мене якоюсь дурницею.

— Ви мали будинок в Окленді?

— Мав,— відповідаю я коротко.— А що таке?

— Де лежить Окленд?

— Навпроти Сан-Франціско.

— Он як,— каже мій оборонець.— Справді?

Будинок був чотири метри завширшки й тринадцять завдовжки (мій оборонець занотує, саме це він і хотів дізнатися!), як казати точніше, то навіть не будинок, а просто халупа, вкрита гонтом. Колись то була

челядня якоїсь ферми, потім ферму поглинуло місто, лишилась тільки ця занедбана халупа. Та ще велетенське дерево, евкаліпт — ніколи не забуду срібного шепоту його листя. Навколо самі дахи, а небо повне кривих телеграфних стовпів, і на них тріпоче білизна сусідніх негрів. Знову ж таки, як казати точніше, то по праву руку від мене жили китайці. А ще не треба забувати про маленький здичавілий садочок. У неділю чути, як співають негри в своїй дерев'яній церковці. А то все тиша, велика тиша, тільки часом долинає з порту хрипке гудіння пароплавів та брязкіт ланцюгів, що від нього аж мороз іде поза шкірою. Властиво, та халупа була не моя, я тільки наймав її. Я тоді взагалі не мав грошей. Замість платні за помешкання я мав годувати кішку. Я не зношу котів. Але їжа їй стояла наготована в червоних бляшанках, зате я мав кухню з плитою й холодильником, навіть радіо. В задушні ночі тиша ставала нестерпна, і я тішився, що в мене є радіо.

— І ви жили там самі-самісінькі?

— Ні, з кішкою.

Про кішку він не занотує... А та кішка, як мені тепер здається, була першою прикметою тамтешнього мого життя. Господарі називали її Little Grey¹ і годували на кухні; я не хотів підтримувати такого звичаю хоча б через запах. Я щодня відкривав по бляшанці, висипав бридку мішанину на тарілку в садку, але розбещена кішка не хотіла на таке пристати. Не встигав я оглянутись, як вона вже сиділа на підвіконні й нявчала, лупаючи на мене зеленими очима, що горіли, мов жарини. Як я міг у таких умовах читати? Я одним махом викидав той клубок дряпучих лап у темну каліфорнійську ніч і зачиняв усі вікна. Вона сиділа за шибкою, нявкаючи, як тільки я на неї позирав, сиділа годинами, тижнями. Я ніколи не забував дати їй їжу з бляшанки, то був мій обов'язок, єдиний обов'язок у тодішньому моєму житті. А вона ніколи не забувала залізти до хати крізь якесь відчинене вікно (я ж не міг ціле літо сидіти з зачиненими вікнами!) і несподівано, коли я саме почувався щасливим, потертися об мої ноги. То була правдива війна, смішна війна на витримку, страхітлива

¹ Сіренька (англ.).

війна: я цілими ночами не міг очей склепити, бо вона без кінця нявчала навколо хати,— всі сусіди вже вважали мене за якогось нелюда. Раз я впустив її і замкнув у холодильник, та все одно не міг заснути. Коли я пожалів її й випустив, вона вже не нявчала. Я нагрів молока, та вона виблювала його. В очах її світилася смерть. Мені все сприкрилось: і халупа, й садок. Вона стояла в мене перед очима, хоч насправді десь ділася, й довела мене до того, що я перед сном пішов шукати її. Я питався негрів, що сиділи край пішоходу, чи не бачили вони Little Grey, та вони тільки стискали круглими плечима. Її не було одинадцять діб. Одного паркового вечора, коли в мене саме була Гелен, вона раптом вискочила на підвіконня. «Му Goodness!»¹ — вигукнула Гелен. На писку в неї зяяла рана, з неї капала кров, а дивилася вона так, наче то я її поранив. Тиждень я годував її в кухні: вона таки домоглася свого. Принаймні майже домоглася, бо якось уночі, коли вона мені приснилася, я зійшов до кухні, взяв її з теплої подушки, де вона угніздилася, й виніс у темний садок, спершу поглянувши, чи загоїлась рана. Все почалося наново: вона знову чіпіла за вікном і нявчала. Я не міг собі дати з нею ради...

Мій оборонець усміхається:

— Але, крім кішки, з вами там ніхто більше не жив?

— Чому ж,— кажу я.— Жила Гелен.

— Хто така Гелен?

— Жінка! — кажу я, сердитий на нього, що він завше вмів звести розмову на другорядне, і на його авторучку, якою він негайно занотовує ім'я Гелен.

— Будьте цілком відверті,— мовить він і, вислухавши від мене шалену історію про якусь жінку, запевняє: — Звісно все це лишиться між нами, в кожному разі, пані Штіллер я не скажу жадного слова.

Напевне все вибовкає!

Читав біблію.

(Недоречний сон про зводини з пані Юлікою Штіллер-Чуді: бачу знадвору крізь вітрину, як молодший за

¹ Боже мій! (Англ.)

мене чоловік, мабуть, зниклий Штіллер, ходить по кав'ярні поміж столиками і, піднявши руки, показує ясночервоні шрами, так би мовити, продає своє тавро, що його ніхто не бере. Страшенно прикре становище. Я сам, як уже сказано, стою знадвору, коло мене дама з Парижа, і обличчя в неї якесь незнайоме; вона трохи глузливо заявляє, що той продавець тавра — її чоловік, і також показує мені свої руки, також із двома ясночервоними шрамами. Наскільки я розумію, вони, очевидно, хочуть довести одне одному, хто з них хрест, а хто розп'ятий на хресті, і все те мовчки: люди сидять коло столиків, переглядають ілюстровані часописи...)

Мій наглядач хоче знати, хто така Гелен. Він щойно чув це ім'я в прокуроровій канцелярії. Я кажу, що вона була дружина американського сержанта і що той сержант якось уранці приїхав із морської казарми й застав нас у помешканні... Надто стомлений, щоб знову розповідати про вбивство, я додаю лиш:

— То був чудовий хлопець.

— Її чоловік?

— Він зажадав від своєї дружини, щоб вона пішла до психоаналітика, і вона зажадала від нього того самого.

— Ну?

— І все.

Мій наглядач розчарований, але я дедалі більше переконуюсь, що це й добре: саме історії, які розчаровують, які не мають справжнього кінця, а отже, й справжнього сенсу, роблять враження взятих із життя.

Більше немає ніяких новин.

P. S.

Що вони сподіваються від таких виїздів на місце подій, не знаю. Здається, вони передумали взяти мене до майстерні зниклого Штіллера, принаймні відклали таку виправу надалі, налякані моєю погрозою потрощити все дощенту тому типові, що завдав мені стільки клопоту. Тепер, чую, надумали їхати зі мною в Давос. Навіщо?

Можна про все розповідати, тільки не про своє справжнє життя. Це прирікає нас лишатися такими, якими нас бачать і відтворюють у своїй пам'яті люди, що твердять, буцімто знають нас, що вважають себе за наших друзів і ніколи не припускають, що ми можемо змінитися, споганюють кожне диво (те, чого ми не годні розповісти, чого не можна ані вимовити, ані довести), аби лише мати підставу сказати: «Я знаю тебе».

Мій оборонець у нестямі, чого раніше чи пізніше й слід було сподіватися; не те щоб він не владав собою, він тільки аж побілів, так намагається владати собою. Не вітаючись, мовчки, впершись течкою в коліно, він дивиться в мої заспані очі й чекає, поки я прочумаюсь і зацікавлюся, чому він такий обурений.

— Ви брешете, — каже мій оборонець.

Мабуть, він сподівався, що я почервонію; він і досі нічого не розуміє.

— Як я тепер можу вам вірити? — скаржитьесь він. — Кожне слово з ваших уст викликатиме в мене сумнів, щонайменше сумнів, відколи я маю в руках ось цей альбом. Прошу! Гляньте самі на знімки!

Згоден, що це знімки і що між зниклим Штіллером та мною є певна зовнішня схожість, теж не буду заперечувати; а проте я сам себе уявляю зовсім іншим.

— Навіщо ви брешете? — одно питає він. — Як же я можу вас боронити, коли ви навіть мені не кажете щирої правди?

Він не може цього збагнути.

— Де ви взяли цей альбом? — питаюся я.

Він не відповідає.

— І ще зважуєтесь запевняти мене, що ніколи не були в цій країні, що навіть не можете собі уявити життя в нашому місті!

— Без віскі не можу собі уявити, — кажу я.

— Ось дивіться! — мовить він.

Часом я пробую йому допомогти:

— Пане докторе, все залежить від того, що ми розуміємо під життям! Справжнє життя, що залишає по собі слід у чомусь живому, а не тільки в пожовклому альбомі, далєбі, може навіть не бути чудовим, історичним, незабутнім. Розумієте, пане докторе, справжнє життя!

Це може бути життя простої собі матері або якогось великого мислителя, фундатора певного вчення, що полишило слід у світовій історії. Але не конце його життя — тут, здається мені, йдеться не про наше значення. Важко сказати, від чого життя стає справжнім. Я гадаю, що від дійсності, але що таке дійсність? Ви можете також сказати: від того, що людина лишається сама собою. Але ж інакше б її ніколи й не було! Бачте, пане докторе, існування, хоч яке б воно було нікчемне, наостанці може стати навіть самою лише провинною, а дуже прикро, коли наше життя лишає слід тільки в якійсь провині, наприклад, у вбивстві, — таке буває, і не обов'язково, щоб над ним кружляли стерв'ятники. Ви маєте слухність, пане докторе, все це тільки слова. Ви мене розумієте? Я говорю дуже неясно, якщо просто не брешу, аби трохи спало напруження. Слід — теж тільки слово, я знаю, може, ми взагалі говоримо лише про речі, яких нам бракує, яких ми не розуміємо. Бог — також слід! Він — сума справжнього життя чи принаймні часом мені так здається. Чи слово теж слід? Може, справжнє життя просто німе й не залишає по собі жадних образів, взагалі нічого мертвого?...

Однак мого оборонця задовольняє мертво.

— Прошу ласкаво! — каже він. — Ось тут ви годуєте лебедів, це таки ви, а на задньому плані, самі бачите, великий цюріхський собор! Прошу.

Нічого не скажеш: на задньому плані (не дуже чітко) видно якусь маленьку церкву, чи великий собор, як мовить мій оборонець.

— Справді, все залежить від того, — кажу я ще раз, — що ми розуміємо під життям.

— А тут, — мовить мій оборонець, гортаючи далі альбом, — прошу ласкаво: Анатоль у своїй першій майстерні; Анатоль на Піз-Палі, Анатоль — рекрут з обстриженим чубом, Анатоль перед Лувром, Анатоль розмовляє з міським радником, одержуючи нагороду...

— Ну й що? — питаюся я.

Ми дедалі менше розуміємо один одного. Якби не сигара, що її він приніс, хоч який був сердитий, я взагалі більше б з ним не розмовляв, і так, мабуть, було б краще. Бо що дають усі ці допити? Дарма я намагаюся втовкмачити йому, що сам не знаю цілковитої правди, а з іншого боку, й не хочу, щоб мені лебедями та рад-

никами доказували, хто я такий насправді. Нахваляюся, що кожен дальший альбом, який він принесе до камери, негайно ж порву на клапті. Дарма! Мій оборонець ніяк не хоче викинути собі з голови, що я Штіллер, тільки, щоб можна було мене боронити, і коли я наплюгаю на тому, що я — це я, і більше ніхто, каже, що я по-дурному прикидаюся. Знову кінчається все тим, що ми кричимо один на одного.

— Я не Штіллер! — кричу я.

— А хто ж? — кричить він.— Хто?

Р. С.

Його сигара присоромила мене. Я щойно відкусив крихкий кінчик, затягнувся, випускаючи перший, особливо сухий і особливо пахучий дим, і раптом, здивований ароматом, ще раз вийняв сигару з вуст, щоб подивитися її як слід. Отуди к бісу! Моя улюблена марка! «Легітімос!» Ось який він...

Учора в Давосі. Точнісінько так, як змалював Томас Манн. До того ж цілий день іде дощ. І все ж Юліка змушує мене прогулятися до певного місця, подивитись на вивірок. Мій оборонець раз по раз подає мені ялинові шишки, щоб я понюхав їх. Наче я заперечую, що вони гарно пахнуть! Згодом, знову ж таки в певному ресторані, мені доводиться їсти слимаки — як відомо, то великі ласощі, однак після них тхне часником. Я добре бачу, що Юліка та мій оборонець весь час презираються, чекають, що я зараз не витримаю, почну признаватися або принаймні заплачу. А я втішаюся тим, що знову їм коло столу, застеленого білою скатертиною. Через те, що розмова не в'яжеться, я розповідаю про Мексіку. Гори навколо нас, хоч і дуже низькі, нагадують Попокатепетль і перевал Кортеса, а завоювання Мексіки я завше вважав за одну з найцікавіших історій.

— Може бути, — каже мій оборонець, — але ми не на те сюди приїхали, щоб ви нам розповідали про Кортеса й Монтесуму!

Вони хотіли показати мені санаторій, де колись лікувалася Юліка, але він два роки тому згорів, і мій обо-

ронць вельми тим засмучений. Після обіду — кава, вишнівка й сигари на вiбір. Я дивуюсь, навіщо такі видатки. Наша прогулянка коштує десь двісті швейцарських франків; ми з моїм оборонцем ідемо в'язничною машиною (додаймо кошти на харчування шофера й поліція!), Юліка — залізницею. Якби краща погода, то краєвиди були б, напевне, чудові. Раз, у долині, ми ви-переджаємо вагончики вузькоколійки. Юліка махає рукою.

Страх: усе може повторитися!..

Пані Юліка Штіллер-Чуді помітила мій давній шрам над правим вухом і хоче знати, звідки він у мене. Не дає мені спокою. Я кажу:

— Один чоловік хотів мене застрелити.

— Ні,— наполягає вона,— без жартів...

Я розповідаю їй якусь історію.

P. S.

Що частіше я бачу Юліку, то іншою вона мені видається, ніж після перших відвідин. Не вмію навіть сказати, яка вона. Хвилинами вона буває повна несподіваної грації, особливо як нема мого оборонця, хвилинами — зворушливої невинності, що зовсім мене обеззброює, обличчя її раптово розквітає, наче в пору дівочтва, якого вона, власне, й не спізнала, стає таке, ніби його вперше збудив подих творця. Тоді вона, дама в чорному костюмі й паризькому капелюшку, здебільшого сповита хмаркою цигаркового диму, немов сама дивується, що її ще не відкрив жаден чоловік. Не розумію того зниклого Штіллера! В ній під оболонкою жіночої зрілості ховається дівчина, часом така гарна, що аж ляк бере. Невже Штіллер не бачив цього? Нема такої жіночої риси, що її б не було в неї бодай у зародку, може, притлумленої. Уже самі очі її (коли вона якусь мить не вважає мене за Штіллера!) світяться відвертим очікуванням, аж заздрість бере до того чоловіка, що колись таки збудить її.

Повторення! А я ж знаю: все залежить від того, чи вдасться не сподіватися на життя поза повторенням, а з доброї волі (незважаючи на примус) зробити повторення, з якого нема виходу, своїм життям, визнавши: це я!.. Але знову й знову (і це теж повторення) досить якогось слова, якоїсь міни, що сповнює мене жахом, якогось краєвиду, що нагадує мені щось, як усе в мені стає втечею, втечею без надії кудись добути, тільки зі страху перед повторенням...

Сьогодні під душем, намілюючись, мій єврей сказав, що ми, либонь, бачимося востаннє, бо він скоро повіситься. Я засміявся й став відраджувати його. Потім — знову марш поодиноці до камер з рушниками, пов'язаними на шиї...

Остання новина:

— Тепер уже не довго, — каже Кнобель. — Нарешті ви матимете своє віскі, містере. Вайте, може, ще цього тижня!

На моє запитання, що це значить, він замовкає. Я відразу завважую, що він щось чув, тільки йому велено мовчати. Наостанці, вже тримаючи відро з юшкою в руці, він усе ж таки каже:

— Ви, здається, дуже сподобались тій дамі.

— Ну й що?

— В кожному разі, дама внесла заставу, — каже він, притишивши голос. — Чималеньку суму!

— За кого?

— Ну, за вас, містере Вайте! — осміхається він і підморгує мені. — Щоб ви могли виходити з нею на прогулянку!

Сьогодні я ще раз (востаннє) спробував вивести свого сумлінного оборонця з просто-таки зворушливого нерозуміння мого становища, що завдає йому стільки праці, і то надаремної, стільки клопоту, — хоч, з іншого боку, я таки вдячний йому за щоденну сигару...

— Ви знаєте, — спитав я, відкушуючи сухий кінчик сигари, — казку про Ріпа ван Вінкля?

Замість відповіді він дав мені запальничку.

— Це американська казка, — сказав я з сигарою в

роті, а тому не дуже виразно.— Я її колись читав іще хлопцем, себто кількадесят років тому, здається, в книжці Свена Гедіна. Знаєте?

Я тримав його срібну запальничку (що теж важливо), не прикурюючи, однак, пахучої сигари, єдиної моєї втіхи у в'язниці, не прикурюючи, хоч як мені хотілося,— я стримався і спитав знову:

— Знаєте?

— Що?

— Казку про Ріпа ван Вінкля.

Тільки цією хитрістю — тримаючи в одній руці запальничку й щоразу знову запалюючи її, як вона гасла, а в другій сигару, весь час наміряючись нарешті закурити її, раз навіть уже приклавши до неї вогонь так, що лишилося тільки потягти, але в останню мить стримавшись, знову ж таки через Ріпа ван Вінкля, бо та казка була мені навіть важливіша за сигару,— тільки так я міг примусити свого ділового оборонця взагалі мене слухати, і слухати уважно.

Казка та приблизно така:

Ріп ван Вінкль, нащадок тих відважних ван Вінклів, що під проводом Гендріка Гудзона свого часу відкрили американську землю, був зроду ледар, але разом з тим, здається, добрий хлопець, що ловив рибу не задля самої риби, а щоб можна було помріяти, бо мав у голові повно так званих думок, які мало стосувалися до його дійсності. Тій його дійсності, чесній дружині, що їй у селі всі або співчували, або захоплювалися нею, теж не легко жилося з ним. Ріп, мабуть, розумів, що йому годилося б мати якийсь фах, чоловічий фах, і любив видавати себе за мисливця, бо мав з того користь: міг цілими днями вештатися там, де його ніхто не бачив. Здебільшого він повертався додому без жадного голуба, обтяжений тільки нечистим сумлінням. Його халупа була найзанедбаніша в цілому селі, не кажучи вже про город. Ніде не ріс такий гінкий бур'ян, як на його грядці, і завше саме його кози губилися й падали в провалля. Він тим не журився, бо вдовольнявся своїм внутрішнім життям, не те що його предки, в чиїх очах на давніх потрегах завше світилася жадоба чину. Цілими днями він сидів перед своєю халупою, підперши голову кулаком, і міркував, чого йому бракує до справжнього щастя. Він мав дружину у двоє дітей, але не був щасливий.

Він сподівався від себе чогось більшого, перейшов уже за п'ятдесят, а все сподівався, хоч дружина й товариші сміялися з нього. Тільки пес Кудлань розумів його і крутив хвостом, як Ріп діставав рушницю, лаштуючись на вирівок. Важку поцяцьковану рушницю він успадкував від своїх предків. Вони, мабуть, усміхалися потай, коли Ріп розповідав про свої лови: він більше полював на словах, аніж насправді. А що його оповідок не можна було засмажити, дружині, матері двох дітей, вони вже давно набридли. Вона взивала його ледарем, і то відверто, чого він дуже не любив. Тож Ріп, аби поділитися з кимось своїми оповідками, майже кожен вечір просиджував у шинку, де завше знаходилося кілька слухачів, хоч тих оповідок і не можна було засмажити; чудова рушниця і втомлений пес, що лежав біля його ніг, були достатніми свідками того, що він казав. Люди любили його, бо Ріп нікого не ображав, навпаки, завше наче трохи боявся світу й дуже горнувся до людей. Не без того, щоб він там не випив якоїсь чарки. І навіть якщо його ніхто не слухав, теж була невелика біда. В кожному разі, раніше, ніж опівночі, Ріп та його пес, що завше підгинав хвоста, зачувши ходу пані Вінкль, не поверталися додому, бо щоразу, поки він роззувався, починалася балаканина, яку він так само мало розумів, як і його пес,— просто, аби побалакати. Ясно було, як божий день, що так далі тривати не може, але тривало так, власне, вже роками... Одного разу Ріп та його вірний пес знову вирушили полювати на вивірок. Вони йшли бадьоро, поки їх могли бачити з села, тоді, як завше, Ріп зробив перший перепочинок, трохи попоїв, а Кудлань тим часом пильнував, чи ніхто не надходить з-за пагорба. Потім, теж як завше, Кудлань дістав невелику кістку, а Ріп закурив люльку, аби вірний пес, що жадібно гриз голу кістку, мав час натішитися нею. Нарешті, як сонце вже підбилося височенько, нони потюпали далі горбистою низовиною над блискучим Гудзоном. Що то була чудова місцевість, можна ще й нині переконатися. Вивірок там не бракувало. Бозна-чого Ріп завше видавав себе за мисливця! Заглиблений у думки, що про них жадна душа ніколи не довідалась, він повільно чвалав лісом. Були там і зайці, навіть сарну він надібав. Ріп зупинився й, тримаючи руки в кишенях, рушницю за плечима, а люльку в зубах, почав

захоплено роздивлятися на здивовану тварину. Сарна, що, видно, не вважала його за мисливця, спокійно паслась далі. «Треба бути мисливцем!» — сказав собі Ріп, згадавши раптом вечір у шинку та свою вірну дружину. Він зняв із плеча рушницю, націлився в сарну, що дивилась на нього, й натиснув на гачок. Коли ж на тобі, забув насипати пороху! Дивна річ: пес загавкав, хоч рушниця й не вистрілила, і ту саму мить із яру щось загукало: «Ріпе ван Вінклю! Ріпе ван Вінклю!» Якийсь дивний чоловічок, угинаючись під тяжкою ношею, вийшов із скелястого яру, що його Ріп перед тим навіть не завважив. Чоловічок так горбився, що обличчя його важко було роздивитися, проте вражав уже сам одяг: сукняна куртка, як на старовинних картинах, широкі штани з яскравими зав'язками; не бракувало також довгої бороди, такої, як носили Ріпові предки. На плечах він ніс чимале барильце горілки. Ріпа не треба було довго гукати. «Ти, бачу, дуже гречний! — сказав бородань. — Залюбки помагаєш людям!» І по цих словах, що дуже Ріпа підлестили, завдав йому на плечі барильце. Під таким тягарем Ріпові вже було не до розпитувань. Спершу вони йшли вгору, потім стали спускатися вниз до іншого яру. Ріпові ще ніколи не траплялося бути в тій місцевості. Його вірний Кудлань теж почувався неспокійно, тулився до ніг своєму господареві й скавулів, бо в яру наче грім гуркотів. Нарешті вони зупинилися, бородань зняв Ріпові з плечей важке барильце, і він аж тоді випростався й озирнувся. «Це Ріп ван Вінкль!» — сказав бородань, і Ріп побачив, що стоїть серед гурту старих добродіїв у нідерландських капелюхах, із застиглими, урочистими обличчями, із старосвітськими шлярками навколо шиї. Ніхто не озвався й словом, тільки Ріп кивнув головою. Виявилося, що то компанія гравців у скраклі. Он чого в яру так гуркотіло та гриміло! Ріпові звеліли зразу ж налити в кварта горілки, кожен із старих добродіїв хильнув як слід, а тоді всі мовчки подалися назад до своїх скраклів. Ріп, що, як завше, хотів показати себе людиною ввічливою, кинувся ставити їм скраклі. Він тільки від часу до часу мав змогу поспіхом хильнути з кварта. То була ялівцівка, його улюблений трунок! Та скраклі знову падали, і щоразу з таким гуком, що аж луна котилася ген яром. Ріп не мав ані хвилини спочинку. А гуркотові й громо-

ві вже не було кінця. Тільки-но Ріп ставляв як слід важкі хисткі скраклі й брався до ялівцівки, як на майданчик виходив дальший добродій, примружував ліве око, щоб прицілитись, і котив кам'яну кулю з таким гуркотом, наче грім гримів. Як уже сказано, то була трохи дивна компанія, ніхто не говорив жадного слова, тож Ріп не зважувався запитати, коли ж його відпустять із тієї неволі. Бо обличчя, в добродіїв у нідерландських капелюхах і з старосвітськими шлярками навколо шиї, як носили предки, були такі поважні! Тільки як Ріп наново ставляв збиті скраклі, він мав прикре почуття, що за спиною в нього сміються, але не міг обернутися й поглянути, бо, ще не впоравшись з останньою скраклею, вже чув загрозливий гуркіт кам'яної кулі й відскакував убік, щоб вона йому не потрощила ноги. Його неволі не видно було кінця. Барильце було наче бездонне, Ріпові раз по раз доводилось наливати горілки в кварта, старі добродії раз по раз прикладалися до них і знову мовчки верталися до своєї гри. Була тільки одна рада: Ріп мусив прокинутися.

...Сонце ховалося вже в брунату вечірню імлу, як Ріп підвівся й протер очі. Час було вертатися додому, давно час. Але дарма він свистав — пес його десь дівся. На хвилю, ще не прочунявши зі сну, Ріп озирнувся на яр і на гравців у скраклі в нідерландських капелюхах і з старосвітськими шлярками, та диво — всього того не було! Широкий Гудзон полискував, як споконвіку, і якби ще з'явився вірний пес, вимахуючи хвостом, то Ріп більше й не думав би про свій сон. Лаштукуючись іти, він розмірковував, що розповідатиме в селі. Ті майбутні розповіді видавалися йому трохи схожими на хисткі скраклі, що їх він усе мусив ставити, аби інші могли їх збити. А Кудланя не було та й не було! Нарешті Ріп узяв із трави свою рушницю, аж гульк — вона заросла ялівцем. І не тільки заросла, а й геть поіржавіла, аж шкода було дивитися! Дерев'яний приклад зігнив. Ріп похитав головою, покрутив рушницю в руках, потім кинув її назад у траву й підвівся. Бо сонце вже зовсім заходило. Ріп не міг повірити, що пожовклі кістки, які лежали коло його мисливської торби, — то рештки його вірного пса, Кудланів кістяк. Але що б то ще могло бути? Адже не снились вони йому, він таки не спав. Ріп хотів почухатись і намацав бороду, що сягала йому аж

на груди, старечу бороду. Отже, проминули цілі роки. Скільки ж? В кожному разі, було вже пізно. Гнаний голодом, а може, й цікавістю, скільки йому ще зосталося жити по тій дурній грі в скраклі, Ріп ван Вінкль увійшов у рідне село, не впізнаючи ані вулиць, ані будинків. Усе чуже! Тільки його власна жалупа стояла ще за-недбаніша, як була, порожня, з повибиваними шибками, пуста пусткою. А де ж Ганна, його дружина? Поволі його охопив ляк. Старого шинку, де можна було дізнатися все, що треба, не видно й сліду. Самітний, розгублений і наляканий, оточений чужими дітьми, він почав розпитувати за своїх давніх товаришів. Йому показували на цвинтар або стискали плечима. Нарешті він спитав (тихим голосом) про себе самого: чи немає тут нікого, хто б знав Ріпа ван Вінкля? Люди засміялися. Ріпа ван Вінкля, мисливця на вивірок, усі добре знали; він почув кумедну історію про чоловіка, що двадцять років тому, як відомо кожній дитині, звалився десь у яр чи попав до рук індіанам. Що йому було робити? Він несміливо спитав про Ганну, дружину того мисливця на вивірок. Коли йому сказали, що вона давно померла з горя, він заплакав і хотів піти собі геть. Та його спитали, хто ж він такий буде, і Ріп ван Вінкль отямився. «Бог його зна,— сказав він.— Учора я думав, що знаю, хто я такий, але сьогодні, прокинувшись, звідки я можу це знати?» Люди, що його слухали, тикали себе пальцем у скроні — мовляв, божевільний, і дарма він оповідав чудну пригоду зі скраклями, коротеньку історійку про те, як проспав своє життя. Вони не розуміли, що він нею хоче сказати. А він не вмів інакше висловити того, що хотів. І скоро люди пішли своєю дорогою, лишилась тільки якась молодиця, досить гарна з себе. «Ріп ван Вінкль був мій батько,— сказала вона.— Що ви знаєте про нього?» Якусь мить Ріп дивився їй у вічі, і, мабуть, йому хотілося сказати, що він її батько. Але хіба він той, кого вони всі чекали, мисливець на вивірок з оповідками, що завше трохи хиталися й падали від їхнього сміху? І Ріп сказав: «Твій батько помер!» Тоді й молодиця пішла собі від нього. Йому стало боляче, але так, либонь, малося бути. Може, він даремно прокинувся? Він жив ще кілька років у селі, чужий у чужому світі, і не чекав, що йому повірять, коли розповідав про Гендріка Гудзона, мандрівника, що

відкрив ту річку й країну, та про його залог, яка час від часу збирається в ярах і грає в скраклі, і як казав, що там треба шукати старого Ріпа ван Вінкля. Люди усміхалися: атож, у літню спеку часом чути було за пагорбами глухий гуркіт, наче торохтіння скраклів, про те дорослі завше вважали його за відгомін звичайної бурі, а може, то й була буря...

Так розповідала казка.

— Ну? — спитав мій оборонець, коли я скінчив і закурих нарешті сигару.— Який вона, знову ж таки, має стосунок до нашої справи? В кінці вересня повинен відбутися процес, а ви мені оповідаєте казки. Казки! І я маю вас боронити ними?

— А чим же?

— Казки! — жаліється він.— Замість хоч єдиний раз розповісти мені щиро, ясну правду!

P. S.

Я попросив свого оборонця принести нового зошита, бо цей скоро допишу до кінця. Його тішить, що я такий старанний. Я ще не давав йому читати своїх нотаток, і мене починає турбувати його тверда надія, що разом із цим зошитом він, так би мовити, заховає до течки мое життя.

Цюріх міг би бути чарівним містечком. Він лежить коло прегарного озера, що його горбисті береги загиджені не фабриками, а віллами. А що вчора, під час нашої прогулянки, була дуже гарна погода, вереснева блакить із легенькою сріблястою млою, то я був справді захоплений, не тільки щоб зробити приємність пані Юліці, чий великодушний заклад уможливив нам такі виправи — звісно, з тією умовою, що я буду завше вчасно вертатися до в'язниці. Мені довелося дати присягу своєму оборонцеві, щоб уберегтися від його товариства, але, щиро казати, вона мене менше стримує, як думка про Юліку: коли я втечу, вона втратить суму, що її я ніколи не годен буду віддати. Між іншим, мені дозволено випивати одну або дві чарки віскі! Ця жінка виглядає просто чудово. Весь час мені не сходить це з думки: коси, що наче горять на сонці ясним полум'ям,

білий паризький капелюшок, струнка постать. Я просто зачарований нею.

Якось, побачивши її віддзеркалення у вітрині, я не витримую: обертаюся, беру її за щоки і цілую.

— Слухай,— каже вона,— ми ж у Цюріху!

Насамперед чарує мене положення її містечка: з обох боків його оточує невисоке узгір'я, ліси, що ваблять до мандрів, а посередині виблискує зелена річечка, що зраджує потяг до великих океанів (як, зрештою, кожна текуча вода) і через те завше будить щось живе, тугу за світами, за узбережжями. Пробути три тижні в Цюріху, коли ти не ув'язнений, мабуть, дуже приємно, особливо о цій порі. З розмови на вулицях чути, що тут є таки багато іноземців. Герб Цюріха не дарма блакитно-білий. Весь у сліпучому сяйві своєї блакиті, овіяної теплими вітрами, оздобленої білістю мев, що від неї, здається, навіть тутешнім мешканцям паморочиться в голові, цей Цюріх справді має свій чар, *sachet*, що його радше треба шукати в повітрі, аніж деінде, якийсь блиск в атмосфері, що дивно суперечить понурим фізіономіям — принаймні фізіономіям тутешніх мешканців, — щось просто врочисте, дзвінке, щось гарне й приємне, як і його герб, щось блакитно-біле, без якихось особливих ознак. Може, навіть принадність цього міста насамперед полягає в ландшафті. В кожному разі, можна зрозуміти чужинців, що висідають на набережній і роблять знімки, перше ніж їхати далі, до Італії, і можна зрозуміти також тутешніх мешканців, що пишаться, коли чужинці роблять багато знімків. Їхне вузьке озеро, таке десь завширшки, як Міссісіпі, виблискує серед зеленої горбистої місцевості, мов кривий серп. Навіть у будень на ньому повно невеличких вітрильників. Хоч яке ділове це містечко, хоч у ньому зустрічається весь торговельний світ, а все ж воно чимось нагадує курорт. Альпи, на щастя, не так близько, як на листівках; вони увінчують хвилясте узгір'я на пристойній відстані, наче стіна з вічних снігів і блакитнявих хмар. Може, Юліка показала мені не ті квартали, але я згадую, що нам не трапився жаден жебрак, а також жаден каліка. Люди одягнені хоч і не елегантно, але добротно, жаліти нікого не доводиться, і вулиці чисті з ранку до вечора. Не надібуючи ні жебраків, як уже сказано, ні якихось особливих пам'ятників архітектури, що могли б нас

відвернути від розмови, ми гуляли майже годину. Сучасний вуличний рух тут пробують регулювати в такий спосіб, що чужинець не зразу зрозуміє; поліцаї докладають неабияких зусиль, і то з дуже поважними мінами. Складається таке враження, що насамперед їм ідеться про справедливість, а вже потім про вуличний рух: на кожному перехресті людину, так би мовити, морально перевиховують. Що ближче підходиш до озера, де чужинці витворюють до певної міри свою власну атмосферу, що її потім вважають за атмосферу Цюріха, то менше впадає в око чиясь веселість чи вражає сміх на вулиці. Я помічаю, що Юліка теж тут стає вільніша; уявляю собі, яка вона в Парижі. Її мати була угорка, проте Цюріх — її рідне місто, і Юліка страшенно сердиться, коли цюріхська міська управа робить щось не так: наприклад, не влаштовує вечора на честь Чарлі Чапліна. Цілих п'ятнадцять хвилин вона говорить тільки про це. Гарне враження справляє індійська пара, певне, учасники якогось конгресу. Тут відбувається багато конгресів, взагалі панує міжнародний дух: повно великих закурених автобусів, усюди перед очима німецькі шкіряні штани, кожна кельнерка говорить по-англійському. Щось від усього світу в цьому містечку, котре, як уже сказано, справляє на чужинця дуже приємне враження: воно провінційне, однак не нудне. Провінція з концертами Фуртвенглера, з гастрольями Жана-Луї Баро, з виставками від Рембранта до Пікассо, з театральним мистецтвом німецьких емігрантів, з Томасом Манном, що оселився тут, але також і з усілякими власними діячами, які щось там роблять у світі, аж поки їхня слава поволеньки починає лестити рідному краєві, що сам не годен нікому зробити слави, бо він — провінція, а отже, не має історії. Але що мені до того! Чужинцеві приємно потинятися по цьому містечку, а надто як він має гроші. І наша прогулянка, як я вже казав, була б просто чудова, якби Юліку знову не опосіла манія, буцімто я її зниклий чоловік.

Нараз вона зупиняється.

— Дивись! — і показує на бронзову фігуру, яка не стала ліпша через те, що її купили на громадські гроші: така собі скульптура, що про неї я, щиро казати, не міг би висловити ніякої думки. Та коли я рушаю далі, Юліка хапає мене за рукав і показує на цоколь, де

чималими літерами вибито напис: А. Штіллер. (На щастя, я змовчав, бо тільки-но скажу щось про якусь роботу їхнього зниклого Штіллера, вони беруть мої слова за самокритику і за новий доказ, що я Штіллер...) Іншим разом, коли Юліка знову відчуває прикру потребу схопити мене за рукав, я, слава богу, бачу принаймні не скульптуру, а лебедів, цілу флотилію живих лебедів, що аж блищать на сонці; навколо них по зеленій воді плаває білий пух. А на задньому плані, коли стати так, як хоче Юліка, видно так званий великий собор. Розумію: достеменно, як в альбомі! Що вона цим хоче довести, не знаю. Нарешті я зупиняюся просто посеред вулиці (на переході). Дарма вона знову хапає за рукав у відчай від мене, наче від упертого віслюка. Я питаю:

— Де тут є віскі?

— Тут не можна зупинятися.

Праворуч і ліворуч повз нас уже тріскотять моторолери, на мене сигналить якесь таксі, потім нас оглушує вантажна машина з причепом, і Юліка біліє, мов крейда, хоч перед нами знов спалахує зелене світло. Якийсь пішоходець, хоч я йому нічого не зробив, накидається на мене з цілою зливою повчань, неначе в країні, що день у день вихваляється своїми свободами, не дозволено ризикувати власним життям.

...Згодом, у літньому ресторані під строкатими парасолями, я питав Юліку:

— То як тобі живеться в Парижі?

Я теж кажу їй тепер «ти». Не через те, що вона заклала гроші за мене, їй-богу, ні, а з внутрішньої потреби, мимоволі. Цей трепет першого несміливого зближення завше чудовий, мов чарівна паличка над цілим світом, який раптом починає ніби ширяти в повітрі, щось тихо-тихісіньке, але таке, що заглушує все. Мимоволі кладу їй руку на плече — і враз мене приголомшує несподіване щастя, я майже нічого більше не усвідомлюю, крім цього легенького дотику. Якусь блаженну хвилину, поки нове «ти» не стає теж звичним і, так би мовити, безбарвним, я почуваю себе так, наче всі люди мені брати, навіть кельнер, що приносить віскі, наче в цьому світі взагалі вже не треба прикидатися; почуваю тільки спокійне зухвальство, і більше нічого. Начхати мені на в'язницю! Коли ж нове «ти» стосується зрілої, проте енергійної жінки, мене, звісно, посідає природна, хоч

при моєму зухвальстві й не надто поважна, не пекуча потреба, радше грайлива цікавість довідатись, хто ж іще з чоловіків ділить зі мною це «ти». У своїх розповідях про Париж, про балетну школу, що напевне ж не схожа на монастир, вона ніколи не згадує чоловіка — ніякого там Франсуа, Анрі, П'єра чи Жака, нікого. Париж амазонок — що це має означати? Нарешті я питаю навпростець:

— Чи ти в Парижі дуже щаслива?

Маю ж право я так запитати.

— Щаслива? — каже вона. — Яка там щаслива...

Дуже дивно: пані Юліка Штіллер-Чуді чомусь не хоче, щоб я мав її за здорову й щасливу, відразу ж повертається до Давоса, до тих безсумнівно тяжких днів і ночей на самотній веранді, заскленій оливково-зеленими шибками в стилі початку двадцятого сторіччя, де Штіллер, Юлічин зниклий чоловік, кинув її напризволяще. Я вислухую все те ще раз. Не сумніваючись, що минуле її страшно, бачу квітуче теперішнє: незвичайне обличчя, освітлене знизу, відблиском від скатертини, наче світлом рампи на сцені. Я жадаю її. Чекаю, поки вона від минулого, яке хоче пробачити, а через те докладно змалювати, перейде нарешті до теперішнього — нашої і так обмеженої в часі прогулянки.

— Люба Юліко, — озиваюся я, — ти весь час оповідаєш мені, як препогано повівся твій Штіллер. Хто ж тобі заперечує? Ти твердиш, що він тебе довів до хвороби, до смертельної хвороби, тоді кинув, і ти могла померти, а все ж, бачу, ти шукаєш тільки його. Чи ти просто не можеш йому подарувати, що не померла насправді, а сидиш тут, гарна, мов квітка?

То був не жарт, я сам помітив, що ні. Не дивлячись на мене, Юліка дістала щось із своєї білої паризької торбинки. Напевне, щоб заперечити мої слова! Виявилось, що то лист, якого негідник Штіллер прислав їй свого часу в Давос, у санаторій. Вона хотіла, щоб я прочитав його. Властиво, то була тільки записка, зім'ятий, розграфлений у клітинку аркушик із нотатника, хапливо списаний олівцем, — мене більше вразило саме письмо, дивне, навіть неприємне.

— Ну? — спитав я трохи збентежено.

Юліка почала квапливо запалювати сірника, так квапливо, що не одного зламала, поки запалила нареш-

ті. Коментарі до цього коротенького листа, останнього, що його вона отримала від зниклого Штіллера, видавалися їй зайвими. Вона затягнулась цигаркою.

— Юліко,— мовив я і повернув їй записку,— я кохаю тебе...

Вона засміялася — тихо, втомлено, недовірливо.

— Я кохаю тебе!..— знову сказав я і хотів ще щось додати, не про її чи моє минуле, а про нашу зустріч, про свої почування в ту годину, про надії поза тією годиною, однак вона не слухала мене. Хоч і мовчала, а не слухала, тільки сиділа в такій позі, наче уважно слухала. Її думки були в Давосі, і, поки я говорив, вона почала навіть плакати. Мені теж було сумно, що двоє людей, хоч сидять одне навпроти одного лице в лице, не можуть порозумітися.— Юліко!— вихопилося в мене, і вона врешті повернула до мене своє гарне личко. Але бачила не мене, а Штіллера! Я схопив її вузеньку долоню, щоб вона прокинулася. Вона силкувалася слухати, що я кажу, всміхалася, коли я запевняв, що кохаю її, може, навіть слухала, проте не чула, що я хочу сказати. Чула, що, мабуть, сказав би Штіллер, якби сидів на моєму місці. Я розумів це, і мені було боляче. Власне, мені лишилося тільки замовкнути. Я глянув на її долоню, яку мимоволі випустив, і згадав страшний сон про шрами на руках. Юліка просила, щоб я говорив далі. Навіщо? Мене теж раптом огорнула безнадія. Кожна наша розмова з цією жінкою кінчалася, ще не почавшись, і кожний вчинок, який мені може спасти на думку, вже наперед буде витлумачений, відчужений від теперішнього мене, бо щоразу він здаватиметься їй тільки доречним чи недоречним, сподіваним чи несподіваним учинком зниклого Штіллера, а не моїм. Ніколи він не буде моїм!.. Я махнув рукою кельнерові, і вона зразу ж сказала лагідно й заклопотано:

— Тобі не можна стільки пити!..

Від тих слів, щиро казати, я здригнувся й насилу опанував себе. Що собі думає ця дама? По-перше, я зовсім не хотів більше пити. А хоч би й хотів! Вона, мабуть, уявляє собі, що може трактувати мене як свого Штіллера. Якусь мить мені хотілося просто з упертості випити ще віскі. Але я не випив. Бо впертість — протилежність правдивої незалежності. Я осміхнувся. Мені було шкода її. Я зрозумів: уся її поведінка стосувалася не мене, а

якогось привида, і скоро вона взяла мене за того привида (бо, мабуть, чоловік, якого вона шукає, взагалі не існував!), я просто безборонний; вона не завважує мого існування. Шкода, подумав я.

— Не гнівайся,— знову сказала вона,— але тобі справді не можна стільки пити. Я тобі тільки добра хочу.

На жаль, кельнер не квапився.

— Я й не думав нічого замовляти,— трохи стомлено боронився я. Юліка осміхнулася, і я додав майже роздратовано: — Ти помиляєшся, серденько, я справді не думав більше нічого замовляти, хотів розрахуватися! На жаль, я не маю грошей...

Тим часом Юліка, наче й не сподівалася чогось іншого, вже підсунула мені під лікоть червоного сáп'янового гаманця (певне, часто так робила, як була тут зі Штіллером), щоб я міг заплатити. Що я мав робити? Мусив платити. Тоді віддав їй гаманця, опанував себе й сказав:

— Ходімо!

Рівно о шостій я був у в'язниці.

Р. S.

Ось воно: я не маю слів, щоб віддати дійсність. Лежу на ліжку, дзигарі вибивають годину за годиною, а я не можу заснути, пробую обміркувати, що мені робити. Здатися? За допомогою брехні здатися легко, одне-однісіньке слово, так зване визнання, і я «вільний», тобто, в моєму випадку,— приречений грати ролю, що не має до мене ніякого стосунку. З іншого боку, як можна довести, хто ти такий насправді? Я не можу. Хіба я знаю сам, хто я такий? Це страшний досвід, здобутий в ув'язненні: я не маю слів, щоб віддати свою дійсність!

Сьогодні під душем бракує мого єврея — того, що ми з ним миємо один одному спину. На моє зауваження, що він, певне, вийшов на волю, решта в'язнів тільки здивовано презираються. То був розумний чоловік, і чутка, що він наклав на себе руки, дуже вражає мене. Нас, звісно, все одно десять чоловік, і якби ми не мили один одному спину, то я, мабуть, і не помітив би, що йо-

го немає. Власне, мені його навіть не бракує. (Та обов'язкова послуга завше була якась неприємна). Мене вражає думка, що завше саме розумні люди не можуть дочекатися смерті. І коли я згадаю його очі, не тільки розумні, а навіть прозірливі, то мені аж не віриться, щоб той чоловік не знав, що його чекало. Тепер мені навіть здається, що йому єдиному я міг би оповісти про одне переживання, про яке навряд чи взагалі можна оповісти,— зустріч із своїм янголом.

Знову відоме вже мені почуття: мушу летіти, стою на підвіконні (в охопленому пожежою будинку?) і знаю, що не врятуюся, якщо раптом не полечу. До того ж певність: кидатись додолу нема сенсу, самогубство — тільки ілюзія. Тобто треба летіти, вірячи, що саме порожнеча мене понесе, отже, стрибати без крил, просто стрибати в ніщо, в життя, якого я ніколи не прожив, у провину за те, що я змарнував свій час, у порожнечу, як у щось єдино правдиве, що належить мені, що може втримати мене...

ЗОШИТ ДРУГИЙ

Мій оборонець прочитав дотеперішні нотатки й навіть не розгнівався, тільки похитав головою. Сказав, що цим мене боронити не може, і навіть не поклав зошита до своєї течки.

А все ж я протоколюю далі.

(З його сигарою в зубах).

Стосунки між прекрасною Юлікою і зниклим Штіллером почалися від сьїти з «Лускунчика» Чайковського (на превеликий жаль молодї танцюристки, Штіллер, також іще молодий, запалений бажанням справити якесь враження на прекрасну Юліку, назвав ту музику видиманням мильних бульбашок, віртуозною імпотенцією, ілюмінованим лимонадом, несмаком для підстаркуватих тощо, і, як можна зрозуміти з останніх натяків Юліки, під знаком тієї сьїти з «Лускунчика» пройшло все їхнє подружнє життя): Юліка на той час танцювала в балеті. На одному давньому знімку, який я мимохідь бачив у неї позавчора, вона зображена пажем чи принцом, щаслива в своєму вбранні, що справді їй якнайкраще пасувало; не можна було намілуватися тодішньою її хлопчачою грацією. В її великих, надзвичайно гарних, очевидно, дуже щирих очах прозирала тоді якась дивна зляканість, що їй тепер і знаку немає, якийсь легенький відблиск потаємного страху — чи то був страх за свою стать, від якого чудесне вбрання тільки на короткий час могло її звільнити, чи страх перед чоловіком, що, може, десь чекав за лаштунками, аби вона швидше скинула з себе ту сріблясту одіж. Юліці тоді було двадцять три роки. Кожен чоловік, що мав хоч якийсь досвід, — Штіллер, видко, не мав ніякого, — дуже легко впізнав би, що та чарівна особа холодна, принаймні з самого початку підозривав би це, а отже, й знав би, на що йому можна сподіватися. В балеті Юліка тоді подавала великі надії. Скільки чоловіків у Цюріху, людей поважних, із доброю славою, негайно одружилися б з Юлікою, якби та дивна і через те така знадлива дівчина не ставила понад усе мистецтво (балет), вважаючи, що всі справи поза ним тільки заважатимуть їй. Танок був її життям! Своім хихотінням, що багато

кого дратувало чи принаймні заважало почати поважну розмову, вона тримала чоловіків на відстані, і чи вони вірили, чи ні, а Юліка жила тоді, як черниця, хоч ходили чутки, що вона справжній вампір. Але навіть на ті чутки Юліка тільки хихотіла. Чому вони її не залишать такою, як вона є? Юліка ніколи не виходила з театру без свіжих квітів, а також без тихого, щирого страху, що надворі чекає якийсь новий шанувальник, який подарував їй ті квіти,— може, студент або добродій із блискучою машиною. Вона боялась машин. На щастя, шанувальники здебільшого не впізнавали Юліки: вона пробігала повз них у школярській вовняній шапочці, що завше ховала її руді коси. Коли Юліки не осявали прожектори, вона була дуже непоказна з себе. Як морська тварина, що тільки під водою набуває чудових барв, Юліка була казково гарна тільки в танку, насамперед у танку; потім вона почувалася стомленою. Річ зрозуміла: танкові вона віддавала себе всю. Отже, вона почувалася стомленою, мала на те всі підстави і так і казала кожному шанувальникові під театром. Тільки Штіллер завше думав, що Юліка стомлена лише для нього. Що з того, що він часом майже силоміць вів її на чарку вина чи, радше, на філіжанку чаю, бо вина Юліка не пила? Штіллер тоді дуже багато говорив — мабуть, вважав, що мусить підтримувати розмову; Юліка була стомлена й мовчала. Штіллер часто оповідав про Іспанію, бо саме вернувся звідти: брав там участь у громадянській війні, і швейцарський військовий суд виніс йому вже вирок. Юліка співчувала Штіллерові не того, що він мав відбути кару у в'язниці, чим трохи аж забагато хвалився, а просто так, сама не знала чого. Досить було їй осміхнутись, як він лякався, що Юліка не бере його на poważне, і тер чоло або прикладав руку до вуст, а як вона, повертаючись із ним тих кількасот метрів додому, не дозволяла взяти себе під руку, він був спантеличений і довго ще вибачався в неї перед дверима за свою настирливість, яка йому самому видавалася відразною. А тим часом він подобався Юліці як ніхто. Штіллер був також перший, у кожному разі, один із небагатьох, хто час від часу отримував від прекрасної Юліки коротенькі листи, кілька рядків, у яких вона повідомляла, що була на жаль, стомлена, й натякала на можливість нової зустрічі. Вона знала, як той юнак

жадає її, і водночас була певна, що він ніяким чином не буде її приневолювати; на таке йому чогось бракувало, і саме це в ньому найдужче подобалося. Подобалося також, що той юнак, який ще недавно воював у Іспанії, стрункий, а проте міцної будови, на цілу голову вищий за неї, навіть не чекав вибачення, коли через неї майже годину простоював під театром, навпаки, сам вибачався за свою настирливість і знову лякався, що вже набрид їй. Усе це, як уже сказано, дуже подобалося Юліці; в кожному разі, вона підносить до неба свого зниклого Штіллера, коли згадує ті давні часи. Був березень, і вони вперше вибралися на прогулянку за місто. Для тендітної Юліки та прогулянка виявилася задовга й затяжка, до того ж було грязько, бо земля ще не висхла, хоч сонце добре пригрівало. Раз вона навіть загрузла лівим черевиком у болоті, коли Штіллер не втримався й таки повів її навпростець через поле. Штіллерові довелось обняти й потримати її, щоб вона не стала в самій панчосі в болото. Очевидно, тоді Штіллер вперше поцілував її. Юліка впевнена, що вона теж його тоді поцілувала. А втім, Штіллер швидко опанував себе, щоб не набриднути Юліці, проте до самого кінця прогулянки був дуже веселий, ламав, немов хлопчисько, вербові прутики і, йдучи, хльоскав себе ними по розстебнутому плащі. Юліці здавалося, що поряд із нею йде брат. І це також подобалося їй. Йому не заважало, що Юліка навіть на прогулянці говорила тільки про балет, тобто про людей, зв'язаних з балетом, про диригентів, декораторів, перукарів, балетмейстерів,— адже то був її світ. Інші шанувальники вже докоряли, що в неї в голові самі тільки плітки. А Штіллер — ні. Він намагався уважно її слухати, часом показував особливо гарний краєвид, але Юліку ніщо не могло відвернути від теми. Штіллер тоді соромився, що він так мало розуміється на балеті. В простому селянському заїзді,— Штіллер, видно, дуже полюбляв такі заїзди,— вони попоїли хліба з салом, і Юліка тішилася, що, властиво, вперше в житті зустріла чоловіка, перед яким не відчувала ляку. Штіллер знов почав згадувати про іспанську війну. Бо за кілька днів по тій прогулянці мусив із швейцарським вовняним коцом під пахвою з'явитися кудись, щоб відсидіти своїх кілька місяців. Вони довго не бачилися. За той час Юліка написала чимало листів, хоч, будши бо-

язка з натури, не виповідала в них свого кохання, але такий вразливий чоловік, як Штіллер, напевне мав завважити те, що боязка з натури Юліка, мабуть, почувала, не вміючи висловити. В кожному разі, пані Юліка Штіллер-Чуді ще й нині посилається на ті листи, як на безперечний доказ, що вона глибоко й віддано кохала зниклого Штіллера.

За рік вони побралися.

Як людина стороння, я маю таке враження, що тих двоє людей, Юліка і зниклий Штіллер, якимось фатальним чином пасували одне до одного. Вони потребували одне одного через свій страх. Слушно чи не слушно, а проте в глибині душі прекрасна Юліка боялася, що вона не жінка. І Штіллера також, здається, завше точив страх, що він чимось не вдовольняє її; просто вражає, як часто той чоловік вважав за потрібне вибачитися. Від чого той страх походив, Юліка не може сказати. Взагалі, оповідаючи про своє нещасливе подружжя зі зниклим Штіллером, Юліка ніколи ані словом не згадує про страх, але майже все, що вона оповідає, свідчить, що вона гадала, ніби зможе прив'язати до себе Штіллера тільки через його нечисте сумління, через його страх виявитися неспроможним. Вона, видко, не вірила, що зможе задовольнити справжнього й вільного чоловіка, аби він лишився з нею. Здається, що Штіллер теж чіплявся за її кваліть. Інша жінка, здорова, вимагала б від нього сили або кинула б його. Юліка не могла його кинути: вона ж бо жила тим, що мала людину, якій весь час могла пробачати.

Але я намагатимусь у цих зошитах протоколювати лише те, що пані Юліка Штіллер-Чуді,— до якої я так прагну бути справедливим хоча б тому, щоб вона не вважала мене за свого чоловіка,— сама розповідала про своє подружжя мені або моєму оборонцеві.

Легенькі сухоти, справді легенькі, такі, що немає підстав тривожитись, визначив театральний лікар уже кілька років тому і відтоді весь час нагадував, що Юліці неодмінно треба прожити літо в горах. То була добра порада, однак вона вимагала грошей, а Штіллер, її чоловік, своїм мистецтвом тоді взагалі нічого не заробляв, майже нічого, в кожному разі, надто мало, аби міг витратитися на свою бідолашну дружину. Юліка ніколи

не докоряла йому, що він не заробляє, як директор. Юліка пустилась навіть на те, що приховала від Штіллера лікареву пораду, хотіла поберегти його, не дати йому відчути, що він надто мало заробляє. Натомість чекала тільки одного: що він теж трохи берегтиме її. Їхнє подружнє життя перші роки було, мабуть, дуже щасливе. Юліка заробляла в театрі шістсот двадцять франків щомісяця, а як Штіллерові щастило продати якусь скульптуру на оздоблення водограю в громадських місцях абощо, то їм велося цілком добре. Бо Юліці багато не треба було. Вона була надто артистка, щоб поважно вимагати від чоловіка, і то від коханого, аби він зраджував свій хист і більше дбав за дружину; а як часом і казала таке, то тільки жартома. Про хист її зниклого Штіллера думки начебто з самого початку розбігалися — дехто ніколи не вважав його за митця. Юліка, звісно, вірила в нього. В кожному разі, він працював наполегливо. Її успіхи в балеті, яким Штіллер не міг протиставити своїх власних, трохи завдавали йому клопоту; мабуть, через них він також став дещо відлюдкуватий; завше в товаристві все крутилося навколо Юліки, його приймали, як її чоловіка. З їхніми тодішніми заробітками про дітей не могло бути й мови: Юліці довелося б на рік кинути роботу. Не те, щоб Штіллер відчував нагальну потребу стати батьком, але його часом по-смішному мучило сумління, що Юліка певною мірою через нього мусить відмовитись від дітей. Він усе міркував, чи не стала б дитина саме для Юліки чимось дуже важливим. Чому саме для Юліки? Дитина, гадав Штіллер, могла б заповнити Юлічине життя так, як він сам його ніколи не міг заповнити. Думку про дитину ніщо не могло йому вибити з голови, він весь час повертався до неї. Що він, власне, хотів від Юліки? Йї чомусь здавалося, що Штіллер не досить поважно трактує її мистецтво, може з несвідомих заздросців до її успіху, в кожному разі, Юліку бентежило, що він без кінця повертався до думки про дитину. Невже ж її життя було не досить заповнене? І аж коли Юліка відверто сказала, що він її ображає як артистку, Штіллер замовк, а надто після її запитання: нащо має народжуватися дитина від матері-сухотниці? Відтоді про дитину вже не було мови, натомість він став докучати їй сухотами, нагадував до речі й не до речі, щоб вона ще

раз пішла до лікаря. Бідолашна Юліка боялася вже кашлянути, так ті нагадування дратували її. Що він весь час хотів від неї? Штіллер був зворушливий, але схибнутий на думці, що Юліка не живе повним життям. Юліка, звісно, не могла йому товаришити в безконечних мандрівках чи в цілонічних пиятиках із його знайомими, вона мусила берегтися, це правда, однак своїм тодішнім життям була цілком задоволена. А чому Штіллер був не задоволений? Коли під час проби псувалася погода, Штіллер чекав біля службового виходу з теплішим пальтом, не забував також про парасольку й шаль,— він справді зворушливо оберігав її пошкоджене, на жаль, здоров'я, але дратував тим, що весь час допоминався, аби вона пішла до лікаря. Вона сприймала його наполегливість як приховану відмову бути до неї ніжним і чуйним, навіть як ознаку бездушності й ще дужче впиралася. Їй здалося, що Штіллер посилає, силоміць випихає її до лікаря, тільки щоб заспокоїти своє сумління, щоб його чоловічому егоїзмові більше ні на що не треба було зважати; вона обурювалась уже на саме питання, чи була в лікаря. Може, її поведінка була й нерозважна, але зрозуміла: Юліка завше була вразлива. Отже, вона кілька років танцювала, наражаючись на небезпеку звалитися з ніг просто на кону. Всі захоплювалися нею за ту енергію — директор, ціла трупа, оркестр, тільки Штіллер ні. Казав, що то ідіотизм. Напевне, просто зі страху, що Юліка не бере його наповажне, він удавався до звичайної брутальності й утихомирювався аж тоді, як вона починала схлипувати. Все тепер йому в Юліці не подобалось, до всього він чіплявся. Коли вона йшла з їдальні до кухні, не прихопивши разом чогось із посуду, він рішуче заявляв, що вона могла б жити на півсили, якби була хоч трохи розважніша, хоч трохи повчилася в нього, Штіллера. Що Юліка мала відповідати на таке? Його дріб'язковість тільки засмучувала її. Вважав себе за інтелігента, а міг цілу годину говорити про те, що Юліка, йдучи з їдальні до кухні, не взяла разом трохи посуду! Юліка аж за голову хапалася. З такої дурниці виводив цілу теорію, тимчасом як вона після проб і хатньої роботи просто з ніг падала! По таких сценах він начебто знову був чарівний. Проте роздратування, мабуть, наростало. Одного разу, як бідолашна Юліка, мавши велику гаряч-

ку, не захотіла відмовитись від свого вечірнього виступу, бо знала, як багато залежить від її участі у виставі, Штіллер відмовився за неї, достотно через її голову: зняв трубку з телефону в неї над ліжком і сказав, що його дружина, на жаль, не зможе виступити ввечері. То була сваволя, що її артистка не могла стерпіти. Що собі той Штіллер гадає! Вона відібрала в нього трубку, замовила таксі і все ж таки поїхала до театру. Дійшло до сварки, однієї з перших за їхнє подружжя, а невдовзі з'явилося й таксі. Штіллер ще й на сходах кричав: «Зажени себе в могилу, як хочеш, про мене, але це не моя вина...» В такі хвилини Штіллер її жахав: здавалось, він тоді забувався, з ким одружений. Щоправда, вона була не з багатой родини, але з культурної. Її мати, угорка, належала до найліпшого товариства, близького до аристократів, а небіжчик батько все ж таки був послом у Будапешті, тимчасом як Штіллер (що є, те є) походив із дрібного міщанського середовища, власне, з ніякого: він хіба що розповідав часом про свого вітчима, який доживав віку десь у притулку для старих, а про батька взагалі й словом не згадував, мати ж його була дочка залізничника. Смішно й страшно, що такі речі починають раптом відігравати якусь роль між двома людьми, які кохають одне одного, але так буває. Звісно, Юліка ніколи не заводила мови про це, майже ніколи. Тільки відчувала ту різницю, наприклад, як Штіллер кричав тоді на сходах. Мабуть, то були жахливі хвилини. Потім Штіллер завше жалкував, що був такий нестриманий, просив пробачення, знаходив дуже милі способи загладити свою провину: чи то улюбленою Юлічиною стравою, що її ніхто, крім нього, не вмів приготувати, чи шовковим шарфіком, бо вона свого недавно згубила, чи гілочкою бузку, яку йому пощастило вкрати крізь паркан дорогою до театру, звідки він її забрав після вистави. Щоразу все кінчалось якнайліпше, і подружжя їхнє, здається, було навіть дуже щасливе — аж поки з'явилася та, інша.

Сталося це десь сім років тому.

Юліка ні про що не здогадувалась. Вона ніколи не думала, що таке може бути. Як молода жінка, що понад усе кохає свого чоловіка, вона не вважала його здатним на зраду; як уже сказано, вона просто не думала про таке. Бідолашна Юліка, цілком віддана своїй

роботі й чоловікові, помітила це тільки з того, що Штіллер перестав трактувати поважно гарячку, яка не лишала її роками. Щоправда, він кожного вечора, як вона приходила з вистави, питався, скільки разів піднімалася завіса, але питався ледь глузливо. Таким самим тоном він міг запитати: «Як там із твоїми сухотами?» Або, коли Юліка розповідала про обурливе зухвальство якогось критика, що не згадав її прізвища, Штіллер, її чоловік, хизуючись своєю обридливою справедливістю, радив Юліці не брати того так близько до серця — мовляв, критик міг не згадати її просто з неуважності. Та найбільше дивувало Юліку, що тепер і він почав ставити своє мистецтво понад усе й через те вважав за нормальне по кілька днів не приходити додому з майстерні, раз навіть цілий тиждень, аж поки Юліка одного ранку пішла його перевідати. Він саме, насвистуючи, витирив чарки. Юліка відразу здогадалася, що вчора ввечері в нього була гостина, однак посоромилась розпитувати. Шпилька з кіс на підлозі, що її Юліка мовчки підняла й мовчки поклала на стіл, дві порожні пляшки з-під шанете-дю-пап, отже, не найдешевшого вина, — ну що ж, Юліка не була дріб'язкова. Навіть чорна волосина на його ясних штанях нічого не доводила. Штіллер сміявся. Тим часом Юліка зовсім не через жінку, що приходила до нього вчора ввечері, була в такому відчаї. Його зверхньо-співчутлива усмішка, його просто садистська лагідність, що нею він вважав за потрібне загодити ревниву дружину, були недоречні, їй-богу, недоречні, так само і його брутальна заборона раз і назавжди влаштувати істеричні сцени через якусь там шпильку, як він казав; усе те було дуже недоречне. Бідолашна Юліка за сльозами довго не могла й слова вимовити. «Юліко, що таке? — спитав він нарешті, відчувши, що плаче вона не через дурну шпильку. — Що сталося, га? Каж ж бо!»

Юліка була в лікаря.

«Була? — запитав він. Вона пробувала опанувати себе. — Ну?» Штіллер сів на канапу коло неї, й далі тримаючи в руках чарку та рушника. Тим часом Юліка, охоплена відчаєм, вся здригаючися з плачу, вчепилася руками в подушечку, аж подерла її. Вона ще ніколи так не ридала. А Штіллер, здається, був цілком безпорадний. Він поклав рушника й погладив її по голові,

немов тими пестощами міг порятувати її життя. Юлічин візит був начебто Штіллерові не до речі: заважав йому весело насвистувати. Юліка подерла подушечку, а він тільки спитав: «То що ж лікар сказав?..» Він виявляв своє співчуття (Юліка й досі вважає так) у жахливий спосіб: лагідна обережність, дружня турбота — і все те з чаркою в руках, що залишилась немита від учорашньої забави. Коли вона, затинаючись, давлячись сльозами, здригаючися з плачу, повідомила його нарешті, що мусить якомога швидше виїхати в Давос до санаторію, він спершу тільки спитав: «Коли ти довідалась про це?» — «Майже тиждень тому! — сказала вона, сподіваючись, що Штіллер зрозуміє, який то для неї був жахливий тиждень.— Тиждень тому!» Та натомість він сказав лише: «Чому ж ти досі мовчала?» Він поведився просто неможливо. Навіть перепитав: «Це правда? Кажі, правда?..» Спершу Юліка зареготала, тоді схопилася, глянула на нього й побачила, що в його очах світилося недовір'я: наче то були просто її хитрощі, дешеве перебільшення, аби зіпсувати йому приємну згадку про вчорашній вечір. Вона крикнула: «Іди! Іди з моїх очей!» Штіллер похитав головою. «Іди, прошу тебе! Іди звідси!» — «Юліко,— мовив він,— це моя майстерня». Його спокій був просто нелюдський, чистий глум, Юліка навіть не уявляла собі, що він може так поводитися. Атож, Штіллер навіть усміхався, коли вона говорила, що може померти. Усміхався! Бідолашна Юліка, що вже майже тиждень сама несла тягар страшного лікарського присуду, не вірила своїм очам і вухам: Штіллер знову заходився витирати чарку від учорашніх гулів, наче та чарка була найделікатніша, найважливіша річ, наче, крім неї, він не мав про що клопотатися. Далі тим самим лагідним тоном попросив, аби Юліка розповіла йому не те, що їй малює перелякана уява, а що сказав лікар,— докладно, по-діловому, слово в слово. «Я ж тобі кажу! Порадив негайно їхати в Давос, до санаторію, а то буде пізно». Здається, минула добра хвилинка, поки Штіллер зрозумів усю вагу тієї звістки. Він не показував, які думки йому зринали в голові, тільки закусив спідню губу й наче поменшав, як мішок, що його підтрусили. І раптом безпорадно, як дитина, глянув на Юліку. Хіба ж він не вимагав завше, щоб вона знову пішла на рентген? От вона й удовольнила його ба-

жання. Чого ж він так дивиться на неї? Вражена ліва легеня. Лікар, здається, не вдавався в медичну термінологію, тільки потішав її чисто по-людському. Мовляв, він сам знає випадки, коли хворі цілком одужували. Взагалі він був чудова людина. Не те щоб давав їй порожні гарантії — надто він її поважав. А все ж, бачивши, в якому Юліка страшному відчаї, сказав, що, можливо, навіть дуже можливо, вона ще колись вернеться до балету. Але, звісно, не гарантував напевне. Єдине, що лікар, який відповідає за свої слова, міг гарантувати, — це близьку смерть, коли Юліка відразу не поїде до санаторію. Юліці було тоді двадцять сім чи двадцять вісім років. До речі, вона вже знала й назву санаторію, і що він розташований у гарному місці серед лісу, і приблизні кошти на лікування, більшу частину яких мала сплатити каса хворих. Якби Штіллер, її чоловік, був розпитався й сказав їй, що такі видатки сплачує каса хворих, Юліка давно б уже поїхала до санаторію і, може, досі вилікувалася б. Зрештою, Штіллер і не відпирився. Юліка здивовано помітила, що її невинне зауваження явно вразило й збентежило його: він, здавалось, мало не плакав. То вона ще мала потішати його? Вона обняла його рукою за плечі, що для такої несміливої жінки, як Юліка, вже багато важило, а ще й тепер, коли в неї було стільки клопоту. Отже, останньою її прем'єрою мав бути вальс Равеля і «Трикутний капелюх» де Фальї, два прекрасні балети. А другого дня, в четвер якогось там числа, Штіллер мав відвезти її в Давос. Юліка показала йому свій календарик, де число те було вже відзначене хрестиком. Що йому не сподобалося? Штіллер підвівся з канапи, навіть не подивившись як слід у календарик, шпурнув витерту чарку до кухонної ніші так, що вона розлетілася вдрузки, втиснув цигарку між побілілі, зціплені губи і, заклавши руки в кишені, мовчки, мов статуя, став до неї спиною коло великого вікна, наче вона була винна, що мусила їхати в Давос. Навіть більше: наче своїм цілком зрозумілим розпачем поламала якісь його плани. «Чого ти мовчиш?» — запитала вона. «Пробач», — сказав він, думаючи, що налякав її розбитою чаркою; а їй же йшлося зовсім про інше. «Про що ти весь час думаєш?» Штіллер підійшов до шаховки, дістав майже порожню пляшку ялівцівки, вилив усе, що там було, в дві чарки й подав

одну Юліці — хотів її втішити. Вона ввічливо, але рішуче відмовилась. Тих його милих жестів — коли він хотів ялівцівкою чи краденим бузком залагодити якийсь свій вчинок — Юліка часом просто не годна була стерпіти, їй здавалося, що Штіллер милується собою, надто дешевою ціною хоче виставити себе ніжним чоловіком, дбайливим товаришем, надійним охоронцем, одне слово, якнайщирішою людиною, а от хоч один-однісінький раз піти й довідатись, чи каса хворих, якби до того дійшло, сплатила б кошти на санаторій, її прекрасному Штіллерові за всі ці роки ніколи не спало на думку. «Дякую,— сказала вона,— я не питиму». — «Чому?» — Горілка нічого не змінить». Штіллер вихилив свою чарку. «Атож,— сказав він нарешті, випивши одним духом і ту горілку, що налив для неї.— Не змінить. Звісно, ти не винна, Юліко, що мусиш тепер їхати до санаторію. Безперечно, це моя вина». — «Я такого ніколи не казала». — «Всюди моя вина,— вперто провадив він.— Не турбуйся, люба, їдь собі спокійно в Давос, бідолахо, а я лишуся тут, у місті, здоровий як дуб,— моє нечисте сумління буде тобі найліпшою подушкою». І криво посміхнувся. «Що це має означати? — спитала Юліка.— Ти вічно мене частуєш такими приповідками». Штіллер похитав головою, наче сам до себе, взяв, ніби цілком спокійно, порожню пляшку з-під ялівцівки й шпурнув її теж до кухонної ніші, тільки скло посипалось. Юліка донині не може забути тодішньої Штіллерової поведінки, що яскраво свідчила — я теж так вважаю — про його безмежний егоцентризм.

Одного разу, трохи напідпитку, зниклий Штіллер начебто сказав своїм друзям: «У мене чудова дружина, я завше тішусь, як вона приходить додому, і завше почувваю себе замашеним, спітнілим, смердючим риболовцем поряд із кристалево чистою русалкою!» І то невдовзі по шлюбі... Складається таке враження, що зниклий Штіллер, хоч який він був захоплений Юлікою, чогось у її натурі просто не завважив, може, взагалі не пізнав її холодності. А що таке буває, і то не тільки як хворобливе явище, а навпаки, як природне, Юліка, здається, й сама не знала. Чи нині вона знає про це? Недавно я її трохи спантеличив, згадавши з якогось приводу наукову тезу, що в усьому живому світі жадна сами-

ця, крім людської, не спізнає так званого оргазму. Більше ми про це не говорили. Очевидно, прекрасна Юліка в найпотаємнішій глибині свого серця страждала, справді страждала від того, що чоловіча хіть завше була їй трохи відразна, хоч, звісно, це ще не причина вважати себе за неповноцінну істоту, невдатну жінку чи тільки за артистку. Дуже часто здається, що ця жінка, надто як вона говорить про свого зниклого Штіллера, з якоюсь зворушливою запеклістю обдурює сама себе, аж часом кортить не повірити в її сухоти, хоч їх підтвердили лікарі й вони так дорого коштували їй у житті. Чому Юліка ні з ким не могла поговорити про це? Може, тільки дехто з жінок не вдає, а переживає насправді той чарівний шал чуттів, що його вони сподіваються від зустрічі з чоловіком, гадають, що повинні сподіватися, на підставі романів, що їх знову ж таки написали чоловіки. У тих романах завше торочиться про незвичайні любовні розкоші. А ще додають сподіванок марнославні побрехеньки самих жінок одна одній. Прекрасна Юліка, може, була тільки трохи чесніша за інших, а ще, звісно, налякана, тож вона замкнулась в собі, перебиралась на принців та пажів і ховалася в хащах самотніх турбот, куди не зумів добутися за нею жаден чоловік. Отже, не дивно, що балет і все пов'язане з балетом, навіть балет посередній, як ведеться в міських театрах, вона твердо ставила понад усе, в кожному разі, понад Штіллера. Кілька несміливих спроб спізнати лесбійського кохання також, здається, нічого не змінили; балет зостався єдиною можливістю відчутти справжню втіху. Інші жінки обходяться без балету, зате стають матерями; вони терплять чоловіка як природного запліднювача, потім уникають його, знаходячи щастя в дітях, що їх так само становлять понад усе, як балерина свій балет: вони можуть говорити тільки про дітей, про своїх дітей, навіть якщо начебто говорять про чужих, ніби відмовляються від пестошів, щоб мати змогу ще більше пестити себе в своїх дітях, вважаючи це за материнську любов, відданість, офіру і, врешті, навіть за виховання дітей. Звісно, це чистісінький нарцизм. Можна було б сказати, що в Юліки той нарцизм холодної натури принаймні мав одну перевагу: зловживав не живих людей, а тільки мистецтво — Чайковського і Римського-Корсакова, часом, напевне, Равеля й Стравінсь-

кого, але не дітей, що мають тільки одну матір. Пані Юліка Штіллер-Чуді, звісно, спалахнула б гнівом, якби я сказав їй відверто, що жінка в мистецтві видається мені здебільшого підозрілою. Дарма я запевняв би її, що цим не зневажаю ані жінки, ані мистецтва. Може, підсвідомо зниклий Штіллер (зрештою, мене мало обходить, чи наші думки збігаються) відчував те саме, що й я, тільки, здається, робив із того один висновок: докоряв Юліці, хоч і прикривав свій докір ніжністю, що вона ніколи не зазнала втіхи з ним,— то був дурний закид Юліці і такий самий дурний закид собі. Наче кожна жінка на те створена, щоб і тут товаришити своєму чоловікові! Знаменна річ: як уже сказано, Штіллер завше відчував потребу просити вибачення — він, видно, вважав, що його чоловіча сила зазнала поразки, коли гарненька балерина, може, лиш трохи чесніша за інших дівчат, не розтанула від його поцілунку. Її неприступність була, може, страшна, але правдива. Вона не вдавала з себе неприступну, щоб запалити його,— навпаки, швидше пробувала піддатися, аби пригасити все, що могло його запалювати. Але швидко дійшла до того, що, піддаючись так, стала відчувати обриднення, яке за всяку ціну мусила приховувати. Вона не хотіла ображати Штіллера. Не хотіла втратити його: Штіллер був ближчий її серцю, ніж будь-який інший чоловік. З другого боку, їй просто неприємно було вдавати шалену втіху і блаженну млість, якій чоловік у своєму марнославстві майже завжди вірить, хоч як би вона була погано зіграна, та поза згвалтованої йому потрібна, щоб повірити в жінчине кохання, а насамперед у свою чоловічу силу. Ох, то був жах! Натомість яка радість була виступати на сцені, відчувати на своєму тілі тисячі чужих очей, таких різних, очей гімназистів і солідних одружених чоловіків, очей, що радше дивились на неї саму, аніж на її танок. Справді, Юліці легше було знести ті погляди, аніж Штіллерову тверду, трохи шорстку від гіпсу руку в себе на тілі. Її безпорадна відмовка, що вона стомлена, часто дратувала його. Штіллер вважав себе за втілення делікатності, однак не міг зрозуміти, що можна бути втомленому. Штіллер завше всіх міряв на себе! Юліці наче аж полегшало, коли театральний лікар уперше сказав їй, що в неї з легенями не все гаразд, у кожному разі, треба берегтися. Завше трохи

курне повітря на сцені було для неї не дуже добре, але в своїй роботі вона його не могла уникнути і тим більше мусила глядітися поза сценою. Так сказав лікар. Отже, вона не з якоїсь там примхи, а улягаючи вимогам здорового глузду, просила поберегти її і лишати якнайбільше в спокої. Йшлося про її здоров'я. Юліка ж була тендітна натура, дуже тендітна, але це не означає, що вона тепер менше кохала свого Штіллера. Він тільки повинен був, як уже сказано, краще розуміти її.

Тим часом Штіллер, здається розумів свою дружину дедалі менше й менше. Він так далеко зайшов у своєму егоцентризмі, що навіть почав вважати, буцімто її втома, обгрунтована від лікаря, вигадана тільки для нього. Бувало, що він мовчки виходив з дому, хряснувши дверима, лише тому, що Юліка казала про свою втому. І повертався десь серед ночі, просякнутий бридким духом пивниці; самий віддих його був образою. Або казав: «Хотів би я дочекатися, коли вже ти не будеш стомлена!» В голосі його бринів докір і гнів. Що ж Юліка могла зробити? Щоправда, він ні разу не сказав: «Ти просто не жінка!», проте Юліка добре відчувала, що він порівнює її з іншими жінками. Врешті Штіллер допровадив її просто до розпачу, і щоб довести собі, йому та цілому світові протилежне, вона знайшла тільки один спосіб: якомога відвертіший флірт. Досі вона ніколи ні з ким не фліртувала. Штіллер її штовхнув на таке. Він вважав, що це несмак: приймати залицяння першого-ліпшого шалихвоста, а найрадніше такого, що його доля кине скоро кудись далі від неї. Юліці подобалось вислухувати хвалу своїй красі разом із хвалою своєму мистецтву; чогось більшого вона не дозволяла. Штіллер був зовсім не ревнивий, його лише неприємно вражало, що його Юліка, прощаючись, переважно в ресторані чи на вулиці перед рестораном, роздавала поцілунки; він тоді питав тільки: «Ти певна, що всіх перецілувала?» Те цілування здавалось йому по-дитячому смішним. Та одного разу він розлютився. Було це після якогось балу, Юліка, струнка вакханка, сідала на коліна то до того, то до іншого чоловіка і все вдавала з себе «шалену жінку». Штіллер чекав на неї з пальтом, і йому вже від усього того блювати хотілося, як він казав на свій вульгарний лад. Панове, що залицялися до прекрасної Юліки так чарівно й дотепно і що їм вона

віддаровувала своєю красою, напевне, були дуже розумні й справді цікаві, але Штіллер завше казав, що вони геть усі більші чи менші гомосексуалісти. Ясна річ, що його глузи ображали Юліку, бо вона не знала, з чого таке можна впізнати. І, мабуть, ще й ті глузи штовхали бідолашну Юліку далі, ніж вимагала її натура, аж поки нарешті вона опинилася в обіймах молодого консультанта з реклами, що його чоловічі якості визнавали всі,— до того ж він мав прегарний будиночок під Асконою. Штіллер, либонь, не сподівався, що Юліка зважиться аж на таке. Штіллер знав того консультанта і знав також, що він давно закоханий у Юліку. Штіллера, мабуть, аж свербіло дізнатися, що з того вийде, і він сам улаштував їм першу зустріч. Може, він хотів випробувати, чи Юліка справді жінка? А потім, коли вже в них зайшло так далеко, шановний Штіллер мало не збожеволів: замкнувся в майстерні все ковтав веронал, аби цілими днями не прокидатися. Тепер уже Юліка вважала його поведінку за несмак. Напевне, він злякався, що аж нині між ними став чоловік, правдивий чоловік, і, нічогосінько не знаючи про їхні стосунки, наперед склав зброю. В своїх жалібних листах він бачив уже Юліку, свою балерину, мамою на березі Лаго-Маджоре. Його поведінка, мабуть, тим більше завдавала Юліці прикрощів, що сама пригода була дуже коротка — десь тривала з тиждень в Асконі. Молодий консультант був заклопотаний своєю роботою, гасав сюди й туди, Юліка, звісно, теж ходила на проби. Штіллер запитував що другий день, чому Юліка не їде до Аскони, і так на неї поглядав, ніби чекав від неї відповіді на якесь інше запитання, що його Юліка справді не могла вгадати. Що Штіллер хотів довідатись від неї? Для Юліки вся пригода не варту була розмови, не кажучи вже про те, що вона, натура стримана й боязка, ніколи не любила звірятися в своїх думках. Зрештою, вважала вона, Штіллер і сам міг би помітити, що все вже скінчилося. Та він, здавалося, не помічав нічого чи не мав певності. Непосидючий консультант з реклами лишився для нього справжнім чоловіком, що зумів ошчасливити Юліку. Штіллер був певен того від першої ж хвилини, коли його охопив ляк, і недобачав, що Юліка зосталася така сама, як і була. Гадав, мабуть, що вона прикидається перед ним, приховує своє щастя, жаліючи його. А тим

часом Юліка після всього, що Штіллер уже вчинив їй, не відчувала ані найменшої потреби жаліти його. Штіллер ще цілі місяці жив ніби на чатах, раз навіть зважився пошукати в її торбинці, чи не знайде якогось знаку — листа, квитка до Аскони, нотатки в календарикку. Проте в календарикку були тільки позначки, коли йти на проби, до перукаря, до зубного лікаря. Можна собі уявити, як, мабуть, набридало Юліці, що Штіллер усе мізкував над тією пригодою, хай навіть і мовчки, а найдужче набридало тому, що Штіллер, хоч і не дорікаючи, але з міною переслідуваного, все чекав на щось, на якесь слово, що порятувало б його. А що Юліка мала йому казати? Якось Штіллер став домагатися відвертої відповіді, ким був для неї консультант із реклами, і вона відповіла: «Годі вже про це, ти сам довів мене до розпачу. Я ж бо вернулася, то не доводь мене знову до такого!..» В кожному разі, Юліка не бачила за собою жодної провини, якої б Штіллер, із свого боку, не перевершив уже в багато разів. Вона повернулася до нього, отже, йому належало зробити все, щоб їй було з ним добре.

Кілька місяців знов було чудово.

Штіллер, видко, довідавшись манівцями, що непосидючий консультант із реклами давно вже має іншу коханку, чекав Юліку під театром, готував по-валенсійському риж і не ображався, коли вона, стомлена пробою, тільки куштувала його або й зовсім не їла, взяв до серця її запеклу сварку з якимось режисером і признав їй слушність, оберігав її, як наказував лікар, чи принаймні намагався оберігати, — і так тривало кілька місяців. Потім, видко, він знову поринув у свій егоцентризм і сподівався, що Юліка дбатиме тільки про нього, знову мовчки йшов із дому, хрюкав дверима й напивався — наприклад, коли Юліка була надто стомлена, щоб цілими годинами слухати про скульптуру. Якось вона дозволила собі завважити, що його п'ятики дуже дорого коштують. Штіллер ображався, і як вона мовчала, і як вона говорила. Як же Юліка могла бути ніжна до чоловіка, що сам — вона ж відчувала — палав до неї гнівом? Одного ранку, снідаючи, Штіллер ні сіло ні впало спитався, навіщо вона розказала в театрі, що його новий американський непромокальний плащ куплений за її гроші. Юліка не зрозуміла його запитання. «Навіщо

ти розкажеш про таке цілому театрові?» — спитав він, аж тремтячи з гніву, — і то через таку дрібницю. «А що тут страшного?» — здивувалася вона. Штіллер вирвав їй газету з рук і цілих півгодини тлумачив, що, на його думку, тут страшного. Тлумачення його було огидне. Юліці сльози набігали на очі, а що Штіллер не вгавав, вона крикнула «Іди з моїх очей, прошу тебе, іди!» Штіллер не пішов, хоч напевне бачив, яка вона ображена. «Тоді я піду! — сказала Юліка, однак Штіллер не пустив її. — Я тебе бачити більше не хочу! — вигукнула бідолаха. — Твої слова підлі, просто підлі!» До речі, то був, либонь, єдиний випадок, майже єдиний, що обурена Юліка висловилася так різко. Чи Штіллер розумів, як він її кривдив? Йому навіть на думку не спало просити вибачення. Розбрат тривав далі. Переконавшись раз, як нищо й безсоромно Штіллер може витлумачити всяку дрібницю, Юліка тепер узагалі не хотіла озиватися до нього. Між ними запанувала мовчанка, гірша за сварку. Штіллер, здавалося, й гадки не мав, як він страшенно скривдив Юліку; все, що вона робила й чого не робила, він тлумачив так, як йому самому було вигідно, вперто не слухаючи ніяких резонів.

І ще одне.

Юліка, як то часто буває в бездітних подруж, мала тоді собаку, фокса, що його звали Фоксиком, чи, говіркою цієї країни, до речі, дуже гарною, хоч і не вельми мелодійною, а проте по-земному доладною і, як добре прислухатись, навіть ніжною: Фокслі. Звісно, Юліка любила його, бо інакше не тримала б. У цьому й полягає собаче щастя, що їх або люблять, або взагалі не тримають. Штіллер ніколи не розумів, як можна так любити собаку, і не вмів читати в його розумних очах. Він сміявся з Юлічиної материнської терплячості — вони всюди спізнювалися, коли брали з собою Фокслі, що неодмінно мав обнюхати кожне дерево, — і називав його глузливо «священною твариною». Всі знали, що Юліка завше спізнюється, і ніхто на неї не сердився, бо Фокслі був такий кумедний. У ресторані псові дозволялося, завдяки вроді його господині, якій не зважувався перечити жаден бодай хоч трохи вихований кельнер, так само як і Штіллерові, сидіти на м'якому стільці. Штіллер сам винен, що ніколи не міг змиритися з цим, хай би не був такий упертий. З якої речі Юліка, що все одно їла

мало, повинна була залишати половину свого чудового філе міньйон? Кінець кінцем, хоч про це ніколи й не говорилося, платила здебільшого Юліка. Натомість Штіллер одержував своє вино. Він нічого й не казав, але Юліка часто відчувала, що мусить боронити Фокслі. І Фокслі відчував те саме. Фокслі був на її боці. Може, Штіллера саме це й сердило: що їх більше. Юліка й Фокслі, якими кругом захоплювалися, переважали його більшістю голосів у всіх вирішальних питаннях. Не те, щоб Штіллер колись ударив її дорогого песика,— ще чого бракувало! Але він не любив його, вдавав, що взагалі не помічає його. Тільки-но він з'являвся додому, як Фокслі ще в сінях вітав його, радісно підстрибуючи, та Штіллер цікавився тільки своєю поштою, ніби чекав листа від якогось багатого мецената. Одного разу хтось сказав: «Ах, Юліко, який у вас гарненький песик!» А Штіллер у відповідь: «Аякже, хоч у рямці вставляй!» Він просто ревнував її до собаки, але не признавався, що ревнує, а знову вигадав собі теорію, що взагалі не мала ніякого стосунку до живого Фокслі, знову розводився про духовне життя Юліки (не Фокслі), в якому він анічогісінько не тямив. Чому, наприклад, Штіллер ніколи не пускав Фокслі до своєї майстерні? А тоді ще й дивувався, що дружина часто місяцями, раз навіть майже цілий рік не заглядала до нього, розчарований, що вона так мало цікавиться його творчою роботою. Юліка справді не знала, де б вона могла прив'язати Фокслі, щоб не боятися за нього. Чи вона мала лишити песика на чужій вулиці тільки на те, аби Штіллер ще раз міг пожалітися їй, що його творча робота ніяк не посувається вперед? Штіллер, видно, справді був не чоловік, а чиста мімоза. А що він з року в рік приходив до театру на її проби, то мав із того тільки користь, бо міг робити шкіци. Але, як казати тверезо, навіщо Юліці було стовбичити в його брудній майстерні, де він роками працював майже над тим самим? Там ще можна було й застудитися. Егоїстичному Штіллерові таке й на думку не спадало. Чого він ненастанно сподівався від Юліки? Його образливість, хоч як він її ввічливо приховував, гнітила бідолашну Юліку. Йому було прикро, що вона, балерина, ніколи й словом не озивалася, як він із своїми приятелями часто до пізньої ночі сперечався про скульптуру; він із того робив ви-

сновок, що Юліка не цікавиться його роботою, а ні разу не подумав, що то була тільки природна скромність, бо ж Юліка зовсім не розумілася на скульптурі, уже не кажучи про те, що вона взагалі була стримана й не-смілива. Коли ж приятелі нарешті розходились, він був ще й брутальний. Казав сердито: «Ну хоча б засмажку ти могла приготувати?» Юліка і в голові собі не поклала бути йому служницею. А відколи з'явилася та, друга, Штіллер і взагалі перестав зважати на Юлічині почуття, просто-таки не хотів її розуміти: обурювався, що в санаторії їй бракувало не його, а Фокслі, й щиро дивувався, що Юліка, хвора й покинута, не писала йому з Давоса нижніх листів, властиво, не написала жадного, крім записочки, в якій просила його щось купити в місті; вона ж просто не могла писати! А як згодом, уже влітку, він сам не писав цілими тижнями, то, черства душа, не посоромився заявити, що вона ж йому теж ніколи не пише...

І т. д.

Я не маю бажання виступати в ролі судді між прекрасною Юлікою та її зниклим чоловіком, але що вона кожного разу говорить про ті смутні часи, я, звісно, пробую дошукатися причин хоч би задля розваги, як шукають слова до кросворда, бо що ж би я ще робив у камері!.. Важко вгадати, але треба, аби заповнити кросворд про зниклого Штіллера, один короткий вислів прекрасної Юліки, дуже давній вислів. Вона його не каже. Цілком невинний, незначний вислів. І все ж, як чую, Штіллер ніколи не міг того забути, властиво, що далі, то частіше згадував. Видно, через нього, через те коротеньке речення, що його Юліка давно забула, Штіллер здавався собі самому смердючим риболовцем поряд із кришталево чистою русалкою. Сказане воно було їхньої першої ночі. Певне, Штіллер був не лише мімоза, вразливий, хворобливий егоцентрик, що всяке слово, яке Юліка, либонь, могла б сказати кожному чоловікові, брав тільки на свій карб,— він, крім того, любив усе пережовувати, а бідолашна Юліка часом просто не могла цього знести. Раптом, через стільки років, така дрібниця знову його зачіпає! А тим часом сама Юліка, як вона запевняє, давно вже забула тих своїх кілька слів першої ночі. Штіллер просто не міг переступити через ту фразу, носив її на чолі, мов Каїнів знак, і дарма Юлі-

ка, ласкава до всіх людей, відгортала з чола йому чуба, що завше був трохи розпатланий. Юліка ставилась до нього зворушливо. І, мабуть, сказала тоді лиш те, що не одна дівчина відчуває, між іншим, коли її вперше бере в обійми чоловік. Штіллер повинен був зрозуміти її. Він і зрозумів. Його тільки, певне, мучило, що то були єдині слова, на які спромоглася після перших обіймів кохана Юліка. Раптом учепився за них через стільки часу, і видно було з його очей, як вони його ястрили, як його думки скупчувалися на тому єдиному пункті, як те дрібне, невинне, в кожному разі, чисто безсторонне зауваження почало лунати в його спогадах, заглушивши все інше. Саме як Юліка намагалася бути особливо ніжна, його лякала фраза, що перед багатьма роками злетіла з її вуст. Штіллерові здавалося, що він забруднив Юліку. Він поведився так, наче Юліка бридилася ним, і відпихав її, як уже сказано, саме тоді, коли вона хотіла бути особливо ніжна, тікав від неї. Штіллер, видко, був чудовий плавець: упродовж кількох років він щодня перепливав туди й назад озеро, байдуже в яку погоду, часто навіть у жовтні,— виснажував себе. Юліка називала те його плавання бзиком. Та Штіллерові воно було потрібне, щоб добре почуватися. Потрібне було, видко, повне чистої води озеро. Піт жахав його. Коли він десь у товаристві пітнів або відчував, що може спітніти, то втрачав весь свій гумор, сидів мовчазний, пригнічений, не здатний бодай стежити за розмовою. В очах його було тоді стільки страху, що Юліка часто аж зворушувалась. Не раз він умовляв себе, що має на тілі висипку. Переважно то було чисте самонавіювання. Або знову захоплювався якоюсь чужою жінкою, що поцілувала його на самій вершині Піз-Палі в спітніле обличчя,— то була для нього наче сама Піз-Палі, незабутня, неповторна, велична. Здається, він перебував у такому розбраті тільки зі своїм власним тілом, бо захоплювався дітьми на пляжі, їхньою шкірою чи, наприклад, його завше чарували людські тіла в балеті. В його захопленні було щось болісне, щось від безнадійної туги каліки. Штіллерові було вже за тридцять, та коли якась жінка торкалась рукою (без рукавички) його руки й не відсмикувала її відразу або відгортала йому з чола світлого чуба не тільки, щоб пригладити його, а й щоб помацати, торкнутися вузького чола,

він бентежився, мов хлопчак, що багатьом жінкам особливо подобалося в ньому. Він був, як то кажуть, людиною з можливостями, але не вірив у свої можливості. І це, мабуть, найбільше бентежило Штіллера — не так звані можливості, а страх, що його мають просто за дурня. Він був підозріливий, невпевнений, не міг повірити, що жінка, яка поклала долоню йому на руку, не відчуває огиди. Дуже можливо, що бідолаха інколи після щоденного душу, який його заспокоював лиш на короткий час, підходив до люстра й дивився, що в ньому відштовхує Юліку, його кришталево чисту русалку. І диво — не знаходив нічого, щоб його самого не відштовхувало. Взагалі Штіллер вважав, що чоловіче тіло дуже гарне, і весь час малював його, і жіноче також. Тільки йому, чоловікові на ім'я Штіллер, не пощастило — його тіло було бридке, воно бруднило кохану; це сказала Юліка, чесна Юліка, сказала так відверто, так невинно, так безсторонньо й так страшно — через те, що то були єдині її слова... Коротко кажучи, Штіллер, очевидно, справді мав бзика, і бідолашний Юліці, незвичайно делікатній, боязкій з природи й по-дівочому стриманій у мові, безборонній проти тлумачень, просто не зрозумілих її правдивій натурі, напевне, доводилось нелегко з таким неврастенічним чоловіком. Інші люди теж, видно, вважали, що Штіллер не знає її правдивої натури, і не бракувало приятелів, що застерігали Штіллера, але наражались на саму тільки невдячність. Штіллер не зносив чужих порад. «А хай їх дідько візьме,— лаявся він після таких розмов,— тих порадиників! В чуже подружнє життя втручаються тільки тому, що буцімто бажать добра, і гадають, що цього досить, навіть якщо вони не знають і третини того, що хочуть направи́ти». Оце був і весь наслідок найприятніших порад: Штіллер краще все знав. Йому казали, що бідолашна Юліка не лишень кохає його, а кохає його дужче, ніж він заслуговує. Штіллер у кращому випадку відповідав: «Дуже добре, що ви мені сказали про це!» Але насправді навіть гадки не мав кається. Йому підозра, що Юліка наструнчувала спільних знайомих, була несправедлива, як і багато чого в його ставленні до дружини,— на мою думку, Юліка була надто соромлива, щоб звіритися третій особі. Люди просто бачили все на власні очі. А цього вже Штіллер не зносив. Вони давно

були знайомі з одною симпатичною парою. Він — ветеринар, вона — відома дитяча лікарка. Цим людям широкої, живої освіти, щирого серця й глибокого розуму, справжнім друзям, Штіллер багато чого завдячував — вони не тільки часто запрошували його разом з Юлікою на смачну вечерю, а й підказували багато цікавих задумів, ввели до цюріхського товариства й навіть знайшли одного замовника. Штіллер вважав їх за чудових людей, аж поки лікарка, що часом зустрічалася з Юлікою наодинці, сказала йому теж наодинці, що вона думає: мовляв, пані Юліка — надзвичайна людина, такої делікатної і шляхетної до глибини душі жінки вона, лікарка, ще, мабуть, зроду не бачила. Штіллер відразу перебив її: «І навіщо ви мені це говорите?» Вона відповіла жартівливо: «Щиро казати, пане Штіллере, я сама себе часом питаю, чим Юліка заслужила такого чоловіка, як ви!» Вона всміхнулася, аби ще ясніше показати, що говорить жартома. Та Штіллер лише насупився. «Йй-богу! — додала вона, справді тільки з щирої приязні. — Сподіваюсь, ви зрозумієте, поки не пізно, поки ви ще молоді, пане Штіллере, яку ви маєте коло себе чудову жінку, яку незвичайну людину, всією душею сподіваюся, для вашого ж добра! Цілком поважно кажу!» Та Штіллер, видко, не зносив і поважного тону. Це було в ресторані, і, поки лікарка говорила далі про Юліку, він підкликав кельнера й розрахувався, ні слова не відповівши на її мову. А далі вже в нього була одна відповідь, найлегша: як тільки симпатична лікарсько-ветеринарна пара запрошувала їх на вечерю, він казав, що не має часу. Юліка справедливо опиралася, тому й почала запрошувати до себе лікарсько-ветеринарне подружжя. Коли Штіллер одного разу прийшов і почув із сіней, хто розмовляє в помешканні, він хотів просто піти геть. Юліці насилу пощастило запобігти публічному скандалові. Штіллер лишився на вечерю, але потім «мусив» іти до майстерні. Просто втік. Часом його поведінка справді вже скидалася на манію переслідування. Він, щоправда, намагався бути чемним з її приятелями, проте вони, звісно, відчували його нехоть, його силуваність. А тоді шановний Штіллер ще й дивувався, що стає дедалі самітніший. Зрозуміло, ніхто не любить ходити в гості до подружжя, що саме переживає кризу. Ти її вловиш, коли навіть не знаєш про неї.

І матимеш таке почуття, наче ти присутній при замиренні, наче правиш за тимчасовий місток і тебе якось зловживають, використовують для своєї мети. Розмова робиться вимушена, веселощі дедалі стають небезпечніші, господарі раптом починають перекидатися трохи загострими, ледь затруєними жартами, гості помічають більше, ніж господарі хочуть, одне слово, така гостина — немов прогулянка по замінованому полю: як навіть ніщо й не вибухне, то однаково весь час тремтиш з напруження. І хоч господарі й правду кажуть, що давно вже не мали такого приємного вечора, ти їх розумієш, але на другі запросини не квапишся, все щось стає на перешкоді, справді не випадає вільного вечора. З таким подружжям не поривають стосунків, боронь боже. Тільки бачаться трохи рідше, а через те й забувають його, коли самі збирають гостину, забувають мимоволі, ненавмисне. От вам і наслідки. Штіллерові не було чого дивуватися — він сам своєю поведінкою відштовхнув усіх людей, що бажали йому добра. На щастя, Юліка мала принаймні в театрі приятелів, а насамперед свою роботу. На кону, в сьайві прожекторів, вона була вільна від усього, зовсім інша людина, щаслива людина, втілення щастя. Штіллер не приходив уже на проби. Поринув у свою роботу. Не допомогло навіть те, що чоловік її приятельки, ветеринар, прийшов одного ранку до його майстерні, щоб поговорити з ним, як чоловік з чоловіком, навіть гадки не мавши докоряти йому. Досить було одної фрази: «Мені здається, Штіллере, що ви дуже несправедливі до своєї дружини». Штіллер відповів: «Авжеж! — у голосі його був чистий глум. — А чого ж ви ще сподівалися? Чи ви коли бачили, щоб я робив щось справедливе?» Ветеринар усяко пробував, однак Штіллер навіть не запросив його сісти, почав чистити своє знаряддя й сказав: «Adieu», навіть не провівши гостя до дверей. То була справді якась манія переслідування: всіх людей, приятних до Юліки, він вважав за своїх потаємних ворогів. Що Юліка мала робити? Йй було шкода Штіллера. Він сам себе рокував на самоту. Чого вона вже тільки не перепробувала! Вона ще приймала Штіллера з гумором, як він тішився, що його ніхто не розуміє. І часто, коли він сидів такий глибокодумний, непорушний, мов паралізований, замкнений у собі й мовчазний, що можна було вмерти з нудьги, від-

дюдкуватий, мовляв, байдужий, безвільний, нічим не нагадуючи чоловіка, що може вщасливити жінку, Юліка клала йому руку на плече й осміхалася: «Аякже, ти такий нещасний!..»

Літо в Давосі, її життя на веранді в стилі початку двадцятого сторіччя, де за вікнами пахло сіном і стрибали вивірки, напевне було нелегке. Юліка там почувалася, видно, так, як і більшість новачків: після першого переляку, після двох чи трьох ночей, коли вона покладала собі негайно втекти, і після страшного почуття, що тебе кожного разу готують до смерті, коли загортають у вовняні коци і вивозять щоразу на ту саму веранду, Юліка непомітно при звичаїлась до санаторійних буднів, навіть почала втішатися, що не має тепер ніяких обов'язків, аніякісінських. Від неї вимагали єдиного — спокою. Давно вже Юліка не втішалася так самим своїм існуванням на світі. Давос виявився зовсім не такий страшний. То була собі долина як долина, зелена, тиха, може, трохи нуднувата долина, із стрімкими узбіччями, зарослими лісом, і рівними полонинами, подекуди з кам'янистими ущелинами — гарний краєвид, і більше нічого. Смерть ходила тут не кістлявим косарем з косою — ні, косили тільки траву, всюди пахло сіном, живицею з поближнього лісу, десь неподалік розкидали гній, а в модринах перед верандою вистрибувала грайлива вивірка. Цілими днями жилося, як на вакаціях. Життя її, здається, набагато полегшував один сусід, що кожного дня на чверть години сідав у ногах на її ліжко; врятований від смерті, він міг уже гуляти й приносив їй лугові квітки, власне, досить іще молодий, молодший за Юліку, однак у санаторії ветеран, що дуже гарно опікувався новачками. Це він їй приносив книжки, не такі, як колись Штіллер, цілий новий світ. І ще який світ! Юліка читала «Сократову смерть» Платона — читати її було нелегко, проте молодий санаторійний ветеран допомагав їй, навіть гадки не маючи повчати, а між іншим, весело, як завше ті люди, що самі сприймають усе надзвичайно легко й ніколи не припускають, що хтось своїм розумом не може чогось осягти. Він був чарівний — вузеньке, завше трохи лукаве обличчя, великі очі. З усім тим вони нітрохи не були закохані одне в одне. Юліка, мабуть, оповідала про

балет, а молодий санаторійний ветеран, що носив одіж померлих,— про всіх тих людей, що їхній кашель Юліка чула від часу до часу, не бачивши їх самих в обличчя. Не історію їхнього життя, а лиш плітки, що не мали в собі нічого непристойного. Юліку вони розважали. Спершу вона була неприємно вражена його «фривольним» тоном, та скоро задоволено помітила, що гострий дотеп не вилучає внутрішньої глибини, він тільки надає їй іншої форми, може, не такої липкої, чистішої. Одне слово, Юліка раділа з тих п'ятнадцяти хвилин, і як молодий санаторійний ветеран раз не з'явився, їй аж прикро зробилося. Що сталося? Нічого — приїжджали родичі, та й годі. Другого дня він прийшов і заходився пояснювати Юліці якийсь рентгенівський знімок. Його власний? Він промовчав натомість показав, що називають «затемненням», і поступово домігся, що Юліці кістяк почав навіть видаватися чимось гарним, цікавим, наче графічний малюнок. Її захоплювало серце, таке прозоре, що аж не виходило на знімку, зачаровували таємничі хмаринки між ребрами й хребтом, а добре приглянувшись, вона помітила безліч форм, що губилися в таємничому мороці. Коли ж бешкетник сказав нарешті, що то була вона власною особою, пані Юліка Штіллер-Чуді, просвічена рентгеном, вона вже зовсім не злякалася. Де він його взяв? Украв учора, як чекав у лікаря. Він вважав, що тут навіть треба встругнути часом якусь штуку, бо люди поводяться надто поважно, особливо в санаторії, а може, й узагалі. Юліка, певне, згадала про Штіллера. Звісно, та гостина в ногах на її ліжку дужче її цікавила, ніж Штіллерові регулярні, з обов'язку писані листи, бо Юліка дуже добре відчувала, що вони нічого не висвітлювали, навпаки. То була радше балакуча мовчанка. Що ж Юліка могла на них відповісти! Єдине, що лікар і сестра заспокоювались, побачивши ті листи, бо вони, делікатно кажучи, дивувалися, дуже дивувалися, що пан Штіллер ніколи не відвідував своєї дружини. Юліці доводилось боронити його. «Мій чоловік напевне приїде!» — часто казала вона. «Час би вже! — відповідав лікар. — А то пошлю вашому чоловікові залізничний розклад, може, він не знає, коли йде потяг!..» Усі дуже любили пані Юліку, і вдень, особливо як була гарна година, час збігав приємно. Молодого санаторійного ветерана, студента католицької семінарії,

справді наче сам бог послав. Такий освічений і водночас хлопчак хлопчаком — Юліка навіть не уявляла собі, що таке може бути. Їй ще ніколи не доводилося розмовляти з такою вченою людиною, і часто вона здавалася собі невігласкою, але, з іншого боку, і зрілою жінкою, бо він, як уже сказано, був хлопчисько. В кожному разі, Юліка дуже втішалася його розмовою, його знанням, його хлоп'ячістю, коли він сидів тих п'ятнадцять хвилин у ногах на її ліжку. Їй подобалося знаходити якесь питання, що на нього він не знав відповіді, — то було все одно, що кинути Фокслі кудись камінь або шишку; через кілька днів він приходив і вже знав, де й що можна на ту тему прочитати. Він дав Юліці перше уявлення про сучасну фізику, і то справді цікаво, по науковому докладно, — Штіллер ніколи так не вмів, навіть як повертався просто з якоїсь лекції, страшенно захоплений, але не здатний пояснити Юліці хоча б будову атома. Тут уперше вона розуміла все, майже все. Або читав їй цілу лекцію про матір божу, про освячення жіночості, про що вона, як протестантка, не мала аніякісінького уявлення, і то з таким глибоким знанням, так широко, що навіть Юліка, неосвічена, могла слідувати за його думкою і розуміти її принаймні в загальних рисах. Уперше також, хоч її шановний Штіллер свого часу воював у Іспанії на боці комуністів, Юліці по-діловому безсторонньо пояснено, що, власне, означає ідея комунізму, що в ній походить від Гегеля, а що від нерозуміння Гегеля, що таке діалектика, що в комунізмі є елементом християнським, а що антихристиянським, що таке секуляризація й трансцендентальність. Здавалося, просто немає такої речі, що її б молодий езуїт з вузьким обличчям і з глибокими западинами очей, ніби в черепа, не спромігся легко зрозуміти сам і стисло, небагатослівно, спокійно переказати комусь іншому. І переказав так дотепно, що Юліка часто не могла втриматись від сміху, байдуже, чи йшлося про матір божу, чи про абсолютну швидкість світла. Через його спокійну манеру говорити здавалося, що він ніколи не накидав своєї думки; Юліка й тут тишилася, що вона ні до чого не зобов'язана. Штіллер завше накидав свої погляди, від яких потім сам відмовлявся, але тоді, як вони його захоплювали, він їх так виголошував, що Юліка не зважувалась заперечувати. Не те,

що її молодий католик! Його мова не викликала в Юліки бажання заперечувати. Вона лежала на веранді і вбирала в себе його слова, як повітря з поближного лісу. Від того щоденного гостя Юліка, здається, почула, між іншим, також не нову для неї думку: мовляв, робити із свого ближнього чи взагалі з якоїсь людини готовий образ, казати: «Ти такий, а не інакший, і годі!» — ознака нелюбові, а отже, й гріха. Та думка, мабуть, промовляла до самого серця прекрасній Юліці. Бо ж хіба Штіллер, Юлічин чоловік, не робив собі її образу? Одне слово, Юліка не нудилась, і поки тривав день — байдуже, чи світило сонце, чи йшов дощ, — вона зносила свою хворобу майже безболісно.

Гірше було вночі.

Юліка про це майже не говорить, а все ж видно, що часом, як сестра вранці заходила до палати, там ще горіло світло і Юліка, вкрай виснажена, зрошена холодним потом, лиш починала дрімати на розкиданій постелі. Крива її температури виразно свідчила, що бідолашна Юліка не дуже зважала на спасенну пересторогу нізачо не хвилюватися. Перед сестрою, що мила її, міняла постіль і приносила грільню та чай перед сніданком, Юліка все заперечувала, аби тільки не переносили все далі й далі вже кілька тижнів тому обіцяної прогулянки. Тими страшними ночами Юліці, певне, ввижався її Штіллер, такий, як він був у ту незабутню хвилину, коли витирав чарки після вчорашньої гостини й ховав у кишеню шпильку вчорашньої відвідувачки, аби вона не дратувала Юліки, і коли, почувши, що Юліка смертельно хвора, тільки шпурнув чаркою об стіну, й більше нічого...

Тепер Штіллер навіть покинув уже й писати.

Постає питання: невже ніхто ві-на-віч не розп'вів Штіллерові (скоро бідолашна Юліка сама цього не могла написати), що переживає в Давосі його дружина — все ж таки дружина, яку він, хоч і мав уже другу, кохав принаймні настільки, що хотів, аби вона тужила за ним. В тім-то й річ, що вже не було кому розповісти про це Штіллерові віч-на-віч: кілька давніх знайомих, що колись на таке зважувались, більше, звісно, не пробували підступитися до нього, а нові, що їх він, либонь, мав тепер, не більше за нього знали про Юлічині жакливі ночі... Хто про них взагалі знав? Бідолашна Юлі-

ка нікому не звірялася. Здається, тільки одна людина здогадувалася про все: молодий санаторійний ветеран. І про це він теж говорив так само весело й легко, як про отців церкви, як про абсолютну швидкість світла (що не може змінитися, коли два світляні промені летять один одному назустріч), про класичний закон додавання й віднімання швидкостей, якого саме до світла не можна застосувати, і про буддизм. Він знову сидів у неї в ногах, сповнений знань, а стомлена Юліка намагалася слухати його. Він саме вчитав у якомусь часописі речення цюріхського професора Шерера, що захопило його: «Маса — це енергія на банківому рахунку, на який накладено заборону». «Ну хіба ж не дотепно?» — спитав він. «Дотепно», — відповіла Юліка. «Отож-бо! — повів він далі тим самим тоном, гортаючи часопис. — Удень ми граємо в шахи й читаємо, а вночі плачемо. Ви не єдині в цьому будинку мучитесь, Юліко, повірте мені. Тут усім так. Спочатку, перші тижні чи місяці, людина розгублюється з несподіванки — тут так гарно, сіно, живиця, вивірки тощо. А потім приходиться жак. Людина вие в подушку й сама добре не знає чому, тільки шкодить собі, знає лишень, що її охоплене гарячкою тіло розпадається, як жувелиця. А потім, раніше чи пізніше, всі тут думають про втечу. Насамперед уночі, як лишаяються на самоті з собою. Тоді народжуються найшаленіші плани, кожен стає своїм власним Наполеоном, своїм власним Гітлером, жаден з них не добувся до Росії, а наші пацієнти не дістаються навіть униз — чотири години їзди вузькоколійкою, пересадка в Ландкварті, дрібничка. Дехто щороку пробує, тихенько пакує свою щіточку до зубів, каже сестрі, що йде до туалету, і гайда вузькоколійкою вниз, доїжджає далі чи ближче, як кому пощастить, залежно від погоди, потім настає злам, людина душиться й мовчки повертається в лікарняній машині назад. So what? ¹ — усміхнувся він. — Ми навіть не співчуваємо йому, щоб ви знали. Надто дурний захід, стільки разів випробуваний. Наші товариські почуття обмежуються тим, що ми вдаємо, немов нічого не чули. Заприсягніться мені, Юліко, що ви ніколи не зробите такої дурниці! — Юліка заприсяглася. — Ні! — усміхнувся молодий санаторійний ветеран. —

¹ Ну як? (Англ.)

Не під коцом з верблюжої вовни, люба моя. Господь бог теж хоче щось побачити.— Юліка заприсяглася, витягнувши руку з-під коца.— Ессо!¹ — сказав вів і додав, знову схилившись над своїм часописом: — І взагалі, Юліко, ви ще побачите, що навіть як тут хтось помирає, то не робить великого враження. А хто сподівається, що зробить своєю смертю велике враження, то помирає цілком даремно. Тут імпонує тільки життя! До речі, я помітив, що здебільшого тут помирають на різдвяні свята — просто із зворушення».

(Він сам помер наприкінці вересня).

У серпні все ж таки з'явився Штіллер, не попередивши про свій приїзд і взагалі, як твердить Юліка, в такий спосіб, що своєю появою, мабуть, ще більше здивував головного лікаря, ніж тим, що довго не приїздив. Штіллер повівся так, наче його Юліку пусто-дурно тримають на веранді з зеленими шибками в стилі початку двадцятого сторіччя, й негайно зажадав від сестри, щоб вона пустила його дружину на прогулянку, щонайменше на годину. Підстава: Штіллерові треба поговорити з Юлікою. Що сталося? Йому здавалось, що на веранді, де, мовляв, з кожного боку їх могли підслухати, не варто навіть починати розмови. Він скинув тільки берета, проте лишився в непромокальному плащі, що його носив і влітку й узимку, бо не мав іншого. Юліка спитала: «То як тобі живеться?» Штіллер був якийсь скутий, м'яв у руках берета й дуже хвилювався, наче в цілому санаторії всі мали зважати тільки на нього, бо він хотів поговорити з своєю Юлікою на самоті. Її ласкавого запитання він ніби не дочув. І як невдовзі з'явився головний лікар на щоденний огляд, Штіллер поспішився і йому сказати, що хоче піти на прогулянку з Юлікою. Лікар був трохи спантеличений. Невже він мав перед хворою заявити навпростець, що в її стані про таке годі й думати? Адже Юліка вже тижнями чекала на той дозвіл. Сказати коротко і ясно: «Ні», як Штіллер того заслуговував, він, мабуть, теж не міг, бо Юліка й так уже занепала духом. Справді, що ж лікар

¹ Отак-то! (Лат.)

Мав робити? Стиха, відвернувшись, наче волів, аби його взагалі не чули, він погодився на півгодини, хай навіть на три чверті, але попросив, щоб Штіллер зачекав його в коридорі, бо хотів би поговорити з ним.

Уперше за багато місяців Юліка вийшла з санаторію, що став уже для неї мов черепашка для слимака. Вона була дивно вражена, опинившись раптом поза своєю верандою, і почувала себе кволішою, аніж сподівалася. Вони поволі йшли під руку — Штіллер легенько підтримував її, однак не мав наміру трактувати як каліку, — тією стежкою, що її так часто бачила Юліка з веранди (коли навмисне задля цього підводилася на ліжку). Ох, то була така несподіванка для бідолашної Юліки, що в неї аж сльози набігали, сльози радості. Ступати по землі, мати змогу підняти шишку, понюхати живицю на пальцях — то було для неї таке щастя, що Штіллер, мабуть, відчув його, принаймні не починав розмови. «Що тобі сказав наш головний лікар?» Штіллер не хотів відповідати. «Ну?» — наполягала вона. Штіллер, видко, був збентежений. «Що сказав? — озвався він нарешті. — Щоб я тебе нічим не хвилював. І більше нічого. Він був дуже лаконічний. Сказав, що тобі краще було б не виходити, бо стан твій набагато гірший, аніж я собі, либонь, уявляю». — «Он як», — мовила вона. «Ага». — «А мені не кажуть нічого!» — «Атож, — додав Штіллер, щоб відвернути Юлічину увагу від медичних висновків, про які він, очевидно, не повинен був говорити з нею, і всміхнувся: не сердито, лиш якось дивно, ніби сумно. — А годі, звісно, сказав, що ти гарна, просто чудесна людина, вартна, дуже тендітна, що тебе треба берегти. Всі відчувають потребу повчати мене. Мабуть, я таки ідіот!» — «Ну що ти, Штіллере!» — засміялася вона. «Ні, я таки справді ідіот. Я радий, що бачу тебе. Коли люди довго не бачаться, то на думку спадають всілякі страхи. В кожному разі, мені». Юліка знову запитала: «То як ти там поживаєш?» — «Та так собі», — буркнув він. «Ти коли-небудь бачив Фокслі?» — «Ні.» — «Все працюєш?» Штіллер був не вельми балакучий. «Атож, — вернувся він до свого. — Оце, власне, й усе, що він мені хотів сказати. Що ти шляхетна натура і що чоловікові тебе треба було б на руках носити. Принаймні мусимо пильнувати, щоб ти нічим не хвилювалася. Хвилювання тобі тільки шко-

дить, а здоров'я твоє не в дуже доброму стані. Здається, аж тричі повторив це». Так, рука в руку, як вони, власне, рідко ходили, мовчки, наче все важливе було вже сказане й лишилося тільки захоплюватись ясним серпневим днем і знаменитим давоським повітрям, Юліка з Штіллером робили той класичний променад із ялиновими шишками і майже нахабними вивірками, що його недавно показували мені мій оборонець і Юліка, справді дуже гарний променад — то лісом, то лукою. Внизу, в місті, завше було страшенно жарко, наче перед бурею, але буря ніколи не надходила, а пекло так, що всі були залляті потом. А тут, нагорі, ніхто не пітнів. І Штіллер втішався прогулянкою. Пахли луки. Та оскільки бідолашна Юліка була квола, вони далеко не зайшли. Штіллер скинув свого брунатного плаща, справді дуже практичного, і вони сіли на суху, нагріту сонцем землю, вкриту м'яким чатинням. Було просто чудово. Навіщо говорити, думала Юліка. І вони майже не говорили. Виявилось, що балакати будь-що, перш ніж сказати головне, неможливо. Нарешті Юліка спитала: «Ну то що? Ти хотів поговорити зі мною...» Десь серед полудневої блакиті загуркотів невидимий камінь. Бриніли комахи. Сріблясто-сірі гори мовчали. Юліка все очікувала, що він щось скаже. Штіллер розтирав грудочку глини між пальцями, аж поки Юліка, їй-богу, не з дріб'язковості, а тільки щоб не мовчати, зауважила щось про його незрізані, забруднені тією глиною нігті, зауважила цілком невинно, але шановний Штіллер, мімоза, а не чоловік, витлумачив її слова собі на зле, хоч і нічого не сказав (це виявилось тільки згодом у листі). Тепер він лиш викинув глину, мовчки обтрусив руки і, взявши з землі тоненьку гілочку, став чистити нігті, чого вже Юліка від нього не вимагала. І раптом спитав з доброго дива: «Чи ти мене кохала коли-небудь?» Що Юліка знову мала йому відповідати? Проте Штіллер старанно чистив нігті й уперто домагався відповіді на своє смішне, як Юліка вважала, чисто з пальця висмоктане питання. «Що це має спільного з твоїми брудними нігтями? — мовила вона трохи жартівливо й звела на нього очі. Губи йому тремтіли з хвилювання. — Ти приїхав сюди, щоб спитати про це?» Обое бачили, що тон був невдатний, не обіцяв нічого доброго, не пасував до чарівного тихого лісу. Штіллер, здавалося, не міг

до кінця збагнути, що для бідолоашної Юліки означало побачити той ліс не з веранди і взагалі вийти на світ божий з своєї веранди, самій рвати квіти на луці, а не брати їх з рук молодого езуїта, знову одягти свою майже забуту одіж, а не сидіти загорненій у коц із верблюжої вовни. Півгодини вже минуло. Штіллер закурив, не спитавши дозволу. Юліка кусала травинку. «Як там мається твоїй... приятельці?» — спитала вона. «Якій приятельці?» — «Ти й досі закоханий у неї?» Юліка справді полегшувала йому ситуацію, однак Штіллер був боягуз боягузом: не признався, що він майже щодня (як потім виявилось) зустрічався з коханкою. Він тільки зиркнув на Юліку й промовчав. Чого ж він від неї сподівався? Юліка лежала на теплій траві, стомлена коротенькою прогулянкою, певне, що стомлена, а проте спершись на правий лікоть, щоб більше бачити навколо, і тримала в роті довгу гнучку стеблину. Вона відчувала, що Штіллер роздивляється на неї, на її руді коси, тендітний ніс, засмаглу шкіру (Юлічина алебастрова білість, мабуть, дужче пасувала їй), на її ненафарбовані губи, на груди, взагалі на все її тіло — зрештою то було тіло балерини. Він так на неї дивився, наче ніколи ще не бачив жінки. Може, порівнював її з тією другою? Штіллер здався їй дуже закоханим, закоханим у неї, а водночас охопленим розпукою. Чому б то? Юліка спитала: «Що сталося?» Зненацька (Юліка ще й нині, згадуючи про це, не може стримати усмішки) Штіллер схопив її, мов Тарзан, хоч далєбі Тарзаном не був, стиснув вузьке личко твердими руками скульптора й став палко цілувати — та палкість була така незрозуміла й гвалтована, що на неї важко було якось відповісти. Тоді пригорнув до себе її ослабле в санаторії тіло так міцно, наче хотів розчавити. Справді Юліці було дуже боляче, але вона не зразу сказала йому це. Чого він так у неї вдивлявся? Якусь хвилину вона не опиралася. Але що його поведінка мала означати? Штіллер помітив, що Юліка силкується стримати усмішку. «Ох ти ж... — крикнув він, — ти!» Справді крикнув, наче Юліка лежала по той бік долини. Він вирвав у неї з зубів стеблину, якою вона тільки хотіла приховати своє цілком природне збентеження. Юліка вже й забула, що й досі тримала її в зубах. Чого та невинна стеблина так його обурила? Очі йому стали блискучі,

зайшли вологою, і, відчуваючи, що заплаче, він уткнувся головою їй у коліна, вчепився за неї обома руками й раптом відслонив собою широкий краєвид: санаторій віддалік, знайому церковцю в Давосі, червону вузькоколіїрку, що саме виїжджала з лісу й свистіла. Хіба Юліка винна була, що якраз тоді все те побачила? Штіллер хлипав у неї на колінах, як, може, хлипає солдат на вокзалі, що повертається з полону додому, аж вона відчувала його розпашіле обличчя. Юліка питала сама себе, чи їх видно з санаторію. Пальці в Штіллера були як пазури, і, звісно, Юліці було смішно, навіть ніяково, що він учепився ними їй за спідницю. Він усе хлипав, і Юліка врешті поклала руку йому на пітну шию, тоді пересунула її трохи вище, на сухий чуб, чекаючи, поки Штіллер заспокоїться. Та він не заспокоювався. Не хотів. Спробував навіть* (смішно сказати) вкусити її за стегно, вкусити, як собака, та нічого не вийшло, бо вона була в грубій вельветовій спідниці. «Ходімо вже! — сказала Юліка. — Годі тобі». Вона й нині ще не знає, як їй слід було повестися під час тієї прогулянки в Давосі. Вже хвилин зо дві, як вона помітила, що стежкою йшло якихось двоє людей, хоч і не швидко, але в їхньому напрямку, і було просто незручно, не кажучи вже про те, що Штіллер поведився, немов на кону: нагадував їй Мортімера, чи Клавіго, чи кого там іще — їй саме не спадало на думку; в кожному разі, було справді незручно, бо Штіллер лежав тепер у неї на колінах, наче мертвий, не плачучи вже, відкинувши руки, обважнілий і непорушний, ніби вдоволений чоловік. «Слухай! — сказала Юліка дуже лагідно. — Люди йдуть!» Люди наблизились уже майже на сто метрів, Штіллер і сам міг побачити їх. Він підвівся, трохи очманілий, наче водолаз, що випірнув на поверхню, і навіть не озирнувся, аби переконатися, що люди справді вже близько. Він затулив долонями обличчя, аж поки вони — то були дві літні жінки — поминули їх, тоді опустив руки на коліна і втупив очі в долину. Певно, він собі здавався дуже трагічним. У кожному разі, Юліка, дивлячись на нього, не придумала нічого кращого, як відгорнути йому з чола трохи розпатланого чуба й сказати, всміхаючись: «Аякже, ти такий нещасний!..».

Штіллер не здобувся на відповідь, тільки встав, підсмикнув не зовсім охайні штани, і коли Юліка теж під-

велася — сама, бо він не подав руки, — узяв пом'ятого плаща, підставив Юліці ліктя, відвів її назад до санаторію, пообіцявши чекати в коридорі, поки її знову загорнуть у коц і вивезуть на веранду. На це пішло хвилин двадцять. Та як сестра виглянула в коридор, Штіллера там уже не було. Так і поїхав, не попрощавшись...

То була їхня передостання зустріч.

Мій наглядч Кнобель починає вже мені набридати. Він, як газети, чекає щоденного продовження історії мого життя та ще й завдає мені клопоту своєю пам'яттю.

— Пробачте, містере Вайте, тут щось не так. Ви ж найперше вбили свою дружину...

— Ага.

— Тоді директора Шміца...

— Ага.

— Це було в джунглях, казали ви, на Ямайці. А потім з'явився чоловік гарненької мулатки, що від нього ви втекли до Мексики, а далі? — питає він, тримаючи відро з юшкою в руках. — Ви приїхали сюди з Мексики?

— Так.

— А як же ще з двома вбивствами? Ви ж казали, що їх було п'ять.

Я, відповідаючи, сьорбаю юшку:

— Може, їх було тільки три.

— Без жартів, — мовить Кнобель: виявляється, в цьому питанні він не визнає гумору. Що мені з ним робити?.. Я кажу тільки:

— Можна багатьма способами вбити людину чи наймні її душу, і ніяка в світі поліція не помітить цього. Досить одного слова, щирості в слухну мить. Досить усмішки. Хотів би я бачити людину, що її не можна було б убити усмішкою чи мовчанкою. Звісно, все це повільні вбивства. Ви ніколи, голубе мій, не думали, чому більшість людей так цікавляться правдивим убивством, що його можна побачити й довести? Таж річ ясна: бо ми звичайно не бачимо своїх щоденних убивств. Через те ми відчуваємо полегкість, як лунає постріл, тече кров або як хтось гине від правдивої отрути, не тільки від мовчанки своєї дружини. Саме цим такі гарні були минулі сторіччя, наприклад, Ренесанс, — тоді людська вдача виявлялась у вчинках. Нині ж усе відбувається

в душі — щоб оповісти про таке внутрішнє вбивство, дорогий мій Кнобелю, потрібен час, багато часу!

— Скільки? — питає він.

— Багато годин, цілі дні.

Він каже на це:

— Містере Вайте, на ту неділю я буду вільний.

Отже, хоч Штіллер і мовчав, а Юліка знала про його стосунки з іншою жінкою того літа. Може, слово «стосунки» в цьому випадку й не дуже гарне, але з якої речі Юліка (коли думала про це) мала шукати романтичних висловів? Отже, вона знала про них. Що ж вона, хвора, замкнена на своїй скляній веранді, могла вдіяти? Анічогісінько.

Нічого, тільки терпіти, терпіти, й терпіти...

Аж тепер, думала собі бідолашна Юліка, для неї існує лише мистецтво, і вона знову й знову розглядала першу сторінку швейцарського ілюстрованого часопису (його недавно прислали приятелі) зі знімком прекрасної Юліки, балерини. Не груповий, а з самої неї! І то чудовий знімок, майже схожий на картини Дега, з чарівною грою світла на серпанковій спідничці. До речі, зроблено його минулої зими з великою морокою; Юліка вже й не сподівалася, що він таки з'явиться колись. Тепер, у кінці серпня, його пристосовано до відкриття нового сезону. Юліку знято зі спини, ліва нога злетіла вгору, обличчя освітлене в профіль, плавкий, але чітко відзначений помах рук, долоні розгортаються, наче пурп'янки, все бездоганне. Текст, як звикле, не дуже мудрий, але принаймні не суцільна брехня, а для такого часопису, вважала Юліка, і це вже багато. А втім, то був не дуже мізерний часопис: Юліці аж мороз пішов поза шкірою, як вона глянула на його наклад. Скільки тепер було Юлік! Юліка в кіосках, Юліка на залізниці, Юліка в затишному помешканні, Юліка в кав'ярні, Юліка в кишнях елегантних чоловіків, Юліка коло тарілки з юшкою, Юліка всюди, Юліка десь у наметі на березі озера, Юліка у вестибюлі кожного порядного готелю, та насамперед у кіосках, у всіх кіосках тієї країни, частково навіть за кордоном, і то цілий тиждень. А тоді вже, згодом, Юліка в приймальнях зубних лікарів, але також і в Нью-Йоркській публічній бібліотеці,

де її можна коли завгодно попросити, і подекуди Юліка в самотній кімнатці над ліжком. Юліка не пишалася, о ні, тільки щоразу бентежилась, як брала в руки той зшиток дешевого паперу, а насамперед тішилась, що знімок справді чудовий, що поза її з погляду майстерності бездоганна. Юліка знала, що вона гарна, навіть дуже гарна. Коли, ох, коли вона знову зможе танцювати? Вона відкинулась на подушку, заплющила очі й спробувала уявити собі, як вона, та Юліка в спідничці з картини Дега, виходить на порожній освітлений кін, оточений темрявою, пронизаною блакитнуватими потоками світла з прожекторів, у яких вирують порошинки. Те світло наче підносить Юліку всупереч усякому земному тяжінню, віддаляє від усякої людської настирливості. А тоді... ох, тоді, як перша завіса, зашелестівши, розсувається і Юліка стоїть уже на пальцях, як друга, важча завіса, прошарудівши свої вісім секунд, відчиняє браму до іншої темряви, повної освітлених облич у передніх рядах, тоді, як оркестр, що давно почав грати, хвилями згуків підкочується їй до ніг уже на повну силу,— ох, та музика, мов чарівним кільцем, відгороджує Юліку, всі її бачать, та ніхто не може схопити,— тоді, як спалахує рампа, а також лампи вгорі, на так званому помістку, як вони засліплюють Юліку, як вона перестає розпізнавати світ перед собою, тільки відчуває його простір, завмерлий у чеканні, і те, чого вона більше ніде не відчуває, розкіш, невимовну розкіш, таку, що аж слину ковтає з ляку, тоді, як вона повертає голову (достоту як на знімку в часописі) і знає, що тепер навіть із найвищої галереї видно, як блищать її очі, тоді... так, тоді вона ступає раз, другий, наче вже вся музика лишилася тільки в її тілі: невтомні скрипалі, що їм аж зуб спадає на лоба й метляється перед очима, сурмачі з надутими щоками, славетний диригент у чорному фраківі, наче з воронячим хвостом, що дивиться на Юліку, лиш на Юліку, браві хлопці коло басів, що завзято пиляють, як лісоруби, симпатичний чоловічок коло ударних інструментів, клубок нервів, згусток слухняної уваги, що нарешті дочікується своєї черги,— господи боже, всі вони видобувають згуки, ціле море тем, що гуркотливими хвилями то набігає, то відкочується, але музика живе тільки в Юліці, в її тілі, народжена з її тіла, жива, видима. Та все ж Юліка в своїй уяві, власне, ніколи не

йшла далі за тих кілька перших ступнів. Дивно! Досить було якоїсь дрібниці, щоб відвернути її увагу від балету,— вивірки на модрині перед верандою, просто вивірки, що кидає додолу порожню шишку, майже нечутного шурхоту чи звичного гудка паротяга на вузькоколіїці внизу, в долині, раз навіть рипіння селянського воза, що на гальмах з'їжджав стрімким шляхом, чи просто кашлю на нижній веранді, дзвінкого сміху пекарчука, що саме привіз свіжі булочки і, скочивши на свого велосипеда, гайнув назад лісом, насвистуючи модну пісеньку. Хоч вона мала стільки дозвілля, хоч ніяка робота не заважала їй снувати наново свої чарівні фантазії, ще раз починаючи від блакитнувятих потоків світла з прожекторів, вона, як уже сказано, незрозуміло чому, ніколи не йшла далі перших ступнів. А тим часом Юліка цілу низку балетів знала, звісно, напам'ять, кожнісіньку фігуру. Даремно вона вдавалася по допомогу до того дурного часопису, він тільки бентежив її: невже ця невагома істота на знімку — вона сама? Якби то був не просто малюнок, Юліка залюбки б обняла її, пригорнула, як недавно пригортав її шановний Штіллер. З очей у неї котилися сльози, що самій Юліці цілком слушно видавалися трохи банальними,— адже вона плакала через те, що кар'єру її перервано. Вона дедалі частіше тужила за музикою. Коли ж нарешті — нарешті! — їй дозволили слухати музику і чарівна скринька з чорного бакеліту, яку дістав для неї молодий єзуїт, забриніла, коли вони вдвох почули бажану музику, тиху, звичайно, а проте виразну й досить чистого тону, музику, що під неї Юліка стільки разів танцювала, вона лишилася — диво, та й годі — просто музикою, і Юліка так само радо слухала мелодії, що не мали до балету ніякого стосунку. Дуже просто: танок раптом став для неї, хоч вона ще довго не хотіла собі в тому признатися, наче розвагою з часів молодості, прекрасною, але для неї вже неможливою, внутрішньо неможливою. Вона злякалася. Невже Штіллер, що трохи заздрих її успіхові, мав слухність, завше трактуючи її танок як заміну? Юліка не вірила, навіть тепер. Вона знала, що все повернеться. А поки що — красно дякую! — не хотіла слухати жадної балетної музики, краще всяку іншу, що її молодий єзуїт роздобував записану на плитах. Він і на музиці розумівся! Однак Юліці не давало спокою те вну-

трішне віддалення від балету. Чи, бува, не походило воно з чисто людського розчарування, що його Юліці довелося зазнати того літа від колег з театру? Бо ніхто з них не відвідав її у тій в'язниці на веранді. Ще півроку тому, просто важко було повірити, вони мало рук не звихали, так махали, вітаючи її, такі вже приятелі, що далі нікуди, ще за десять метрів горлали, аж сяючи з радощів: «Юліко, серденько, що в тебе чувати?» А самі щойно перед обідом уже бачилися з нею. Справді чудні якісь люди; Штіллер ніколи не міг їх зрозуміти до пуття. Але він був несправедливий до них. Артистів не можна міряти їхньою людською вірністю; щирість їхня раптова, надмірна, але скороминуща. Вони справді любили Юліку, всі любили, жінки з балету, може, менше, бо заздрили вже хоч би на її незрівнянні коси, зате чоловіки, властиво, всі, і співаки також, навіть деякі панове з дирекції, та й відомі диригенти, що часто відвідували Юліку в її задушній, мовнора, убиральні, цілували їй руку, сідали на хисткий стілець і пророкували їй кар'єру за кордоном. Де вони тепер усі поділися? Якось прийшла листівка, що в ній вельми веселе товариство вітало її по прем'єрі, яка й без Юліки мала великий успіх, кілька рядків про те, що їм дуже бракує Юліки, явно жартівлива листівка, підписана цілою купою імен, самі її приятелі. Потім було ще кілька листів, милих, написаних під час проби, отже, коротких і вривчастих, плітки про колег, усі дуже приємні. Безсумнівно, якби Юліка могла скинути з себе коци й з'явитися в театрі, всі б щиро зраділи, Юліку засипали б поцілунками, обіймали б, як переможця *Tout-de-Suisse*¹ на фініші, без кінця тисли б їй руки і заглядали б у вічі, від багатьох вона почула б сердечні, повні зворушення слова: «Те, що я тобі кажу, — це не банальність, я знаю, всі так кажуть, але я щиро запевняю, Юліко, мені весь час бракувало тебе, такої товаришки, як ти, Юліко, ну гаразд, не хочу вдаватися у сентиментальність, але знай, я часто думав, як було добре з нашою Юлікою, а тепер вона, бідолаха, лежить десь там нагорі, господи боже, я часто згадував тебе, повір мені, така людина, як ти, та що казати, ти й сама знаєш,

¹ Швейцарських змагань (франц.).

господи боже, добре, що ти вже вернулася!» І ще один поцілунок, ще одні обійми, як в Ореста з Електрою. Певне ж, Юліка всьому вірила, й цілком слушно. Штіллер тих людей ніколи не розумів. Він, властиво, завше був міщанин, чи на війні в Іспанії, чи тут. З артистами можна тільки тоді ладнати, як з ними працюєш і поки з ними працюєш. Тоді вони живуть, як одна душа, бувають хвилини, що нагадують часи перших християн, як от хоча б за лаштунками перед прем'єрою: тоді здається, що вони згуртовані навіки, ніхто не прикидається, всі такі щирі. Та не треба й сухот, щоб ті сердечні люди за три місяці забули тебе; досить якийсь час не танцювати або одного чудового дня з'явитися до них з якимись іншими зацікавленнями — наприклад, отцями церкви чи абсолютною швидкістю світла, досить не вважати їхню наступну прем'єру за подію в історії людства, і вже ти лишився осторонь. О, тебе не викинуть з убиральні, певне, що ні, бо вони майже всі дуже симпатичні люди, якщо саме не знервовані, тільки що не цікавляться тими, хто не говорить про театр. Можеш їм розповідати, що в тебе вже не лишилось легенів, зовсім не лишилось, і вони начебто слухатимуть і пильно робитимуть своє — дивитимуться в люстро й витиратимуть грим коло очей, а наприкінці, викидаючи вже брудну вату, запитають: «Ти була сьогодні на виставі?» Вони комедіанти і не хочуть бути ніким іншим, вони виконавці ролей і, завдяки своєму хистові, не можуть бути ніким іншим. Хіба Юліка була не така? Вона відчувала зі смутком, що це, так би мовити, тільки її власне «я» кинуло її тепер напризволяще... Раз один колега з балету відвідав її, двадцять хвилин стояв на веранді, оповідаючи всілякі смішні випадки, події з останнього фестивалю, що був тепер для Юліки десь такий самий недосяжний, як античні змагання квадриг. Він також схопив Юліку за обидві руки, дивився трагічним поглядом, але, без сумніву, був щиро зворушений. У нього лопнула шина, тож йому довелося свій фольксваген (то Юліка не знає ще, що він тепер теж має фольксваген?) поставити в майстерню, тому він і затримався в Давосі. А що йому сьогодні доконче треба бути в місті, він, на жаль, мусить уже йти, але вважає, що Юліка має чудовий вигляд, кращий, ніж будь-коли. Та клята курява в театрі, атож, і дирекція нічого собі з

того не робить. Взагалі та дирекція! Він попросився, бо вже й так на десять хвилин спізнювався, бадьоро висловив свою радість, що зможе передати всім їхнім колегам вітання від неї. Юліка опустила на подушки. Проте зворушливий колега з фольксвагеном, тільки-но вийшовши надвір, ще раз свиснув їй і помахав рукою; Юліка також помахала. Тієї хвилини — Юліка й нині дуже добре пам'ятає тодішнє своє почуття — їй здалося, наче вона прощається з цілим світом, може, й не з цілим, але з своїм власним світом, заллятим блакитнуватими потоками світла з прожекторів, що вже ніколи не зможе понести її, Юліку, наче всупереч земному тяжінню...

Юліка була дуже самотна.

Що дужче відчувала вона, як її тендітне тіло згоряє, мов губка, то дужче посідала її не знана досі, бентежна жадоба чоловіка, якої, принаймні в снах, вона не могла позбутися,— а тут іще постійна думка, що тієї самої ночі Штіллер зраджує її. Через усе те бідолашна Юліка почала писати листи, що їх не можна було, ні-защо не можна відіслати. Властиво, снівся їй навіть не Штіллер, а лікарі, пекарчуки й чоловіки, що їх Юліка взагалі ніколи не бачила. Молодий санаторійний ветеран із завше лукавим трохи обличчям трактував Юліку як черницю, навіть не як черницю, а взагалі як істоту без статі. Хоч він щодня сідав на її вузьке ліжко і вона відчувала ногами його тепло, проте ні разу ще в нього не проходила бодай стримана ніжність. Він поправляв Юліці подушки, як вона просила, навіть ненароком не доторкаючись до неї самої. Зате він говорив з Юлікою про Ероса так само весело й діловито, як про комунізм, про Тому Аквінського, Ейнштейна чи Бернаноса. Буває відвертість, що постає тільки тоді, коли немає ніякої змоги скористатися з неї практично. Юліка не знала, що й казати. Отже, молодий єзуїт тим самим тоном говорив про дивовижний феномен, що ним є Ерос, надаючи йому, на Юлічин подив, величезного значення. Але самої Юліки торкався хіба тоді, як подавав руку вітаючись або на прощання. Наче Юліка була прокажена! Натомість він, з усіма своїми неймовірними знаннями, не соромився залицятись до дівчини, що витріпувала на моріжку матраци, просто-таки нахабно залицятись. Юліка не розуміла його. Взагалі незадовго перед його смертю вони якось прикро охололи одне до

одного, про що Юліка не любить згадувати. Молодий санаторійний ветеран зайшов, мабуть, трохи задалеко — насмілився заявити, що Юліці час би вже глянути на своє ставлення до чоловіка і взагалі до людей не тільки як на реакцію, а й як на власну ініціативу, не огортати себе серпанком інфантильної невинності. Це вже було занадто! Зрештою Юліка не зовсім його зрозуміла. Довелося йому пояснювати свої слова, хоч він і не дуже хотів. «Ну як вам сказати,— усміхнувся він,— мені лише здається, люба моя, шановна Юліко, що ви не хочете стати дорослою, не хочете відповідати за своє власне життя. А шкода». — «Що ви хочете цим сказати?» — спитала вона. «Хочу сказати, що той, хто завше вбачає в собі тільки офіру, ніколи не розпізнає себе, а це нездорово. Причина й наслідок ніколи не бувають розподілені між двома особами, а надто між чоловіком і жінкою, хай навіть часом так здається, Юліко, бо, мовляв, жінка нічого не зробила. Але мені одне впадає в око: ви, власне, все, що робите й чого не робите, мотивуєте тим, що, наприклад, робив чи не робив ваш чоловік. А це ж, даруйте на слові, інфантильність. Та навіть я це кажу! Ви ж самі добре знаєте, Юліко, що такого не буває і не було в цілій світовій історії, тож не треба водити мене за носа тільки через те, що я молодший, просто хлопчисько. Довго дивитись так на життя вам і самим набридне, Юліко...»

Відтоді вона трохи кепкувала з нього, казала: «Мій мудрагелю!», а це вже йому не подобалось. Двічі чи тричі він не з'являвся тільки тому, що Юліка заборонила втручатися в справи, яких він, молодий хлопець, просто не знав з досвіду, хоч який був розумний, наприклад, у справі подружнього життя, особливо її життя із Штіллером, що його він навіть в обличчя не бачив. Одне слово, відсилала його до отців церкви і до теорії відносності, отож між ними, на жаль (каже Юліка), й не дійшло до справжнього зближення. Щоправда, він приходив і далі, сідав на ліжку в ногах, балакав дотепно, весело, чим ближче до смерті, то зухваліше. Саме тоді, тепло, лагідно вересня, він аж ніяк не сподівався, що помре. Юліка просто не могла повірити, що його вже немає, коли поряд почали якомога тихіше прибирати палату. Вони люб'язно дали Юліці насонну пігулку, що її вона виплюнула. І цілу ніч дезинфікували

палату парою. Юліка була в нестямі. Вона не чекала, що тут може бути така смерть, наче знічев'я, невидима, нечутна, поблажливо-раптова й свавільна, недоречна, як несподівана темрява, коли читаєш книжку й випадково гасне лампа. І справді, за нього просто ніхто вже не згадував. Сестри й лікар не відповідали на Юлічині запитання, наче її сусіда, молодий езуїт з великими очима й завше трохи лукавим обличчям, вчинив щось непристойне. Все йшло своїм звичайним плином, свистів паротяг у долині, приходили газети. За кілька днів, лежачи, як звикле, на тихій веранді й немов очікуючи свого щоденного гостя, Юліка почула сухий кашель нового сусіда. Був блакитний вересневий день. Її охопив жах.

Юліка доїхала до Ландкварта, до станції, де треба було пересідати. Все сталося так, наче то була не втеча, а звичайна подорож. Ніхто її не затримував, ніхто не придивлявся, принаймні не більше, аніж завше дивилися на її гарні коси. Коротка зупинка в Кlostерсі, десь на півдорозі, видалася їй безконечною, як тому втікачеві перед опущеним шлагбаумом, що йому чотири хвилини чекання видаються цілою вічністю. Юліка ховалася за газетою, проте лякалась кожного, хто бодай прохочив повз її купе другого класу. Потяг усе стояв; що вони роблять так довго? Юліка не могла повірити, що ніхто її не впізнав, ніхто не поплескав по плечу й не сказав: «А це що, дорога Юліко, а це що?» Необізнана з таємницями залізничного руху, бідолашна Юліка могла собі витлумачити ту довгу стоянку тільки так: її шукають, із санаторію зателефонували, хтось ходить з вагона до вагона, щоб схопити нещасну. Юліка затулилася своїм плащем, що висів на гачку, як то завше роблять люди у вагоні, коли хочуть подрімати. Хтось сів навпроти неї; з черевиків вона розпізнала, що то чоловік. Її лікар? В уяві вона вже бачила його співчутливу усмішку, чула його лагідне, але невблаганне: «Пані Юліко, люба моя, киньмо краще такі жарти!» Нарешті потяг рушив. Юліка захотіла побачити, кого ж це справді вислано по неї, і трохи відхилила плаща, вдаючи, що їй страшенно кортить глянути на краєвид. То був якийсь німець. Побачивши Юлічині руді коси, він якнайчемніше вийняв з рота сигару й спитав, чи їй не заважає дим. Невже

вгадав у Юліці сухотну? «Та що ви, прошу ласкаво, прошу! — незграбно поспішила заспокоїти його Юліка.— Куріть собі!» Вона з дурного розуму справді сіла у вагон для курців. Навіть мила, звичайна собі розмова, що її неквапно, спокійно розпочав ввічливий німець, лякала втікачку. Йй уже вчувалися зайві, але неминучі в таких випадках запитання: «Ви живете в Цюріху? Ви відпочивали в горах? Ви їдете з Давоса?» Юліка неввічливо, наче той німець безсоромно обмацував її поглядом груди, відвернулася до вікна, уриваючи всяку розмову. А тим часом німець говорив тільки про погоду: мовляв, цього року жовтень дуже теплий. Тепер він, спокійнісінько пахкаючи ще майже цілою сигарою, знову взявся, хвалити бога, до книжки. То були «Мармурові скелі» Ернста Юнгера. Небіжчик єзуїт ніколи не радив читати Юліці ту книжку. Мармурові скелі. Слова ті знову роздратовали Юліку, а дим із сигари був просто огидний. Юліка спитала, чи можна трохи відчинити вікно, о ні, не через дим, просто так, щоб краще було видно краєвиди. Юліка вихилилась у вікно, вітер розвіяв її вогнисті коси і спер дух, але таке могло бути й здоровому. Та насамперед її увагу полонив темний сітроєц, такий самий, як у головного лікаря. Він зухвало мчав наввипередки з потягом, відставав на довгих закрутах дороги, де потяг пірнав у коротенькі тунелі, потім доганяв його знову, був дедалі ближче й ближче, затримався перед опущеним шлагбаумом, тоді рвонувся вперед і догнав потяг. Головний лікар? Юліка швиденько сховала свої вогнисті коси й попросила німця негайно зачинити вікно. Темний сітроєн саме випередив їх. У Ландкварті, подумала Юліка, головний лікар стоятиме на пероні, забере в неї невеличку валізку й скаже, всміхаючись: «Пані Юліко, люба моя, киньмо краще такі жарти, он там стоїть мій сітроєн!» Аж диви, в Ландкварті нікого не було, навіть носія. Добродій з «Мармуровими скелями», хоч як негарно Юліка повелася з ним, несхитний у своїй ввічливості, переніс її речі через невеличкий майдан і спитав: «Ви живете в Цюріху?» У відповідь Юліка взяла таки носія. Тоді, машинально, не роздумуючи довго, зайшла до телефонної будки, очевидно, тільки щоб натішитись почуттям, що вона може туди зайти, як кожна вільна людина, й спробувала додзвонитись до Штілле-

ра, але даремно: ніхто не брав трубки. Отже, неправда, що вона хотіла підступно заскочити його. За цілу подорож Юліка, на диво, навіть не подумала про те, що в нього є ще й та, інша. Вона подзвонила ще раз, потім ще: так само марно. Німець усе ж таки трохи образився; він сидів на другому кінці перону, заклавши ногу за ногу, й читав свої «Мармурові скелі», нарешті вже без сигари. На жаль, потяг Цюрих — Париж — Кале трохи спізнився, а то Юліка ще напевне змогла б сісти. Почалося все (каже вона) не з кашлю, проте вона дедалі дужче відчувала, що їй бракує повітря. Вона переконувала себе, що то може бути тільки збудження, природне збудження втікачки, передчасна радість, зрозуміле розчарування, що Штіллера не було ані в майстерні, ані вдома. Вона дихала глибоко, повільно, спокійно. Носія вона послала купити газет, а насамперед того ілюстрованого тижневика — наче попри все існувала така неймовірна можливість, що Юліка ще й досі танцює на першій сторінці, — а сама сіла на свою валізу. Ніхто не помітив, що Юліці стало погано. Їй здавалося, що вона душиться. Вона ще почула, як гуркочучи, над'їхав потяг Цюрих — Базель — Париж — Кале, побачила навіть табличку з тим написом, потім зомліла. Ту мить люди, звісно, були заклопотані власною подорожжю, вони з валізами в обох руках кидались до вагонів, наче потяг означав для них життя, а перон — певну смерть. Юліка лишилась на тому пероні... Через три години, привезена санітарною каретою, вона знову лежала на своєму білому ліжку, тремтячи з холоду, хоч була вся обкладена грільнями, рада, що їй не треба нічого казати. Сестра теж не озивалася жадним словом, робила те, що наказав лікар, але на її обличчі можна було прочитати, що подорож до Ландкварта Юліці не приснилася, що то була дуже реальна, безглузда витівка. І лікар, мабуть, добре розумів, чому нещасна пані Юліка так зробила. Звісно, він гнівався не на хвору й навіть не на роззяв сестер, що завважили втечу аж через кілька годин, він пробував додзвонитись до Штіллера. Та все марно. Потім послав телеграму з вимогою, щоб пан Штіллер негайно приїхав до Давоса. І бідолашна Юліка, ледве опритомнівши, мусила знову боронити свого чоловіка. Він не відповів навіть на телеграму. Юліці довелося дати адресу його приятелів, наприклад, Штур-

ценегерову. Коли ж згодом виявилось, що пан Штіллер поїхав до Парижа, навіть не повідомивши дружину, звістка та, звичайно, справила в санаторії дивне враження, можна сказати, неприємне; всі були обурені. Бідолашній хворій ніхто нічого не казав, але вона, звісно, читала те обурення на їхніх обличчях. Штіллер у Парижі! Тим уважніші були чужі люди. Нещасна Юліка з усіх боків діставала подарунки: квітки, солодоші, навіть брошку — незаперечні докази щирої спільноти всіх веранд. Юліка згадувала молодого санаторійного ветерана, що пророкував їй у такому випадку загальну мовчазну зневагу. Виявилось, що він не мав рації — ані тоді, як зухвало твердив, буцімто Юліка ставиться до світу інфантильно, ані в цьому питанні. Навпаки, які вони всі були зворушливі! І тільки сам він, молодий санаторійний ветеран, мовчав...

Її стан був катастрофічний.

І тоді, так, тоді прийшов той страхітливий лист від Штіллера з Парижа, та записка, що її пані Юліка Штіллер-Чуді недавно діставала з своєї торбинки й показувала мені, аркушик паперу, хапливо списаний олівцем, сім чи вісім рядків. Ані словом не поспівчував, не покаявся, навіть не потішив, ні, — все в крижаному, бездушному тоні, наче Юліка надумала тікати лише на те, щоб зомліти в Ландкварті, і взагалі захворіла тільки, щоб Штіллера мучило сумління, захворіла смертельно, так, що жила тепер лише уколами. Записка була просто неймовірна. В ній не було й сліду якихось мук сумління. Де там! Кожне слово відгонило безсоромним егоїзмом, самовиправданням, що межувало з цинізмом.

(На жаль, я не маю тут тієї записки).

Юліка, як уже сказано, жила уколами. Минуло майже три тижні, поки Штіллер справді з'явився на її веранді, щоб знову ж таки побалакати тільки про себе, про свою поразку в Іспанії, отже, про подію, що сталася цілих десять років тому. І знову не потішив її жадним словом, навіть не спитав про її здоров'я, що було в катастрофічному стані, не глянув на криву температури. Ні, Штіллер говорив тільки про себе: наче небезпека загрожувала йому, Штіллерові, здоровому як дуб!

Тут треба дещо додати.

Як уже згадувано, Штіллер свого часу, ще зовсім

юнаком, брав участь у громадянській війні в Іспанії, добровольцем в Інтернаціональній бригаді. Не зовсім ясно, що його спонукало до такого войовничого жесту. Мабуть, було багато причин: трохи романтичне захоплення комунізмом, на той час не таке вже й рідкісне серед буржуазних інтелігентів, зрозуміла потреба вийти в світ, потреба історичного, вищого за свій особистий обов'язок, чину; може, принаймні частково, то була і втеча від самого себе. Свою пробу вогнем він витримав (а радше не витримав!) під Толедо, де фашисти обкопалися в Алькасарі. Молодий Штіллер мав охороняти невеличкий порон на річці Тахо, навіть самоді, бо людей було обмаль. Протягом трьох днів нічого не сталося. Коли ж на світанку четвертого дня на другому березі з'явилося четверо франкістів, Штіллер дав їм скористатися пороном, навіть ні разу не вистрілюючи, хоч був так добре схований, що легко міг би покласти їх усіх чотирьох. Він мав цілих вісім хвилин. Натомість він дочекався, поки франкісти досягнуть берега, і вийшов зі схованки, готовий стріляти, якщо вони почнуть перші, отже, готовий дати себе застрелити. Щоб не зрадити себе, франкісти теж не стали стріляти, тільки роззброїли молодого Штіллера, викинули його російську гвинтівку в Тахо, зв'язали його ж таки власним паском і лишили в кущах дроку, де його аж через два дні, непритомного зі спраги, знайшли свої. Притягнений до відповідальності, він заявив комісарові, що його гвинтівка не вистрілила... То було справді перше, що Юліка почула з його вуст. Вона дуже добре пам'ятає вечір у його майстерні, той знаменний вечір після сюїти з «Лускунчика» Чайковського, коли трохи галаслива компанія артистів та інших митців гвалтовно захопила прекрасну Юліку і так само гвалтовно, з кількома пляшками під пахвою, ввірвалася до Штіллерової майстерні. Було вже по півночі, всі пивниці в місті зачинено, а в Штіллера, що саме тоді вернувся з Іспанії, ще світилося. Отже, гайда до нього! Того вечора Юліка з Штіллером побачилися вперше. Його було зовсім не чути серед веселого товариства, яке заповнило майстерню, і Юліка спершу подумала, що «Штіллер», тобто «тихий», — його прізвище, а не прізвище. Хтось почав наполягати, щоб він розповів про свою «кумедну пригуду під Толедо». Штіллер не хотів. Не маніжився, а

справді не хотів; видно було, як йому стало неприємно, коли врешті один його приятель, молодий архітектор на прізвище Штурценегер, почав сам її оповідати. Звісно, тепер уже Штіллерові довелося втрутитись, дещо доповнити, довести розповідь до кінця. Думаю, що пригода з російською гвинтівкою, яка не вистрілила, не дуже цікавила молоду балерину; вона не так слухала її, як дивилася на оповідача, молодого скульптора, що, говорячи, весь час робив щось пальцями: згинав і розгинав дротину, потім викинув її, та все одно й далі неспокійно ворушив руками; балерині було чомусь шкода його. Під час розповіді обличчя в нього раптом наче помертвіло. Те, що він тепер казав, був уже не його безпосередній спогад, а анекдот. Після його довгої розповіді запала непевна, збентежена мовчанка. Штіллер пригубив чарку. Ніхто не озивався жадним словом. Нарешті симпатичний, вкрай невойовничий оперовий співак із блідим, пухким обличчям наївно запитав: «І чому ж ви не стріляли?» Це, власне, цікавило й решту гостей. Звісно, треба мати мужність, щоб отак просто вийти зі сховку на очі ворогам, нелегко також витримати два дні зв'язаному на пекучому сонці, але співак справді висловив те, що в усіх крутилося на язиці: чому Штіллер не стріляв? Штіллер пояснив чому, але його пояснення теж здавалося не безпосереднім, а якимось затертим, безбарвним від того, що він казав його вже не вперше. Мовляв, він ненавидить фашистів, бо чого ж би ще пішов добровольцем на війну в Іспанію. Але тоді, на світанку, біля річки Тахо, вперше ставши віч-на-віч з ненависним ворогом, він сприйняв тих чотирьох фашистів просто як людей, а стріляти в людей він не міг. Не міг, та й годі!.. Знову запала мовчанка, знову гості пахкали люльками, і в майстерні висіли хмари синього диму. Оперовий співак був задоволений відповіддю, цілком задоволений; він сказав, що теж не зміг би вистрілити. Решта гостей мовчки пили вино. Просто забалакати про щось інше, наприклад, про сюїту з «Лускунчика», якимось не випадало. Отож вони мовчали, аж поки нарешті Штіллерів приятель, молодий архітектор Штурценегер, висловив своє щире захоплення Штіллером: мовляв, то була перемога людського в людині, перемога конкретного перечування над ідеологією і так далі — слів йому не бракувало. Ніхто не спростовував

його похвального тлумачення, а сам Штіллер, явно трохи збентежений, не відчував ані найменшої потреби далі колупатися в тій історії. Він дбав, щоб усім було весело, відкорковував нову пляшку, якимось дуже приємно стежив, аби в усіх були повні чарки, і в Юліки теж. Вона сиділа в кутку і, вперше попавши до майстерні, великими, надзвичайно гарними очима роздивлялася навколо, не п'ючи багато й нічого не говорячи. Як часто траплялося, її внеском до товариства були прегарні коси з червоनावим полиском... Штіллер, здається, мав і надалі успіх із своїм анекдотом. Юліці, що заприятимилася з Штіллером, а потім і одружилась, довелося, звісно, ще не раз його вислухувати. Адже до обов'язків коханої дружини належить також не позіхати й не перебивати чоловіка, коли він уже вкотре виступає із своїм коронним номером. А порон на річці Тахо саме й був Штіллерів коронний номер. Тільки комуністи крутили носом, коли говорилося про перемогу людського над ідеологією; з приязні¹ до Штіллера вони мовчали, щонайбільше питали сусідів, яке б було їхнє ставлення до перемоги людського над ідеологією, коли б не йшлося, власне, про фашистів. Але такі розмови до Штіллера вже не мали ніякого стосунку. А комуністи й так траплялися дедалі рідше, принаймні серед знайомих. У кожному ж іншому товаристві Штіллер, як уже сказано, завше виходив із честю зі свого іспанського анекдота. Бо якби ні, то навіщо б його так часто розповідав? У кожному разі, Юліка й нині ще не може збагнути, навіщо Штіллер, її зниклий чоловік, під час їхньої останньої зустрічі в Давосі раптом почав говорити про «поразку в Іспанії». Чому «поразку»? Він так і не пояснив їй. Хіба він упродовж багатьох років не вимагав від Юліки, щоб вона вважала його поведінку в Іспанії прекрасною? І раптом вона стала поразкою, що мала велику вагу, як початок усякого лиха, як прокляття, як гірка доля. Нею Штіллер пояснював і те, що їхнє подружжя склалося нещасливо. Чому?

... ..
Йхня остання зустріч: листопад, сумний навіть і без Штіллерових відвідин. Знову падав сніг. Юліка лежала на своїй веранді, ще щільніше, по саму шию закутана в ковтух із верблюжої вовни, як мумія. Вона могла тільки повернути голову, щоб глянути в сіру імлу, проте в ній

не видно було нічого, крім примарного кістяка найближчої модрина, що нагадував їй рентгенівський знімок — теж такий голий кістяк у пасмах сивого туману. То був тепер її єдиний краєвид. Небо стало мов олив'яне, вздовж пагорбів пливли смуги брудного туману. Важко було здогадатися, де вже сонце. Знайомі вершини гір наче розтанули, як пігулка в склянці води, лишилась тільки сіра каламуть, і більше нічого. Юліка раніше вважала, що тільки дурні люди можуть нудитися, отже, вона ні. Але дурість була ні до чого, навпаки: либонь, та невимовна нудьга, коли справді не знаєш, що робити з наступною годиною, той пекельний присмак вічності, коли не можна позбутися почуття часу, був найбільшою мукою, яку Юліка спізнала в житті... Штіллер мовчки сидів на поруччі веранди, втупивши погляд у сніговицю надворі. Він був блідий, неголений і невиспаний, навіть здалеку від нього тхнуло горілкою і часником. «Що ти таке їв?» — запитала Юліка. «Слимаки». Хоч би спитав, як Юліка почуває себе. До речі, Штіллер приїхав не з Цюріха, а з Понтрезіни; він заявив їй про це якимось уперто, майже зловтішно, наче то бідолашна Юліка примушувала його ціле літо викручуватися. Приїхав із Понтрезіни, тобто від тієї, іншої. Потім, після такої заяви, сказаної просто злісним тоном, він знову замовк, закурив, не дивлячись на Юліку, й став пускати дим у сіру заметіль. Губи йому тремтіли, Юліка не знала чому. «То як тобі було в Парижі?» — запитала вона. Він сказав тільки що в Парижі (наче то була Юлічина каверза) вона йому снилася. Юліка завше ненавиділа балачки про сни, що все могли означати, і питалася вона, звісно, не про те, що йому снилося в Парижі, а що він там робив. Однак Штіллер розповів свій сон, і то докладно. «Ми були в товаристві, і я чомусь дуже сердився, не знаю чому, хотів щось сказати, але мені забракло голосу, і що голосніше я намагався говорити, то тихіше виходило, а сказати мусив. Просто хоч плач. А сказати, хоч ти вмри, а треба було. Побачивши, що ти всміхаєшся, я закричав. Ти всміхалась так, як оце тепер, розумієш, як людина, що має рацію. А що я не переставав кричати, ти вийшла. Я не міг тебе затримати. Наше товариство, мабуть, теж вважало, що не можна так кричати. Я знаю, що поведився ганебно, вони казали мені схаменутися, побігти за то-

бою, потішити тебе, загладити провину. Я відчуваю, що завинив, отож виходжу на вулицю, шукаю тебе й знаходжу в якомусь парку, Люксембурзькому, чи що, байдуже. Саме весна, ти сидиш на зеленому моріжку й усміхаєшся, я пробую тебе задушити, так, душу обома руками, і то з усієї сили, але дарма. Знаю, що нас бачать, і просто роздушую тебе, але ти надто еластична — тільки всміхаєшся...»

Юліка, звісно, нічого не сказала. Невдовзі по тому надійшла сестра спитатися, чи пані Юліка не змерзла. Юліка дуже чемно подякувала їй; хоч видно було пару, як вона дихала, проте під стількома грільнями й коцями їй справді було не холодно. Як сестра пішла, Штіллер сказав: «Учора між нами все скінчилося... Між мною й Сибілою... Вчора в Понтрезіні». — «Якою Сибілою?» — запитала Юліка. «Тепер і між нами все скінчиться, Юліко, і то назавше, ти ж розумієш». Юліка мовчала. «Назавше», — ще раз сказав він.

Він був трохи смішний. По-перше, сердився на Юліку, що вона, насправді лежачи на цій веранді, усміхалася йому в паризькому сні, а по-друге, заявив про те, що порвав з коханкою, таким тоном, наче таке сталося вперше в історії людства, і з такою міною, немов помирати в санаторії — ніщо порівняно з учорашнім похороном у Понтрезіні його семимісячних любовних стосунків. Трохи смішна була також його запізніла щирість, коли він зв'язав їй своє кохання до тієї дами, що, виявляється, звалась Сибілою. Юліка читала зі Штіллерового обличчя, як його дратувало, що вона під час тієї сповіді здмухувала з свого коца кришталіки снігу. Що ж Юліка мала робити? Те, що він оповідав, майже збігалось з її літніми здогадами й ту хвилю не дуже вражало: вона ж бо давно знала, що Штіллер зраджував її. Зате він ходив із кутка в куток по веранді і впивався своїм невтішним горем, вдаючись до таких подробиць, що їх ніхто й не вимагав від нього, аби тільки ще якимось учепитися за те втрачене літо. «Ну от, — сказав він нарешті, — такі мої справи». — «А тепер що?» Неправда, буцімто Юліка усміхалася з прихованою зловтіхою чи взагалі усміхалася. Штіллерові, мабуть, знову щось приснилося. З іншого боку, годі було сподіватися, що бідолашна Юліка обіллється сльозами через те, що Сибіли вже немає. Чого Штіллер знов від неї

сподівався? Юліка тільки здмухувала кришталіки снігу з коца, більше нічого. Вона, звісно, не пустила повз вуха тих слів, які він перед тим сухо кинув: що тепер і між ними все скінчиться, між Штіллером і Юлікою, все ж таки його шлюбною дружиною,— не розуміла тільки логічного зв'язку між тими словами та його сповіддю. Коли Штіллер, знову сидючи на поруччі й здебільшого вдивляючись у заметіль, наче розмовляв із примарною модриною, спробував пояснити їй ті слова, то здавалося, що хвилювала його не та мить, не те місце, ба навіть не присутність бідолашної Юліки,— радше складалося враження, що він рішуче й люто виголошував давно вже складені, на самоті вимізувані, без видимого зв'язку приліплені одна до одної думки, чим лютіше, тим краще, наче з якогось чужого наказу, що його Штіллер, ідучи в Давос чи, може, обідаючи слимаками, заприсягся собі виконати, немилосердного чоловічого наказу. Юліка слухала, однак не могла збутися почуття: хто тобі звелів говорити такі жорстокі дурниці, любий мій Штіллере, адже це зовсім не те! Він був жорстокий, як той бідолашний кат, що не має права добрішати, як побачить свою жертву на власні очі, бо мусить виконати наказ. Тому Штіллер майже не дивився на Юліку, а звертав очі до сірих модрин серед сніговиці. І що далі говорив, то ясніше відчувала Юліка: все це не те, любий мій Штіллере, зовсім не те!.. Штіллер говорив без кінця: «Якби не та поразка в Іспанії, якби я, зустрівши тебе, почувався справжнім, повнозартісним чоловіком, я б давно вже лишив тебе, Юліко, може, навіть після першого поцілунку, і нас би минуло нещасливе подружжя. Це, бачиш, найгірше: ми мали б знати, що в нас нічого не вийде. На цілій нашій дорозі не бракувало ознак — бракувало нам тільки відваги, щоб побачити їх. Тепер я знаю, що, певне, взагалі не кохав тебе, а був закоханий у твою кволість і тендітність, у твою мовчазність, яка ставила переді мною завдання — тлумачити тебе й твої думки. Тяжке завдання! Я собі уявив, що ти потребуєш мене. А тим часом саме я несвідомо потребував твоєї вічної втоми, твоєї осінньої блякlosti, твоєї хворобливості, потребував людини, яку належало берегти, щоб при ній самому собі видаватися дужим. Розумієш, я боявся звичайної коханки, здорової собі буденної дівчини, яка хоче, щоб її обі-

ймали, і сама вміє обняти. Взагалі мене долав страх. І я хотів на тобі випробувати свою силу. Тому й не міг тебе кинути. Я перейнявся божевільним прагненням — домогтися твого розквіту. Ніхто більше не бажав тобі такого. Розквіту! Гадав, що то мій обов'язок, — і допrowодив тебе до хвороби. Зрозуміло, де ж би ти була здорова з таким чоловіком. Страх, що ти будеш зі мною нещаслива, в'язав мене з тобою міцніше, аніж будь-яке щастя, що його ти могла мені дати».

Раз Юліка спитала: «Яка поразка в Іспанії?» Проте не дістала відповіді. «Певне, що ти все це відчула! — вів далі Штіллер.— Ще б пак! Ясна річ. Першого ж вечора відчула. Ти була закохана в мій потаємний страх. Тобі, люба моя, подобався такий чоловік, що не просто приходить і обіймає, а тремтить, заляканий чоловік, якийсь зламаний, що вважає, буцімто має випробувати на тобі свою силу, чоловік, що має нечисте сумління, ще навіть нічого не зробивши, ідіот, що завше себе звинувачує, як щось виходить не так. Хіба ні? Я відповідав навіть за погоду. Так і бачу, як ти, Юліко, раптом простягаєш руку й дивишся не в небо, а на мене: «Дош іде!» І я не протестував...» Юліка не перебивала його. «Хіба ж не так було? — запитав Штіллер.— Чого ти за всі ті роки не схотіла ні разу піти до лікаря? Тепер би не лежала на цій сумній веранді, Юліко. Чого ти не хотіла бути здоровою? Я наче кажу дурне, але це правда: ти не хотіла бути здоровою. Ти вважала, що я тебе не кохаю, коли я радів, як у тебе зовсім не було гарячки. Ти тоді сердилась. Згадай, скільки було тих вечорів, коли ти йшла до своєї кімнати й лягала, аби ми часом не забули: бідолашна Юліка! І щоб тебе, боронь боже, не прирівняли до здорових жінок. Ти цього боялася, як вогню. Я знаю: ти мала дуже важкі проби, аякже, добре мені було казати, коли в моєму ліпленні нічого не мінялося від того, чи я працював, чи ні, коли я жив собі вільно, як той паша, знаю, твою роботу годі було й порівнювати з якоюсь іншою, навіть з роботою дитячої лікарки, певне, що так. І взагалі несправедливо було бодай бажати, бодай сподіватися, щоб ти була така, як усі жінки, не тендітніша за них. Ти безсоромно використовувала уважне ставлення до тебе (з усіх боків). А як тобі всі корилися, не тільки твій ідіот, а всі, навіть ті, що не були в тебе закохані! Просили вибачення

бозна за що і, як ти в товаристві засинала (бо не говорилося про твій балет), просто вважали тебе за мужню жінку, вкривали, щоб ти не змерзла, бо сама ж ти вкритися не могла. І всі ми, товариство самаритян, починали говорити пошепки, бо хто ж не знав, що Юліка завтра вранці має тяжку пробу! Всі робили тобі, Юліко, погану послугу, так само як і я. І коли я не розумів, чому ти неспроможна була приготувати нашим приятелям бодай засмажку, то, звісно, сам був винен, бо свою жінку треба брати такою, яку тобі бог дав. Я весь час забував, яка ти тендітна, як тебе треба берегти! А потім, як приятелі розходились, ти перемагала себе і, ледве тримаючись на ногах, ішла до кухні гріти молоко для Фокслі. Бо Фокслі — це ти!»

У запалі красномовства Штіллер нанизував один докір на другий, і все такі дріб'язкові, що Юліка тільки дивувалась.

«Ти, як завше, вперто мовчиш! Вважаєш себе за втілення кохання й відданості, знаю, але я вважаю тебе за втілення нарцизму. А насамперед за втілення пихи! Я падав перед тобою навколішки, Юліко, ридав перед тобою, як чоловік ридає тільки за певних обставин, соромився, каювся, і ти вибачала мені, аякже, тільки те й робила, що вибачала. Хоч би на хвилю зворушилась, хоч би раз подумала, що ти мене теж зводиш зі світу, хоч би раз затремтіла. Та й чого б ти тремтіла? Ти була страдниця, це знали всі наші знайомі, шляхетна людина, що ніколи не кричала, не докоряла, ні,—я сам завше докоряв собі. Ти ніколи не забруднила себе чимось нешляхетним. Але поміркуй: чи ти хоч раз так зробила, щоб я не відчув потреби докоряти собі? Ти вибачала мені. Отже, передусім визнавала, що я маю підставу докоряти собі. В жіночому вибаченні, люба моя, є щось сатанинське — ти, звісно, далека від цього, ти від усього далека. То тільки я так відчував, бо був, як мімоза, вразливий, а вразливість може так само доклати людину, як сухоти... Я все говорю, Юліко, а ти здимаєш сніжинки з коца!»

Штіллер вів далі: «Атож, я часто питаю себе, чому за всі ті роки ні разу не схопився й просто не лягнув тебе в лице. Я не жартую, це помилка, яку вже ніколи не можна направити, я певний, що помилка. Скільки б нас із тобою лиха минуло! Хоч би, наприклад, твоя нещас-

лива подорож до Ландкварта. Ти ж напевне знала наперед, що десь по дорозі впадеш, а проте ладна вже на все піти, аби тільки я мав нечисте сумління. Помиляешся! Та найстрашніше ось що: з якогось зовсім іншого погляду я справді винен, що ти лежиш тепер у санаторії. Але тут ти вже не маєш чого мені вибачати. Я тепер часто думаю: якби я був не випробовував на тобі своєї сили, ти б ніколи не здогадалася прив'язати мене до себе хворобою, і ми кохалися б чи, може, розлучилися б природно, як усі люди. Ти, певне, здибала б тоді чоловіка, що мав би не таке вразливе сумління, зате був би дуже терплячий, з природи терплячий, у кожному разі, такий, що його можна було б скорити і втримати коло себе природним коханням. Хтозна, дорога моя Юліко, може б, ти була цілком здорова!..» І Штіллер замовк. «А тепер що?» — спитала вона. Штіллер втупив у неї очі. «Он ти якою мене бачиш! — мовила Юліка. — Я вже помітила, ти раз назавжди створив собі мій образ, готовий, остаточний образ, і край. І відчуваю, що іншою ти мене просто не хочеш бачити. Правда ж?» Штіллер запалив цигарку. «Я останнім часом теж багато про що думала, — вела далі Юліка, здмухуючи сніжинки з коца навіть тоді, коли сама говорила. — Недарма каже заповідь: не роби собі кумира! Кожен кумир — гріх. Бачиш, те, що ти оце робиш своїми словами, — якраз протилежність кохання. Не знаю, чи ти розумієш мене. Коли людину кохають, то не відбирають у неї жадної можливості і, попри всі свої спогади, щоразу ладні дивуватися, знову й знову дивуватися, яка вона неоднакова, яка різноманітна, а не просто така от, і годі, не готовий образ, як ти оце зробив зі своєї Юліки. Скажу тобі одне: в твоїх словах немає правди. Ти завше вмовляєш щось у себе. Не роби собі з мене кумира! Це все, що я можу тобі відповісти».

Штіллер сидів і пускав дим. Спитався лише: «Звідки ти цього набралася?» З ним уже, здається, не можна було розмовляти, бо він слухав тільки себе самого. Він приїхав з Понтрезіни, твердо поклавши собі остаточну порвати стосунки. «Кохання? — усміхнувся він. — Краще не говорімо про кохання в нашому випадку, і про вірність теж — ти також, мабуть, давно б мене покинула, Юліко, нагоди тобі ніколи не бракувало, я знаю, бракувало тільки певності, що ти зможеш утримати

коло себе справжнього чоловіка. Будьмо щирі! Наша відносна вірність була страхом перед поразкою з якимось іншим партнером, якої я щойно зазнав, і більше нічого. Не обдурюймо себе! Між нами теж усе скінчилося. Очевидно, Юліко, ми бачимося востаннє». Юліка заплакала. «Страшенно прикро,— мовив Штіллер дуже тверезо,— що довелося говорити про таке в цьому санаторії. Твій лікар сказав мені, що в тебе ще далеко не минула криза. Та, може, й добре, Юліко, що відтепер ти знатимеш, твердо знатимеш, що твоя хвороба не справляє більше на мене жадного враження. Може, мої слова здаються тобі просто підлими. Насправді ж я весь час нишком докоряв тобі й через те панькався з тобою аж до смішного, тому що вічно мусив загладжувати невисловлений докір, розумієш, а тепер я вперше, здається мені, стою перед тобою не гніваючись, бо знаю, що це не ти досі заважала мені жити по-справжньому. Хвалити бога, знаю нарешті! Сльози в твоїх очах, Юліко,— погроза, яка вже не діє на мене. Адже всіх нас чекає смерть». На це Юліка сказала: «А тепер лиши мене саму». Штіллер кинув цигарку через поруччя і якусь хвилю ще стояв перед її ліжком, засунувши руки в кишені, трохи збентежений. Потім, наче Юліка лежала вже в труні, поцілував її в чоло, не чекаючи, поки вона його обійме, і швидко пішов із засніженої веранди... Відтоді (розповідає Юліка) він для неї перестав існувати. У місті Штіллера бачили ще в грудні. Допіру тоді, після вернісажу, що закінчився п'ятикою аж до півночі, він перестав існувати й для інших, спершу непомітно, не так, щоб сьогодні був, а завтра всі кинулись, що його немає; поступово люди стали помічати, що він не з'являється в кав'ярні або в іншому місці, де раніше часто бував, і кожен стискав плечима, коли його випадково питали за Штіллера. Так тяглося аж до січня, поки якийсь знайомий, що його почала непокоїти замкнена майстерня, повідомив поліцію. Поліція перешукала всі шухляди, але марно — вона й досі, через шість чи майже сім років, знає не більше, як знала тоді.

Учора (ні сіло ні впало) — виправа до зброярні, щоб оглянути солдатське спорядження їхнього зниклого Штіллера. Довге очікування в бараці. Курити заборонено! Я сідаю на стос державних штанів. Чи я не можу постояти? Тхне шкірою, камфорою, кіньми з поближніх стаєнь. Аби не мовчати, я питаю трохи збентеженого своїми блискучими чобітьми молодого лейтенанта, що так само знудився чекати, як і я:

— У вас тут і досі є кавалерія?

— Немає,— коротко відповідає він.

Нарешті приносять перев'язаний шнурком пакунок із занехаяним мундиром зниклого Штіллера, наказують мені розв'язати його. Дарма я послухав їх: кожен, бо-дай найменший прояв чемності з мого боку ще дужче переконує їх, що вони можуть робити зі мною, що хочуть, як із Штіллером. Я розв'язую паршивий, смішний ранець, і з нього випадають додолу речі рядового Штіллера; збирати їх, звісно, доводиться мені. Я кажу:

— Панове, до чого тут я?

— Ну, мерщій!

Двоє охоронців із зброярні, гладкі й бліді через те, що цілий вік дихають камфорою, надолужують брак військової виправки переважно сварливо-уриваним тоном. Без балачок! Тоді витягають на світло (тьмяне, бо день дощовий) сіру шинелю, позирають на лейтенанта, що пильно її оглядає, й чекають на мій переляк.

— Що, нічого не бачите? Га?

Ніде правди діти, там таки є дірки, проїдені міллю, ціле сузір'я дірок. Я обмацаю сукно й кажу:

— Все одно вона пропускала б воду.

Вони дивляться на мене, як на комуніста,— тільки через те, що я сказав правду. Я мацаю дощовик молодого офіцера, що стоїть поряд як німий наглядчак:

— Бачите, ось цей уже не промокне!

Далі мені доводиться заглянути в цівку карабіна. Вони примушують мене. Дуже дивно, що я корюся їм. Чому, власне? Я заглядаю в чужий карабін, наче в бінокль, проте нічого не бачу. Дірочка, повна сірого світла, й більше нічого. І знову вони чекають, що я під тягарем провини провалюся крізь бетоновану долівку. Прикладають до карабіна маленьке люстерко:

— Тепер бачите щось?

— Я бачу іржу, але не питаю, скільки коштує цівка швейцарського карабіна, і лекція молодого офіцера, яку я з ввічливості вислухую, теж анітрохи не цікавить мене: Я й гадки не маю купувати швейцарського карабіна. Револьвера або автоматичного пістолета купив би; але навіщо мені карабін, такий завдовжки, як добра палиця? Лейтенант, видко, трохи бентежитьсь, наче має підозру, що я теж людина з вищою освітою, все приказує:

— Ну, вам же цього не треба пояснювати.

Та все ж пояснює, хоч як йому неприємно, тільки з почуття обов'язку, наче сам здає екзамен охоронцям із зброярні. В мене таке враження, наче він, хоче показати мені, що теж має якісь вищі інтереси, але в цьому бараци хіба лиш може позирнути часом через вікно на струмені дощу. Натомість охоронці, що поглядають на мене дедалі ненависніше, незважаючи на мою відверту байдужість, викладають на стіл усе, що, на їхню думку, потрібне, аби вести війну, а саме: дві щітки, начиння до їжі, шпульку сірих ниток, масть чистити шкіру, певну кількість гудзиків, усі з швейцарським хрестом, казанок, боклаг, що його корок не повинен нічим тхнути, шнурки, щітку до взуття в футлярі, каску, так звану краватку, багнет у піхвах, а ще три голки, що їх зниклий Штіллер безвідповідально полишив іржавіти. Одне слово, повен стіл. Я дивлюся на все те трохи здивовано, але не витягаючи рук із кишень.

— Мені не треба читати вам лекцію,— каже молодий лейтенант,— ви самі знаєте, що особисто відповідаєте за всі пошкодження.

Мені стає смішно:

— Я? Чого?

— А хто ж?

Мене ніхто не слухає. Треба ще одягти мундир їхнього зниклого Штіллера. Мені просто не дають слова сказати: в цьому полягає частка їхньої влади, якій я, на свій подив, справді улягаю, хоч і нерішуче. Вони і в голові собі не покладають потримати мені куртку, а як я не зможу знайти гачок на комірі, то чую тільки:

— Ну, швидше!

І моє невинне зауваження, що в такому мундирі лю-

дина знесиліє, перше ніж побачить ворога, теж пускають повз вуха. Мною крутять, як манекеном.

— Ви схудли,— заявляє офіцер, що бачить мене вперше в житті.— Все на вас висить.

Тим часом один охоронець підходить уже до полиці, висмикує інший мундир і кидає мені:

— Поміряйте цей!

— Нащо? — питаюся я, але знову не дістаю відповіді, тільки мундир іншого розміру та ще офіцерову лекцію: що я до сорок восьмого року життя перебуваю в запасі швейцарської армії, а військовозобов'язаний до шістдесяти років, що, зрозуміло, маю право поїхати за кордон, але повинен попросити перед тим у держави відпустку й повідомити про виїзд командування своєї округи (немає такої людини, що не належала б до якоїсь округи), все згідно з військовим статутом. Далі: що солдатське спорядження, довірене, як відомо, кожному швейцарцеві, в разі такої відпустки не можна закинути на горище, а треба здати, щоб його в зброярні берегли від молі. Далі: що за кордоном я мушу негайно ж повідомити про свій приїзд швейцарського посла, аби не ухилитися від сплати військового податку, так само треба заявити там про свій від'їзд і т. д.

— Пане лейтенанте,— кажу,— я в захваті від ваших швейцарських звичаїв! Тільки що стосується мене...

Докінчити мені не дають. Вони мають одне в голові: Штіллер мусить бути готовий до походу. Нічого не вдієш, доводиться приміряти ще й черевики, до речі, дуже добрі, і не тільки приміряти — офіцер каже:

— Ви повинні в них також добре почуватися!

Хоч сядь та й плач.

А потім, наостанці, вони ще й розлютились. Мені треба поставити свій підпис, що я одержав карабін і нові похідні черевики. Я розумію — всюди мусить бути лад. Я попросив авторучку в лейтенанта, що явно прагнув якогось поважного діла, і написав у формулярі: «Вайт Джемс-Ларкінс, Нью-Мехіко, США».

— Вайт? Як це — Вайт?

Я повернув йому авторучку.

— My name is White¹.

¹ Моє прізвище Вайт (англ.).

Вони докірливо презирнулися.

— Хіба ви не рядовий Штіллер? — спитав молодий лейтенант, тримаючи в руці формуляр, якого я послужливо підписав, і вже трохи сердито позираючи на охоронців. Ті відпиралися — мовляв, їм просто прислали цього чоловіка. Хто прислав? Навіщо? Я пробую залагодити справу, пояснити все.

— Є підозра, — кажу, — що це я — той зниклий добродій, але вона...

Ясна річ, що на підставі самої підозри вони мені не могли видати спорядження, пояснив їм лейтенант. Мені довелося скинути похідні черевики, до яких я вже встиг призвичаїтись.

— Хай йому біс! — лаялися охоронці. — Чому ви зразу не сказали?

Зважаючи на їхній гнів, який вони, на щастя, зганяли на касці й казанкові, я не став виправдуватись. Адже самі весь час не давали мені слова сказати. Їхня лють була мені зрозуміла: тепер я не мав права ні до чого торкатися: ні до карабіна, ні до черевиків, які мені дуже сподобалися, і їм довелося самим спакувати ранець. Я тільки сказав:

— Sorry! ¹

Проте молодому лейтенантові було дуже прикро, він вважав за потрібне ще хвилину поговорити зі мною. Америка вельми цікавила його. Він ще раз попросив вибачення: мовляв, йому неприємно, що з американцем могло таке статися в Швейцарії, і, прощаючись, по-військовому віддав мені честь. Я не помахав йому, а й собі приклав руку до берета. Двоє моїх проводарів із в'язничної машини, що завважили, як ввічливо потракував мене лейтенант, зустріли мене, як ніколи, також надзвичайно ввічливо, наче сподівались на чайові. Поки один давав мені прикурити, другий навіть притримував сірі двері з загратованим віконцем — бракувало ще тільки, щоб вони запитали, куди мене везти.

Вільфрід Штіллер, брат, мабуть, дуже засмучений, що не отримав відповіді на свого братерського листа. Напишу йому, як тільки матиму час.

¹ Перепрощую! (Англ.)

Сьогодні, в неділю, до мене загостив Кнобель у цивільному: в білій сорочці з краваткою, щоб послухати про моє четверте вбивство. Мені зовсім не до нього. Але я не можу відкрутитися, мушу розповісти щось.

— Це було в Техасі,— кажу,— коли я ще працював ковбоєм.

— То ви й ковбоєм були?

— А то ж як!

— А хай йому грець!

І я розказую, як одного літнього ранку, коли мені трохи набридло буденне ковбойське життя, я подався верхи в прерії, далі, ніж треба було. Я їхав, заглибившись, так би мовити, у свої думки (що то були за думки, мого слухача не цікавить), без якоїсь певної мети. Навіть погнав коня клусом. Десь за п'ять годин — я весь той час майже не озирався — я досяг рудих скель, що їх уже кілька тижнів завше бачив на обрії. Зіскочивши з свого вороного коня, я припнув його до молодого дубка й почав видряпуватися нагору — мене приваблював дедалі ширший краєвид безмежної рівнини, що простягалася вниз, зеленястий, сріблясто-сірий океан суходолу. День був гарячий, повітря аж бриніло, і я просто гинув зі спраги. Дарма я шукав джерела — всі ті скелі були вапнякові. Раптом, продираючись крізь сухі, колючі кущі, я мало не ступив чоботом у провалля — розколину в скелі, подібну до акулячої пащі, але велетенську й темну, як ніч. Ніхто з моїх товаришів ніколи не розповідав про ту печеру. Я надібав її цілком випадково, бо серед тієї горбистої пустелі ввійстя до неї можна було побачити тільки зблизька. Може, там є вода? Коли ж не чути було дзюрчання, в ній панувала мертва тиша. Ніколи не забуду перших кроків у тіняву прірву. Я спускався туди тільки з цікавості, обережно, тримаючись за останні кущі, і, засліплений темрявою, витягав шию, щоб заглянути в бездонну глибіню. Ніхто мені не наказував лізти в печеру, та все ж вона ніби прив'язала мене до себе, я не міг так просто піти від неї. З-під ноги в мене зірвався камінь і, підскакуючи, покотився вниз. Він гуркотів чимраз далі й далі, все не спиняючись, аж я зблід зі страху, хоч і був ковбой. Я вже не знав, чи то й досі камінь гуркотить, чи мені тільки вчувається. Мені аж дух спирало з ляку, проте я пересилував себе й не втік. Серед мертвої тиші я чув

тільки, як колотилося моє серце. Потім голосно крикнув: «Агов!» — і, охоплений безтямним жахом, немов то був не мій голос, покwapно, наче мене от-от мав схопити дракон, гнаний луною, чіпляючись за колючі куші, видерся нагору, на світло, й почав сміятися з самого себе. Принаймні пробував сміятися. Бо там, серед ясного дня, знову було тільки чути знайоме дзижчання комах, шепіт високої трави на вітрі й видно Техаську рівнину, океан суходолу, який я тоді бачив щодня. А все ж мені було трохи моторошно, ніби я й досі чув, як котиться вниз камінь.

Коли я добувся до нашого ранчо, була вже ніч. Я щось зухвало збрехав на своє виправдання, але про печеру не сказав жадного слова, навіть Джімові, своєму найкращому товаришеві, що спав поряд зі мною. Він поторсав за мій гамак, хотів довідатись, де я справді був цілий день, і я не став розбивати йому шляхетну заздрість, його віру, що мені пощастило десь на тій майже безлюдній рівнині (де протягом цілих місяців можна було здибати тільки чоловіків, коней і худобу) знайти дівчину, яка не мала хлопця. Джім стусонув мене під ребра — то був вияв щирої радості за мене і водночас щирих заздрощів. Але про свою печеру, як уже сказано, я промовчав.

Працювати в ранчо доводилось багато, нас було мало, та ще й один захворів. Я мусив чекати два тижні, поки знову випаде вільний день.

Звісно, я ще на світанку (зробивши великий гак, щоб ніхто не напав на мій слід) знову подався до своєї печери, захопивши з собою ліхтаря, щоб можна було спуститися в темряву. Я був до всього готовий, тільки не до того, що не знайду печери. До самого полудня я лазив то вгору, то вниз, може, зовсім близько коло в'їстя, а може, й за милю від нього, бо всюди видно були такі самі пагорби й балки, такі самі будяки, кактуси, агави й поміж них куші проклятого отруйного дуба. Виснажений і пригнічений, я повернувся додому, так і не знайшовши печери, однак ще дужче впевнений, що в ній сховано казкові скарби, може, золото, яке здобули і втратили іспанці. Бо ж хіба не цими місцями йшли знамениті авантюристи Васко Коронадо і Кабеса де Вака? В найгіршому разі я сподівався знайти там історичні цінності, але, може, й індіанські самоцвіти, цілий

скарб якогось вимерлого плем'я. Бо ж навіть як тверезо подумати, то все здавалося можливе. Коли я ввечері повалився на свій гамак, мій товариш, звісно, глузливо посміхнувся і з моєї втоми, і з моєї мовчанки. «Як же її хоч звуть?» — спитався він. «Газель!» — відповів я і повернувся на другий бік.

Так минали тижні.

Печера в скелях почала вже видаватися мені якоюсь манюю, бо я не міг її знайти, хоч не раз ще їздив у ту місцевість, захопивши з собою ліхтар і ласо, в одну торбу напхавши карбіду, а в другу — їжі. Властиво, я вже перестав вірити в своє відкриття, аж якось увечері, смерком, коли вже давно час було вертатися додому, побачив цілу хмару кажанів. Вони ніби виринули з землі, цілі мільйони. Напевно з моєї печери!.. З ліхтарем і ласо, закидаючи його за визубні скель альпіністським звичаєм, не дуже важко спуститися до першої печери. Вона була величезна, наскільки я ще встиг роздивитися, поки зовсім смеркло, десь така, як Нотр-Дам. Крім кажанів на скелях, що їх мій ліхтар ледь вихоплював із темряви, і черепків долі, я там нічого не знайшов. Мабуть, та найвища печера справді правила колись за схованку індіанам. Оглядаючи той підземний собор, — я поволі майже зовсім перестав боятися. Щоправда, подекуди в стінах траплялися розколини, і мій ліхтар освітлював маленькі каплички, але драконів з огненними очима й сірчаним духом, звісно, не було й сліду. Я вже аж почав пишатися, що відкрив такий великий грот, хоч водночас був трохи розчарований, що таємниця моя скінчилася, коли це зненацька промінь мого ліхтаря — ніколи не забуду тієї миті! — проковтнула земля. Мені дух забило з ляку: перед ногами в мене зяяла прірва. Я боявся ворухнутися. Світло мого ліхтаря просто ні на що вже не падало. Я глянув угору, на вийстя, шукаючи очима денного світла, але тим часом над землею теж запала ніч. Я побачив лиш кілька зірок, кілька іскор у безмежній далечині, а навколо себе чорні суцільні скелі. Згадавши про зрушений камінь, що гуркотів дедалі глибше й глибше в бездонній прірві, я побоявся вже вертатися й назад; мені здавалося, що кожен ступінь означає падіння й смерть. Нарешті я став навколішки, прив'язав ліхтаря до ласо й опустив униз, щоб його слабеньким світлом виміряти

грізну п'тьму. Ліхтар загойдався в порожнечі. Та за якийсь час (я стояв навколішки край прірви і чув тільки калатання свого серця) я розгледів, що то був ще один грот, теж немалий, але вже не такий, як Нотр-Дам,— він швидше нагадував якийсь сон, зненацька цілком інший світ, не скелі й кажани, а казкова печера із сотнями блискучих сталактитових колон. Оце вже було справжнє відкриття! Уміючи лазити, не так уже й важко було спуститися в ту казку. Але як я виберуся назад? Проте я знав: якщо я тепер повернуся, то ціле життя буду жалкувати й мучитись. Ляк поступився місцем зухвальству. Дуже обережно, напружуючись усім тілом (але й не думаючи про повернення), обмацуючи кожен визубень, я почав спускатися вниз, а як уже не мав у що впертися, набрався сміливості й скочив у дивовижну глибіню, звідки навіть зірок не було видно. Тут я цілком залежав від свого ліхтаря. Хоч який я був схвильований, а поведився так розважно, що аж сам дивувався: зразу ж позначив скелю, якою мав лізти назад, кіптявою із свого ліхтаря і, наче мене хто навчив такого, написав на ній велику одиницю. І аж тоді озирнувся довкола. Зваблений лабіринтом, що тягся навсібіч, куди лиш падало світло, я рушив за своїм ліхтарем, щасливий, немов осягнув усі свої бажання, і водночас нажаханий, наче загубився тут навіки, наче за свій захват маю тим заплатити, що ніколи вже не вийду на поверхню, ніколи не побачу сонця, зірок, на які недавно ще дивився, чи хоча б блідого місяця, ніколи не їздитиму степом, не нюхатиму його трав, не вгледжу більше людини і мене вже ніхто ніколи не почує. І крикнув: «Hallo! — Тоді знову: — How are you!»¹. Там навіть луни путящої не було. Кожні десять ступнів я робив позначку кіптявою. Нагорі, думав я, скоро вже буде ранок. Раз я спробував, чи знайду скелю, що нею мав видряпуватись назад (позначка номер один), чи не замало моїх дороговказів. Ні, їх вистачало, але я впрів, поки знайшов першу позначку, хоч у печері, звісно, було дуже холодно. Змерзлий і вже тим самим змушений рухатись, а проте відчуваючи полегкість, наче мав у руках нитку Аріадни, я подався в інший бік, спустився ще

¹ Агов! Як ся маєте? (Англ.)

нижче, безтямно і водночас обережно (ніколи не забуваючи зробити позначку кіптявою), пригнічений луною своєї ковзкої ходи, що зраджувала, яка простора ця темінь, скільки в ній сховано таємниць, на які ще не натрапляла жадна людина. Бо ж хіба мій ліхтар був не перший жмут світла, що впав на цю казку, не перший промінь, що відкрив окові цю залу з блискучими колонами? Позад мене, тільки-но я ступав далі, все знову западало в темряву, наче там нічого й не було, і годі було роздивитися, чи то темрява скель, чи темрява пустки. Це диво витворилося серед мертвої тиші крапля по краплі впродовж тисячоліть. Куди я йшов? Мабуть, просто хотів добутися до такої печери, що вже нікуди не вела, де б непевність скінчилася, де б зрушений чоботом камінь не котився ще далі, в незнану глибіню. Але так далеко я не дійшов. Людський кістяк, що його раптом вихопив із темряви мій ліхтар, так перелякав мене, що я верескнув і першу мить кинувся навіть тікати, спіткнувся, розбив одну шибку ліхтаря і закривавив обличчя. Мене спаралізувало почуття, що я попав у пастку і так само, як мій попередник, ніколи не виберуся з неї, що мені лишилось тільки або вмерти з голоду, або повіситись на своєму ласо. Я аж сів, злизуючи теплу кров, що текла мені по обличчю, і напружив увесь свій розум, щоб не вважати кістяка, на який падало кружало світла з мого ліхтаря, за свій власний. Якимось чином я забув про час, про те, що скоро не буде чим світити, і, мабуть, той кістяк (так мені тепер здається) урятував мене. Я вже думав тільки про одне: як повернутися. Не знаю, хто переді мною бачив ті печери, індієць чи білий; я раптом захопився, що не маю часу шукати ознак, які відповіли б мені на це.

Я досяг вийстя, коли вже сутеніло. Сонце гасло за хмарою кажанів, і все навколо виглядало так, наче нічого не сталося. Мій кінь іржав зі спраги. Виснажений до краю, замашений піском і кров'ю, я ліг на теплу землю і спробував попоїсти. Зі страху, що доведеться померти з голоду, як і моєму попередникові, я досі не взяв із торбини ані шматка. І, звісно, затхла баранина (я тоді вже дивитись на неї не міг) здалася мені дарунком божим. До того ж, хоч небо ще не потемніло, я не погасив ліхтаря, наче боявся, що з ним би все погасло — і місяць, що саме здіймався над фіалковою рівниною,

і зірки над прерією, навіть саме сонце за горами, що тепер висіло над океаном і освітлювало Китай.

На ранчо мене добре вилаяли.

Я так погано знав геологію, що мені було важко, майже неможливо розповісти Джімові про все, що я бачив. Я йому пояснював: то вапнякові скелі, досить міцні, бо тримають на собі величезні склепіння. Джім думав, що я перебільшую, а тим часом пізніше дослідження тих печер (нині туристи їдуть до них автобусом із Карлсбада в штаті Нью-Мехіко) дало ще й не такі наслідки: велика зала має шістсот футів завширшки, триста п'ятдесят футів заввишки, більше як кілометр завдовжки й лежить на сімсот футів під землею — а це ж бо не найглибша печера. Колись давно підземна річка, що поточила ті гори, висохла; чого вона висохла, ніхто не знає. То, мабуть, була потужна річка, в кілька разів більша за Ріо-Гранде, що чемно тече собі через поближні долини. Може, запала вспід, в дедалі глибше корито, може, змінився клімат, і річці забракло води — не знаю; в кожному разі, та підземна річка висохла, й печери, які вона вимивала тисячоліттями, лишились порожні. Стелі завалювались, і печери більшали, аж поки траплявся твердий шар, що утворював із себе міцне склепіння. Уламків від тих завалів тепер уже не видно; вони обросли сталактитами. Що було далі? Дощова вода просочувалася крізь невеличкі розколини й шпарки в зеленій поверхні, капала в порожні печери й випаровувалась. Починався другий період: оздоблення печер, бо, як вода випаровується, вапно відкладається на поверхні. Так утворюються сталактити, вапнякові бурульки, що звисають зі стелі, і сталагміти, нарості, що здійснюються з долівки, велетенські витвори, які, за підрахунками геологів, повставали протягом п'ятдесяти або й шістдесяти мільйонів років. Ті періоди, що їх людина може добре обчислити, але не годна охопити своїм почуттям часу, ні навіть уявити собі, ми звемо еонами. Нелегко змалювати, який вигляд мають витвори, що постали й далі постають у тих печерах. Крапля по краплі, але так перекапало цілі океани води, а людського життя вистачило б, хіба щоб виміряти в міліметрах наростання каменю. В кожному разі, Джім не повірив мені, а тим часом я розказав йому тільки про верхні печери. Бо що глибше, то дивовижніші, неймовірніші й

багатші кам'яні витвори, що спадають зі стелі, як алебастрові завіси, білі, жовтаві, блискучі в світлі ліхтаря. І не тільки завіси, а цілі собори, готика, поставлена на голову. Потім водоспади із слонової кістки, німі й застигли, немов час раптово спинився. А там знову акулячі зуби, свічники, бороди, десь-інде зала, повна стягів, музей позачасової історії, шати у згортках, як у стародавніх греків, серед них хвости північних драконів. Усе, що тільки людська уява вимріяла собі в царині форми, тут відтворено в камені і, здається, збережено навіки. І що глибше спускаєшся, то буйніше виростає все те з ґрунту печер, наче коралові рифи, йдеш, ніби серед засніженого ялинового лісу, потім знову перед очима в тебе з'являється пагода, домовик чи застиглий версальський водограй, залежно від того, звідки на нього дивитися, чудна Аркадія мертвих, аїд, до якого ступив Орфей. Не бракує там і скам'янілих принцес, яких, здається, дедалі більше поглинають їхні ж таки серпанки, що наростають згортка по згортці, серпанки з бурштину; їх уже не визволить із того кам'яного сну жадне людське кохання. В зеленавому ставку цвітуть наче водянні лілеї, але, звісно, теж кам'яні, все там кам'яне. Раз по раз надibuеш на чорні отвори, що їх ліхтар не може освітити; кидаєш туди камінь, і в тебе ще довго йде мороз поза шкірою; хоч уже й замовкне луна — ти знаєш, що лабіринт не має кінця, навіть якби пощастило перейти те нове провалля. А все ж тебе кортить далі. Згинаєшся, щоб не зачепити головою пучок списів, і входиш до покою королеви, що ніколи не жила; з її трону звисають мармурові китиці, а над ним здійсмаються блискучі балдахіни. Все тут можна побачити, навіть велетенські пам'ятники фалусові; вони стоять цілими рядами, ходиш поміж них, наче по головках кучерявої капусти, тримаєшся за делікатні шийки чи то птахів, чи пляшок. Тут зібране все — рослини, тварини й людські сни, наче в підземному арсеналі метафор. Остання печера, до якої я добувся, знов інакша: філігранний витвір, саркофаг з порцеляновими лілеями; тут уже навіть уявити собі важко, не те що побачити, якусь скелю, всюди самі сталактики, гладенькі, склисті, самі орнаменти, пишніші за арабські, стеля й діл стикаються, те, що звисає згори і що росте знизу, обіймають одне одного, мармурові джунґлі, що пожирають самі себе,

все безмовне й бездушне, як вічність, а проте підвладне часові. Видно, що навіть цей витвір еонів мусить докінчитись і згаснути, що він теж минущий.

Наступного разу я пішов туди з Джімом.

Удвох, маючи змогу забезпечувати один одного, краще спорядившись у дорогу (два ліхтарі, карбід на сто двадцять годин, харчі майже на тиждень, насамперед баранина, але також і яблука та горілка, троє ласо, крейда робити позначки й годинник, теж важлива річ), ми зважились піти далі за кістяк мого попередника й досягли так званої Dome Room¹, де сталося лихо. То була шістдесят сьома година нашої подорожі, отже, третій день, якби ми переживали такі самі дні, як на поверхні, а не секунди й еони. Ми проходили недалеко від того місця, де тепер туристам дають другий сніданок, перед тим як везти їх ліфтом назад на світло денне. Джім посковзнувся, покотився на кілька метрів униз, застогнав і відразу ж почав мене звинувачувати, що я не забезпечив його ласо. Дорікав мені дарма, бо я йшов перший, ризикуючи не менше за нього, і про забезпечення мав дбати він. Нерви наші були напружені, через те ми й посварились, але, звісно, негайно помирились. Джім, певне, зламав ліву ногу. Що тепер буде? Я став потішати його, дав йому горілки, а сам міркував, що ж його справді робити. Нести його я міг лише там, де не треба було дертися вгору, отже, на поверхню видобутися з ним не годен був. Я теж випив горілки й сказав: «Нічого, Джіме, не хвилюйся, якимось ми вже тебе витягнемо!» Ми оглянули ногу, натерли її горілкою: може, вона й не була зламана, а тільки звихнена. Хоч Джімові боліло і я вмовляв його не трудити ноги, він мовчки знову взув чобота. Невже він справді боявся, що я кину його напризволяще? Обидва ми досі майже не спали, тепер, постоявши трохи й випивши горілки, відчули, що стомлені. Мій план був цілком розважний: погасити ліхтарі, щоб заощадити карбід, і кілька годин поспати, потім з новою силою рушити в зворотну путь, напевне, болісну для Джіма й виснажливу для мене. Харчів ми мали ще на три дні, гірше було зі світлом. Друга наша сварка вибухла через те, що Джім

¹ Склепистої печери (англ.).

не захотів загасити свого ліхтаря. Навіть годинний запас карбіду міг стати для нас рятівним! Я сказав: «Якщо ти тепер не будеш розважний, ми пропали». Джім відповів: «Ти хочеш напоїти мене горілкою, а сам утекти, як я спатиму, от і вся твоя розважність». Я засміявся, бо не заслужив такого недовір'я, ще ні. Через кілька годин, протягом яких ми обидва не спали, а тільки мерзли, я сказав: «Ну пора, ходімо нагору!» Джім обняв мене рукою за шию, закусив губи, готовий будь-що витримати біль, і пошкутильгав, не захотівши віддати мені свого ліхтаря, торби з харчами й ласо. Ми посувалися вперед швидше, аніж сподівались: там, де не можна було йти поряд, Джім рачкував за мною. Потім я став його пропускати вперед, бо він весь час боявся, що я втечу. Крейдяні позначки виправдали себе. Щоправда, не раз ми таки губили слід і мусили вертатися назад, а вертаючись, часом збивалися на манівці і вже раді були, як по кількох годинах принаймні виходили знову до тієї позначки, що її ми залишили за собою; до того ж ми розуміли, що шкутильгати й рачкувати — це ще не те, що дряпатися вгору. А ми ж були (як тепер відомо) на сімсот футів під землею! Признаюся, я боявся тієї хвили, коли виявиться, що не зможу витягти свого товариша на майже прямовисні подекуди скелі; що тоді? Світла нам мало стати десь іще на п'ятдесят годин, якщо Джім не обдурював мене: годинник був у нього. Я сказав: «Дай я погляну, котра година!» Джім вишкірив зуби й показав циферблат тільки здалеку: «Прошу». Я подумав, чи не переставив він стрілок. Але яка йому від того користь? Брехнею не будеш світити. Звісно, мені було шкода Джіма, але біль його важив дедалі менше. Важив час. Бо ж хіба я знав, скільки мені треба було годин, щоб самому дістатися на поверхню? Відколи з Джімом сталося лихо, ми нічого не їли. Нині те місце, де розігрався фінал нашої приязні, зветься *Rock of Ages*¹. Джім раптом заплакав: «Я ніколи вже не вийду звідси». Я сказав: «Не балакай дурниць». Після двох спроб прив'язати Джіма — він нестямно боявся (врешті його можна було зрозуміти), що я лізу вгору перший тільки на те, аби

¹ Скеля вічності (англ.).

там відв'язати від себе мотузку,— ми обидва не лише виснажились, а й поранились. Я розбив лоба. Не знаю, чи Джім з ляку, що я втечу, смикнув зненацька за ласо, чи посковзнувся на склистому камені, бо міг стояти тільки на одній нозі,— в кожному разі, він шарпонував мотузку, і цього було досить, щоб я зсунувся вниз. Він запевняв, що смикнув ненавмисне. Та мені не так доля гав розбитий лоб, що з нього кров стікала на ліве око, як обдерті долоні. Я був просто в розпачі. Джім сказав: «Ет, це дурниці». Його спокій тільки збудив у мені підозру. Попри всю втому, я був сторожкий, як звір, коли Джім перев'язував мені руки — навіть відірвавши рукава від власної сорочки. Він був запобігливий, але що з того! Справді, ми навпереміну були дуже зворушливі: раз я, раз Джім. Наче гралися в переваги. А час спливав. Коли я знову урвав моторошну тишу й спитав: «Котра зараз година?» — Джім не захотів показати мені годинника. Для мене то була ознака, що між нами почалася відверта боротьба, хоч я помагав йому, а він мені. Джім сказав: «Чого ти так стежиш за мною?» Я спитав те саме в нього. Раз, коли я хвилику не дивився на нього, він почав тихцем їсти свій останній шматок баранини. Мабуть, думав: того, що ти ковтнув, ніхто вже в тебе не забере. І справді, наближалася та година, коли м'яса в наших торбах могло стати вже тільки для одного, для дужчого. Зламана нога — ну, так; обдерті долоні — що там казати, боляче! Але кінець кінцем можна перемогти біль і таки полізти, в кожному разі, спробувати, чи не пощастить самому, поки є ще сила, добутиися до світла, до життя. Тож-бо й воно, що поки є сила, є карбід, принаймні на один ліхтар. Джім запитав: «Що ти надумав?» Я так само запитав: «На що ми чекаємо?» Сам я хоч як хотів їсти, а своє м'ясо ошадив: сподівався, що, може, дочекаюся, поки Джім виснажиться з голоду, й буду тоді дужчий із нас двох, бо тепер він, наївшись, напевне має більше сили. З іншого боку, я через те саме боявся, що, як засну хоч на хвилику, Джім пограбує мене і я тоді пропав. Отож ми, не знаю вже скільки годин, тримали один одного в страху й балакали про те, що будемо робити там, нагорі, на зеленій землі. Джіма вабило місто, а насамперед Нью-Йорк і жінки, за якими він так знудився на нашому ранчо, а мені (на ту годину) хотілося бути са-

дівником, і якби десь у родючій місцевості. Чого нас понесло в цю прокляту темряву! Весь той час ми світили обидва ліхтарі. Джім мав слухність: то було марнотратство, ідіотське марнотратство. Чому ж він не погасив свого? Бо не довіряв мені, бо хоч весь час говорив про нашу приязнь, а вважав, що я можу залишити його, мого єдиного на той час товариша, в смертельній темряві. Я випитував його, чи дуже болить у нього нога, чи хочеться йому їсти й пити. «Джіме! — озвався він до мене: я тоді звався Джім, в Америці всі так звуться. — Джіме! Нам не можна кидати один одного напризволяще, розумієш, треба бути розважним». Я сказав: «То погаси свого ліхтаря!» А він на те: «Ми не маємо часу, Джіме, нам треба рушати, спробувати ще раз». Приблизно через п'ять годин ми добулися до ближчої печери проте були такі виснажені, що відразу ж полягали. Торбу з останнім шматком м'яса я поклав під голову, а ремінець від неї обкрутив навколо правої руки, щоб прокинутись, якщо Джім поважиться на мій харч. Коли я прокинувся, то побачив, що Джім розбив мого ліхтаря — мовляв, щоб покласти край такому ідіотському марнотратству. Він зразу ж почав просити в мене половину моєї баранини. Скиглив: «Невже ти залишиш мене здихати з голоду!» Перед нами, освітлена нашим єдиним ліхтарем, блищала майже прямовисна стіна, важке місце, яке я, одначе, сам уже раз був здолав. Із Джіма кількогадинне рачкування висотало останню силу, і я відверто сказав йому те, що думав: «Джіме, дай мені ліхтаря, а я тобі залишу свою баранину й спробую сам вилізти на стіну». Бо ж не було ніякого глузду спинатися по мотузці разом з виснаженим до краю Джімом, мені — з обшморганими руками, йому — зі зламаною ногою, та ще й у такому місці, де треба було дертись, як мавпі. Я сказав: «Якщо мені пощастить вилізти, Джіме, то й ти будеш урятований, бо ж ясна річ, що ми прийдемо по тебе». Він відповів: «А як ти впадеш разом із моїм ліхтарем?» Я крикнув: «А як ти з поламаною ногою посковзнешся і мене теж потягнеш, як раз уже потягнув, хай тобі дідько! Яка тобі з того користь буде, що ми обидва лежатимемо в проваллі?» Та він не хотів віддати ліхтаря. «Джіме, — сказав він, — ти не повинен мене лишати тут, у темряві, чуєш, не повинен!» Як завжди, коли один має відвагу відверто признатися в егоїз-

мі, другий тиче свою прокляту мораль. Знаю, я теж робив так само. «Послухай-но, Джіме,— мовив я,— невже я повинен здихати з голоду разом з тобою тільки через те, що ти зламав ногу і не годен лізти вгору? Ти не можеш від мене вимагати такого, якщо ти мені приятель». Ще раз, востаннє, ми вдалися в сентиментальність, згадали собі наше життя на ранчо, всілякі приємні хвилини. Справді, в приятні нашій годі було сумніватися, протягом багатомісячного ковбойського життя без жіночого товариства ми не раз бували просто ніжні один з одним; такі стосунки часто трапляються між чоловіками, проте для нас із Джімом то була новина. І тепер, міцно тримаючи правою рукою ліхтаря, так, щоб я його не міг досягти, він лівою відгортав мені чуба з рани на чолі. Ми ладні були обійнятися й щиро заплакати, якби не йшлося про ліхтар. Я прикинув, що світла нам стане ще на якихось шість чи сім годин; підніматися до верхньої печери, де в крайньому разі можна вже здатися на далеке денне світло, також треба було сім або вісім годин, я вже знав із досвіду, і то як не заблукаєш. Вирішувати треба було негайно, тут, перед цією стіною. Що нам допоможе балаканина! Обидва ми хотіли жити, і по змозі чесно; але що робити, коли інший хоче мене вбити з моєю честю? Я ще раз сказав: «Дай мені ліхтаря, Джіме, і я віддам тобі решту м'яса». Джім зареготав. Я злякався: такого реготу від нього я ще ніколи не чув. «Джіме! — спитав я боязко.— Що ти надумав?» Джім не відповів жадним словом, бо й так усе було зрозуміло. Натомість він пошкунтильгав якомога швидше до стіни, напевне, вирішивши помінятися ролями: спробувати самому з ліхтарем здолати небезпечну стіну, а мені лишити баранину. «Джіме!» — вигукнув я і якраз устиг схопити його перед стіною, перед тим водоспадом зелених сталактитів, де він шукав визубнів і вже знайшов білий хрест, намальований крейдою, нашу позначку, де треба підійматися. «Пусти мене!» — закричав він. Я забелькотів з ляку: «Якщо ти справді колись був мені приятелем...» і т. д. Ту мить, коли ми в тремтливому світлі ліхтаря, якого Джім тримав у витягненій руці, щоб я не дістав його, знову побачили кістяк нашого попередника, кістяк скорченої людини, що на тому місці сама (а може, їх теж було двоє?) здохла, як тварина,— ту мить ніщо вже не стримувало

глухого жаху, що наростав у нас годинами, і нам лишилося, звісно, тільки одне, мимовільне — бійка навкулачки. То було смертельне змагання друзів, страшне, але коротке, бо той, хто перший посковзнувся, був приречений на загин, він полетів у темне провалля, потрощений, занімілий навіки.

— Ну? — питаю я Кнобеля, свого наглядача й слухача, відкусуючи нарешті кінчик недільної сигари. — Як вам сподобалась історія?

Кнобель лиш мовчки дивиться на мене.

— У вас є чим прикурити? — питаю я.

Він навіть не чує.

— Не знаю, — кажу я, затягуючись сигарою, — хто перший розпочав смертельну бійку, мабуть, чесніший. У кожному разі, з печери вийшов тільки один, мабуть, дужчий. Прізвище його відоме, вибите навіть металевими літерами на пам'ятній дошці: Джим Вайт. У брошурці, що нині продається туристам, про нього написано трохи докладніше: «James Larkins (Jim) White, a young cowboy who made his first entry trip in 1901¹. А про його товариша сказано тільки: «A Mexican boy»². Його прізвище зникло в пам'яті, і я гадаю, що цей зниклий також ніколи вже не дасть про себе звістки!

Кнобель, видко, трохи збентежений.

— То ви Джим Вайт? — питає він.

— Ні, — сміюся я, — оце вже ні! Але я, бачте, пережив таке саме — достеменно таке.

Кнобель, видко, трохи розчарований.

Друга прогулянка з Юлікою під її заставу.

Мое враження від сьогоднішньої зустрічі: це не вона! Ця жінка взагалі не має нічого спільного з нудною історією, що я її сяк-так запротоколював останніми днями! Це дві різні Юліки. То йшлося зовсім не про неї! І т. д.

— Слухай-но, — питає вона вкотре вже, — що з тобою? Чого ти весь час приглядаєшся до мене?

¹ Перший побував тут 1901 року ковбой Джеймс Ларкінс (Джим) Вайт (англ.).

² Мексиканець (англ.).

Сьогодні вона природніша, ніж я. Я пропоную найняти вітрильник, і вона захоплено погоджується. Ми під руку йдемо до пристані. Я не знаю, про що говорити, і радий, що можу взятися до линв і до стерна. Тим часом пані Юліка Штіллер-Чуді, вбрана сьогодні в сукню бананового кольору, зважується стрибнути в хисткий човен, оглядається, де б примостити білу торбинку й легенького, як метелик, паризького капелюшка, щоб вони не забруднилися, сідає в дуже гарній позі, впершись у лавку руками. Йї тільки доводиться пересісти, як я міняю напрямок,* потім вона знову розкошує, підставивши вітрові вогнисті коси. Зовсім не та Юліка! На озері, коли його горбистий, густо заселений, завше дуже близький берег губиться в осінній імлі, створюючи враження певної далини, ми вперше залишаємось, можна сказати, самі. Чи вона відчуває це? В кожному разі, нам не треба боятися, що раптом зайде з попільничкою бравий Кнобель, мій наглядч.

...Згодом (знов уже в камері) я марно силкуюсь уявити собі її усмінене обличчя. Знаю тільки дуже добре, що, коли вона усміхається, мені хочеться схопити її обома руками, як дарунок божий, якого, проте, не можна схопити, можна тільки вірити в нього. А ще я тоді усвідомлюю ясно, тверезо: в цій усмішці може перетопитися все. Юліка, мабуть, відчуває те саме. Не пам'ятаю вже, з якої нагоди вона каже:

— Бачиш, коли я сама і згадую про все, то, на жаль, не можу сміятися, або як і сміюся, то мій сміх гіркий, недобрий, а опісля, про те саме думаючи, я знов реву.

Вітер надовго затих, тож ми, не роздумуючи, розбираємось і стрімголов кидаємось у зелену, пронизану сонцем воду, вже досить холодну, плаваємо довкола вітрильника, що без стерна гойдається на хвилях, бовтаємо ногами, як діти. Потім, уже в човні, коли ми, мокрі, в сиротах, лежимо проти теплого сонця, Юліка мовить:

— Ти худший...

За кого худший? Щоб не псувати нашої ідилії, я прикладаю її слова не до зниклого Штіллера, а до парижанина, що про нього вона ніколи не згадує; смішно, але я до нього не так ревную, як до Штіллера. Навколо нас сновигають катери, і нам доводиться вратись, ще навіть не висохши як слід. Через те, що вітер змінився й назад ми пливемо проти нього, я мало не спіз-

нююсь до в'язниці. Юліка мусить відвозити мене на таксі... Ще й тепер (увечері на своєму ліжку) я немов бачу крапельки води на її плечах, на білому, алебастровому чолі, бачу античні пасма кіс у неї на шиї.

P. S.

Скоро вона має десь на тиждень поїхати до Парижа, до своєї балетної школи; мені буде тоскно без неї!

Снилося:

На мені Штіллерів мундир, каска й карабін. Я чую команду: «Батарей, струнко! На плече! Вперед кроком руш!» Спека, дорога кам'яниста, вибоїста. Вибухла війна. І я дуже добре знаю дату: 3. IX. 1939. Та я її не сприймаю як минуле, так само як людина не сприймає як минуле, коли їй присниться, що вона знову сидить за партою. Чую позад себе верескливий, знервований голос. Хто крокує не в ногу? Чому він не зголошується? Ми стаємо струнко. Капітан аж біліє з люті. «Ви там!» — кричить він, показуючи на мене. І я справді чую свій власний голос: «Рядовий Штіллер!» Смішно, я навіть уві сні не відчуваю себе рядовим Штіллером, а проте випаляю: «Рядовий Штіллер!» Капітанові аж губи тремтять. Про таких людей, як я, каже він, у війну є особлива стаття, зрозуміло? І як дійде до діла, він не буде зі мною (рядовим Штіллером) довго панькатися, зрозуміло? Я стою струнко з карабіном на плечі, і мені зрозуміло, що цей швейцарський капітан з якихось причин ненавидить Штіллера — врешті це його право — і в ім'я послуху, на який ми щойно присягалися батьківщині, може мене вбити. Недовго панькаючись — наказати, і все...

P. S.

Мій оборонець, коли я, між іншим, оповів йому свій сон, розсердився. Ми розмовляємо про армію. Йому мало того, що я задля миру (між ним і мною) визнаю її за неминуче зло. Здається, в Швейцарії теж армію мають за якусь святиню, і мого оборонця обурює, що хтось може погано снити про неї. Насправді, твердить

він, швейцарський офіцер ніколи не дозволив би собі такої непристойної, просто злочинної погрози. «Ручуся!» — мовить він з пихою швейцарського офіцера, щонайменше майора. «Ручуся!» — проказує ще кілька разів.

Відповідь панові Вільфрідові Штіллерові, братові зниклого Штіллера — на жаль, знову не зробив собі копії! — десь такого змісту: ваш сердечний лист до зниклого брата, дуже мене зворушив, дорогий пане Штіллере, він нагадав мені про мою матір, і мені аж сльози набігли на очі. Пробачте, що так довго не відповідав. Я в житті лише те й робив, що все занедбував! Я не ображаюся, що ви ні про що не питаєте, навпаки, дякую за це, а так само за братерське запрошення. Воно мені нагадало про мого брата й про те, що брата я теж занедбав. Ми рідко сварилися, а якщо й сварилися, то ненадовго й не через щось важливе, бо нас узагалі ніщо важливе не еднало, як мені тоді здавалося; ми разом вирушали в мандрі, тільки тому, що були брати, мирно жили собі в наметах і мовчки просиджували вечори коло вогнищ. Чому я свого брата також занедбав? Друзі повинні розуміти один одного, щоб бути друзями, а брати вже й так брати; зрештою ви маєте рацію, байдуже було б, хто я такий, аби тільки я був справжній брат! Десь такого змісту...

Остання новина: американський паспорт, що з ним я об'їхав півсвіту,— фальшивий. Хіба ж я не казав цього своєму оборонцеві вже кілька тижнів тому? Видко, я не вмію звірятися. Кожне слово — фальшиве й правдиве, в цьому його суть, і той, хто завше хоче або вірити всьому, або не вірити нічому...

Мого прокурора (учора він вернувся з Понтрезіни) також не цікавить Мексіка, зате дуже цікавить Нью-Йорк; говорячи про це місто, він весь час упадає в неофіційний, панібратський тон. Каже:

- Моя дружина дуже любила Нью-Йорк.
- Он як,— кажу я.

— Вона мешкала на Ріверсайд-драйв.
— Ага,— кажу я.
— Ви знаєте, де це?
— Авжеж,— кажу я.
— Коло сто восьмої вулиці.
— Ага,— кажу я,— це якраз біля Колумбійського університету...

— Дійсно! — каже він.
— Дуже гарна місцевість, з краєвидом на Гудзон, знаю...

І т. д.

Спершу мені здається, що він цією балачкою хоче перевірити, чи я справді знаю Нью-Йорк, чи я мешкав там. Проте іспит я витримую дуже швидко. Таймс-сквер і П'ята авеню, Рокфеллер-центр, Бродвей, Централь-парк і Бетері — це все місця, що їх мій прокурор сам оглядав десь п'ять років тому під час тижневого перебування в Нью-Йорку.

— Ви знаєте «Рейнбо-бар»? — питає він.

Я киваю головою і не перебиваю його захопленої мови, не виправляю його, бо шаную чоловіків, що можуть захоплюватися. «Рейнбо-бар», що в ньому мій прокурор, очевидно, провів незабутній вечір,— не найвище розташований бар у Мангеттені, «Емпайр-Стейт-білдінг» вищий за нього, але я мовчу. Я здогадуюсь, що для мого прокурора то був найкращий день у житті: в «Рейнбо-барі» він зустрів свою дружину по кількарічній розлуці. Потім я в свою чергу запитую:

— А БOVERі ви теж знаєте?

— Де це? — питає він.

— Третя авеню.

— Ні, не знаю.

Boвері — давня голландська назва. Це квартал, куди навіть поліція не заглядає, кишло знедолених, і то посеред Мангеттену. Досить тільки звернути за ріг мрамурового Палацу правосуддя, як буквально за сто кроків попадаєш у царство пропавших людей-пияків, невдах, людей, що пустилися берега, що їм винесло вирок саме життя. Для них навіть не потрібно в'язниці: хто опинився в Boвері, той уже звідти ніколи не вийде. Влітку вони лежать у риштаках і на брукові; коли треба пройти тудию, то доводиться стрибати, як коневі на шаховій дошці. Зиму пересиджують навколо залізних

грубок, дримають, сваряться, хрупуть, розповідають за-
вше ті самі історії чи б'ються. Всюди смердить самого-
ном, гасом, немитими ногами. Раз я побачив там по-
стать, що її ніколи не забуду. Була третя година ночі,
коли я повертався, як завше, додому від Блекі. Мені
було ближче через Бовері, і так пізно я вже не споді-
вався когось здибати на вулиці, тим паче, що стояв
страшний мороз. Угорі гуркотів потяг старезної надзем-
ної залізниці; вікна у вагонах були повні теплого світ-
ла. Вітер гнав вулицею брудні клапті паперу, навколо
снівигали собаки. Побачивши старого, я сховався за
опору надземної залізниці. На голові він мав чорного
циліндра, як дипломати, наречені й гангстери, обличчя
в нього було закривавлене. Він був у краватці, вбра-
ний у білу сорочку, чорний піджак, і на тому край: да-
лі вже голий-голісінький. Щоправда, був ще взутий у
черевики, і на тонких, сіро-синіх старечих ногах теліпа-
лися підв'язки. Мабуть, він був п'яний. Він лаявся, па-
дав, повз обмерзлою бруківкою. Промчала машина із
засвіченими фарами, дякувати богу, не переїхавши йо-
го. Нарешті він знайшов свої штани, спробував, спира-
ючись на ліхтар, підвестися й надіти їх, але посковз-
нувся й знову простягся на обмерзлому камінні. Я, звіс-
но, подумав, чи не допомогти йому, проте побоявся встряти
в якусь історію. Такого я не міг собі дозволити. Тим
часом старому пощастило всунути в холошу бодай ліву
ногу; побажавши йому подумки всього найкращого, я
вже хотів іти. І враз почув голоси, сповнені глуму й не-
нависті; мабуть, говорилося про бідолаху на брукові.
Я відразу ж пірнув назад у тінь залізної опори. Вгорі
прогуркотів потяг. Старий спробував засунути й другу
ногу в штани, але знову посковзнувся, впав голий долі
й захарчав. Вітер підхопив його чорний циліндр. Старий
навіть не відігнав пса, що почав його обнюхувати. Трем-
тячи всім тілом, я вирішив тікати, перебігаючи від опо-
ри до опори. Другим боком вулиці йшли якісь люди, що
теж не змогли старому. Відомо, що з того може вийти!
Потім милосердному самаритянинові доводиться дока-
зувати, що він не вбивця, забезпечувати собі алібі то-
що. Я не зважувався на таке через Блекі. Ще раз пере-
бігши, я міг уже піднятися до залізничної зупинки, а
через двадцять хвилин бути вдома: Блекі вже напев-
не телефонувала, щоб сказати мені «на добраніч». Зда-

леку старий видавався мені просто темним клунком на бруці, чи не єдиною річчю, якої не підхопив різкий вітер. Зненацька переді мною вродився якийсь тип і поклав мені руку на плече: заросла щетиною борода, лисина, почервонілі риб'ячі очі, але взагалі обличчя досить симпатичне. Він попросив закурити. Більше нічого не зажадавши від мене, він рушив своєю дорогою, побачив темний клунок на бруці, підійшов до нього, на що я не зважився, подивився й попрямував далі. Нагорі знову загуркотів потяг. Нарешті я переборов себе й вернувся до п'яного, що вже не ворухився. Він лежав долілиць, аж синій з холоду, його сивий чуб був весь у крові. Я побачив рану на потилиці, поторсав його, взяв за руку: він був мертвий. Обличчя його так перелякало мене, що я чимдуж утік. І ніде не заявив про нього, хоч то був мій батько.

— Ваш батько?

Прокурор усміхається. Здається, він не вірить, так само як і в те, що я вбив свою дружину. Перепитує, наче не розчув:

— Ваш батько?

— Вітчим,— кажу я.— Але все ж таки...

Однак прокурор навіть тоді, як не може повірити мені, набагато приємніший за оборонця. Він не обурюється, як наші уявлення про правду не зовсім збігаються. Він обстукує собі цигарку й каже:

— З такими кварталами моя дружина, звичайно, не знайомилась.

Вічно він тиче свою дружину.

— А ви знаєте Фейр-айленд?

— Знаю. А що?

— Дружина каже, що там дуже гарно. Як і взагалі на околицях Нью-Йорка.

— Дуже гарно.

— На жаль, моя дружина не мала своєї машини,— заявляє він.— Але, настільки я знаю, вона часто виїжджала за місто з приятелями.

— Там треба виїжджати,— кажу я.

— А ви мали машину?

— Я? — сміюся. — Ні, не мав.

Мої слова, здається, чогось його втішили, заспокоїли, підбадьорили, прогнали якусь думку, що її я не можу вгадати.

— Ні,— іще раз кажу я,— машини я ніколи не мав я тоді їздив ціле літо машиною бідолашного Діка, що лежав хворий.

Цим разом мої слова чомусь не втішили його. Відчуваю тільки, що мої недільні виправи дуже цікавлять його. Годі й казати, що влітку в Нью-Йорку не можна витримати, і всі, хто має чим, намагаються виїхати звідти, як тільки випаде вільна хвилина. Сотні тисяч машин сунуть, наприклад, у неділю через міст Вашингтона, по три в ряд, ціла армія городян, що гарячково шукає природи. Тим часом природа давно простягається з обох боків: пропливають озера, ліси з зеленими чагарями, не причесані, буйні, потім знову поля без жадного будиночка, такі, що аж очі в себе вбирають, справжній рай. От тільки що повз нього треба їхати далі. В тій рухомій стрічці блискучих машин, що всі дотримуються встановленої швидкості в сорок чи шістдесят миль на годину, просто не можна зупинитись, щоб, наприклад, понюхати ялинову шишку. Тільки як лопне шина, дозволено збочити на моріжок, навіть треба, щоб не поламати рухомої стрічки, а як хто збочить просто так, мусить платити штраф. Отже, вперед! Дороги, звісно, бездоганні. Великими звивинами тягнуться вони широкою горбистою рівниною, повною зелених затишних закутків. Ох, якби ж можна було вийти з машини, ти б опинився в такому гарному місці, що навіть Жан-Жак Руссо не бажав би кращого. Звісно, є мудро продумані відгалуження, якими без смертельної небезпеки, без переїздів, без сигналів можна звернути з автостради і через плетиво широких віражів виїхати на бічну дорогу: вона веде до якоїсь оселі, до заводу чи до аеродрому. А ми хочемо на лоно природи. Отже, назад на рухому стрічку! Через дві чи три години я починаю нервуватись. Оскільки всі їдуть машина повз машину, то, природно, сподіваєшся, що є мета, яка кінець кінцем винагородить цю їзду. Як уже сказано, природа весь час поряд, до неї як палицю докинути, проте ні палицею не кинеш, ні ступиш на неї, вона пропливає повз тебе, мов кольоровий фільм із лісами, озерами й очеретами. Побіч нас котиться неш, у якому квакає приймач: репортаж про бейсбол. Ми намагаємось вихопитись уперед, щоб поміняти сусіда, і нарешті таки випереджаємо його. Тепер коло нас іде форд, і ми чуємо сьому сонату Бетхове-

на, якої цю хвилину теж не вельми прагнемо слухати. Я тепер хочу тільки одного: довідатись, куди ж нас приведе вся ця їзда. Чи ж мислима річ цілу неділю отак їхати? Виявляється, мислима. Десь через три години, аби тільки вже вийти з машини, ми завертаємо до так званого пікнік-кемпа. Платимо невеличку суму за доступ на лоно природи, що складається з ідилічного озера, з великої луки, де грають у бейсбол, з лісу, повного чудових дерев. Узагалі ж це парк блискучих машин, серед яких повно гамаків, столиків, гучномовців і плиток готувати їжу, все готове до твоїх послуг і все враховане в платню за в'їзд. В одній машині я бачу молоду жінку, що зачиталася журналом «How to enjoy life»¹. А втім, не тільки вона воліє лишатися в зручній машині. Табір дуже великий. За якийсь час ми знаходимо досить стрімке узбіччя, де немає машин, отже, нема й людей, бо там, куди не доїде машина, нічого робити й людині. Всюди вашу невелику платню за в'їзд намагаються винагородити: в лісі стоять кошики на сміття, всюди є вода до пиття, гойдалки для дітей — разом із няньками, будиночок із кока-кола й туалетами, дуже романтичної форми, задовольняє всі потреби. Пункт медичної допомоги — часом хтось уріже собі пальця, телефон, щоб можна було кожної хвилини зв'язатися з містом, і зразкова бензоколонка — все тут є, серед правдивої, можна сказати, неторканої природи, серед цього простору, де майже не ступала людська нога. Ми спробували ступити. Це річ можлива, проте не легка, бо тут просто немає стежок для пішоходів, і треба неабиякого щастя, аби знайти вузьеньку бічну доріжку, де можна поставити машину бодай на узліссі. Якась пара закоханих, обнявшись, милується водяними лілеями, але не з берега, а з машини, як звичайно. Приймач їхній грає так тихо, що ми скоро перестаємо його чути. Та пройшовши всього лиш кілька ступнів, ми опиняємося серед первісної тиші. Навколо літають метелики, дуже можливо, що ми — перші люди, які з'явилися в цьому місці. На березі довкола озера немає жадної стежки, жадної хатини, ані сліду людської ноги, за весь час ми здибали тільки одного рибалку. Побачивши нас, він

¹ «Як тішитись життям» (англ.).

підійшов, забалакав і відразу сів коло нас рибалити, щоб не бути самому. О четвертій годині починається знову та сама їзда, що вранці, тільки в зворотному напрямку й набагато повільніше: Нью-Йорк збирає свої мільйони, і без затримок у дорозі важко обійтися. Сонце пече, ти чекаєш, пітнієш, пробуєш протиснутися вперед бодай на одну машину, потім рушаєш, помаленьку, як пішоходець, тоді знову їдеш звичайною швидкістю і знову зупиняєшся. Бачиш довжелезну чергу машиць, чотириста чи д'ятсот, вони вилискують на пекучому сонці, а вгорі кружляють вертольоти, опускаються нижче над застиглими колонами й гучномовцями повідомляють, які вулиці не такі забиті. Так триває три, чотири, а може, й п'ять годин. Нарешті ми знову в Нью-Йорку, звісно, вимучені до краю. Ми раді, що можемо скупатися під душем, хоч він і мало помагає, раді, що одягаємо чисту сорочку, раді, що йдемо в прохолодне кіно. Ще навіть опівночі тобі здається, що ти перебуваєш у пекарні, вільгість океану висить над миготливим містом. Про те, щоб спати з відчиненими вікнами, годі й думати. Гудіння моторів, тихе повискування шин ніколи не припиняється — доводиться ковтати насонний порошок. Машини гудуть день і ніч...

— Я знаю,— каже прокурор, вислухавши мою сумлінну розповідь,— я знаю, те саме відчувала й моя дружина.

— Справді?

— Літо в Нью-Йорку, каже вона, страшне.

— Так усі кажуть.

— Просто жакхливе.

— А все ж таки те місто має свій чар,— кажу я на останці.— Шалене місто!

Нарешті він зважується й питає:

— А хто з вами їздив на такі прогулянки? Якщо я вас добре зрозумів, то ви були не самі.

— Ні, не сам.

— Можна запитати вас...

— Пане прокуроре,— кажу я,— то була не ваша дружина.

Він усміхається й дивиться на мене.

— Слово честі,— кажу я.

Дивний допит.

Вільфрід відповідає:

«Вельмишановний добродію! Ваш учорашній лист дуже мене вразив, як ви й самі собі можете уявити, бо пан д-р Боненблюст, що недавно приїздив сюди взяти до справи альбом із знімками мого брата, запевнив мене, що ви справді мій брат і що вас ось-ось мають звільнити з-під арешту з умовою, що ви, чи пак мій брат, не причетні до афери зі Смирновим. Я зразу сказав панові д-рові Боненблюстові, що мій брат, наскільки я знаю, після того як вернувся з Іспанії, вже не цікавився політикою, а надто не був нічиїм агентом. Пробачте мені за недоречного листа, що його я був написав вам. А щодо моїх відвідин, які ви просили тим часом відкласти, аби їх не витлумачили хибно, то, на жаль, мушу вас повідомити, що слідчий офіційно викликає мене листом на зводина,— та, мабуть, вас уже повідомлено про це. Ви можете собі уявити, шановний пане, як ми тут хвилювалися, тож напевне зрозумієте й пробачите мій поспіх, а ще я хочу щиро подякувати вам за вашого короткого, але такого чуйного, попри всі непорозуміння, листа, що його вам, очевидно, не легко було писати. Сподіваюсь, ви не візьмете мене за настирливого, коли я ще раз запрошу вас по звільненні з-під арешту замешкати в нас, навіть якщо ви не мій зниклий брат. На цьому щиро вітаю вас, а також пана д-ра Боненблюста й бажаю, щоб ваша справа повернулась на добре. З глибокою пошаною

Вільфрід Штіллер, дипломований агроном»

Юліка нічого не знає про аферу зі Смирновим, у кожному разі, нічого певного. Здається, то була політична афера, що кілька років тому, як кажуть, наробила багато шелесту, стільки, що врешті громадська думка взагалі перестала розуміти, що ж там було насправді...

Сьогодні, на жаль, дощ!

Нинішні свої кілька годин ми проводимо в її готелі. Юліці все одно треба було вернутись туди, вона забула дуже нагального листа до Парижа, і, звісно, я її проводжу. Коли швейцар з недвозначною міною хоче залишити мене у вестибюлі, Юліка мовить, навіть не почервонівши: «Це мій чоловік!» Тепер швейцар червоніє, зніяковіло просить вибачення і сам веде мене до ліфта,

немов шановного гостя. Я сприймаю Юлічині слова, як вимушену брехню, й задоволений нею. В ліфті, наодинці з Юлікою, я гаряче хвалю її, що вона не розгубилась і так сміливо повелася, але потім, у кімнаті, більше вже не повертаюсь до тієї теми, і, очевидно, дарма. Чи Юліка справді кохає мене? Бракує ще тільки, щоб я її ревнував! Чоловік у Парижі, якому Юліка пише такі нагальні та ще й такі грубі листи, зветься Дмитрич, Жан-Луї Дмитрич — певне, якийсь пофранцузжений росіянин із давньої еміграції. Я сам вичитав його прізвище на конверті, який вона, зайшовши до кімнати, поклала під білу торбинку, щоб знову не забутися. Я крадькома позирнув на адресу, поки Юліка довго розчісувалась перед люстром, а тоді пудрилась і малювалась.

Знову снівсь мундир.

Прогулянка на чотирикутному в'язничному подвір'ї, що нагадує криті галереї в старовинних монастирях. Кому з нас не хочеться часом стати ченцем! Десь у Сербії чи в Перу, байдуже, всюди нам світить те саме сонце. Я знаю, це й є воля, коли тобі стає байдуже, де бути. А ще цей чотирикутник в'язничного подвір'я, з осіннім гіллям, з туркотливими голубами, а надто з моєю гулящою постаттю на його тлі, нагадує мені багато більший, обставлений скульптурами, але також оточений сліпим муром двір нью-йоркського музею сучасного мистецтва. Хіба я тоді був вільніший, як тепер? Я міг іти, куди хотів, а все одно то були для мене страшні часи. Неправда, що я жалкую за тією порою чи взагалі за якою-небудь порою свого життя.

P. S.

Юліка: або зниклий Штіллер, порівнюючи цю жінку із зимнокровою морською твариною, просто помилявся, або він сам був винен, що Юліка не стала жінкою. Або ж Юліка від того часу пережила таке, що її цілком змінило. Але що?

P. S.

Може, той Жан-Луї Дмитрич — просто агент чи двірник у її балетній школі, сімдесятирічна права рука, а її останній лист був такий грубий тому, що містив рахунки, які Юліка мала підписати... Хтозна! А може, мсьє Дмитрич — дамський кравець, чи квартирант, що йому вона послала угоду, чи її лікар; чи адвокат? Є безліч усяких «може»...

Мого приятеля прокурора мені просто сам бог послав. Його усміх заміняє мені віскі. Усміх той майже непомітний, але він багато від чого звільняє співрозмовника — не треба маніритись, можна лишатися самим собою. Як рідко ми здибуємо такий усміх. Тільки в людини, що сама плакала й признається собі, що плакала, розквітає на обличчі такий лагідний усміх — не розпливчастий, а виrozumілий, що зазирає тобі в саму душу, проте не ображає.

Пан д-р Боненблюст, мій офіційний оборонець, має, звісно, рацію: хоч би я йому й сто разів розповідав, як виглядає пожежа на каліфорнійському тартаку в Редвуді, як фарбується американська негритянка, який мальовничий Нью-Йорк увечері під час хуртовини з бурею (таке буває) чи що треба робити в Бруклінському порту, аби висісти без паперів на берег, це ще не доводить, що я там був. Ми живемо в добу репродукцій. Більшу частину того, що ми вкладаємо в наше уявлення про світ, ми ніколи не бачили на власні очі. Точніше: може, навіть і бачили, але не в тому місці, де воно є насправді. Ми все бачимо на відстані, чуємо на відстані, знаємо на відстані. Не треба покидати цього місечка, щоб і нині ще чути Гітлерів голос, із триметрової відстані бачити перського шаха й знати, як над Гімалаями віє мусон чи який вигляд має морське дно на глибині тисячу метрів. Сьогодні такі речі кожен може знати. Хіба з цього впливає, що я був коли-небудь на морському дні чи хоч би на Евересті (як швейцарці)? Так само і з внутрішнім життям людини. Його сьогодні кожен може знати. Як я, в дідька, маю довести своєму оборонцеві, що я пізнав свої інстинкти вбивці

не через К. Г. Юнга, ревність не через Марселя Пруста, Іспанію не через Хемінгуея, Париж не через Ернста Юнгера, Швейцарію не через Марка Твена, Мексіку не через Грема Гріна, свій страх перед смертю не через Бернаноса, свою цілковиту неможливість чогось досягти не через Кафку і решту все не через Томаса Манна? Це правда, можна цих добродіїв ніколи не читати й мати їх у собі вже від своїх знайомих, які, з свого боку, теж переживають усе те вже як плагіат. Що за дорба! Взагалі вже нічого не значить, що хтось бачив меч-рибу, кохав мулатку: все це можна побачити на вранішньому сеансі науково-популярних фільмів. А мати власні думки — о боже, в нашому сторіччі вже диво здибати людину, яку можна було б убгати в якийсь певний вид плагіату. Коли хтось дивиться на світ крізь Гайдегера й тільки крізь Гайдегера, то це вже свідчить про неабияку індивідуальність. Бо ми, решта, плаваємо в якомусь коктейлі, що містить майже все, в коктейлі, що його в шляхетний спосіб змішав Еліот; про все ми дещо знаємо, і навіть наші розповіді про видимий світ, як уже сказано, нічого не важать. Нині для нас уже не існує (за винятком Росії) *terra incognita*¹. То навіщо ті оповідання! Вони не доводять, що ти справді десь був. Мій оборонець має слухність. А все ж таки!..

Я присягаюся:

Є така мулатка, на ім'я Флоренс, дочка портового робітника. Я бачив її щодня і кілька разів балакав з нею, щоправда — здалеку, бо нас розділяв паркан, зроблений із старих діжок з-під смоли й густо зарослий ожиною. Є така Флоренс із легкою ходою, мов та газель. Вона снилась мені. Звісно, то були божевільні сни, але вранці я бачив її насправді, живу-живісіньку. Зачувши стукіт черевичків на високих підборах по дерев'яному роґсі², я ставав за дірявою завісою в своїй халупі, щоб побачити Флоренс. Та здебільшого спізнювався. Тоді я чекав, аж поки вона знову з'являлася з відром, виливала помії під мій паркан і кивала головою, бо ту мить я виходив з хати, охоплений сліпою пристрасстю. Вона казала: «Hallo!» І я відповідав: «Hallo!» Не зважуюсь змалювати її білої усмішки на смаглявому обличчі; та

¹ Незнана земля (лат.).

² Ганок (англ.).

усмішка теж відома з науково-популярних фільмів, з часописів чи навіть із вар'єте в цьому містечку, я знаю, а її дивовижний голос записаний на платівках, майже її голос... Потім, коли я також не зовсім випадково був саме в своєму садку, Флоренс питала: «What about youг cat?»¹ Якось, за кілька місяців перед тим, я спитав Флоренс, чи не бачила вона моєї ненависної кішки, тієї стрункої bestii, яку я одного вечора через її докірливе пирхання зачинив у холодильнику; здається, я вже згадував про ту історію. Щоправда, Флоренс не знала про інтермеццо з холодильником, але, мабуть, здогадувалася про мою внутрішню боротьбу з чорною кішкою (вона була сіра і прозивалася Little Grey, однак уночі під моїм зачиненим вікном видавалася чорною) і вважала, що я повинен був дуже любити її. А я любив Флоренс, і кішка дуже добре відчувала це. Та й Флоренс, либонь, також... Як Флоренс не було вдома, як не чути було її дивовижного голосу, я ходив у нашому кварталі від бару до бару, шукаючи її, але часто дарма. Проте одного разу справді знайшов.

Відомо, як негри танцюють. Її партнером тоді був якийсь мулат, сержант армії США. Вони танцювали так, що навколо з'юрмилися цікаві й почали захоплено плескати в долоні дедалі швидше, аж урешті просто ошаленіли. Сержант, височенний дарубійко з вузькими стегнами лева, з ногами, наче з гуми, з ледь розтуленим пожадлигим ротом, із невидючими очима, повними екстазу, із грудьми й плечима, як у Мікеланджелового раба, врешті не витримав, і Флоренс танцювала сама. Я міг би тепер його заступити, якби вмів танцювати. Флоренс і далі танцювала сама. Аж ось виступив інший негр, став обертати Флоренс, ледве торкаючись її пальців, кружляв сам навколо неї, тоді обняв її однією рукою, махнув нею й нахилив майже до паркету, а то знову схопив за стан і підняв так високо, що вона мало не вдарилась головою об стелю. Злітаючи вгору, Флоренс повела плечем з такою королівською величчю, з такою переможною радістю, що я, усвідомлюючи, яке невиразне моє власне тіло, почувався калікою, а опустилася на паркет, як пташка, що не має ваги. Тепер

¹ Як ваша кішка? (Англ.)

уже чути було тільки глухий гуркіт бубна з пралісу, безгучне дрижання, якусь шалену тишу. Флоренс танцювала далі. Здався третій партнер, здався й четвертий. І раптом, анітрохи не стомлена, Флоренс засміялася й стала, щира, як дитина, дуже щаслива дитина, що їй дозволили покататися на каруселі і вона й досі світиться радістю. Вона пробиралася поміж столиками — мабуть, хотіла напудритись, побачила мене й сказала: «Hallo!» І я також сказав: «Hallo!» Вона додала давить: «Nice to see you»¹. І то була майже втіха в моему збентеженні, гірка втіха, бо я дуже добре знав, що ніколи не вдовольнив би цієї дівчини.

Тим більше я її жадав.

А тоді, однієї гарячої неділі, я знову почув тупіт її черевичків, якого мені так довго бракувало, сховався за дірвою завісою й побачив: її батько-докер, у чорному костюмі й через те трохи схожий на кельнера, а трохи на священика, замітав за хатою, кущі в садку були оздоблені кольоровими стрічками, навіть мій паркан із діжок був оздоблений, а Флоренс, у крикливій вечірній сукні, строката, як папуга, виносила з хати стільці. Видно було, що в садку має відбутися якесь свято. Мати Флоренс, така собі матінка-земля, з'явилася з велетенським тортом, поставила його на столі, накритому білим обрусом, напнула над ним чорну парасольку, аби торт не розтанув на сонці, тоді прикрасила його кругом квіточками. Я за своєю завісою хвилювався не менше за неї. Тимчасом як докер дбав тільки про одне: щоб чисто було на ганку і в садку не лишилося жадного папірця, жадної сухої гіллячки, а надто якоїсь бляшанки (він викидав їх за мій паркан) чи бодай сірничка — одне слово, тимчасом як батько орудував лише мітлою, мати з дочкою мали роботи по саму шию. На столі з'явилася велика сулія з крüşоном, також під парасолем, і розмаїті чарки, більші й менші. Почали надходити гості, цілі родини з дітьми різного віку, жінки — всі в яскравих вечірніх уборах, через що садок скоро став схожий на пташарню, зате чоловіки — всі в чорному і, звісно, в білих сорочках. Один гість приїхав нешем чи не найновішої моделі; він мав також

¹ Рада вас бачити! (Англ.)

окуляри в роговій оправі. Було страшенно гаряче. Здавалося, що після першого вітання родичі не мали про що говорити. Сержант теж ввічливо тримався осторонь. Навіть малеча, кучерява й оката, хлопчики в білих сорочечках, дівчатка з яскравими стрічками в коротеньких кісках, поводитися чемно й зразково. Дорослі сиділи, закинувши ногу за ногу, дехто куриє сигару. Поряд з кількома жінками, що за кольором шкіри не були вже негритьянками і їхнє походження зраджувала ще тільки форма обличчя, а також зуби, надзвичайно витончені кісточки ніг і насамперед тваринна грація рухів: кожен порух руки починається десь із плеча, кожен порух голови десь аж із спини, захоплює рамена й аж тоді здійснюється вище — повільний чи сквапний, а завше довершений, цілком мимовільний, той рух виникає природно, тіло ніде не напружується, він плине, спалахує, знову гасне, щоразу гармонійний, — одне слово, поряд із такими дівчатами, як Флоренс, уже не кучерявими, в цьому роду були й інші, африканці з сіро-чорною шкірою й сіро-синіми губами, з кулаками, як боксерські рукавиці, батьки, яких дочки з рівними вже косами трохи соромились. Добродій із новим нешем, мабуть, надавав тону. Як уже сказано, було страшенно гаряче, проте ніхто не скидав чорного піджака. Традиційна нудота, виставляння напоказ із сигарою в зубах, шаблонні фрази, гречність цілої зграї дітей, що нагадувала мені циркові номери з муштрованими тваринами, скутий обмін родинними люб'язностями, цілковитий брак хоч якоїсь дії, вимушені й жалюгідні спроби розвеселити товариство, різноманітні способи демонстрування родичам, що ти добре розумієшся на правилах пристойності, — та досконала карикатура на міщанство білих людей, що вже нічим не нагадувала Африки, була для них, мабуть, великою подією; тепер вони справді поводитись, як білі. Коли батько-докер подзвонив до мене й запросив на крющон, я пішов, також, звісно, надягнувши білу сорочку й найтемніший свій піджак. Усі казали: Nice to see you! — А потім, уже ведучи розмову: — How do you like America?»¹ Сержант, з вузькими стегнами лева й плечима раба з Мікеланджелової

¹ Як вам подобається Америка? (Англ.)

скульптури, приїхав сюди, як я довідався, тільки у відпустку, а взагалі перебував у Франкфурті — на те, щоб росіяни не підійшли надто близько до Америки. Я запитав його: «How do you like Frankfurt»¹ З його квапливих похвал я зрозумів, що всіх нас, європейців, він мішав в одну купу. Нарешті підійшла моя прекрасна Флоренс. Подаючи мені склянку крюшону, вона сказала: «This is Joe, my husband»². Я поздоровив її. «And what about your cat?»³

Вони побралися тієї неділі. Джо мав ще цілих три тижні відпустки, а це означало, що Флоренс три тижні не показувалася в батьківському домі... Я був закоханий і не міг так довго витримати, не подивитись на Флоренс хоча б на відправі. Я вже знав, до якої церкви вона ходить. То була друга баптистська церква, і містилась вона в бараці, що мало відрізнявся від звичайної комори — мав тільки дерев'яну передню стіну в готичному стилі, збудовану, по-моєму, десь у двадцятих роках нашого сторіччя. В середині в церкві, на по-мості, праворуч і ліворуч від мікрофона, висіли два великі прапори — один американський, другий білий, та ще стояло чорне піаніно, а взагалі ж там було порожньо, як у гімнастичній залі. Гурт молільників дивно мурмотів, а спереду стояв якийсь негр у ясному святковому костюмі й голосно ставив питання; в кожному було слово «гріх». Люди кивали головами, дехто вигукував: «O yes, my Lord, o yes!»⁴ Спочатку негр проказував питання звичайним тоном, тоді почав трохи міняти його, хоч і не підвищував голосу, і щоразу вони звучали настирливіше. Якось молодиця гукнула: «I know, my Lord, I know!»⁵ Більшість молільників тихо мурмотіла, дехто бездумно дивився перед собою. Однак молодиця почала кричати, вигукувати цілі речення й стогнати — здавалося, що вона потребувала негайної допомоги. Чоловік у ясному святковому вбранні, що ненастанно сипав своїми питаннями, був уже не особа, а тільки вмістище голосу, що спливав на молільників, питан-

¹ Як вам подобається Франкфурт? (Англ.)

² Це Джо, мій чоловік! (Англ.)

³ А як ваша кішка? (Англ.)

⁴ О так, господи, о так! (Англ.)

⁵ Я знаю, господи, я знаю! (Англ.)

ня його обернулись на заклики, на спів і, врешті, на крик, гучний, болісний, крик, що пронизував слухачів до кісток. Молільники, схиливши голови, а дехто й затуливши обличчя руками, відповідали йому, як далека луна. Молода негритянка, що допіру стогнала, в елегантному капелюшку, в білих рукавичках і з червоною торбинкою, піднятою до неба, схопилася з лавки й заверещала: «My Lord, my Lord, my Lord»¹ Потім, ніким не підтримана, впала навколішки, зникла мені з-перед очей і стала репетувати так, як, либонь, репетують у тортурній камері. Її зойки, сповнені найбільшої муки, вже нічим не відрізнялися від зойків розкошів. Вереск її перейшов у хлипання. Проте загальна молитва доходила кінця, голос негра, що дедалі настійливіше ставив питання, потонув нарешті в блаженній мовчанці — йому забракло духу. Хвиля цілковитого виснаження, потім — відпруження. Голови звелися вище, матрона коло піаніно видобула кілька довільних акордів, церковні служники почали роздавати барвисті віяла, що їх офірував, як свідчили написи, якийсь перукар (around the corner)², і всі заходились обмахуватися... Флоренс я не побачив, зате помітив Джо в мундирі. Він, схрестивши руки, незворушно стояв під стіною, наче дивився на весь той тлум з високості свого Франкфурта. Було страшенно парко. Під час тієї перерви задоволений священник нагадав у мікрофон, що свого часу господь урятував також бідолашних дітей ізраїльських, що господь дуже добре знає, як нині важко заробити долара, тому не гнівається на тих, хто вагається, бо він безмірно терплячий, тому ті, хто вагається, мають ще можливість кинути щось на тацю. Тим часом молільники жваво перемовлялися між собою, видно, добре відчуваючись у цьому місці. Коли служники врешті назбирали стільки, що бог міг того разу вдовольнитися, матрона коло піаніно заграла бадьюру мелодію, наче до танцю, потім, як тільки в залі запанувала тиша, трохи притишила згуки і вторувала казанню ледь чутними акордами, що ледь позначали джазовий ритм і непомітно, проте підкреслено змовкли, коли проповідник дійшов до врочистого послання: бог знає, що ми злидарі, але заве-

¹ Господи, господи, господи! (Англ.)

² За рогом (англ.).

де нас до обіцяної землі, вбереже від комунізму... Навколо помахували віяла, що їх задля реклами офірував якийсь перукар, у сонячному промінні кружляла пилюка. Тхнуло газоліном, потом, парфумами. Пряжачись на сонці, що сліпило мене крізь діряву завісу, я сидів між якоюсь дамою в чорній едвобній сукні й старим негром із сірим як попіл чубом, дядечком Томом, що тремтячою рукою тримав онука, аби той не зачіпав мене, чужу людину. Переді мною сидів молодий робітник. Він слухав казання, як вояк слухає останні новини з фронту. Далі мій погляд натрапив на брунатну, досить світлу й дуже гарну шию, щедро обсіпану пудрою, дівочу шию. (Ох, те вічне прагнення бути білою, мати рівні коси, вічне намагання бути не таким, як тебе створено, та страшенна трудність прийняти себе самого. Мені все те було знайоме, я раптом іззовні побачив свою власну муку, абсурдність нашої потуги бути чимось іншим, аніж ми є насправді!..) Після молитви, коли ми знову сіли на лавки, відчинилися бічні двері; з подвір'я, звідки долинав неприємний дух газоліну, вплив хór ангелів — десь із двадцять негритянок у білих сукнях, і серед них Флоренс, а також близько двадцяти негрів у білих сорочках і чорних краватках, кожний із чорною книжкою в руці. Тепер поміст був повний. Залунали переможні згуки піаніно й переможні голоси, наче ті люди прибули до обіцяної землі. Спочатку тихі, мов шелест жита гарячого літнього дня, наче далекий потік прадавньої скарги, глухий і одноманітний, як хвилі. Та поволі згуки наростали й скоро залили все — повінь голосів, гнівних і радісних заразом, могутній спів, що знову спадав, стишувався, але зовсім не змовкав, безконечна річка туги, широка, як Міссісіпі. Один раз над нею ще знявся чоловічий голос, дзвінкий, мов сурма, вперто самітний, сповнений щасливої надії, тоді знову лишився тільки дивний бренькіт, як над полем у спеку, задуха в залі; танець порошинок у сліпучому сонячному промінні, що пробивалося крізь діряву завісу, дух газоліну, поту й парфумів...

Через три тижні Джо зник.

Я знову почув стукіт високих підборів Флоренс, вона вернулася, хоч була заміжня, навіть щось гукнула в напрямку мого вікна. Я бігцем здолав стрімкі східці, дивом не полетівши сторчкака, зламавши тільки поруччя,

і миттю опинився коло паркана з діжок, де за ожино-
вими заростями стояла Флоренс. «What about your
cat? ¹ — запитала вона, тримаючи навіть ту бестію на
руках.— D'you know she's hurt? Awfully hurt! ² — То
була рана на писку.— And you don't feel any pity for
her? ³ — вела вона далі.— You are cruel, you don't love
her. ⁴ — Вона подала мені кішку.— You should love
her!» ⁵ — Why should I?» ⁶ — «Of course, you should!» ⁷

Такі були мої стосунки з мулаткою, що звалася Фло-
ренс. Навіть ще й нині, коли я чую стукіт високих під-
борів, то згадую Флоренс; на жаль, мені тоді завше спа-
дає на думку й кішка.

Юліка відклала подорож до Парижа, щоб не пропус-
тити нашої прогулянки: було б просто гріх, каже вона,
не скористатися таким погідним жовтневим днем.

Вона вже й словом не згадує про своє колишнє за-
міжжя!

Це мене трохи непокоїть.

Смирнов був радянський агент, що переїздом зупи-
нівся в Швейцарії. Прикмети його невідомі. Швейцар-
ська поліція начебто знала, що той Смирнов, чи, як йо-
го звали, Шеф, мав підготувати вбивство одного колиш-
нього комуніста, який тоді жив у Швейцарії. Помічники
його, як завше в таких випадках, виступали під прізви-
ськами: один — Угорець, другий — Швейцарець; Швей-
царець саме мав сконтактуватися з тим Смирновим
18. I. 1946 року, а можливо, він був також контррозвід-
ником. Невдовзі по тому цюріхська поліція довідалась
про таємниче Штіллерове зникнення. Відтоді він, зда-
ється, став для швейцарської поліції своерідною наді-
єю. Адже ж колись той Штіллер воював проти Франко.
І хоч антифашизм якийсь час вважався за швейцарську

¹ Що з вашою кішкою? (Англ.)

² Ви знаєте, що вона поранена? Тяжко поранена! (Англ.)

³ І ви не маєте до неї жалю? (Англ.)

⁴ Ви жорстокі, не любите її! (Англ.)

⁵ Ви повинні її любити! (Англ.)

⁶ Повинен? (Англ.)

⁷ Авжеж, повинні! (Англ.)

цноту, нині досить, щоб тебе запідозрили в симпатії до Радянського Союзу...

Та, зрештою, що мені до цього!

P. S.

Коли мова заходить про те, що Швейцарія не тільки мала держава, але й за ходом подій стає чимраз менша, оборонець мій взагалі втрачає почуття гумору. Тому нам часто дуже важко розмовляти. Він, певна річ, проти майбутнього. Кожна зміна його лякає. Він більше сподівається від минулого, а тим часом розуміє, що настає не минуле, а майбутнє, і це ще дужче настрючує його проти майбутнього. Не знаю, наскільки мого оборонця в цьому питанні можна вважати за речника народного духу. Він весь час чувається так, ніби я на нього нападаю, навіть тоді, коли я й гадки не маю нападати, і через це робиться неприємно самовдоволений.

— Країну,— каже він,— не можна міряти ані її поверхнею, ані числом мешканців; міра нашої країни — це велич її духу.

Він має слухність. Мене тільки зваблює на суперечку його самовдоволено-незаперечне твердження, що швейцарцям не бракує величі духу. Я наседаю на нього; не можна ж бо признавати слухність самовдоволеним людям. Отже, я питаю, в чому виявляється та велич духу, і схилию голову перед натовпом історичних постатей, що їх мій оборонець кожного разу спускає на мене, як собак з мотузка; тим часом мене цікавить не історія, я хочу допитатися, в чому нині виявляється велич швейцарського духу. Оборонець сприймає мою агресивність як особисту образу.

— Ви просто хворобливо ненавидите Швейцарію!

— Як це ненавиджу?

— Ви хочете тільки переконати мене, що ви не швейцарець, а отже, й не Штіллер,— каже він.— Але не обдурите мене: ваша ненависть до Швейцарії зовсім ще не доводить, що ви не швейцарець. Навпаки! — вигукує він, помітивши, що я всміхаюся.— Саме цим ви себе зраджуєте!

Мій оборонець помиляється: я ненавиджу не Швейцарію, а лише брехню. Це принципово різні речі, хоч часто зводяться до того самого. Може, мене, як в'язня,

особливо вражають їхні гучні слова про волю. Що ж вони, до дідька, роблять зі своєю легендарною волею? Якщо та воля їм загрожує якимись збитками, вони стають такі обережні, як перший-ліпший німецький підданиць. Хто може дозволити собі мати дружину й дітей, родину з усіма атрибутами, і водночас незалежну думку не тільки в другорядних справах? На це треба грошей, стільки грошей, щоб не залежати від замовлень, клієнтів, прихильності суспільства. А хто має стільки грошей, що справді може дозволити собі незалежну думку, тих здебільшого влаштовує тутешній лад. Що це означає? А те, що в цій країні також урядують гроші. Де ж тоді їхня славетна воля, що її вони затикають за люстро, мов засушену лаврову гілочку, як же вона виявляється в їхній буденній дійсності? Мій оборонець хитає головою.

— Якщо ви так говоритимете перед судом,— каже він безнадійно,— де зберуться представники преси...

Отож-бо!

— ...то тільки нашкодите собі,— докінчує він.

Очевидно, волі взагалі не існує, принаймні такої, як начебто є в цій країні. Є тільки різна форма неволі: я радо визнаю, що тут вона порівняно легка. Мене не розстріляють. Я за те їм дуже вдячний, але їхньої брехні не зобов'язаний любити. Я знаю, мій оборонець інакше зве ту брехню в найнебезпечнішій формі, брехню, яка виступає під прапором, яка претендує на недоторканність і святість. Він зве її любов'ю до батьківщини. Я просто роблю дурницю, що весь час переймаюся цим. Із швейцарцями не можна розмовляти про волю: вони просто не зносять, щоб хтось брав її під сумнів, розглядав її не як швейцарську монополію, а як проблему. Вони взагалі бояться кожного щирого запитання. Завше міркують тільки в рамцях відповіді, що її мають готову в кишені, практичної відповіді, корисної для них, отже, зовсім не міркують, лише виправдуються. Вони ні за що не зважаться засумніватися в самих собі. А хіба це не ознака духовної неволі? Вони ще можуть уявити, що Франція чи Англія колись занепаде, але Швейцарія — ні, до такого бог, якщо тільки не стане комуністом, ніколи не допустить, адже Швейцарія — втілення невинності. Я помітив, що мій оборонець, виправдовуючи Швейцарію, посилається на росіян, але про Гітлера

навіть не згадує. А як його тішить, як швейцарця, що ганебні концентраційні табори існують десь-інде! І що ж він цим хоче довести? Одного разу я зважуюсь і кажу йому:

— Вам пощастило, пане докторе, що Гітлер загрожував вашій незалежності, а отже, й вашим інтересам і тим самим погамував розвиток вашого власного фашизму. Але невже ви широко думаєте, що швейцарська громадськість єдина в світі не мала б схильності до фашизму, якби той фашизм не загрожував її інтересам, а сприяв їм? Ще прийде таке випробування, любий докторе, я нетерпляче його очікую.

Мій оборонець захищає шкіряну течку — мабуть, знов образився.

— Як вільний швейцарець...— починає він.— Чого ви смієтесь?

Вільний! Вільний! Вільний! Дарма я прошу, щоб він хоч раз пояснив: від чого вільний? А насамперед, на що вільний? Просто вільний, і годі, і я, що сиджу оце на в'язничному ліжку й хитаю головою, теж би був вільний, якби був такий мудрий, що став би їхнім зниклим Штіллером. Уже взявшись за клямку, ладний вийти на ту волю, він простодушню, трохи занепокоєно питає мене:

— Чого ви хитаєте головою?

Аби ж то змога думати. Аби ж то змога висловитись так, щоб їм не лишилось нічого, крім їхньої правди. Бачу тільки, що навіть із громадянською волею, якою вони так хваляться, наче це є людська воля, справа тут кепська. Можу лише вирахувати, що вся їхня країна, як держава серед держав, так само невільна, як недоросток серед більших за себе. Так воно й є. І тільки завдяки своїй мізерності (своїй нинішній неісторичності) вони можуть часом уявляти себе незалежними. А також завдяки своїй гендлярській розважності, що змушує їх задля зиску бути ввічливим з дужими; той, хто не має підстав дорікати дужим, оскільки він живе з них, той завше почуватиметься вільним і незалежним. Та хіба це воля? Я ж бачу їхні обличчя — хіба вони вільні? А їхня хода, так, хоч би їхня бридка хода — хіба це хода вільної людини? А їхній страх, страх перед майбутнім, страх, що колись вони можуть зубожіти, страх перед життям, страх, що вони можуть померти, не застраху-

вавшись, врешті, страх перед тим, що світ може змінитися, їхній просто-таки панічний страх перед духовним ризиком — ні, вони не вільніші за мене, за людину, яка сидить на в'язничному ліжку й знає, що крок до волі (ніякі предки не можуть нам цього відібрати) — завше велетенський крок, крок, через який людина полишає все, що досі їй здавалося певним ґрунтом, крок, що як на нього вже зважишся, то ніхто тебе не годен стримати: бо це крок у віру, а решта все — не воля, а порожня балаканина. Але може саме тому мій оборонець і має слухність: навіщо мені все це казати представникам преси? Навіщо псувати їм кров? Навіщо ображати людей? Кінець кінцем це тільки моя справа, чи буду я колись вільний, і від них також вільний; справа моя і моєї самоти.

Я дедалі дужче переконуюся, що з прокурором, моїм винувачем, мені легше розмовляти, аніж з моїм так званим оборонцем. Однак це призводить до трохи небезпечного панібратства. Сьогодні він показує мені знімок Сибіли, своєї дружини, що кожного разу передає мені вітання. Ми довго розмовляємо про подружжя, звісно, про подружжя взагалі. Прокурор вважає подружжя (очевидно, якийсь власний досвід заронив у нього сумнів) за цілком можливу річ, хоч і нележку. Звичайно, він має на думці правдиве подружжя, живе. За необхідні умови такого подружжя він вважає: обопільну свідомість, що ми не маємо права на кохання свого партнера; довічну готовність скоритися живому життю, навіть якщо воно загрожуватиме подружжю; готовність завше тримати відчинені двері перед чимось несподіваним, не такою собі авантуркою, а сміливим ризиком; ту хвилину, коли партнери вирішать, що можуть бути певні одне за одного, вони здебільшого вже втратили одне одного. Далі: рівноправність чоловіка й жінки, відмова від переконання, що для подружжя досить вірності сексуальної, а також від переконання, що без сексуальної вірності воно взагалі не існує; якомога глибша, але не безоглядна щирість у таких справах. Важливою здається йому також обопільна відвага в ставленні до оточення. Подружжя перестає бути подружжям, коли одне з партнерів чи обоє з'єднуються з оточенням, аби натис-

кати на партнера. Далі: здатність думати без докорів, що партнер, може, буде щасливіший без тебе; чесність у стосунках — не можна вмовляти партнера, запевняти, що, як він залишить тебе, ти не витримаєш і т. д. Він говорить про все це, як я вже сказав, загалом. Тим часом я роздивляюся на знімок його дружини. Зовсім не буденне обличчя, своєрідне, жваве, надзвичайно приємне, куди цікавіше за прокуророву мову, правдиву тільки тому, що вона оперта на його промовчані переживання з цією жінкою на знімку. За хвилину я повертаю йому знімок.

- Так,— каже мій прокурор,— з чого ж ми почали?
- З того, що ваша дружина чекає дитину.
- Так,— каже він.— Ми дуже раді.
- Маю надію, що все буде гаразд.
- Дай боже,— каже він.

Жан-Луї Дмитрич — піаніст у її балетній школі, напівросіянин, дуже вразливий, талановитий чоловік, років понад сорок, не одружений. Юліка рада, що має коло себе таку людину, каже, що він просто її опора там. І більше нічого про нього не говорить. Може, мені не слід було питати її. Може, тепер вона думає, що я ревную.

Мій приятель прокурор питає, чи я знаю «Анну Кареніну»? Тоді: чи знаю «Ефі Бріст»? І нарешті: чи я можу уявити собі іншу поведінку покинутого чоловіка, ніж та, що її змальовано в цих шедеврах? Ще великодушнішу, додає він і починає оповідати... Здається, мого прокурора дуже мучить думка, що сам він на ту ще великодушнішу поведінку покинутого чоловіка, яку він собі може уявити, не цілком спромігся. Я слухаю його від полудня до вечора. Трохи збентежений своєю ширістю (властиво, він не хоче бути ширий, але почуває, що мусить розповісти все якнайдокладніше, щоб не виникло ніяких непорозумінь, мусить дотримуватись конкретних прикладів із власного досвіду), він раз по раз питає: «Ви можете збагнути це?» Це звичайна історія, я знаю тисячі подібних, тому збагнути її легко. Я розумію також, чому він прагне на власні очі побачити зниклого

Штіллера, що, виявляється, кохав його дружину так, що більше вже годі було витримати (йому, прокуророві).

Мій наглядач Кнобель уже кілька день поводитья якось дивно. Я помічаю, що він завше спішить вийти з моєї камери. Нині він каже відверто:

— Пане Штіллере...

Я тільки позираю на нього.

— Боже мій,— мовить він і корчиться з сорому, як зрадник,— я тільки один вам і вірив...

Юліка зуміла всіх переконати.

— Пане Штіллере,— каже він,— я не винен, що так сталося, їй-богу, ні, я не маю на вас зла, що ви оповідали мені самі байки, але що я можу вдіяти...

Я мовчки їм.

Пригода з крамом тілесного кольору, яка трапилася в Генуї моєму приятелеві й прокуророві і про яку він учора розповів, ніяк не сходить мені з думки. Я так і бачу його — будемо звати його Рольф,— наприклад, у нічному потязі, до якого він сів наосліп, не цікавлячись, куди ним заїде, радий, мов утікач, радий, що взагалі опівночі від'їздить бодай якийсь потяг. Може, думав він, їдучи, легше буде все перебути. А ще він нізачо не хотів, так добре витримавши перший переляк, знову з'явитися на очі своїй дружині. Можливо, він ще сподівався чогось від того, що переїде кордон. Що далі, то краще! Отже, він сидів у вагоні нічного потяга, без речей, сидів сам у купе другого класу. В Мілані вдосвіта потяг спинився на безлюдному пероні, італієць-залізничник постукав молоточком по колесах, а крім нього, здавалося, цілий світ спав, так само й Сибіла, що, сказавши чоловікові правду, тепер звільнилася від жури й клопоту. В голові йому снувалися плани хлоп'ячої помсти; через стоянку на чужому вокзалі він ще дужче усвідомлював, що їде без жадної мети. Раптом десь заспівав півень, тоді другий, третій, аж нарешті став співати цілий товарний потяг, повний курей, що чекав тут на ранковий базар. Потім, як колеса знову застукотіли, Рольф таки заснув, але часом прокидався, почувуючи, що людина з роззявленим ротом має дурний вигляд. Одначе він і далі був у купе сам, тому намагався конче спати, ніби чим довший буде його сон, тим більшу він матиме надію, що, як прокинеться, все те виявиться тільки маренням. У Генуї вже світило сонце. Рольф був такий стомлений, що найкраще просто сів би на сіднях, як старець. Він стояв перед аркадою вокзалу, без валізки, зате з непотрібним пальтом на руці, неголений, і дивився на вуличний рух, чув згуки сигналів, ляск трамваїв у тунелях вузьких вулиць; люди спішили кудись цілими натовпами, наче всі мали певну мету. Ось яка та Генуя. Він закурив. А далі що? Рольф завважив, що поміж аркадою хтось сновигає й стежить за ним. «Певне, валютник»,— подумав він і рушив кудись навмання. Він пив чорну каву в дешевому барі, серед галасливої розмови носіїв і шоферів таксі, а тим часом якийсь голодранець мив кам'яну підлогу поміж його

черевиків, надто елегантних як на таке місце. Рольф, переконався, що геть отупів.

«Я й сама ще не знаю, чи ми розлучимось і як усе складеться далі,— сказала Сибіла.— Я б тільки хотіла, щоб тепер ти лишив мене в спокої». Або ще таке: «Я не прошу тебе дати мені волю. Бо що б це означало? Як-що мені буде потрібна воля, я сама її візьму». Здається, саме ці її слова так розгнівили Рольфа, що він у Генуї серед білого дня розмовляв сам із собою, не знаючи, куди йде. Та хіба йому було не все одно? Він вештався між якимись коморами, коліями й бочками зі смолою, хвилинами навіть лаяв свою дружину, яка була потойбіч Альп, і що брутальнішими словами, то легше йому ставало. То були слова (каже він) брутальні, відверто непристойні, що їх він ніколи досі не вживав. Рольф збентежився, коли хтось озвався до нього. Він не мав ані найменшого бажання оглядати чарівні краєвиди Генуї; зроду не почувався він таким беззахисним. Йому здавалося, що всі його думки видно назовні, тож він не зумів спекатись причіпливого провідника й погодився на коротку прогулянку в порту. Море було як сіре оливо, вкрите плямами мастила. Рольф, заглиблений у свої думки, наче Роденів «Мислитель», сидів на лавці з полусканою подушечкою, зовсім не слухаючи врахованих у платню пояснень, що їх давав весляр, десь примостившись ззаду. На одному кораблі з-під облавка бив цівкою окріп із кухні. Вони пропливли над затопленим вантажним судном, з брудної глибини грізно стирчали залізні штаби, покриті водоростями. Звіддалік чути було стукіт клепала. Звісно, Рольфові все те здавалося фільмом, кольоровим, навіть із запахом, але фільмом; подією без відчуття теперішньої хвилини. Часом вітер доносив слабку, розпорошену луну сирени, що гула невідомо де й невідомо навіщо— адже жаден великий корабель не мав виходити в море. Стояла спека. Над водою в порту здіймалися синюваті хмари смороду. Повз них прогуркотів обсмалений рибальський човен, заколихалися бакени, що їхні вкриті мохом ланцюги моторошно темніли в каламутній глибині. Так вони поминали помости й доки, дерев'яні й кам'яні, покриті кіптявою, просякнуті мастилом. У кожному разі, час якось минав. Подекуди блищав живіт мертвої рибини, тріпотіла білизна матросів, з каюти долинала пісня.

Там було все, що може дати прогулянка в порту, навіть сіре військово судно з гарматами без накриття, величезні купи вугілля, на яких сиділи мери, а в далині на узгір'ї — кам'яні будівлі Генуї, вже наче якесь марево... Сибіла ще сказала: «Я б не хотіла, аби ти мене тепер ще про щось розпитував. Так, то чоловік, я тобі вже говорила, і зовсім не такий, як ти. Я справді нічого більше не можу тепер сказати. Може, я його кохаю, я ще й сама не певна. Тільки прошу тебе, дай мені спокій».

...Рольф закінчив прогулянку в порту з міною людини, що їй на голову впала дошка, і заплатив, скільки зажадав від нього нахабний весляр. Тепер він хотів тільки одного: вина, добряче впитися! Пригода з крамом — мій прокурор, звісно, оповідає її куди яскравіше за мене! — почалася ще до ресторану, а саме з того, що один американський матрос запитав його про якусь вулицю. Звідки б Рольф мав її знати! Проте матрос і далі йшов поряд із ним. Говорив він з правдивою американською вимовою, отже, Рольф майже не розумів його. Та все ж утямив, що о другій годині, тобто незабаром, матрос мав відпливати. І справді, з якогось корабля вже йшла пара, а в матросовому пакунку був подарунок для одного італійця, його приятеля з часів війни. Рольф мав з біса свого клопоту, але невдаха матрос усе морочив йому голову плутаною розповіддю про пакунок, зав'язаний шнурочком: мовляв, його треба продати, поки відчалить корабель, з якого справді йшла вже пара, бо свого приятеля-італійця матрос не зумів знайти, а везти назад до Америки той чудовий крам немає сенсу. Рольфа все те не цікавило. Щоб позбутися набридливого супутника й нарешті випити вина, він прикликав молодого непривітного генуїця: може, він знає, де та вулиця, яку шукає матрос, або ж сам зацікавиться крамом. І на цьому край! Генуець, явно невдоволений, що його спинили, не знав ані слова по-англійському, а матрос знову ж таки не знав по-італійському. Рольфові довелося бути за перекладача. Цього вже Рольф аж ніяк не бажав; не на те він цілу ніч їхав до Генуї, а крім того, він мав підозру, що вони хочуть уплутати його в якусь наперед задуману халепу. Але в яку саме? Він поганенько знав по-італійському й по-англійському, не було також надії, що ті двоє сторгуються, бо генуїця так само мало ціка-

вив крам, як і Рольфа, і взагалі він неохоче гайнував час на розмову. Рольф уже двічі йшов собі геть, але щоразу його завертав схвильований матрос, що без перекладача був цілком безпорадний. Після довгого торгу (Рольф принаймні на хвилю забув про свою дружину) генуець моргнув їм — так звичайно дають знати, що готові до незаконної угоди, — завів чимраз вужчими вуличками, повними східців, дітей і галасу, кривими вярками, геть завішаними строкатою білизною, до понурих сутичів між двома будинками, де він зважився оглянути крам. Рольф, звільнившись на мить, закурив; усе відбувалося мовчки. Генуець, уже через саму свою образливу зверхність неприємніший за матроса, що весь час зиркав на годинника, висмикнув з краму дві чи три нитки, полизав їх і став оглядати в сутінку понурого закутка. «Отже, — сказав він, — це не вовна! В кожному разі, не чиста вовна, може, наполовину». Рольф перекладав, трохи згладжуючи різкі вислови. Отже, останнє слово: тридцять тисяч лір! Коли нарешті дійшло до сплати, то виявилось, що генуець, на жаль, мав із собою десять тисяч лір, а решту, звісно, вдома, але ж матрос не міг чекати. Що робити? Може, перекладач допоміг би їм? Певне ж, вони до цього й вели, Рольф помітив відразу, хоч який був заклопотаний своїми справами. І якщо він усе ж таки витяг свого не дуже повного гамаґця, то не через те, що співчував матросові, а тільки (так він каже) щоб не показатися поміщанському дріб'язковим. Матрос, вдячний Рольфові й лютий на генуїця, що так зухвало скористався його скрутою, згорнув тридцять тисяч лір, з яких двадцять тисяч заплатив Рольф, попрощався й побіг. Було вже пів на другу! Генуець, хоч із матросом повівся й негарно, до Рольфа поставився, як джентльмен: не захотів узяти пакунка, попросив, щоб Рольф потримав його в себе, поки він принесе гроші. Так би мовити, лишив заклад, бо відчував, що йому не довіряють. Вони знову рушили вбогими вуличками. Рольф тримав під пахвою зав'язаний пакунок. За якийсь час генуець, що цілу дорогу ображено мовчав, сказав нарешті: «*Mia casa, attenda qui, vengo subito!*»¹ Рольф побачив занедбану

¹ Ось мій дім, почекайте тут, я зараз прийду! (Італ.)

браму з часів Ренесансу. Він не міг збагнути, де опинився, знав тільки, що десь у Генуї. В порту неподалік озвалася сирена якогось корабля. А може, це все-таки не шахрайство? Полуднева спека літнього дня, відчутна навіть у тій тінявій, оточеній пліснявими, вологими мурами вуличці, тиша, бо вуличка була далеко від людних місць, сонливість після ночі, проведеної в потязі... Але не тільки це. Ще двадцять чотири години тому Рольф був у Лондоні як учасник міжнародного з'їзду юристів, а тоді (вчора) летів за досить вітряної погоди, вечеряв з надзвичайно схвильованою і радісною дружиною, потім стояв під замкненими дверима її покою, потім вона відчинила і т. д... Світанок у Мілані, півнячий концерт — і все те впродовж двадцяти чотирьох годин. Трохи забагато. А тепер ця вулиця пліснявих злиднів, де по мурах течуть помиї. І знову свідомість, що факт, хоч ти про нього на якийсь час і забув, усе одно не перестав існувати. Ні, весь час, ненастанно, наново він бачив її обличчя, осяяне щастям, яке їй дав інший чоловік. Це не поганий сон, а щось реальніше за Геную з її вуличками, дітьми й цим муром, до якого можна доторкнутись рукою... Та ще й така спекота, що доводиться розпустити краватку, та ще й пакунок, що його ніде не дінеш... Тож Рольф не мав іншої ради — він тупо дрімав, тривожно відчуваючи, що генуець просто обдурив його... Була вже майже четверта, коли Рольф, сидячи на підмурку й тримаючи на колінах проклятого пакунка, що правив йому за подушку, зненацька прокинувся. Звісно, генуїця не було й сліду. Десь на подвір'ї гралися діти, гукали матері: «Етторе! Етторе!» — і трохи вищим голосом: «Джузеппіно! Джузеппіно!» А тут, унизу, сидів чужий добродій із золотим годинником на руці й надаремне чекав на свої двадцять тисяч лір. Рольф підвівся. Заросла мохом брама за часів Ренесансу, яку він роздивився докладніше, взагалі вела не до будинку, а на поближню вуличку. Рольф стояв і наче аж тепер збагнув: Сибіла в обіймах іншого чоловіка — ось що сталося. Перед тим він мимохіть час від часу поглядав на молодого генуїця, подумки питаючи себе, чи Сибіла могла б покохати такого чуба, такі вуха, такі вусата й руки: кожний міг виявитися тим іншим. Рольф напевне знав тільки одне: «Він зовсім не такий, як ти!» А не таких, як він, є цілі мільйони... Рольф сто-

яв під брамою з часів Ренесансу і, властиво, був уже радий, що більше не побачить молодого спритного генуїця. Але ж він витратив майже всі свої гроші. А ще гірше, що то була поразка, і саме тепер, коли він в очах дружини прагнув бути чоловіком показним, остаточна поразка. Він не зважувався глянути на пакунок з так званим крамом на чоловічий костюм, залишений йому в заставу. Все одно він тепер міг розраховувати тільки на дешевий готель, де не дуже впадатиме в око, що в нього немає з собою ніяких речей, крім невеличкого згортка. Рольф стояв серед готельного покою, оббитого квітчастими шпалерами, спітнілий і безпорадний: що ж йому робити в цій Генуї? Він пошпуривав зав'язаного пакунка до шафи, взяв кухля, налив у миску води й спробував умитися без мила, щітки до зубів і губки.

Він пробув у Генуї чотири дні.

Рольф (як він твердить) ніколи не гадав собі, що їхнє подружжя може розпастися, так само як стільки інших навколо. Він не бачив на те жадної причини. Сибілу він кохав і в ту пору був переконаний, що, так би мовити, по-своєму розв'язав подружню проблему. Щоправда, то вже віддавна не було класичне, моногамне подружжя, що вдієш, зате Сибіла мала дитину, яка перші роки багато що їй заміняла, хлопчика на ім'я Ганес. Звісно, не таке життя, як його собі вимріяла Сибіла, проте й пеклом його теж не можна було назвати. Звичайне собі подружжя, як багато інших. Вони щороку відбували чудову подорож, наприклад, до Єгипту, і навіть не припускали, що можуть колись розлучитися. Досі, хоч би які виникали труднощі, обоє вони, мабуть, були цілком упевнені одне в одному. Рольф великодушно вибачав коханій дружині якийсь флірт на маскованому балу, що ним вона хвалилася. Він мав інший клопіт: саме тоді йшлося про те, чи приймати посаду прокурора, чи ні, треба було зважитись, і його мало турбувало, що Сибіла ходила часом на прогулянку із своїм п'єро з маскованого балу, він навіть не спитав, як його на ім'я. До того ж Рольф завше вважав, що подружжя не можна трактувати по-дрібноміщанському. Як я вже згадував, він виробив собі дуже ґрунтовну теорію, як далеко має сягати воля в подружньому житті. Сибіла вважала, що то чоловіча теорія, і, зда-

ється, не зносила її, хоч вона й оперта була на різні галузі науки. І, зрозуміло, насамперед на ідею рівноправності чоловіка й жінки. То не був, як Сибіла часто казала, дотепний чоловічий викрут; принаймні не самий лише викрут. Рольф трактував свою теорію дуже поважно. Як юрист, він знав, до якої мізерії, до якого лицемірства призводить уявлення про подружжя, що не відповідає дійсності. Йому насамперед ішлося про ідею подружжя, в якому можна жити, про гідність, про те, щоб не обдурювати самого себе. На цю тему Рольф мав що сказати. Сибіла називала його мову «доповідями», однак як він питав її думку, і то часто, бо не мав наміру ховатися за своєю доктриною, вона відповідала чисто жіночим аргументом, що життя не можна розв'язати ніякими теоріями... Та потім, здається, перо з маскованого балу зацікавив його, хоч він цього й не казав, може, навіть ще й не усвідомлював. Рольф зненацька поклав собі збудувати власний будинок. Сибіла віддавна мріяла про свій будинок, і Рольф, як людина дії, купив місце на забудову. Проте Сибіла повелася якось дивно. Вона знала те місце, бо вони вже не один рік націлювалися на нього, а тепер, як Рольф його купив, не виявляла особливої радості. Через тиждень Рольф уже запросив на чорну каву архітектора, якогось Штурценгера, послідовного прихильника модерного будівництва, й присилував дуже неуважну дружину висловити свої побажання. Наприклад, чи має бути спільна спальня, чи дві окремі. Тепер усе йому здавалося дуже важливим. Під час тієї розмови (так оповідає мій прокурор) задзвонив телефон. Як звикле, трубку взяла Сибіла, чогось замовкла, тоді стала коротко відповідати: «Ні, так, ні» — й відразу поклала трубку, дуже збентежена, пояснивши, що хтось дзвонив помилково. Ну звісно, подумав прокурор, перо з маскованого балу. Вони знов завели мову про план майбутнього будинку; Сибіла шукала рятунку в чемному зацікавленні, погоджувалася з усім, чи говорилося так, чи навпаки, наче ніколи не думала там мейшкати. Під кінець тієї розмови за кавою (мій прокурор не пам'ятає вже, з якого приводу) молодий архітектор почав розповідати про ескімосів, що, бажаючи якнайкраще пригостити білого мандрівника, віддають йому навіть свою дружину, а якщо мандрівник відмовляється, почувають таку образу, що хапають його

за горло й гупають ним об стіну доти, доки він віддасть богові душу. Звичайно, всі сміялися. Потім архітектор оповів ще одну смішну пригоду, що її зазнав його приятель Штіллер під час громадянської війни в Іспанії. Тоді мій прокурор уперше почув прізвище Штіллер. Пригоду з часів громадянської війни в Іспанії він майже забув, знає тільки, що йшлося про якусь російську гвинтівку, яка не вистрілила, коли треба було. Натомість дуже добре пам'ятає, що його дружина, досі вельми неуважна, дуже зацікавилася тією російською гвинтівкою. І як архітектор пішов, вона, наспівуючи, заходилася кружляти по всіх покоях. Рольф, певний, що її тішить прийдешня будова нового дому, все ж таки не втримався й спитав: «Ти що, закохана?» Сибіла не заперечила, і він знову спитав жартома: «Тобі сподобався молодий архітектор?» — «Ти так гадаєш?» — відповіла вона. «Признайся!» — сказав він. «Ти робиш мені боляче! Признаюся, але пусти мене!» Як уже сказано, питає він жартома. Рольфові треба було братися до своєї роботи, Сибіла складала на тацю філіжанки з-під кави, і на цьому тоді розмова скінчилася...

Чотири дні в Генуї.

То була (на думку мого прокурора) найбезглуздіша ситуація в його житті, проте не позбавлена користі. Він відкрив у собі неймовірний квантум сентиментальності: пив у ресторані доти, доки розплакався й мусив тікати. Далі примітивізм: він пас очима кожну більшменш чисту спідницю й годинами обмірковував найдешевшу помсту. Далі дрібноміщанство: протягом тих чотирьох днів і ночей він (каже) здобувся лиш на кілька хвилин справжньої муки, що присилувала його стати навколішки в покої з квітчастими стінами, і то не була поза чи дія алкоголю, тільки страждання, що спалило в ньому залишки докорів і співчуття до самого себе. Та насамперед він збагнув, що не вмів кохати жінки, для якої не був би ідолом, від якої не сподівався б вдячності, уваги, захоплення і т. д. То була мука. Лежачи вбраним на залізному ліжку й затягуючись цигаркою, він мордував себе безсоромно-докладними уявленнями, як його дружина віддається іншому; однак то вже була не мука, а заспокоєння, що його він собі дозволив. Тяжче було переконатися, мимохіть визнати, що й рівень його почуттів, і його зрілість виявились

зовсім не такі, як він собі гадав. Навіть його воля (каже він) не доросла до такого випробування. Він виїхав без слова, але не стримався, щоб не прислати своїй секретарці заклеєного листа, якого та мала віддати дружині, коли б вона запитала про нього, листа з адресою про всяк випадок. Протягом чотирьох днів такого випадку не сталося. Диво дивне — його відсутності не помічено! Щодня через тридцять хвилин після того, як з півночі прибував потяг, він запитував «*posta restanta*»¹ — і все дарма. Щоправда, хвилинами він відчував спокійну гідність, спробував читати англійською мовою Черчиллеві спогади, старанно поголившись, сидів без діла на ранковому сонечку, пив своє червоне кампарі, гортав публікації про те, що діялося за лаштунками другої світової війни, не поглядаючи на годинника, а проте насправді чекаючи, що Сибіла помітить нарешті його відсутність, почне його всіма способами шукати. Рольф не здивувався б, якби десь на генуїській вулиці здибав Сибілу, що шукала його, сповнена каяття. Через її «негідну» мовчанку, що прибрала для нього образ мармурової зали італійського головного поштамту, він щоразу білів, як полотно: скільки ще ця жінка змушуватиме його робити те саме відкриття, що він не годен втілити в життя своїх власних теорій! Нарешті четвертого дня надійшла телеграма. Як завше врятована людина, що її першу хвилину зовсім паралізує відпруження, він якийсь час сидів нерухомо, стомлений, байдужий, не розриваючи конверта, не цікавлячись, що ж там пише дружина. Одначе телеграма була не від неї: то секретарка питала, коли він повернеться. Цього вистачило. Він засміявся. На нього телеграма подіяла (як він сам каже), наче холодний душ. Він подер телеграму на клапті, викинув до кошика на сміття й вирішив сісти на перший же потяг. Але, щоб заплатити за готель, йому бракувало тих двадцяти тисяч лір. Що робити? Треба було десь продати той заклад, той американський крам, і то якнайшвидше. Найзручніший потяг від'їжджав опівдні. Аби тільки знову не їхати вночі! Була приблизно десята година ранку, коли Рольф, трохи збентежений, бо пакунок у нього під пах-

¹ «Пошту до запитання» (Італ.).

вою був вельми неохайний, вийшов із готелю, не дуже рішуче, та все ж поклавши собі спробувати свого хисту як продавець, знайти крамницю одягу, звісно, не дуже показну. Знову було дуже гаряче; він пітнів, але не скидав краватки, щоб справити краще враження. В першій же крамниці його випровадили, трохи брутально, а трохи співчутливо, й він збагнув, що треба вдатися до ще біднішого кварталу. Вибило одинадцяту, коли за четвертим разом Рольфа принаймні не вигнали за двері й уперше дозволили розпакувати крам; йому пощастило, що в крамниці не було покупців. Досить було глянути на пруг «американського» краму — власник крамниці, блідий, зухвалий джэнджик, зареготав Рольфові в обличчя. Рольф не думав про заробіток, хотів лише вернути бодай частину втрачених грошей, щоб заплатити за готель; крам був дешевий, певне, дуже дешевий, коли його так потракували. Джэнджик нахабно став читати далі свою газету, наче Рольфа й не було в крамниці. Тут Рольф уперше говорив не про дивовижну оказію, а про своє справжнє становище. Не виявляючи ніякісінького зацікавлення, хоч би чисто людського, не завдаючи собі труднощів бодай зрозуміти Рольфа, що б йому, звісно, нічого не коштувало, джэнджик, позіхаючи над шелесткою газетою, взагалі не звертав на Рольфа уваги аж поки той сам пішов геть із своїм пакунком під пахвою. Він був майже у відчаї і вже не думав про свою дружину, про її гордовите обличчя, що аж світилося щастям. Як видно з пруга, то таки справді був блаженський крам, шорсткий, зовсім не вовняний, навіть наполовину, і такого ткання, що його мій прокурор ніколи сам не носив. Щось просте, дешевеньке, та ще й тілесного кольору! Він сів на східці під старою церквою, на яких воркували сиві голуби, полискуючи блакитними, зеленавими й фіалковими шиями, й став міркувати, що за таких обставин можна зробити, чи принаймні силкувався міркувати. За ним височів фасад у стилі барокко, вартий якнайбільшого захоплення; Сибіла краще за нього розумілася на таких речах. Тепер уже ніщо не заважало йому розпустити краватку й закатати рукави сорочки (мабуть, і так уже брудні). Він тішився принаймні тим, що його хоч не бачить дружина. А інші нехай дивляться! Горішня частина фасаду в стилі барокко, верхні його закрукти, освітлені сонцем,

яскріли вохрою на тлі небесної блакиті. Дзигарі вибили дванадцяту. Потяг від'їжджав за дві години. Треба було також зняти з руки золотого годинника, перше ніж податися до торгівців старими речами на дортових вуличках, туди, де крам розвішують просто на облуплених мурах: сорочки, штани, шкарпетки, капелюхи. Тепер йому важили вже не ліри (так він каже), а лише довіра до самого себе — він її теж, як і пакунок, що дедалі більше розлазився, взяв під пахву. Чому він зразу не вдався до тандитників! Того ранку він був упевненіший у собі, ніж будь-коли, навіть пережитий анекдот тішив його: пригодиться колись розповісти у веселому товаристві. Отже, він насвистував собі, чи, радше, чув, як насвистує, проте сам добре усвідомлював, що на серці в нього неспокойно. То була портова вуличка, квартал, де панувало право кулака. Не бажаючи, щоб його тут, де вже не було поліції, налупцювали як шахрая, він уперше розгорнув свій пакунок на якійсь бічній вулиці пересвідчитись, чи краму стане на чоловіче вбрання. Його було аж забагато. Рольф знову згорнув проклятий крам, добре поморочившись,— боявся, щоб він не впав на брук і не смердів сечею. Потім підійшов до одного тандитника й спитав, кудюю йти до станції. Пригощаючи його цигаркою й весело розмовляючи, він згадав про крам, що його купив учора, аби замовити собі вбрання в італійського кравця. Але так уже буває в житті: нині він дістав телеграму й мусить нагло виїхати, потім доведеться лаятись у митниці, як не дозволять перевезти крам,— одне слово, вигдав довгу, безглузду історію, яку вважав за дуже хитру, якраз на східний кшталт. Проте його костюм із виразними слідами заправаних пружків на штанях, надто елегантні черевики, не кажучи вже про золоту каблучку, що, звісно, впадала в око,— все те не викликало в тому місці довіри до його особи. Правда, йому дозволили розгорнути просто неба крам, що його він хотів продати. Кілька жінок із немовлятами коло грудей, поглядаючи на Рольфа не вельми прихильно, стежили за його рухами з недовірливою цікавістю. Тандитник, дідуган із чорними зубами, від якого тхнуло часником, докладно обмацав крам. Це дало Рольфові слабеньку надію, таку слабеньку, що він навіть не зважився назвати ціну, а спитав, скільки б торгівець йому дав.

«Niente»¹. Рольф задовольнився б тисячею лір — тисяча лір за віру в самого себе! Щоб одержати стільки, він назвав дві тисячі лір. «No»². Ну, то хай тисячу! «No». А скільки ж? «Niente». Жінки з немовлятами коло грудей глузливо всміхалися, відходячи. Рольф згорнув крам. Зате за каблучку, мовив торгівець, він дав би тридцять тисяч. Рольф засміявся. За майже нові черевики торгівець, навіть не обмацавши їх, запропонував сім тисяч лір, наче він (мій прокурор) міг повернутися додому босий. Всього йому в Генуї довелося спізнати! Лишилося тільки одне: подарувати комусь пакунок. І от якнайшвидше. Наприклад, он тому юнакові, що стояв під стовпом на об'яві й грав на гармонії: певне, безробітний, бо на брукові лежала його порожня шапка. Та в останню мить, помітивши чорну дерев'янку, Рольф не зважився на таке. Отже, далі! Не додали йому снаги й молодик у лахмітті, що жебрав цигарки, та старий дід, що в нужденному візочкові віз онука,— не ті люди! Не так-бо просто було подарувати комусь крам, що його ти сам нізашо в світі не схотів би носити. Рольф безпорадно плентався кварталом, зовсім не мальовничим у своїй убогості. В якому дранті ходить більшість людей! Його щоразу наново вражали злидні. Рольф зупинився; він відчув, що його бажання бути справедливим, знайти людину, яка найбільше б заслуговувала на подарунок,— чисте міщанство. І надумав просто звернути в найближчу вуличку: перший, кого він зустрине, дістане крам на чоловіче вбрання, і годі. Першу він зустрів молоду жінку в розтоптаних капцях. Отже, далі! Другого — поліція, що йшов собі, весело посвистуючи, й на цьому вуличка скінчилася. На маленькому майданчику, де росло дерево, діти грали у футбол; Рольф тут тільки заважав, бо застував воротареві і той через нього пропустив м'яча; між підлітками зчинилася колотнеча. Отже, далі! Він знову мало не падав з втоми. За сорок хвилин від'їздить його потяг! Що ж робити з подарунком? З похмурого кишля вийшов, заточуючись, якийсь п'яний. Звісно, Рольф міг просто лишити свого пакунка на вулиці: то була б капітуляція. Потім він ще хвилю круж-

¹ Ніскільки (*італ.*).

² Ні (*італ.*).

ляв навколо сліпого жебрака з простягнутою рукою. Теж не годиться, здавалося йому. В крайньому разі, платню за готель можна згодом переслати поштою, а крім того, в шафі ще висіло його пальто. І взагалі, йшлося ж зовсім не про те, чи він зможе заплатити за готель, чи ні. Йшлося про те, як він дасть собі раду з пакунком. Чому він справді його не викинув? Рольф спробував викинути. Найкраще буде, міркував він, згубити пакунок; а все одно йому аж у скронях застукотіло, коли він нарешті послухався тверезого розуму й перейшов до діла. Він упустив його в натовпі перед червоним знаком світлофора, в тіснєві перейшов вулицю і вже був певний, що врятувався, бо поліцай засвистів, напрям руху змінився й вулиця за ним на хвилю замкнулася. Йому аж полегшало, що руки його врешті звільнилися, він знову відчув радість життя, наче в них із Сибілою нічого й не сталося. Він закурив, не озирючись, що ж далі буде з його злощасним пакунком. Та озиратися не треба було, бо якась молода, дуже вродлива, убого вдягнена жінка вже смикала його за рукав: віддавала неухажному добродієві підібраний пакунок. Рольф не насмілився відмовитись від нього. Невже йому судилося довіку носити з собою цей жалюгідний крам, загорнений у брудний папір і перев'язаний гнилим мотузком, що ледве вже тримався? Ще за десять хвилин до відходу потяга він стояв, безпорадний, як ніколи, з пакунком під пахвою, і за п'ять хвилин так само. Відкладав капітуляцію (як він каже) до останньої миті. Двері вагонів були вже позачинювані, коли Рольф стрибнув на східці; потяг саме рушав. Він стояв у переході до самого Мілана, наче сидячі місця були не для нього, не для готельних шахраїв і покинутих чоловіків. Що ж Сибіла йому скаже? Звісно, він і далі страшенно перебільшував її потребу думати про нього. За Міланом він уже і в переході був не сам. До нього забалакав якийсь швейцарець, дуже довірливо, як завжди земляки на чужині; на щастя, скоро вони доїхали до кордону. Після Чіасо Рольф зайшов до вагона-ресторану. Він сидів коло столика й пильно дивився у вікно, щоб знайомі, проходячи вагоном, не впізнали його. Він зовсім не думав про те, як має впадати в око людина, що весь час дивиться у вікно, навіть у тунелі. В розбурханій уяві, підсиленій співчуттям до самого

себе, Рольф бачив щось більше, ніж звичайні подорожні краєвиди: бачив минуле, насамперед минуле, що в ньому не було ніяких подій без Сибіли, ніякого щастя без Сибіли, жадної цікавої години без Сибіли. Все поза нею не варте було згадки. Сибіла стала єдиним сенсом і єдиним змістом його життя, і той сенс тепер перейшов до іншого чоловіка, перейшов до п'єро з маскового балу, до якогось генуїця з чорним як смоль чубом, до молодого архітектора чи до кого там ще; той сенс просто перенесено на інший рахунок. Від станції Гешенен припустив дощ, по шибках стікали скісні смуги води. Найкраще було б, міркував Рольф, узагалі не дати Сибілі нічого взнаки, хай би її доконала його витримка. Рольфові досить було згадати її безсоромне обличчя, щоб здобутись на витримку: то було не тільки щасливе й через те чуже обличчя, але й глузливе, зухвале, бундючне, воно світилося тріумфом над ним. Бракувало ще тільки, щоб він, із своїми теоріями, став її докоряти: вона б просто зареготала, відверто виказуючи свій глум. Йому здавалося, що тепер найважливіше — витримка. Не треба обурюватися, скаржитись, докоряти, треба тільки триматися, аж поки та наджинка скориться йому. Так він вирішив. Уже видно було рідне озеро. Обмірковуючи у вагоні-ресторані майбутнє з своєю наджинкою, Рольф почав навіть насвистувати; звісно, він замовк, як почув себе, й став нетерпляче вимагати від кельнера рахунку, наче так міг швидше доїхати до Цюріха. А що буде, коли взагалі немає ніякого майбутнього, коли Сибіла живе вже не в нього, а в того іншого? Тобто коли Рольф лишився в помешканні сам із своєю витримкою? Потяг наближався до вокзалу, а він сидів із склянкою в руках і все боявся, що хтось смикне його за рукав і віддасть мерзенний пакунок із крамом тілесного кольору...

Сибіла (дружина мого прокурора) вчора вночі народила дочку, вагою майже три з половиною кілограми. З ним не можна говорити: він просто не тямиться з радощів. Я попросив, щоб він послав їй від мене квіти; згодом колись я заплачу. Мабуть, забуде.

Я все-таки протокоюю далі:

Коли Рольф приїхав із Генуї і висів у Цюріху на

головному вокзалі, він без пальта напевне кожному впадав у вічі, тож Сибіла неодмінно помітила б його, якби чекала на пероні. Звісно, Рольф казав собі, що вона не могла його чекати, бо не знала, що він приїздить, і навряд чи виходила б навмання до всіх міжнародних потягів. Він озирнувся лиш так, про всяк випадок, бо розминутися було б просто смішно. У Цюріху йшов дощ. Сховавшись під накриття, він зазирнув у гаманець, чи вистачить на таксі. Потім, як машина спинилась перед його помешканням, він відчув себе ще гірше, ніж сподівався. Просто жахливо. Вже через саму непевність, чиє то помешкання — його чи її, Рольф не квапився висідати з машини. Він звів коміра, щоб перебігти по дощі до дверей, глянув нагору й побачив, що вікна темні. Всі пониження, яких він зазнав під час подорожі, були ніщо порівняно з тією хвилиною. Було пізно, але ще далеко до півночі. Може, Сибіла вже спала? В кожному разі, Рольф не висів, хоч шофер допитувався, чи вони втрапили на потрібну адресу, чи поїдуть далі. До того ж Рольф не хотів такий зарослий з'явитися на очі дружині, що кохає іншого. Чи він забув, що Сибіла кохає іншого? Тепер, після бурі різноманітних почуттів, що хоч і мучили його, але якимось відволікали, він знов відчув мертву порожнечу, йому несила було почути від служниці-італійки, що синьйора виїхала на кілька днів. Бо тепер усе було можливе. Либонь, нагорі в помешканні лежить записочка: «Вернись, мабуть у поңеділок, щиро вітаю, Сибіла. Не забудь заплатити за квартиру». Або, може, тільки: «Прощу, не забудь заплатити за квартиру. Вітаю. Сибіла». Рольф повернувся тим самим таксі до міста й того вечора не зважився навіть зателефонувати. Ночівля в готелі рідного міста — вже якась новина, і Рольф утішався попри весь свій клопіт. То ще була новина — а до того ж непевність, хвилювання. Йому снилися божевільні сни. Другого ранку, в неділю, розгодинилося, і Рольф насамперед подався на будову, поголений, але так само без пальта. Будова була на узгір'ї за містом. Досі Рольф їздив туди машиною, пішки йти було далеченько. Будинок ще не мав даху. Коли Рольф був там останнього разу, саме заливали цементом горішне перекриття, а Сибіла туди ще ні разу не навідувалась. Тепер він розумів, чому будинок так мало її цікавив! Засунувши руки

в кишені штанів, зовсім не як господар, він ходив по майбутніх покоях, що їх у загальних рисах можна було вже розпізнати, й ніяковів, коли люди, що задля неділі вийшли гуляти, переходили через будівельний майданчик. Ось покій, що виходить у сад, з великими за-скленими дверима на ганок, п'ять східців до ганку, його кабінет з краевидом на озерно, спальні на тому самому поверсі — все, як заплановано. Терасу теж уже забетоновано, скрізь валяється матеріал, сувої толу, кахлі, мішки з портлендським цементом, бак до центрального опалення, цегла на внутрішні стіни, чавунні рури, розмаїті речі, що навіть не вгадаєш, навіщо вони. В кожному разі, було видно, що будова посувається вперед, а проте Рольф почувався так, наче стояв на руні. На додаток з'явився ще й Штурценегер, молодий архітектор, із складаним метром у руці. Штурценегер був захоплений своєю будівлею, вона вабила його навіть у неділю. Як кожна людина, сповнена запалу, він здавався набагато вродливішим, кращим, ніж перше. Рольф збоку приглядався до нього. Справді, Штурценегер був цілком інакший, ніж він, та ще й молодший. Вони спотикалися об дошки й рури, нагиналися під мокрим рештуванням заллятої цементом тераси, перестрибували через руді калюжі. Рольфові довелось обмацати різні гатунки пісковика, щоб якийсь вибрати, а Штурценегер немилосердно провадив свої пояснення. Рольф насамперед додивлявся до його вух, до чуба, до носа, до губ (цього він уже не міг витримати) і до рук. «А чого ж!» — міркував він, а все-таки вибрав дешевший пісковик. Невже той молодик не розумів, що будинок уже призначено на продаж? Ні, не розумів, він захоплено розводився за просторові ефекти й ждав іще, аби захоплювався й Рольф, що зненацька згадав останній вечір із Сибілою. Сибіла, облудниця, зустріла його на аеродромі. Єдине, що вона спромоглася сказати за вечерею своєму чоловікові, що допіру вернувся додому, це новину про те, як пощастило Штурценегерові. Розповіла якусь довгу історію про чудове замовлення десь у Канаді. Хіба це не доказ? Звісно, Рольф нічого не сказав, натомість подросив пояснити конструкцію парового опалення в стелі. А тим часом тішився (тепер він відчував незвичайну потребу якоїсь внутрішньої втіхи), що Сибіла нічого не знатиме, коли він давно вже

знатиме все. Поки що він не був певний, проте молодий архітектор викликав у нього підозру, хоч і здавався цілком щирим із тим своїм жовтим метром. Штурценегер заповзаявся відвезти свого замовника додому. Коли він потім сам почав базікати про те, що йому страшенно пощастило й він скоро почне будувати велику фабрику в Каліфорнії, Рольф перебив його: «Моя дружина казала, що в Канаді». — «Ні, — відповів Штурценегер, — у Каліфорнії».

Щось тут було не те. Але Рольф вирішив нічого не дати взнаки: хай ніхто не бачить його таким, як він сам себе бачив у Генуї. Може, боячись зустрітися з Сибілою наодинці, а може, щоб показати свою витримку, він запросив того ранку Штурценегера на аперитив. Сибіла, на диво, була вдома, знайшлося чінзано, джин, з'явився навіть солоний мигдаль. Дружина, та наджинка, що відразу почала грати комедію подружньої ідилії, і архітектор, той шмаркач із незвичайним замовленням із Канади, куди Сибіла залюбки поїде з ним, здавалися Рольфові цілком можливою парою, навіть переконливою, ефектною. Те, що вони вперто зверталися одне до одного на «ви», нічого не важило. І взагалі, хай йому дідько, хіба Рольфові про те йшлося, хто обіймав його дружину — Штурценегер чи хтось інший? Йому тоді важливе було одне: уявити свою дружину з якимось молодим, веселим, вдоволеним чоловіком і не збожеволіти на думку, що вона саме його обіймає...

Як я вже казав, мій прокурор розповідає цю історію набагато яскравіше. На моє запитання, що ж усе-таки сталося з крамом тілесного кольору на чоловіче вбрання, він відповідає неохоче, коротко й ухильно. Якщо я добре зрозумів його, він укинув нарешті той мерзенний пакунок до туалету на вокзалі.

— Повірте мені, — сміється він, — що той пакунок снівся мені ще багато років!

(Властиво, чому він зі мною такий щирий?)

— Мабуть, не випадає, — кажу я, — допитувати свого прокурора, але дозвольте мені запитати одне: чи ваша дружина сказала вам, хто був її приятель?

— Пізніше сказала. Набагато пізніше.

— Коли?

— Коли все скінчилося. Коли він зник.

— Смішно,— кажу я.

— Авжеж,— осміхається він.— Ми тоді обоє — і моя дружина, і, звісно, я — були дуже смішні.

Упродовж цілого того тяжкого літа Рольф хотів довести, що, згідно з своєю теорією, полишає Сибілі робити, що вона сама хоче. Звичайно, була небезпека, що вони стануть зовсім чужі одне одному, але її вже Сибіла повинна була взяти на себе, коли так гордо заявила: «Я не прошу тебе дати мені волю. Якщо мені буде потрібна воля, я її сама візьму». Отже, лейтмотив його поведінки був такий: «Прошу ласкаво, моя люба, як собі хочеш!» Водночас вони проводили разом чудові вечори в колі спільних приятелів, які взагалі нічого не давали взнаки чи, може, нічого й не помічали, а тоді знову починалися непорозуміння через дрібниці. Одначе вони поїхали разом на міжнародний музичний фестиваль у Люцерн і, як колись, походжали під руку по фойє. Не прикидалися для себе чи для людей, ні: їм раптом знову стало гарно вдвох. Рольф був її чоловік і хоч не зловживав цим, але принаймні мав певні привілеї, наприклад, завше міг з'явитися з Сибілою під руку. Сибіла навіть трохи пишалася, що Рольф, тепер уже прокурор, прогулюється з нею по фойє. Натомість п'єро з маскованого балу, хоч би до якої вдався нелегальної діяльності, мав гандікап; Рольф уперше відчув, що гандікап має суперник. Коли він був у дуже гарному гуморі, то часом робив іронічні натяки, що блимали, як далеке світло морського маяка, й нагадували їм обом, коли б вони забули, походжаючи під руку, де стирчить зловісна скеля. Здається, до поважної розмови в них не дійшло. Одначе то було таке літо, що обоє не хотіли б ще раз його пережити. Сибіла й далі мешкала в Рольфа, щоб не лякати родичів; то була б страх яка неприємність, вона про таке навіть подумати не могла, хоч її нітрохи не мучило сумління. Вона відверто заявила про це Рольфові, як він повернувся з Генуї, просто поставила вимогу, щоб, як вона казала, зовні все лишилося так, як було. Через те лише кілька годин протягом дня випадали з-під його нагляду, й годі було уникнути-неприємної половинності. Важко навіть сказати, яка то була нерозважність — звинувачувати в гнітючій половинності, яка з часом стала, мабуть, нестерпні-

ша за найдикіші сварки, тільки Рольфа. Однак її жіноча натура все ж таки винуватила його, часом (каже Рольф) Сибіла так позирала на нього, наче він їй уже в печінках сидів, і йшла до свого покою виплакатися — за замкненими дверима! У відповідь на те Рольф сховався униз по пиво. Як їй треба було більшої волі, то чому вона справді не брала її? Рольф думав про це без іронії. Чому вони просто не виїхали десь — його бідолашна дружина та її п'єро з маскованого балу, — чому не зважилися? Рольф цього не розумів. Отже, він гадав, що та буря скоро вщухне, і під осінь справді відчув, ніби сам уже дивиться на все спокійніше.

У вересні він обійняв посаду прокурора.

У жовтні будинок був готовий, і молодий архітектор загалом лишився дуже вдоволений. Дещо, казав він, тепер він би зробив інакше — до речі, те, що Сибілі й Рольфові найдужче подобалося. Решта все здавалося їм трохи дивне. Але саме ті дивовижі були особливо вирізнені на знімках, які небагом мали з'явитися в одному часописі, присвяченому архітектурі. Будинок був, як Штурценегер обіцяв уже під час їхньої першої розмови при чорній каві, послідовно модерний. Не те щоб він не подобався Рольфові, але не можна сказати, що й подобався. Рольф не почувався вільним із Штурценегером, йому було майже неприємно, що його, Рольфів будинок, так вихваляли. Одного разу в кав'ярні до нього підійшов якийсь чоловік, відрекомендувався редактором часопису з питань архітектури, подякував, що Рольф зважився на таку будову, подякував наче від імені сучасної архітектури й не тільки похвалив Штурценегера як архітектора, але й почав розводитись про його чисто людські риси — принадність, відвагу, безоглядність, наполегливість і розмах, про його життєву снагу, вразливість, енергійність, і духовну й тілесну, то-що; все те однаково можна було приліпити й до архітектора, і до коханця. У такі хвилини Рольфові знову здавалося, ніби цілий світ має його за дурня, ніби він персонаж із якоїсь Мольєрової комедії. Сибіла теж була при тій розмові. І теж признала молодому архітекторові життєву снагу, вразливість, енергійність духовну й тілесну, авжеж, і спитала, чи Рольф теж її признає, а Рольф, як-не-як людина з чималим особистим і фаховим досвідом, не знав, скільки хитрощів приписати сво-

їй дружині. В певні хвилини він гадав, що Сибіла здатна на все, саме тоді коли вона здавалася найневиннішою, як закохані жінки, що завше мають себе за невинних і йдуть за голосом одвічної природи, яку потім скромно й покірно вважають за господа бога... Саме з таким почуттям, що він патентований ідіот, Рольф поїхав одного осіннього надвечір'я за місто приймати, як то кажуть, будинок. Крім незначних дрібниць, що на них сам архітектор звернув увагу, все було доведене до ладу. Не спадало якесь жалюзі — не так було прилаштоване; лопнула одна велика шиба у вікні; малярі, що останні працювали на будові, по-дурному забили піском і цементом унітаз у туалеті; ще не підбрано до льоуху ключів; забули зробити запланований вимикач біля господаревого ліжка; люстро у ванній кімнаті невідомо чому почеплено на десять сантиметрів вище; у садку в останню хвилину покладено кілька гранітових плит замість кварцитових. Справді дрібниці, їх легко було виправити, а ще, звісно, малярі не закінчили роботи. І це, власне, все. Рольф також не помітив ніяких вад. Чи катальпа прийметься, чи всохне, видно буде згодом. Тепер господареві належало сказати кілька щирих слів подяки. Та що Рольф не сказав їх, а просто відвернувся від замкненого будинку й став роздивлятися околиці, немов прощався з ними або ж уперше прийшов на те місце, молодий архітектор, певне, аби не мовчати, заходився пояснювати, що таке гарантована робота, наче Рольф ніколи про неї не чув. Потім вони сіли обидва до нової прокурорової машини. Рольф, усе ще заносячись думками десь-інде, встромив ключика, але не рушив з місця.

«Я не хотів із вами розмовляти,— почав він, надягаючи рукавиці,— поки цілком не заспокоюся. Але тепер, бачите, коли я вже це здолав...» Штурценегер, мабуть, не розумів ні слова. «Ні,— вів далі Рольф,— ви, звісно, маєте цілковиту слухність, усе це тільки забобони. Мені довго не сходив з думки ваш анекдот про ескімоса, що його ви оповідали моїй дружині й мені, як уперше завітали до нас. Пам'ятаєте? Ескімос пропонує свою дружину й ображається, якщо гість її не хоче. А нам здається, що ми не витерпіли б, якби гість не відмовився. Отже, все це тільки забобони...» Рольф давно вже не виголошував своєї теорії. Між чоловіками вона завше натикалася на менший опір. Архітектор, молодик

із життєвою снагою, вразливістю, енергійністю і т. д., був дуже уважний, але не міг збагнути, чого прокурор завів таку розмову. Тим часом вони рушили, та за хвилину знову спинилися перед опущеним шлагбаумом. «Я дуже добре розумію ваше збентеження,— сказав Рольф.— У вашому становищі я теж завше уникав таких розмов. Бо що вони можуть дати? Тільки мені здається, що як отак сидиш разом у машині... Та що там довго балакати, просто я не хочу, пане Штурценегере, щоб ви мали мене за дурня! — Нарешті потяг прогуркотів повз них.— Ви кохаєте мою дружину,— повів далі Рольф, опанований своєю манією, але з пречудовою витримкою,— я вас розумію. А моя дружина кохає вас. Так уже сталося! І, властиво, нічого не зміниться, коли за тиждень чи за два ви полетите до Канади».— «До Каліфорнії»,— поправив Штурценегер. «Моя дружина казала, що до Канади».— «Шкода,— засміявся Штурценегер,— але я все-таки їду до Каліфорнії. До Редвуд-сіті. Як тільки приїду, то відразу пошлю вам листівку, щоб ви мені нарешті повірили».— «Немає потреби,— сказав Рольф. За ними засигналили машини.— Немає потреби,— ще раз мовив він.— До Канади чи до Каліфорнії, мені, бачите, все одно, якщо моя дружина надумає їхати з вами, а мені здається, що вона таки надумає». Шлагбаум давно вже знявся вгору, проте Рольф не рушав, глухий до сигналів машин позад себе. Молодий архітектор, певне, збагнув, у чому річ, і хотів щось сказати, наприклад: «Ваша дружина і я...» Та Рольф перебив його: «Кажіть просто: Сибіла!» — «Ну так,— мовив Штурценегер.— Я з першого ж разу, коли побував у вас, відчув якусь симпатію і сподівався, що й ваша дружина...» — «Ви сподівалися! — Рольф обурювався, що коханець дружини такий боягуз, а з іншого боку ставав через те ще зарозуміліший.— Мені сорок п'ять років,— сказав він, дивлячись на молодого архітектора,— а вам нема ще навіть тридцяти!» Штурценегер цілком слушно запитав: «Ну той й що?» Розмова, що так гідно почалася, загрожувала перейти в сварку. Рольф це завважив, завважив також, що шлагбаум піднято. Машини, що стовпилися ззаду, тепер минали їх з лівого боку, виїжджаючи двома колесами на луку, бо дорога була дуже вузька. Звісно, шофери поглядали на Рольфа докірливо, глузливо, а один навіть постукав

себе пальцем по лобі, даючи взнаки, за кого він має Рольфа... Очевидно, Штурценегер не раз намагався переконати Рольфа, що сталася помилка; той або недочував, або не вірив йому. Він мовчки, наче вважав архітектора просто за дурня, доїхав до міста і спинив машину перед його помешканням. Штурценегер почувався страшенно незручно. Він сидить біля відчинених дверцят, тримаючи під лівою пахвою течку, рукавиці й невеличкий згорток картону, щоб права рука була вільна, як доведеться прощатись, і не зміг знайти потрібного слова, якогось переконливого жарту, що водночас не був би образливий. «Не кажіть лишень,— мовив Рольф,— що вам дуже шкода або щось таке.— Він справді був неможливий.— Зрозумійте мене добре. Я нікому не докорю. Я все дуже добре розумію. Навіть схвалюю. Сибіла знає, що я про такі справи думаю, і, певне, розповіла вам. Мушу схвалити. А все ж,— мовив він, викидаючи у віконце недокурка,— просто не можу витерпіти». Штурценегер, здавалосьь, над чимось задумався. «А чи ви коли бачили чоловіка,— спитав він таким тоном, як молодші звертаються до старших,— що справді міг би таке витерпіти, тобто не тільки про людське око?..» Рольф усміхнувся: «Мені здавалося, що я саме такий чоловік». Скоро вони попрощались. Щоправда, архітектор запропонував іще випити по шклянці вина, але Рольф відмовився трохи тому, що не хотів заходити до помешкання, де, можливо, Сибіла переживала щасливі хвилини, а трохи тому, що нагло йому здалося, ніби Штурценегер зовсім не той чоловік, про якого йому йшлося. Тому він подякував за запрошення, ввімкнув мотор і попросив Штурценегера, аби той міцно пристукнув дверці. Штурценегер швидко подався стежкою, як людина, що помилково зайшла до чужого покою, і не обернувся, як Рольф ще раз відчинив дверцята й побажав йому щасливої подорожі до Канади. Потім Рольф поїхав далі, аби не стояти, навмання, як тоді в Генуї, аби тільки не додому! Аби тільки не бачити Сибіли! Він не здолав свого лиха, взагалі нічого не здолав!

Це було в жовтні. Як усі люди дії, коли їм не щастить упоратися з якоюсь важкою проблемою свого внутрішнього життя, Рольф не поринув у роздуми над самим собою, а кинувся у вир праці, корисної праці, що її, звісно, в прокуратурі, яку він саме обійняв, не браку-

вало; він залагоджував усе, що тільки входило в межі його повноважень; залагоджував від ранку до пізнього вечора, аж поки витримувала остання секретарка, а потім ще й сам; він не знав спочинку, мов той шалений Роланд. Приятелі, очевидно, вважали його тоді за неоправданого кар'єриста. Вони ж бо й гадки не мали, чого він, людина розважного, спокійного й холодного глузду, раптом зробився такий заповзятливий. Усім-бо завше здавалося, що Рольф живе спокійно й щасливо; а втім, сам Рольф нічим не старався підтримати таку славу: він, наприклад, міг собі з якоюсь дамою годувати голубів перед Палацом дожів, і в містечку з цього приводу не кружляли ніякі плітки. Бувають такі чоловіки, феномени доброї слави, що їхній добрій славі не можна нічим зашкодити, як не можна замочити меві крила, і навіть у такому містечку, як Цюріх, ніхто не має бажання пускати про них плітки, бо то було б так само нудно, як мочити меві крила. Цей феномен, здається, поширювався й на його дружину: просто нікому й на думку не спадало в чомусь її запідозрювати. Отже, хіба хто-небудь міг зрозуміти, чому нового прокурора посів такий запал до праці! У найрізноманітніших судових справах, що їх Рольфові доводилося вести, він конче намагався не міряти всіх жінок однією міркою, принаймні як ішлося про інших людей, то він умів розрізнити, хто винен: бачив і такі випадки, коли вина лягала на чоловіка. Його мали за дуже чуйного, він намагався якомога вберігати людей за бар'єром від зайвого приниження, і його успіхи росли, мов гриби після дощу. Та Сибілу вони нітрохи не вражали, ще гірше: вона тішилася Рольфовими успіхами на роботі десь так, як гарною водяною турбінкою, що нею малий Ганес гратиметься кілька днів і не буде їй набридати... Рольфові знову снився незграбний пакунок із крамом тілесного кольору!.. А тоді... тоді настав час перебиратися до нового помешкання, і Сибілі якраз заблаглося на той тиждень поїхати до приятельки в Санкт-Гален. Рольф нагадав їй, що вони мають переїздити; та виявилось, що відвідин до приятельки не можна відкласти. Рольф, звісно, ані на мить не повірив у приятельку з Санкт-Галена, однак тільки сказав: «Прошу, як собі хочеш!» І Сибіла справді поїхала. Злість із певної, визначеної причини, злість, що її не доводилось ушляхетню-

вати, дика, брутальна злість, що посіла Рольфа того тижня, принесла йому справжню полегкість: він відкинув свою хвалену витримку і, гасаючи покоями, своїми покоями, лявся так, що носії з вантажем на пасах, бажаючи дізнатись, куди поставити тогенбурзьку шафу, а куди швацьку машинку, скриньку з начинням чи будурний столик, не могли з дива вийти. Освічений чоловік, а таких слів уживає! «До пані! — кричав Рольф. — Несіть той мотлох до пані або вишпурніть у вікно!» А вже йдучи: «Просто свинство, що тієї поганки немає тут, свинство, та й годі!» І запопадливі робітники не важились далі питати, аби нервовий пан ще дужче не зганьбив себе; вони оглядали вивантажені з машини меблі, презиралися і все, що явно не пасувало до саду чи до льоху або не скидалося на бюрко освіченого господаря, мовчки пакували «до пані». А наприкінці, коли речі сяк-так були розтицяні, запопадливі робітники дістали стільки «на могорич», що їм аж ніяково стало: то була наче платня за мовчанку. І ось Рольф лишився сам у своєму хваленому будинкові, сам із малим Ганесом та служницею-італійкою, що не знала навіть, де шукати постільної білизни; дуже давалася взнаки відсутність господині. Тільки малий Ганес розкошував у тому шарварку, бо від усіх звичайних речей нараз війнуло принадною новиною, і він не вгавав про них розпитувати. «Обережно!» — стояло на скринях. «Не перекидати!» І взагалі, то було наче не помешкання. Рольф не знав, як він там житиме, і вважав, що служниця дарма заходилась розпаковувати скрині, принаймні надто поспішила; тепер він менше, ніж будь-коли, знав, чи подружжя, задля якого варто було б розпаковувати скрині й стелити килими, взагалі буде існувати. Він zarazом і сподівався, і втрачав надію. Що таке незалежність, самостійність і воля партнерів у подружньому житті? Практично — що це таке? Спільність майна, з усяким хатнім добром і служницею, що дає лад тому добру, — оце й усе. А Ганес? Ні, так не годиться. Чи просто зажадати від дружини, щоб вона вгамувалася, пригрозити, поставити ультиматум, дати їй час подумати до різдва? Можна було покласти край цьому нестерпному становищу, але не можна зберегти її кохання чи здобути його наново. Чи краще просто вичікувати? Здатися поки що на плин часу — може, пощастить, а може, й ні,

може, він звикне, а може, закохається, і тоді все минеться. Хтозна, може, не треба поспішати з розлученням. Та чи таке життя, сповнене сліпої терплячості, розв'яже його біду? Він спинявся то на тій думці, то на іншій і не міг вирішити остаточно. Скільком людям він уже допоміг! Але в чужих справах, попри всю обережність, завше легше було знайти раду. Одне слово, Рольф відчував, що опинився на тій мертвій точці, де при найбільшому зусиллі можна хіба що розірватися, а колесо все одно не зрушить ані вперед, ані назад, де залежить від якоїсь дрібнички, чи воно крутнеться вперед, чи назад, либонь, навіть просто від випадку. А найбільше дошкуляла думка, що тепер, може, якийсь єдине слово — розумне чи дурне — могло б вирішити все...

Того тижня не тільки надійшла обіцяна листівка від Штурценегера з Редвуд-сіті в Каліфорнії, але й відбулася дуже дивна телефонна розмова з Парижем: якийсь добродій, що назвався Штіллером, схвилювано торочив щось незрозуміле, обурювався, наче Рольф мав знати, де його дружина, і ніяк не хотів повірити, що Рольфові не відоме, і то дуже добре, його прізвище. Безсумнівно, нервовий тип, що телефонував з Парижа, і був її п'єро з маскованого балу. (Отже, те, що досі твердив мій прокурор, не зовсім правда: виходить, він знав прізвище Сибіліного коханця, хоч і не від неї самої, ще до того, як Штіллер зник. Я просто нагадую це, як приклад, що навіть прокурор у своєму цілком добровільному зізнанні не вільний від суперечностей, то чого ж вони сподіваються, коли допитують нас!) Розмова справді була дуже дивна, бо ж Рольф гадав, що Сибіла поїхала разом із своїм п'єро. Чи вони десь розминулися в Парижі? Він відкидав думку, що тим викликом його хотіли якнайхитріше ввести в оману, та як вона вже заїла в мозку, її годі було позбутися. Він не міг повірити, що Сибіла на таке здатна. «Ні! — вголос казав він сам до себе. — Ні!» Але десь у глибині свідомості наче відлунувало: «А чому ні?» Він боронився від такої підозри, надто-вона була ница, соромився її і через той сором сам собі здавався смішним йолопом. Хіба тепер не можна було всього сподіватися. Його глузд повставав проти такого припущення. Невже він колись зневидить Сибілу, матір свого сина і взагалі найближчу

людину, яку тільки можна собі уявити? Він боявся зустрічі з нею.

І зустріч та, здається, справді була дуже невдала. Якось у листопаді, коли він уранці сидів у канцелярії, секретарка сказала, що з ним хоче поговорити дружина: ні, не телефоном, вона чекає в приймальні. У нього тоді саме почалося засідання, і їй довелося чекати майже годину. Була вже одинадцята; хіба вона не могла просто зустрітися з ним під час обіду? Нарешті Рольф звелів покликати її і рушив назустріч із німим запитанням: «Що сталося?» Сибіла була трохи бліда, але бадьора. «О,— мовила вона,— то це твоя нова канцелярія?» — і зразу ж підійшла до вікна поглянути на нецікавий краєвид. Рольф не став питати: «Як тобі велося в Санкт-Галені?» чи «Як тобі було в Парижі?» Вважав, що Сибіла має говорити, а не він. Вона ж удавала, немов нічого не сталося, була збентежена, як ніколи, балакала собі, наче прийшла сюди тільки побачити його нове місце роботи, й завзято курила. Рольф міг зателефонувати до Санкт-Галена, але розважно втримався. Може, Сибіла хотіла вивідати, чи він телефонував? Вона подякувала за милу несподіванку — що Рольф сам поклопотався переїздом. А що далі? В її очах ховалася якась таємниця й страх: вона чи то боялася приховати її, чи лякалася, що не витримає і скаже про неї. Тож Рольф сприймав її поведінку за фарс, нестерпний фарс. Він сидів коло свого широкого бюрка, а Сибіла — навпроти нього в фотелі, немов клієнтка. Може, вона хоче розлучитися? Раптом у нього вихопилося: «Телефонував якийсь пан Штіллер, певне, твій коханець». Сибіла здригнулася. Він пошкодував, що пробалакався, і водночас обурився, що йому треба ще й вибачитись, однак замість вибачення додав так чємно, що сам дуже добре відчув свою поблажливість: «Думаю, що ви все ж таки зустрілися в Парижі, він телефонував у середу». Тоді Сибіла підвелася, наче після марних переговорів, що, власне, взагалі не відбулися, й повільно, мовчки пішла до вікна; плечі її тремтіли — Рольф здогадався, що вона плаче, аж хлипає. Вона скинула його руку з плеча, навіть погляду його не могла знести. «Я їду»,— мовила вона. «Куди?» — спитав Рольф. Вона зім'яла в попільничці недокурену цигарку, взяла горбинку, виїняла хусточку й пудру, щоб причепурити обличчя, й

легковажно, без сорому, заявила: «До Понтрезіни». Поки Сибіла малювала губи, Рольф набрався духу й знову сказав: «Як хочеш». Тоді вона по-дурному запитала: «Та маєш щось проти?» І він так само безглуздо відповів: «Роби, як знаєш». І не зупинив її...

Вона справді поїхала до Понтрезіни.

На початку грудня, коли вона, засмагла, повернулася назад, Рольф запропонував їй розлучитися. Вона полишила йому зробити все, що треба. Рольф і поготів розгубився, коли Сибіла заявила, що отримала від Штурценегера листа, йому конче потрібна секретарка, і вона надумала поїхати разом з малим Ганесом до Каліфорнії, в те Редвуд-сіті. І знову Рольф сказав тільки: «Як собі хочеш!» Він не вірив їй. Вважав, що то був просто дитячий фарс. Навіть як вона пішла до американського консульства лишити свої відбитки пальців, Рольф ще не вірив. Чи, може, він повинен був зробити перший крок до замирення? Він не знав, з чого має почати, бо ж не здогадувався навіть, що, власне, сталося. Йому здавалося, що на фальшивому замиренні не можна будувати подружжя. Може, вона чекала, щоб він попросив її лишитися? Рольф знав, що вже навіть замовлене місце на «Іль-де-Франс». Може, Сибіла вирішила покинути його ще влітку, але йшлося навіть не про це: якщо вона не скаже перша, що хотіла б лишитися, він просто не зможе просити її, щоб вона не їхала, бо буде смішний у своїй простодушності, а також зробить смішним їхнє подружнє життя, якщо воно взагалі ще буде можливе. Ні, таки не зможе, нізачо не зможе! Йому здавалося, що тепер він не повинен улягти її погрозі. За кілька днів перед різдвяними святами Сибіла, взявши Ганеса, який тоді ще й до школи не ходив, виїхала до Гавра й сіла там на корабель, що плив до Америки.

Сьогоднішній захід, що його влаштував мій запопадливий оборонець, який і досі захищає зниклого Штіллера, зовсім не вдався: зустріч за чаркою вина з провідними критиками містечка! І ти ба, всі були страшенно милі. Якийсь молодик так гаряче, аж зворушливо просив мене не брати на свою адресу його завваг, писаних сім років тому. Прийшла на зустріч і одна дама, трошки перезріла особа, така собі жриця храму, до того ж по-людському скромна, видно з першого погляду. Коли я запевнив невеличке товариство критиків, що я зовсім не їхній Штіллер, їм явно полегшало. Потім з'явилося й віскі. Я запитав даму, чому вона допіру не подала мені руки. І враз, щоправда тільки на хвилю, знову стало відчутне якесь напруження. Якби вона знала, що йтиметься про Штіллера, то взагалі не прийшла б до кав'ярні. Штіллер буцімто повівся з нею вельми брутально. Мій оборонець позирнув на мене, мені теж було цікаво: дама так значуще мовчала, що можна було все подумати. Виявилось, Штіллер написав колись тій дамі листа й назвав її «менторкою» тільки тому, що вона просто задля мистецтва, з любові до мистецтва і з найглибшого почуття обов'язку перед мистецтвом усіх часів змушена була, та й тепер мусить, відмовити йому в хисті. Я потиснув руку тендітній, але запальній дамі, може, трохи забагато собі дозволивши, й сказав:

— Я, пані, згоден із вами всією душею! Бо я сам недавно бачив ту скульптуру в громадському парку.

Щоправда, дама оцінювала її трохи інакше, ніж я, набагато складніше, але обоє ми оперували суворими критеріями, й через те розмова скоро перейшла від зниклого Штіллера, який тих критеріїв не витримував, до самої дами, до критики взагалі, на якій та дама вельми розумілася. Я цілком схвалюю її рішення ніколи більше не писати про Штіллера, просто забути про нього. Що може бути краще для мене, адже той зниклий Штіллер завше стає мені поперек дороги! Чоловіки теж, як я вже казав, були дуже милі, бо ж досить тільки щиро запевнити критиків, що ти не митець, як вони відразу почнуть розмовляти з тобою так, наче ти стільки ж розумієшся на мистецтві, як і вони самі.

Юліка поїхала. На жаль, перед від'їздом вона прийшла саме тоді, коли мене вислухував психіатр; боячись, щоб моя душа не втекла від нього, він не дозволив навіть на хвилику відчинити двері! Сигари, які вона прислала мені на прощання, дуже зворушили мене, бо знову були не ті, що я люблю. Сигари для неї всі однакові, а що вона купила найдорожчі, то сподівалася, що я зрадію. Я й зрадів: адже вони були від Юліки.

Візита одного старенького подружжя, професора Геллі та його дружини. Мій офіційний оборонець запевнив їх, ніби я Анатоль-Людвіг Штіллер, і вони виклопотали дозвіл на приватну розмову зі мною. Вони по-родинному подають мені руки, сідають рядочком на моєму ліжку й після збентеженої мовчанки починають нарешті довірливу розмову, спочатку несміливо, боязко, видко, важливу для них розмову, дуже важливу, давно вже очікувану.

— Ми прийшли,— починає старий професор,— у чисто особистій справі, що не має ніякого стосунку до теперішнього вашого становища. Ви знали нашого сина...

— Алекс не раз розповідав про вас...

— Ми дуже жалкуємо,— поважно каже старий професор, явно силкуючись дотриматися ділового тону і вберегти матір, стару сивоголову жінку, від зайвого хвилювання.— Ми дуже жалкуємо, що Алекс ніколи не приводив своїх друзів додому. Принаймні про вас він говорив, як про свого приятеля. Я пригадую собі одну розмову незадовго перед його смертю: вона вас, напевне, не здивує. Наш син назвав вас найближчою йому на землі людиною. Відверто признаюся, що тоді я вперше почув ваше прізвище.

Мати, спочатку радше мовчазна й, попри всю свою приємну стриманість, трохи розгублена, квапливо тицяє мені знімок, аби я пригадав собі її сина. Алекса знято десь, певне, в двадцять п'ять років. Він у чорному фраці, в правій руці тримає рогові окуляри, а лівою, на диво витонченою, сперся на чорне концертне піаніно й легенько, трохи збентежено кланяється. Знімок зворушливий: бачиш той сором'язливий поклін, а оплесків не чуєш, і через те складається враження чогось заляклого, неприродного, жалюгідно мертвого. Обличчя в

нього незвичайне, хоч дещо й розплило через яскраве світло, тонке, дуже схоже на материне, трохи дівоче, але не м'яке: складається враження, що він гомосексуаліст. Обличчя те світиться дивною радістю, що, одна-че, йде не від нього самого, а ззовні, звідти, звідки й світло, що так заскожило його, якась невидима подія переконала його, що він, на власний подив, має причину радіти. Очевидно, та причина — перший успіх у концертній залі. Добачаєш у ньому таку саму розгубленість, як і в його матері: через неї важко дивитися у вічі цій зрештою дуже приємній і, безперечно, вельми освіченій жінці. Вона не зносить, щоб про її сина хтось мав власну думку. Усе чогось хоче. Будь-що домагається, аби її зрозуміли.

— Алекс,— мовить вона;— дуже цінував вас...

Довгий час я не знаю, чого ж вона хоче, яка мета цієї візити нещасних батьків, що, напевне, не легко їм далася, яку їхню сподіванку я маю здійснити.

— Його смерть,— каже старий професор,— для нас тяжка загадка, як ви собі можете уявити. Тепер минає якраз шість років...

— А він же був такий талановитий!

— Авжеж,— мовить професор, наміряючись швидкою згодою не допустити дружину до слова,— дуже талановитий, авжеж...

— А ви вважаєте, що ні? — питає мати.

— Щодо його смерті...— каже батько.

— Юліка Чуді теж була такої думки,— наголошує мати.— Ми навіть маємо листа від вашої любові дружини. Вона, як артистка, дуже цінувала нашого Алекса, ви ж знаєте, і я ніколи цього не забуду вашій шановній дружині, бо саме вона підбадьорювала часто Алекса, коли він уже не вірив у себе і робота йому не посувалася, я знаю, наш син нікого так не соромився, як пані Юліки. Без її ласкавої підтримки...

Старий професор, що його дружина перебила, ввічливо мовчить і тим часом запалює цигарку, але не курить її. Поки говорить сива мати Алексова, то можна подумати, що вона справді хоче тільки одного: засвідчити, який обдарований був її син, які він подавав надії, наче їй треба зарекомендувати перед богом небіжчика як піаніста. Я розумію старого професора, що просто згоджується з нею, хоч самого його непокоїть інше. Щора-

зу, як йому здається, ніби я не помічаю, він дивиться на мене так, немов зниклий Штіллер винний, що Алекс після однієї балетної проби в міському театрі сів до газової плитки. Подеколи вони обое говорять одночасно й дуже хвилюються, бо перед їхніми очима та картина стоїть так виразно, наче все відбулося тільки вчора. Збоку складається дивне враження, що, властиво, двоє синів відібрали собі життя, двоє цілком різних синів, яких єдало тільки те, що можна знайти спільну причину їхнього самогубства. Про це якраз і йдеться. Я маю знати, хто був Алекс, їхній єдиний сін. Він сів до газової плитки, як ми не раз читаємо в газетних повідомленнях і в романах, повідкрочував усі крани, накинув на голову дошовика і, сподіваючись, що смерть — просто кінець, вдихнув блакитняву отруту, може, й кричав, але вже без голосу. Він упав із стільця, не міг уже виправити свою помилку, раптом йому забракло часу. А тепер пізно. Вже шість років час йому нічого не важить. Він уже не може пізнати самого себе, вже не може. Він просить урятувати його. Просить справдешньої смерті... За якусь хвилину я мовчки повертаю знімок.

— Про що ви говорили з Алексом? — схлипує мати.— Про що?

— Не плач,— каже батько.

— Не мовчіть,— благає вона,— на бога, не мовчіть, скажіть мені, про що...

Плач не дає їй говорити. Коли заходить наглядач побачити, як йому велить обов'язок, що тут робиться, ми мовчки відсилаємо його геть; я знаю, він доповість про це докторові Боненблюстові. Звісно, в присутності свого оборонця я взагалі нічого не скажу, хоч мені жаль цих батьків, а надто старого професора. Він довго шукає в кишені штанів чисту хусточку — йому, огрядному, важко її дістати,— врешті знаходить і подає своїй сивій дружині. Вона не бере: затулилася руками й плаче.

— Ви, мабуть, не знаєте,— згодом озивається вона, опанувавши себе чи тільки виснажившись, витершись хусточкою і мнучи її тонкими пальцями,— що в своєму коротенькому прощальному листі... звідки ж вам знати... Алекс писав, що довго розмовляв із вами і що ви признали йому слухність! Так і написав.

Батько показує листа, закапаного слізьми.

— У чому,— знову хлипає мати,— в чому ви признали йому слухність? Уже шість років...

Лист дуже короткий, ніжний. Починається словами: «Любі тату й мамо!» Алекс не називає причини самогубства. Властиво, тільки просить коханих батьків, щоб вони пробачили йому. Про Штіллера там сказано так: «Потім я ще раз розмовляв зі Штіллером, і він тим, що каже, признає мені слухність: це не має сенсу. Штіллер, правда, говорить тільки про себе, та його слова можна прикласти й до мене». Далі йдуть деякі вказівки щодо похорону, зокрема, він не хоче, щоб кликали священника, не хоче також ніякої музики... Коли я мовчки повертаю листа, батько й собі питає:

— Чи ви не могли б пригадати, про що того дня розмовляли з нашим Алексом?

Я сам чую, що мої пояснення схожі на викрути. Але бачу, що навіть вони краще їх заспокоюють, аніж моя мовчанка.

— Я б не хотів, щоб ви зрозуміли хибно слова моєї дружини,— каже старий професор, коли я знову замовкаю.— Ми ж бо не можемо твердити, що то були ви, та й узагалі, незалежно від того, чи ви справді пан Штіллер, чи ні, ми нікому не можемо докоряти, що він не вберіг нашого бідолашного Алекса. Господи, адже й я, батько, не зумів уберегти його...

— А він же,— каже мати, тихо плачучи,— він же був така цінна людина...

— Він був зарозумілий,— каже батько.

— Як ти можеш...

— Так зарозумілий,— каже батько.

— Алекс?

— Як і ми з тобою, як і всі, хто його оточував,— каже старий професор і знову звертається до мене:— Алекс був гомосексуаліст, ви ж знаєте, йому не легко було поладнати з самим собою. Але кому з нас легко поладнати з собою? Якби він був тоді здибав людину, що не тільки підбадьорювала б його словами й сподіванками, але й показала, як можна жити з його вадою...

Мати хитає головою.

— Це правда,— каже довірливо, як чоловік чоловікові, старий професор, не звертаючи уваги на мовчазний протест сивої пані.— І я гадаю, що в людей, які без успіху, мов без кисню, жити не можуть, завжди не

все гаразд. Але що ж я зробив, щоб полегшити його долю? Навчив його тільки гордувати успіхом, і більше нічого. І от вам наслідок: хлопець ще й соромився свого шанолюбства! Замість змиритися з собою таким, як він є, полюбити себе — розумієте, що я маю на гадці. Хто повинен був любити його по-справжньому! Ким я був для нього? Може, добрим учителем: розвивав його здібності, як тільки міг, зате просто лишив його наодинці з своєю вадою. Все моє виховання полягало в тому, щоб відірвати його від тієї вади. Аж поки дурний хлопчисько сам себе від неї відірвав...

Мати знову плаче.

— Наш син прийшов до вас,— скаржитися вона.— Чому ж ви йому всього цього не сказали? Адже ж ви тоді розмовляли з ним?

Я мовчу.

— Страшно,— каже професор, протираючи окуляри й кліпаючи маленькими очицями,— страшно подумати, що не можна було врятувати людини, яка нас любила... Після тієї розмови я думав, що Штіллер... Алекс говорив про нього так сердечно, правда ж, Берто, і як про людину справді живу...

Невдовзі по тому з'являється мій оборонець.

Юліка написала з Парижа. Адреса: «Панові А. Штіллерові, що тимчасово перебуває у в'язниці попереднього ув'язнення, Цюріх». І лист дійшов, на жаль. Звертання: «Коханий Анатолію!» Доїхала вона добре, в Парижі світить сонце. Підпис: «Твоя Юліка». Я поволі подер листа на дрібні клаптики. Але що від цього змінилось?..

Сьогодні мені знову ясно, як на долоні: невдачі в нашому житті не можна поховати назавжди, хоч скільки я пробую, вони однаково тяжіють наді мною. Втечі нема. Бентежить ось що: всі мають за звичайну річ, що я не можу засвідчити іншого життя, отже, вважають за моє життя те, що я беру на себе. А воно ж ніколи не було моїм життям! Тільки знаючи, що воно ніколи не було моїм життям, я можу його прийняти, як свою невдачу. Тобто краще було б не суперечити, а погодитись на таку зміну, грати роль, не плутаючи себе з нею. Але тоді треба мати на що спертися...

Мій прокурор признався, що забув послати дружині від мене квіти; натомість він пропонує, щоб я відвідав її в клініці й віддав квіти (за його гроші куплені) сам. Каже, що його дружина буде страшенно рада.

Приходив пан Штурценегер. Я був заснув і коли розплющив очі, він уже сидів на моєму ліжку, вже тис обома руками мені правицю: певне, через те я й прокинувся.

— Як ся маєш? — питає він.

Я поволі підводжусь.

— Дякую. А ви хто такий?

Він сміється.

— Ти мене вже не впізнаєш?

Я протираю очі.

— Віллі! — каже він і чекає на вибух щирої радості. Чекає марно: доводиться йому відрекомендуватися як слід. Нічим не можу йому допомогти. Трохи невдоволено він додає: — Віллі Штурценегер.

— О, тепер пригадую.

— Нарешті! — вигукує він.

— Мені розповідав про вас мій прокурор.

Отже, це Штурценегер, Штіллерів приятель, колись послідовно модерний молодий архітектор; тепер він зробив кар'єру, весело відмовився від своїх поглядів, стоїть обома ногами на землі-і, звісно, як кожен доробкевич, страшенно товариський.

— А ти? — відразу питає він, не доповідаючи про свої успіхи, й кладе мені руку на плече.— Що ти вчинив, сердего, що тебе запроторили до цих казенних апартаментів?

Як і слід було сподіватися, все він трактує дуже весело, навіть моє прохання не вважати мене за зниклого Штіллера.

— Справді,— каже він,— якщо я чимось можу тобі допомогти...

Я знову відчуваю щось моторошне в стосунках між людьми, якусь машинальність, звану знайомством чи навіть приязню, що відразу унеможливорює все живе, вилучає все теперішнє. Нащо в'язневі банкнота? Що я з нею робитиму? Та все діє, наче автомат: угорі закладається прізвище, помилково мені приписане, і внизу

миттю вискакує належна форма стосунків, готова вже, ready for use, кліше людських взаємин, наймиліша (так він сам каже) його серцю.

— Можеш мені повірити,— каже він,— а то чого б я в робочий час сидів отут, на твоєму ліжку.

Протягом цілої години ми граємось у Штурценегера й Штіллера, і просто жах: все йде прекрасно, гладенько. Ще й нині, через сім років від їхньої останньої зустрічі, він, і як жартує, і як говорить поважно, так добре обіграє Штіллера, що я (та й кожен би на моему місці) здебільшого легко можу вгадати, як у тому чи іншому випадку Штіллер поводився, отже, як би він повівся й тепер. Хвилинами складається химерна ситуація: Штурценегер аж тіпається зі сміху, а я не знаю чого. Йому відомий дотеп, від якого його зниклий приятель і тепер не відмовився б, і мені не треба розповідати того дотепу, не треба навіть знати його — пан Штурценегер уже й так тіпається зі сміху. Складається враження, що це не людина, а маріонетка, яку рухають невидимі нитки звичок. Я взагалі перестаю розуміти, хто ж такий цей Штурценегер. Уже під час нашої веселої розмови я сумнішаю і не можу нічого з собою вдіяти. Його порада не падати духом і взагалі вся його приязнь — це просто сума рефлексів, зведених до особи відсутньої, яка мене зовсім не цікавить. Раз я пробую сказати йому це, та дарма. Бо на все інше, що я, так би мовити, передаю на своїй власній хвилі, він просто не має антени або ж не наставляє її, в кожному разі, при йому немає, самі перешкоди, які так нервують його, що він починає гортати мою біблію.

— Скажи,— перебиває він мене,— відколи ти став читати біблію?

Його приятель, як я здогадуюсь, був атеїст, до того ж ще й суворий мораліст; а то чого б Штурценегер так виправдувався, що останніми роками багаті заробляє? Я ж йому не дорікаю. Або знову ж, оскільки я мовчу, каже:

— Ну, так, у комунізмі, звичайно, захована велика ідея, але ж дійсність, голубе, дійсність!

Майже півгодини він повчальним тоном змальовує Радянський Союз так, як про нього написано в газетах, наче я палкий прихильник Радянського Союзу; я немов сиджу перед приймачем і чую голос людини, що

говорить у порожнечу й не бачить іншої людини, яка її випадково слухає. Звідки вона може знати, до кого звертається? Тому й неможливе ніяке заперечення, ніякий вияв згоди чи незгоди. Штурценегер говорить, коли я давно вже мовчу, говорить, коли я встаю, підходжу до заграбованого вікна і втуплюю очі в поживклі каштани. Його зниклий приятель (Штурценегер звертається тільки до нього) був, здається, дуже наївний комуніст, радше романтик-соціаліст; за що комуністи, думаю, були б тільки вдячні йому. Як людина, що не знає Радянського Союзу, я щонайбільше стиснув би плечима, якби довелося вибрати між Штіллером і Кравченком: обидва вони мене не переконують.

— Між іншим, Сибіла чекає дитину, ти знаєш? — каже Штурценегер, щоб змінити тему, і додає: — Недавно я бачив Юліку, вона чудово виглядає!

— Мені теж так здається.

— Хто б сподівався! — сміється він. — Але хіба я не казав цього завше? Вона не вмерла, як ти її покинув, навпаки, ще ніколи не була така здорова, просто квітуча...

Я знову мовчки слухаю.

— Ну, розкажуй! — мовить він. — Я чув, що ти волочився майже по цілому світі. То як ти знову почуваш себе в нас? Ми багато всього набудували. Ти вже бачив щось?

— Авжеж, — відповідаю я, — щось бачив.

— І яка ж твоя думка?

— Я вражений, — кажу я, однак пан Штурценегер, архітектор, хоче докладно знати, що мене вразило. А що він, звісно, чекає від мене хвали, то я перераховую все, що можу з чистим сумлінням похвалити: як вони чисто будують, як надійно, гарно, добротно, поважно, бездоганно, сумлінно, зі смаком, дбайливо, ґрунтовно, солідно і так далі, на віки вічні. Все це Штурценегера влаштовує, але йому бракує мого захоплення, якого я справді не відчуваю. Я знов перераховую затерті епітети: гарно, сумлінно, чисто, дбайливо, приємно. Та все це стосується матеріальної якості, а вона ж бо притаманна швейцарцям. Так, це саме те слово, мене вражає їхня якість! Однак Штурценегер хоче знати, чому я, скрізь бачивши ту якість, все ж таки не захоплююсь. Завжди важко говорити про чужий народ, а надто ще

й у в'язниці! Самі вони, як каже Штурценегер, звать поміркованістю те, що мене дратує; взагалі їм не бракує слів, щоб примиритися з тим, що в них немає й сліду величі. Не знаю, чи то добре, що вони з тим миряться. Відмова від ризику, що стала звичкою, завше означає духовну смерть, лагідну, непомітну, але неминучу смерть, і справді (наскільки я можу спостерегти з своєї камери і на підставі кількох виправ у місто), мені здається, що теперішня швейцарська атмосфера якась мертва, бездушна, як стає бездушною людина, що вже не прагне довершеності. В їхньому потягові до матеріальної досконалості, що виявляється в нинішній архітектурі, та й не тільки в ній, я бачу лише мимовільну заміну: їм треба матеріальної досконалості, бо вони в духовній царині не почуваються чистими, безкомпромисними. Щоб мене не зрозуміли хибно: непокоїть не політичний компроміс, що, власне, й творить демократію, а та обставина, що більшість швейцарців уже взагалі неспроможні страждати від духовного компромісу. Вони шукають ради в тому, що беззастережно тлумлять у собі потребу величі. Та хіба звична, а тому дешева відмова від величного (отже, й від довершеного, цілковитого, радикального) кінець кінцем не веде також до занепаду уяви? Нездатність захоплюватися, повсюдна в цій країні байдужість, що відразу впадає в око,— це певні ознаки, що той занепад настане дуже швидко...

— Обмежимося архітектурою! — каже Штурценегер.

Ми заводимо розмову про квартал, що його вони звать Старим містом. Думку залишити все так, як було за предків, берегти його, як пам'ятку про минуле, я вважаю шляхетною. Та поряд, на певній відстані, треба будувати сучасне місто! Насправді ж, бачу, вони не роблять ні того, ні того, а крутяться між цими двома вирішеннями. Як я пересвідчився, талановиті архітектори-патріоти споруджують банки, біржі, крамниці тощо десь у стилі шістнадцятого, сімнадцятого чи вісімнадцятого сторіч. Хитрі заходи! Щоправда, можна замаскувати залізобетон (як ганебний матеріал) плитами з пісковика, орнаментованими склепіннями й середньовічними еркерами, але, здається, такий піетизм важко поєднати зі зручністю, і те, що в них виходить, мабуть, жаден солдат-негр, як проводить тут відпустку, не вважає за стару Європу. Та й чи самі вони вважають, що

це стара Європа? Думка ж зруйнувати старі будинки й вузькі вулички, де мешкали їхні пращури, і звільнити місце під нові забудови, напевне, здалася б їм божевільною, злочинною: повстала б ціла паперова буря протестів. Насправді ж, вони роблять ще гірше: псують місто своїх предків, не будуючи натомість нового, сучасного, свого. Як так виходить, що таке туподумство, відразу помітне чужинцеві, не лякає тутешніх жителів? Штурценегер не відповідає за спотворення Старого міста, натомість він показує мені знімки своєї нової оселі в Ерліконі, околиці Цюріха, відомий у світі своїми заводами, що виробляють зброю на експорт. То садиба в стилі минулих, навіть давно минулих часів, із претензією на ідилічність, якої насправді немає. Як мені пояснити Штурценегерові, чому мені неприємно, коли я бачу таке? Будова дуже вишукана, дуже чиста, дуже солідна, проте навколо самі лаштунки. Щоб не сказати, що мені на його оселю гидко дивитись, я діловито питаю, чи Швейцарія має такі невичерпні простори, щоб будувати в цьому «стилі» ціле сторіччя. Мені здається, що не має. Що таке традиція? На мій погляд, уміння вирішувати проблеми своєї доби так само відважно, як предки вирішували їх свого часу. Все інше підробка, муміфікація, і якщо вони свою країну вважають за живу, то чому не захищаються, коли муміфікація прикривається патріотичними гаслами?.. Штурценегер сміється:

— Кому ти це кажеш? Я вже цілі роки громи вергаю — правда, неофіційно... До того ж наше Старе місто не єдине царство дурості...

Він змальовує мені кілька інших будов, яких я, будиши в'язнем, не можу побачити. Він дуже бурхливо погоджується зі мною (на жаль, я аж по довгій хвилі помічаю це), та причина його згоди — не однакові зі мною погляди, а зловтіха: Штурценегер кепкує з головного архітектора їхнього містечка, якому, проте — він сам признається, — завдячує солідні замовлення. Чисто по-людському: з чужинцем, що особисто не знає їхнього головного архітектора, він здобувається на таку зухвалу відвертість, що аж самому йому приємно. Я ж, теж чисто по-людському, цікавлюсь не тією чи іншою окремою особою, а тільки загальним духовним станом країни, де мене ув'язнено. Я хочу пізнати натуру того, хто судитиме мене, — цілком природна потреба. Оскільки

ми говоримо про архітектуру, то мене цікавить одне: доки може дійти сміливість швейцарського будівника, доки він може заглядати в майбутнє серед народу, який, здається мені, любить не майбутнє, а минуле. Чи Швейцарія, питаю я Штурценегера, має якусь мету, що сягала б у майбутнє? Зберігати те, що посідаєш чи посідає, конче потрібно, проте цього не досить: щоб жити, треба мати якусь мету в майбутньому. Яка ж велика мета додає сміливості, надихає її, яке ж прийдешне робить її сучасною країною? Швейцарці одноставно прагнуть, щоб до них не прийшли росіяни, але яка в них своя мета, коли не брати на увагу приходу росіян? Якої форми вони хочуть надати своїй батьківщині? Що має постати з минулого? Який вони мають начерк? Чи є в них творчі надії? Їхня остання велика й справді жива доба (так запевняє мій оборонець) — це середина дев'ятнадцятого сторіччя, так звані сорок восьмі роки. Тоді вони мали якусь програму. Прагнули того, чого ніколи ще не мали, й тішилися завтрашнім і позавтрашнім. Тоді Швейцарія мала історичне теперішнє. А нині має? Туга за позавчорашнім, що посіла тут більшість людей, просто гнітюча. Її видно з літератури (наскільки наша в'язнична бібліотека репрезентативна, тобто відповідає смакові офіційних фундаторів): більшість оповідань, і то, мабуть, найкращі, переносить читача в сільську ідилію; селянське життя змальовано, як останню фортецю щирості; більшість поетів уникає метафор, що могли б походити з власного досвіду мешканця міста, і якщо поле орано не кіньми, то хліб уже не має поезії; здається, головний мотив швейцарської літератури — жаль, що дев'ятнадцяте сторіччя чимраз віддаляється. Так само й з офіційною архітектурою: як невдоволено, як нерішуче вони змінюють розміри своїх міст, що дедалі зростають, як опираються тому зростанню, як жалкують, що доводиться їх міняти. Раз Штурценегер каже:

— Це все так, але візьмімо практично: що я маю робити, як архітектор, коли будівничі приписи дозволяють тільки чотири поверхи? Треба бути справедливим!..

На питання, хто складає ті будівничі приписи, він не відповідає, натомість змальовує далі приписові перешкоди, що зовсім унеможливають модерне будівництво в містах. Я дізнаюся багато такого, що його не знав,

як чужинець, але так і не дістаю відповіді, чому ж вони не змінять приписів. Штурценегер каже тільки: «В нас демократія!» Я його не розумію. У чому ж полягають переваги демократичної конституції, як не в тому, що народ завше має право по-демократичному змінювати свої закони, коли треба втриматися в нових умовах? От тільки чи народ хоче її змінювати. Я остерегаюся небезпечної думки, що демократія — щось таке, що не може змінитися, а так само й іншої — що мати таку волю, як предки, означає не зважуватись іти далі за них. Що таке реаліст? Штурценегер без кінця торочить: ідеї — гарна й потрібна річ, але треба бути реалістами. Що це означає? Правда, коли ми говоримо про романтичні триповерхові будівлі їхнього містечка, Штурценегер як фахівець визнає, що стає все важче жити в стилі дев'ятнадцятого сторіччя і найбільше безглуздя — забудовувати невеличкий простір такими спорудами, і я знову допитуюся: які ж їхні ідеї? Історія не спиниться, хоч би як хотіли швейцарці. Як вони думають залишитись самі собою, коли не підуть новим шляхом? Прийдешнє неминуче. Якої ж форми вони хочуть собі надати? Адже бути реалістом не означає не мати ідей.

Його усмішка, його міна веселої покори дратували мене вже задовго до того, як я врешті не витримав і скипів. Поки він розводився про особу їхнього головного архітектора й таке інше, обличчя в нього було поважне, аж бліде, а як тільки зайшла мова про ідеї, стало байдуже-батьоре — так і видно черству, незворушну душу. Он який, виявляється, той пан Штурценегер, архітектор мого прокурора, Штіллерів приятель.

На закінчення він кладе мені руку на плече й сміється:

— Ти, друже, лишився такий самий, як і був.

Я мовчу.

— Аби що заперечувати, аби руйнувати! — додає він. — Знаємо тебе, непоправний нігілісте!

У відповідь я просто зву його гузном (брутальне слово, та хоч скільки я думаю, а не знаходжу кращого визначення таким людям, як пан Штурценегер, — людям веселої покори, що не мають уже іншої мети, крім власної вигоди, що звать нігілістами тих, хто ще чогось прагне). І ти ба — він сміється далі, знову плеще мене

по плечі й сподівається, що невдовзі ми зустрінемося «у давній нашій пивничці, ти ж бо знаєш!». Потім, уже лишившись сам у камері, я ще кілька разів проказую те незамінне слово. Такі типи, як цей Штурценегер (і як мій оборонець), завше псують мені гумор; через те я на них і лютий.

Снилась Юліка — сидить у кав'ярні на якомусь бульварі чи, може, на Єлісейських Полях, з аркушем паперу та авторучкою, в позі школярки, що виконує завдання, і поглядом благає не вірити тому, що вона пише мені, бо пише вона з примусу, її очі просять звільнити її від того примусу...

Сьогодні — клініка.

Сибіла (дружина мого прокурора) — жінка десь років тридцяти п'яти, брюнетка з блакитними, незвичайно ясними і жвавими очима; в своєму материнському щасті вона дуже гарна, поєднання молодості й зрілості в одній особі. Жінки в такому стані немов оточені німбом, що чужого чоловіка радше бентежить. Обличчя в неї смагляве, вуста енергійні, і як вона сміється, видно такі зуби, що їм можна тільки позаздрити. На щастя, немовляти з нею не було, бо, щиро казати, я при немовлятах не знаю, як поводитись. Вона сиділа на балконі в блакитному плетеному фотелі, коли старша сестра провела мене крізь подвійні, оббиті дерматином двері. Халат цитринового кольору (Нью-Йорк, П'ята авеню) був їй дуже до лиця. Вона трохи підвелася, зняла темні окуляри від сонця, а що сестра негайно пішла шукати більшу вазу, ми відразу лишилися самі. Через ті квіти я почувався якимось безглуздом. До того ж вона знову почепила темні окуляри, і я не міг читати в її очах. Її чоловік, мій прокурор, люб'язно позичив мені двадцять франків, і я з'явився перед щасливою матір'ю з букетом косариків, що колихалися на довгих стеблинах і шелестіли в обгортці з цигаркового паперу. Дякувати богу, сестра скоро повернулася з негарною, зате великою вазою. Я насилу склав у ній негнучкі косарики в сякий-такий букет. (Я б волів троянди, та вони надто дорогі, а я й так позичив гроші в свого прокурора).

Був саме час підвечірку, тож сестра, й гадки не маючи, що я прийшов просто з в'язниці, надзвичайно ввічливо спитала, чи мені принести булочки, чи грінки. Нарешті ми знову лишилися самі — цього разу вже наче не було кому перешкоджати.

— Що ти за коники викидаєш, Штіллере! — сказала Сибіла.

Я думав, вона про косарики. Аж виявилось, вона мала на думці мою відмову бути зниклим Штіллером. Вона зняла окуляри, і я побачив її ясні, прегарні, спокійні очі. Хоч вона допіру народила своєму чоловікові дитину, а проте аж у голові паморочилося на думку, що така жінка тебе кохала б. Звісно, я й далі відмовлявся бути Штіллером. Я сидів навпроти неї, заклавши ногу за ногу, спершись руками на ліве коліно, й дивився на старі платани в парку; Сибіла тим часом розглядала мене.

— Ти став дуже мовчазний, — сказала вона. — Як поживає Юліка?

Питала вона трохи забагато.

— Навіщо ти повернувся сюди?

Це було дивне надвечір'я. Ми все пили чай, хоч він давно вихолов, а до булочок та грінок навіть не торкнулися; я мовчав (бо що мав казати?), тому вона почала оповідати про себе. Скінчила аж о шостій — мала невідкладну справу, мусила годувати дитину.

Тепер я вже добре уявляю собі їхнього зниклого Штіллера: він, мабуть, має жіночу вдачу. Вважає себе за безвільного, та в певному розумінні виявляє аж забагато волі, а саме, коли не хоче бути собою. Невиразна особистість, тому й тягнеться до радикалізму. Розум має пересічний, цілком неосвічений; воліє покладатися на раптові думки й занедбує розум; розум-бо гартується на сміливих рішеннях. Часом дорікає собі боягузством, а часом ставить перед собою такі завдання, що їх потім не виконує. Він мораліст, як завше ті люди, що не ладнають самі з собою. Інколи наражає себе на непотрібну небезпеку, навіть на смертельну небезпеку, щоб довести собі, ніби він борець. Має багату уяву. Слабує на класичний комплекс неповноцінності, що випливає з надмірних вимог до самого себе; основне своє

почуття — ніби він у чомусь винний — вважає за свою глибину, може, навіть за релігійність. Він приємна людина, просто чарівна, ніколи не сперечається. Коли не може досягти чогось тим чаром, то ховається назад у свою меланхолію. Намагається бути правдивим. Невситима потреба бути правдивим походить у нього з особливого виду брехливості; людина тоді правдива аж до прагнення виставляти себе напоказ, щоб переступити болюче місце з свідомістю, що ти особливо правдивий, правдивіший за інших. Він не знає, де саме те місце, та чорна яма, і завше відчуває страх, навіть коли того місця немає. Він завше чогось очікує. Любить лишати все так щоб воно висіло, й належить до людей, яким скрізь, хоч де б вони були, здається, що в іншому місці краще. Уникає, принаймні внутрішньо, понять «тут» і «тепер». Не любить літа і взагалі стану незмінності, його стихія — осінь, присмерк, меланхолія, минущість. У жінок легко складається враження, що він їх розуміє. У нього мало друзів серед чоловіків. Серед них він не відчувається чоловіком. Але через свій постійний страх, що він може виявитися неспроможним, Штіллер, властиво, боїться й жінок. Він здобуває більше, аніж годен утримати, а як партнерка відчує межу його можливості, він і поготів утрачає сміливість. Він не готовий, щоб його кохали таким, як він є, тож мимоволі занедбує кожну жінку, що його справді кохає, бо якби повірив у її кохання, то мусив би прийняти самого себе, — а від цього він дуже далекий!

Не встигне людина приїхати до цієї країни, як їй починають псуватися зуби. І не встиг я поскаржитись, що мені болять зуби, як вони відразу налаштувалися вести мене до Штіллерового зубного лікаря, наче тут немає інших! Його прізвище швидко знайшли з неоплаченого рахунку, якого мій оборонець залучив до справи. Відразу ж зателефонували до нього. На щастя (і на превеликий жаль мого оборонця), той лікар недавно помер. Мене поведуть до його наступника — отже, до такого, що ніколи не бачив Штіллера й не може твердити, що впізнав мене.

Майстерня зниклого Штіллера — як оповідає пані Сибіла, дружина мого прокурора, — була простора, ясна й містилася десь на піддашші в Старому місті; за браком меблів, навіть необхідних, де б Сибіла могла покласти свого капелюшка й торбинку, вона здавалася ще більшою, ніж була насправді. Метрів із десять на п'ятнадцять, каже Сибіла. Мабуть, перебільшує, хоч загалом начебто пам'ятає її дуже добре. Підніматися туди треба було старими, вичовганими, рипучими сходами з ялинових сучкуватих дощок, а під самим дахом, об який Сибіла не раз стукалася головою, була ніби кухонька із червоною теракотовою зливальницею, газовою плиткою й шаховкою, повною непаристого посуду. В майстерні стояла канапа — бо Штіллер і мешкав у ній, — а також поличка з книжками, де Сибіла, що походила з буржуазної родини, вперше побачила «Комуністичний Маніфест». Була там ще «Анна Кареніна» Толстого, кілька томів Карла Маркса, про якого вона вже багато чула, Гельдерлін, Хемінгуей і Жід. Сибіла теж подарувала дещо Штіллерові, і бібліотечка стала ще строкатіша. Килима, певне, не було. Натомість Сибіла пам'ятає п'ять вигинів довгої труби від грубки, мабуть, дуже романтичної на вигляд. Але найкраще, що, ступивши один відважний крок (Сибілі як жінці доводилось підтягувати вузьку спідницю), можна було опинитися на даху, на майданчику з іржавим поруччям, вимощеному вкритою мохом жорствою та смолою, що налипала на білі черевички, теж дуже романтичному: на риштаку воркували голуби, навкруги здіймалися дахи з віконцями в піддашшях, димарями, сліпими стінами й кішками, видніли подвір'я, на яких лунко витріпували килими, у вікнах цвіли калачики, метляла білизна, в соборі дзвонили дзвони. У фотель, куплений колись у крамниці старих речей, що її тримала Армія спасіння, на жаль, уже не можна було сісти; крам на ньому зотлів, тож краще було примоститися на сміттяному відрі, що для Сибіли, дружини мого прокурора, певне, теж мало неабияку принаду. В кожному разі, мені здається, що, попри все, їй приємно згадувати Штіллерову майстерню. В самій майстерні стояло ще старомодне крісло-гойдалка; в ньому можна було гойдатися, й тоді

мимоволі створювався безтурботно-пустотливий настрій. Усе те для Сибіли, що приходила туди з камфортабельного помешкання, мало якийсь чар тимчасовості. Гумова рурка на крані завше була присилена мотузкою, фіранка приколена кнопками, за нею стояла стара валіза з важкими завісами, що правила за́ скриню на білизна. Все в тій майстерні, куди не глянь, викликало бентежне почуття, що кожної хвили можна знятися й почати цілком інакше життя, отже, якраз таке почуття, якого тоді Сибіла потребувала.

Перші її відвідини були несподівані.

«Я тільки на хвилю! — сказала вона, й сама не сподіваючись, що залишиться до півночі. — Треба ж мені колись побачити, де ти живеш і працюєш...» Штіллер був неголений, тому трохи зніжковів. Він пригостив її чінзано. І поки голився за фіранкою коло зливальниці, Сибіла роздивлялася, що в нього висить на стінах: африканська маска, відламок кельтського топірця, портрет Йосифа Сталіна (потім він зник), славнозвісний плакат Тулуз-Лотрека й дві вилялі іспанські бандерильї. «Що то таке?» — спитала Сибіла. «Їх там уживають під час бою биків», — пояснив він коротко, голячи бороду. «Ага, ти колись був в Іспанії», — мовила Сибіла байдуже. — Штурценегер розповідав нам про тебе химерну історію... — Вона сіла в крісло-гойдалку й засміялася. — Про твою пригоду з російською гвинтівкою!» Він мовчав, мабуть, образився, й Сибілі стало шкода його. «Штурценегер ідіот, — озвався він нарешті. — Всюди розляпує ту дурну історію». — «А хіба то неправда?» — «В кожному разі, не така, як розповідає Штурценегер», — відповів він невдоволено, тож Сибілі перехотілося розпитувати далі за пригоду з російською гвинтівкою. Щоб змінити тему, вона сказала: «Але ж в Іспанії ти був...» І розсердилася сама на себе: справді можна подумати, наче вона прийшла допитувати Штіллера про Іспанію... Позналились вони на так званому маскованому балу митців заледве три тижні тому; обоє навіть не знали одне одного на ім'я й через те почувалися дуже вільно, поцілувалися, і той поцілунок, коли вони згодом зустрілися насправді, видався їм майже неймовірним, наче потаємний спогад про якийсь сон, що про нього твій партнер нічого не знає. Коли Штурценегер, Штіллерів приятель, зрадив йому

Сибіліне ім'я, зустріч стала неминуча хоча б із цікавості, як же те обличчя, що ти його цілував, виглядає без маски. Вони зустрілися за пляшкою аперитиву. Коли ж виявилось, що без масок їм і поготів є що сказати одне одному, вони пішли разом на прогулянку. Це було десь тиждень тому. Здається, що й та прогулянка скінчилась поцілунками, які тепер, коли Сибіла стояла в його майстерні, здавалися майже неймовірними, десь такими, як спогади про маскований бал, отже, як потаємна згадка про сон, що про нього партнер нічого не знає. Через те обоє були збентежені й розмова не в'язалася. «То це ти тут працюєш?» — спитала Сибіла, сама відчуваючи, що питання її безглузде й непотрібне. Вона ходила поміж скульптурами, з острахом чекаючи, що Штіллер надумає показувати їй свої твори. «Ти знаєш, — мовила вона, — що я нічого не тямлю в мистецтві?» — «Дякувати богу, — сказав він за фіранкою і сам звернув на інше: — Ти налила собі вина? Чінзано на те й є, щоб його пити». Сибіла налила чарку і саме стояла з нею перед якоюсь гіпсовою фігурою, коли Штіллер, уже поголений, вийшов з-за фіранки й сказав: «Це моя дружина». То була голова на довгій, мов колона, шиї, радше ваза, а не жінка, дуже дивна, і Сибіла рада була, що Штіллер не чекав від неї ніякої оцінки. «І твоїй дружині не страшно? — все ж таки спитала вона. — Я б не хотіла, щоб ти мене так відтворив у мистецтві!» На цьому, власне, й скінчилась розмова про його працю, а іншої вони не починали, отже, стояли так, наче більше не мали чого робити, як попивати чінзано, обоє трохи дурніші, ніж були насправді, а все, очевидно, з цілком зрозумілого ляку, що, як тільки торкнуться одне одного, їх знову опанує ніжність, а вони ж навіть не встигли ще як слід познайомитись. «Чого тебе так цікавить та пригода з російською гвинтівкою?» — спитав Штіллер. Сибілу вона цікавила не більше й не менше, як кожна інша подія в його житті, що його вона зовсім не знала. То Штіллер, здається, не міг відірватися від Іспанії, від вилинялих строкатих бандерилій із гострими гачками на кінцях. Щоб не розповідати про російську гвинтівку — мабуть, та згадка була йому неприємна, — він заходився змальовувати бій биків, і то так докладно, що відставив кудись чарку з вином, аби мати вільні руки. Щоправда, не зняв бандерилій, що нав-

хрест висіли на стіні; вони, здається, лякали Сибілу. «Так, так,— казала час від часу Сибіла,— я розумію». Штіллера, видко, бій биків страшенно захоплював, а захоплення йому личило дужче за будь-яку маску. «А тепер,— оповідав Штіллер,— тепер з'являється ма-тадор!..» Сибіла гадала, що бик уже давно мертвий. «Чому аж тепер,— спитала вона,— коли бик уже мертвий?» Вона не стежила за розповіддю, в кожному разі, більше стежила за його обличчям; Штіллерові довелося почати все наново. Чому йому так хотілося, щоб Сибіла уявила собі бій биків? «Дивися,— сказав Штіллер,— я буду бик». Він став посеред майстерні, а Сибілі довелось підвестися з крісла-гойдалки й узяти на себе ролю тореро. Вона сміялася з такого поділу ролей. Сибіла не мала ніякого бажання вбивати бика. Штіллер уважав, що ролі поділено дуже добре: Сибілі не треба було навіть знімати капелюшка, навпаки, тореро гарний одяг ніколи не зайвий. Отже, бик вибігає на арену. Хай собі Сибіла уявить: навколо біліє на сонці пісок, аж очі спить, арена поділена на світло й тінь, на життя й смерть, далі амфітеатром здіймаються лавки, повні людей, строкаті, як квіткова клумба; вони аж гудуть від голосів, та враз стихають, бо Сибіла — тореро — підступає трохи ближче. Власне, бика дражнять червоними плащами кілька тореро, проте Штіллерові досить і самої Сибіли. Бик, чорний як смола, стоїть наче посеред велетенської лійки. Бій розпочинається, ніби гра чи якийсь танок, плащі, що метляються перед биком, короткі й зручні, але не дуже червоні, збляклі на сонці, швидше рожеві. Бик ще не знає, що йому робити, він борониться тільки мимохідь, буцає рогами в порожнечу, то раптом зупиняється, здіймаючи хмару куряви. Досі його ще тільки дражнять, заграють, можна було б усе припинити, і чорний бик, цілий-цілісінський, тягав би собі плуга десь на андалузських ланах. Коли Штіллер почав розповідати про пікадорів, що з'являються на своїх шкапах і списами простромлюють бикові карк, щоб збудити в ньому хіть до бою, Сибілі все те вида-лося жахливим. Вона мимоволі зняла капелюшка; кров, що гарячим струменем бризкає з рани, багряна кров, що блискучою стрічкою стікає по чорній шерсті засапаного бика, дуже її схвилювала. Сибіла заявила, що не могла б дивитися на справжній бій. Проте Штіллер, ко-

лишній учасник війни в Іспанії, оповідав далі: як тепер нападає поранений бик і як стару шкапу, що її розлючений бик узяв на роги, тягнуть ареною з розпореним животом, з якого клубками вивалюються кишкі. Сибіла аж опустила на канапу. «Годі!» — попрохала вона, затуливши обличчя руками. Та саме тепер, вважав Штіллер, починалася незрівнянно гарна, елегантна сцена з тими строкатими бандерильями, що про них Сибіла питалася. А що вона й далі сиділа на канапі, то Штіллерові довелось поміняти ролі: полишити бика Сибіліній уяві, щоб самому продемонструвати бандерильї. Як уже сказано, Штіллер не знімав їх зі стіни, вони, видно, лякали його, наче він сам зазнав бикових мук. Отже, він обходився без них: звів руки вгору, якомога граційніше виструнчився, став навшпиньки, щоб бути вищим, увібрав живота, щоб бик не зачепив його гострими рогами й не проколов, а тоді — хай Сибіла пильно дивиться! — гарним, витонченим рухом блискавично ввігнав бандерильї не куди попало, а саме бикові в карк. Сибілі важко було зрозуміти його захват. А він усе твердив: «Це щось та важить!» І не дав їй спокою, аж поки вона бодай кивнула головою: мовляв, правда, грація під час смертельної небезпеки щось таки важить. «А бик? — співчутливо спитала вона. — Як бик?» Він, напевне, вже збагнув, що йдеться про життя і смерть, що він не буде вже орати андалузських ланів; стікаючи кров'ю, з шістьма такими бандерильями, що гачками вп'ялися йому в тіло, бик, уже трохи стомлений, стоїть і борониться від свого болю, струшує з себе ті строкаті палички, але надаремне. Штіллер показує їй гачки на кінцях бандерильї. «І це, по-твому, гарне видовисько?» — спитала вона. Штіллер не сказав, що воно «гарне», але, здається, щось його в ньому чарувало, болісно чарувало, майже зачіпало особисто. На противагу Сибілі, він не ставав ні на чий бік, але глибоко перечував бикову муку, раз навіть схопився за потилицю, наче й у нього стриміли там строкаті бандерильї. «І ось, — діловито провадив він далі, — починається останне коло». Сибіла сиділа на канапі, не годна навіть запалити цигарку, що її вже давно встромила між губи. «Дякую, — мовила вона, показуючи на свою срібну запальничку, — я маю чим прикурити». Отже, останне коло! Штіллер оздобив його наліпкою: грація проти брутальної сили,

світло проти темряви, дүх проти природи. Дүх з'являється в постаті сріблясто-білого матадора, що тримає блискучу шпагу під червоним плащем не на те, щоб убити, а щоб перемогти, щоб виконати найскладніші, смертельно небезпечні фігури одну по одній, не відступаючи ні на крок. Важить тільки елегантність, боягузтво гірше за смерть, ідеться про перемогу духа над тваринним життям, і аж тоді, коли він виконає всі небезпечні фігури, за всіма приписами свого мистецтва, аж тоді йому дозволено скористатися шпагою. Арена затамовує віддих, виснажений, проте, лютий бик ще разупізнає червоного плаща, розганяється, а сріблясто-білий матадор спиняється на місці, і ось уже шпага застромлена, натовп шаленіє, бик стоїть, розставивши ноги, очікує, тоді вклякає наперед або падає на бік, очі йому закочуються, ноги випростуються — і тепер то вже тільки нерухома купа, чорна купа м'яса; на сцену летять капелюхи, квіти, жіночі рукавички, сигари, обплетені пляшки з вином, помаранчі... Нарешті Сибіла прикурила цигарку, й розмова знову звернула на інше...

До поцілунків не дійшло.

«Твоя дружина танцюристка?» — спитала вже згодом Сибіла, однак не дуже багато дізналася про жінку, що її Штіллер перевтілював у вазу, — атож, Штіллер поведився так, наче справді йшлося про гарну, дивовижну, але бездушну вазу, що з нею Штіллер був одружений, про якусь річ, що існувала тільки тоді, як він про неї думав, а тепер Штіллер не мав ніякого бажання про неї думати. Та хіба вона сама більше оповіла йому про свого Рольфа? В кожному разі, одного таки не сказала: що Рольф, її чоловік, того вечора був у Лондоні і додому мав повернутися аж завтра. Навіщо було збивати Штіллера з пантелику. Досить, що її саму пантеличила та «воля»... «Штурценегер показував тобі план нашого будинку?» — спитала вона, і на тобі — раптом почалася поважна розмова, бо Штіллер виявився завзятим прихильником модерної архітектури і дещо й знав про неї, принаймні досить, щоб уперше зацікавити Сибілу її власною будовою, навіть запалити її, зачарувати майбутнім помешканням. То була (каже вона) така гарна, розумна, ділова розмова, що Штіллер цілком природно сказав: «Ти ж лишишся на вечерю?» Звісно, Сибіла і в голові не поклала, що лишишся на вечерю, щонай-

більше припускала, що вони разом десь перекусять у місті. «Помогти тобі щось?» — спитала вона трохи збентежено, коли Штілдер налив у каструльку води і, розмовляючи далі про архітектуру, поставив її на старомодну газову плитку. «Ти любиш риж?» — спитав він мимохідь, запалюючи газ. Сибіла вирішила, що піде найпізніше о дев'ятій чи десятій годині, але це вже щонайпізніше. «Риж? — нарешті відповіла вона. — Ще б пак!» Щоправда, приправу до рижу по-іспанському — а бій биків можна було закінчити тільки стравою по-іспанському — Штіллерові ще треба було купити; він поспішав, щоб устигнути, доки зачинять крамниці. Зазиривши похапцем до гаманця, який, певне, був не завше повний, Штіллер вийшов, залишивши свою гостю саму в майстерні... Протягом тієї півгодини Сибіла почувала себе якось дуже дивно. Чого вона хоче, а чого не хоче? Тепер вона могла поміркувати. Вона стояла біля великого вікна, що з нього було видно собор, курила й намагалася пригадати, де ж вона поставила свою, тобто Рольфову машину, і все не могла, стільки інших думок снувалося їй у голові. Смішно! Вечеря в майстерні — що ж тут такого? Сибіла тоді мала двадцять вісім років. Вона двічі в житті кохала, не більше й не менше, і обидва рази вривалася в чуже життя. Перший її коханий, учитель, якому вона завдячувала свою матуру, розлучився з дружиною, а за другого вона вийшла заміж. До легкого флірту вона не мала хисту. Чи цього можна навчитися? Штіллер у масці безтурботного п'єро, що з ним три тижні тому познайомилася Сибіла; до того ж митець, отже, людина без твердих моральних засад, очевидно, досвідчений джигун, одначе такий вихований, що потім не називає прізвищ, чи не найкраще підходив, щоб нагнати Рольфові, її самовпевненому чоловікові, трохи страху, якого той давно вже потребував. Проте Штіллер, здається, не схожий був на джигуна. Що ближче вона його пізнавала, то він ставав несміливіший, приємніший, а тут, у майстерні, в нього, власне, нічого вже не лишилося від безтурботного п'єро. Штіллер був дотепний, але в душі тяжко пригнічений чоловік, що теж мав на шиї невидимі бандерильї й стівав кров'ю. І був одружений. Чому він не жив разом із своєю балериною? Важко було щось зрозуміти. Чи то було невдале подружжя, чи вельми щасливе? В кожному

разі, не звичайне. Що б сталося, якби Сибіла й справді покохала його? А небезпека така була. Потім Сибіла сказала сама до себе: «Дурниці!» — і трохи прикрутила газ, риж уже закипів. Які чоловіки-бувають різні! Сибілі ще не траплявся чоловік, що готував би для неї їжу і купував харчі, навіть не спитавшись, що купити і як готувати. Задзвонив телефон. Звісно, вона не взяла трубки. Дзвінок страшенно злякав її. Може, дружина дзвонила? Сибіла не мала підстави ніяковіти перед його дружиною. Смішно, але їй навіть хотілося, щоб та раптом прийшла до майстерні. Чи, може, то коханка дзвонила так різко, так настійливо? Лопатки на столі, повні попільнички, що їх Сибілі аж кортіло спорожнити, скрізь якесь невідоме знаряддя, не дуже чисті кухонні ганчірки, порозкидувані газети, краватка, що висіла на клямці,— все те здавалося якимось дуже чоловічим, а бібліотечка навіть хлоп'ячою порівняно з Рольфовими академічними полицями. І Йосиф Сталін був не такий страшний, як перше, проте чужий тип, не на її смак. Сибіла тишилась усім, що її вражало. А ще більше, ніж Йосиф Сталін (здається мені), вражали її Штіллерові скульптури. Чи він правдивий митець? Сибіла призналася собі, що на виставці поминула б такі скульптури. Вона змусила себе тут не поминати їх, а якось оцінити, щоб уберегти себе від кохання. Їй не важко було оцінити їх: Пікассо вона теж не любила, тоді ще не любила, а ті речі були такі схожі на нього. Сибіла не пригадувала, чи коли-небудь надibuвала його прізвище в «Ное цюрхер цайтунг». А якби він був не правдивий митець, то чи вберегло б це її від кохання? Сибілі дуже кортіло висунути котрусь шухляду; звісно, вона її не висунула. Натомість заходилась гортати його ескізна, вражена, що як видно з малюнків, закохалася в правдивого митця. Чого він так довго бариться? Наче з ним нічого не повинно б статися. В одній шухляді, майже висуненій, лежав усілякий мотлох, що з нього годі було скласти якесь уявлення про внутрішнє Штіллерове життя, зворушливий, майже хлоп'ячий: мушлі, закурена люлька, електричні запобіжники, дріт, шпичка чистити люльку — таке любив і її маленький Ганес. А ще різні монети, квитанції, попередження, засушена морська зірка, в'язка ключів — чисто як у Синьої бороди! — електрична лампочка, військова

книжка, латки до велосипедних шин, насонні порошки, свічки, патрон від карабіна і, нарешті, стара, але гарно збережена табличка з написом: Штіллер-Чуді... Коли Штіллер зайшов із цілим оберемком паперових пакунків, Сибіла саме стояла перед знімком Акрополя на тлі чудових буряних хмар. «Ти в Греції також був?» — спитала вона. «Ще ні! — бадьоро відповів він. — Але можемо поїхати, кордон знову відкрито!» Він купив баночку крабів, червоного перцю, замість кролика якогось дробу, помідорів, горошку, сардин замість анчоусів і заходився готувати вечерю. Сибілі дозволено тільки накрити стіл, сполоскати чарки й підігріти тарілки; навіть салат він приготував сам; Сибіла мала тільки куштувати, захоплюватися та ще вимити дерев'яну миску. Як телефон задзвонив удруге, він не зняв трубки, але на хвилю його бадьорість немов пригасла. Коли духмяний риж по-валенсійському був уже на столі, Штіллер вимив руки, витер їх по-чоловічому спокійно, наче не було ніякої причини хвилюватися. Вони вперше сіли разом вечеряти. «Смакує тобі?» — спитав він, і Сибіла підвелася, витерла вуста й нагородила заслуженим поцілунком його кухарську майстерність. (Рольф не зумів би навіть приготувати яечню!). Вони цокнулися. «Ну, за наше здоров'я!» — трохи збентежено сказав Штіллер. Потім вони поважно говорили про велику різницю між консервованими й свіжими крабами...

І т. д.

Коли на поближньому соборі вибило десятю годину, і то так голосно, що Сибіла мусила почути, вона, попри всі свої наміри, просто не могла встати й піти. «Не забувай, — саме казав Штіллер, — що я тоді був страшенно молодий. Якогось дня ти прокидаєшся й читаєш у газеті, чого світ чекає від тебе. Світ! Певне, що той, хто таке написав, був просто симпатичний сноб. Але ж раптом на тебе покладають великі надії! І вже з'являються якісь випадкові знайомі потиснути тобі руку, запобігливі й перелякані, наче перед ними стоїть молодий Давид. Смішно, але тебе вже посідає манія величності, аж нарешті, дякувати богу, спалахує в Іспанії громадянська війна!» Сибіла розуміла його. «Ірун, — оповідав він далі, — перший вилив на мене відро холодної води. Ніколи не забуду того маленького комісара. Він на мене не покладав ніяких надій. Навіть не сказав

нічого, тільки глянув на мене, як на невигащаний квіток. Моє уявлення про марксизм було чистою лірикою, однак я перейшов уже солдатську муштру, вмів кидати гранати й знав кулемет. Та ще за мене поручився один приятель, чех...— Штіллер оповідав дуже повільно, налив собі к'янти й тримав повну чарку в руці.— Сарагоса,— провадив він далі,— була моя друга поразка. Я зголосився добровільно. Ми були відрізані, і хтось мав спробувати пробитися крізь ворожий вогонь. Я зголосився перший. Та мене просто не взяли! От я й лишився — доброволець, що його не взято... Можеш собі уявити, що я тоді почував?» — «Чому тебе не взяли?» — «Комизилися, аж поки зголосився інший, мій приятель, чех, він був із тих, що не шукали смерті, правдивий борець... Авжеж, властиво, я тоді шукав тільки своєї смерті! Може, несвідомо, проте в мене це було на лобі написане. Коли налітали бомбардувальники, я не ховався до льохів і вважав себе за відважного. Тому й дійшло до такого, як тоді на Тахо, ти ж знаєш...» Сибіла, звісно, сподівалася, що почує, як там усе було насправді, але дарма. Штіллер кружляв навколо, плутався в додатках і доповненнях, потім спинився на топографії Толедо, а то знову вдався до політичних оцінок. «Одне слово,— сказав він,— ми, бандити, як ваші газети тоді нас прозивали, залягли в тому пустельному видолінку. Бунтівники й бандити! Дуже легко забуваєш, як усе було насправді, що тоді співала наша люба Швейцарія, наша буржуазна преса. Як вона звеличувала героїчних фашистів!» — «Справді? — байдуже спитала Сибіла.— Я не пам'ятаю, бо тоді ще лиш ходила до школи». — Можеш мені повірити,— всміхнувся Штіллер,— я тоді в Іспанії пізнав вашу Швейцарію. Та годі про це! Врешті так завше буде: вони допомагають фашизмові, як і кожна буржуазія, відверто чи тайкома. Нині їх обурює Бухенвальд, Освенцім і таке інше; побачимо тільки, чи довго так буде. Нині вони вмивають руки в швейцарській невинності, плюють на німців і торочать, що завше знали, до чого воно йдеться. Так, уже за часів громадянської війни в Іспанії, коли ми були бандити разом з Касальсом, Пікассо та кількома іншими, що їх вони тепер прославляють, уже тоді Швейцарія виступала проти фашизму! Почекаймо лишень...» — засміявся Штіллер і підвівся, щоб спорожнити повну

попільничку. Сибіла була вражена його тоном. «Може, ще вип'єш кави?» — спитав він. «Дивно,— сказала Сибіла,— який ти стаєш лютий, коли говориш про Швейцарію!» Вона теж підвелася, щоб бути ближче до нього,— їй здалося, що Штіллерові заманулось варити каву, аби тільки віддалитися від неї. «Почекаймо лишень,— сказав він і налив у каструлю води,— поки Німеччина, наша спритна сусідка, знову почне великі гешефти! І якщо вона ще раз захоче погратися в фашизм, Швейцарія її не підведе, неодмінно допоможе. Повір мені! Видима річ: коли якась країна озброюється, то спочатку сусідам дуже вигідно мати з нею справу. Отоді вже тримай язика на припоні! І вір, що пишуть наші газети; вони вже навчать тебе, хто бандити! Точнісінько, як тоді! Аж поки наша ласкава сусідка відмовиться жертви наш сир і носити наші годинники, бо відтоді час їм показуватимуть власні годинники. О, тоді зчиниться галас, аякже — кінець свободі, кінець гешефтам, тоді ми знову раптом станемо вічною когортою гуманізму, як завше, носіями миру, апостолами справедливості. Як гидко. Ти вже пробач, але все це правда». Охоплений гнівом, він зовсім забув запалити газ. Сибіла помітила, але не стала перебивати його, бо не хотіла кави. «Ми просто банда негідників»,— сказав він і лаявся ще з півгодини. Сибіла, здається, тишилась, як і всім, що в Штіллерові її дивувало і вражало. «Одне слово,— по хвилі знову озвався Штіллер,— розташувалися ми в скелястому видолінку, і я мав стерегти полонених. Чогось більшого мені, либонь, не довіряли. Десь перед нами точилися бої за славнозвісний Алькансар, а я нидів у тому палючому видолінку й стеріг жменьку полонених. На щастя, тоді в мене була Аня...» Штіллер знову налив собі к'янти. «Яка Аня?» — спитала Сибіла, і цього разу теж не дійшло до порона на річці Тахо — тепер уже розмова збилась на те, що безпосередньо її цікавило. «Мое перше кохання,— пояснив Штіллер.— Наша лікарка, полька. Власне, студентка медицини, але була в нас за лікарку...» Він випив, тримаючи в правій руці чарку, а в лівій цигарку, що давно вже погасла. З його розповіді видно було, що та полька, може, й не дуже вродлива особа, страшенно йому імпонувала: ясний розум, гаряча натура, трохи з домішком татарської крові, природжений борець, до того ж людина з почут-

тям гумору, що, як заявив Штіллер серед революціонерів трапляється дуже рідко, походженням з освіченої родини, перша комуністка в ній, самаритянка, що її саму, здається, й кулі не брали, а ще надзвичайно здібна до мов, перекладачка для іспанців, росіян, французів, англійців, італійців і німців — усіма тими мовами вона говорила з однаковим акцентом, але з погляду граматики бездоганно й мала великий запас слів. Крім того, вміла чудово танцювати. «...Отака була Аня, — закінчив Штіллер. — Мене вона звала просто своїм німецьким мрійником». Він скривився — мабуть, то була для нього гірка пігулка, яку ще й нині, після десяти років, він не міг стравити. «Вона кохала тебе?» — спитала Сибіла. «Не тільки мене, — відповів Штіллер і раптом захопився: — А що з твоєю кавою?» — «Ти забув про неї! — засміялась вона. — Так лютував на нашу Швейцарію!» Штіллер почав перепрошувати її. «Та годі тобі, — сказала вона, — я зовсім не хочу кави!» — «Вина ти теж не п'єш, — мовив Штіллер. — Чого ж би ти хотіла?» — «Почути про твою пригоду з російською гвинтівкою!» — відповіла вона. Штіллер, що вже підвівся був іти до кави, здвигнув плечима: «Що там розповідати. Звісно, гвинтівка була бездоганна. Я мав лише натиснути на гачок... — Далі знову, вже востаннє, пішов докладний, проте зайвий опис стратегічної ситуації, якої Сибіла однаково не розуміла. — Авжеж, тільки натиснути на гачок, — закінчив він. — А решту все тобі розповідав уже Штурценегер». Тим часом настала одинадцята година, дзигарі, що до них Сибіла майже звикла, знову почали бити. Вона не могла збагнути, чому Штіллера так гнітить пригода з пороном, відчула тільки, що та година (каже вона) була для нього наче сповіддю, якої, щиро казати, прагнула не Сибіла, а сам Штіллер. «Не розумію, — мовила нарешті вона, але Штіллер відразу перебив її: «Чому я не стріляв?» Сибіла мала на думці зовсім не те. Він засміявся: «Тому, що на мене не можна покладатися. Дуже просто! Я не чоловік». — «Чому не чоловік? Що не стріляв тоді?» — «То була зрада, — рішуче і якимось нетерпляче сказав Штіллер. — Тут нема про що й говорити. Мені дали доручення стерегти порон, цілком зрозуміле доручення, я навіть домагався його. Що ще треба! Йшлося не про мене, а про тисячі інших, про саму справу. Я мав стріляти. Бо чого ж я

сидів в Іспанії? То була зрада,— ще раз сказав він.— Власне, вони повинні були поставити мене до стіни». — «Я погано розуміюсь на цьому,— призналася Сибіла.— А що я сказала. Аня, твоя полька?» Штіллер не зразу відповів, а спершу розказав, як він брехнею, що гвинтівка не вистрелила, виправдався перед комісаром. «Що сказала Аня? — він здвигнув плечима, усміхнувся й так завзято став м'яти цигарку, що витрусив з неї майже весь тютюн.— Нічого не сказала. Доглядала мене, поки я одужав і міг вернутися додому. Вона зневажала мене». — «Ти казав, що вона тебе кохала?» — «То була зрада,— стояв на своєму Штіллер.— Кохання не могло нічого змінити. Я виявився неспроможний». Сибіла перечекала, поки він виговорився, проказуючи те саме іншими словами. Нарешті він замовк, налив собі вина й випив. «Ти ще ні з ким не говорив про це? — спитала вона.— Навіть зі своєю дружиною?» Штіллер похитав головою. «Чому? — не вгавала вона.— Тобі соромно перед нею?» Він відповів ухильно: «Мабуть, жінка не годна збагнути, що це означає. Я боягуз». Літрова пляшка к'янті була вже майже порожня: Штіллер не скидався на п'яного, очевидно, звик пити. Може, теж через ту пригоду над річкою Тахо? Звісно, тепер Сибілі не можна було просто обняти його; Штіллер видався б собі незбагненим, як усі чоловіки, коли їхнім поважним учинкам протиставиш свої поважні вчинки. Штіллер, здається, вже відчув, що Сибіла зважилась думати інакше, й сказав понурим тоном, що не допускав ніяких заперечень: «Я виявився неспроможний». — «А ти сподівався,— засміялася Сибіла,— що ніколи не будеш неспроможний? — Йй довелось пояснити свої слова: — Ти соромишся себе такого, як ти є. Хто вимагає, щоб ти був борець, вояк, щоб міг стріляти? Тобі здається, що там, у Іспанії, ти не витримав випробування. Хто ж тобі заперечує? Та, може, ти випробовував не себе, а того, ким ти ніколи не був...» Штіллера її слова не переконали. «Казав же я, що жінка, очевидно, не може цього зрозуміти». А Сибіла подумала: «Мабуть, я більше розумію, аніж ти б хотів». «Чого ви, чоловіки,— засміялась, вона,— завше хочете бути такі величні! Не ображайся, але...» Вона мимоволі взяла його за руки, та Штіллер начебто не так її зрозумів: у кожному разі, Сибілі здалося, що він позирнув на неї з прихованою

зневагою, хоч і без антипатії; просто не взяв її поважно. Потрактував, як закохану жінку, що тільки чекає на пестоші. Вона йому заважала, так, заважала. Він погладив її по косах. Аякже — незбагнений чоловік, сповнений трагізму! Сибіла ніби заклякла від тої його ласкавої поблажливості, не могла й слова сказати. Штіллерові подобалось, каже вона, ятрити свою рану, він не хотів відмовитися від такої втіхи. Стояв на своєму — й годі. Не хотів, щоб його кохали. Боявся кохання. «Тепер ти знаєш,— докінчив він і зібрав чарки,— чому я не стріляв. Навіщо той анекдот про гуманізм? Я просто не чоловік. Мені ще роками снилося, ніби я хочу вистрілити, але не можу. Мабуть, тобі не треба пояснювати, що це означає: це типовий сон імпотента». Останні слова він сказав уже з кухоньки за переділкою, і вони боляче вразили Сибілу. Вона підвелася, жалкуючи, що прийшла до його майстерні. Йй було і сумно — хоч вона не показувала того,— і шкода Штіллера. Чому він не хоче, щоб його кохали, кохали по-справжньому? Йй лишалося тільки грати ролю, яку йй накинув Штіллер, базікати, як наївна, весела дурепа. Штіллерові треба було вийти.

Вона рада була б довіку вже його не бачити.

Коли він повернувся зі сходової клітки під неминучий акомпанемент спущеної води, Сибіла вже зачесалася й малювала губи. Навіть капелюшок одягла. Штіллер отетерів. «Ти йдеш?» — спитав він. «Уже майже північ», — сказала вона й узяла торбинку. Штіллер не затримував її. «Ти дурень!» — раптом сказала вона. «Чому?» — спитав він від зливальниці, де мив руки. «Просто дурень, та й годі,— засміялася Сибіла.— А чому, я не знаю». Штіллер непевно позирнув на неї, витираючи руки. Вони обоє не знали, що говорити. Штіллер довго витирав руки. «Ходи,— сказала Сибіла,— поїдемо кудись». — «Куди?» — «Куди-небудь. Я маю внизу машину, тільки, здається, не замкнула її. Думаю, ніхто не завважив». Штіллер засміявся, ніби вона була наївна дівчина. З його обличчя не можна було прочитати, що він надумав; у кожному разі, він відчинив на кухні віконце, щоб випустити дим з майстерні, мовчки взяв свого брунатного плаща, плеснув по кишенях, як завше, коли перевіряють, чи є там ключі, тоді ще раз позирнув

на Сибілу, теж не знаючи, що вона надумала, й вимкнув світло...

Наступний день був не легкий для Сибіли, чи, радше, по-химерному легкий. Якийсь сільський заїзд уночі, де на стінах висіли не бандерильї, а, мабуть, вишиті хрестиком вислови з біблії чи сентенції на зразок: «Чого сам не любиш, іншому не чини!», «Чесному всюди честь!» абощо, одне слово, сільський заїзд уночі, де, либонь, пахло сушеними грушами і під віконцем удосвіта співав півень, а з другого боку — її затишний дім з малим Ганесом, що був хворий на горло, проте вже одужував, два чудові світи; її тільки бентежило, що можна було перейти з одного світу до другого без ніякого мосту. Десь опівдні вона зателефонувала, щоб переконатися, що Штіллер справді існує. А тоді, як можна собі уявити, вийшла надвір, на город!.. Була весна, стільки роботи — копати, садити, підрівнювати, гребти, а земля сохла, наче влітку. Сибіла витягла розбризкувача й примостила його на моріжку, щоб зволожував наброшені кущі. Сусідка сказала, що таке поливання шкодить тендітним брунькам, отож Сибіла перетягла розбризкувача в інше місце, де він нічому не міг зашкодити, а поливати город конче треба, і хай собі шановна сусідка, що все знає найкраще, навіть прогноз погоди, хоч гопки стає, їй байдуже. І взагалі, чого б ото я скрізь пхала свого носа! Ганес пам'ятав її вчорашню обіцянку купити йому бамбука та блакитної бібули й зробити змія; їй було прикро, що вона забула. Вона пообіцяла завтра поїхати до міста та ще й на додаток піти з ним до цирку, як тільки цирк приїде, а сьогодні взяти його з собою на аеродром зустрічати татка. Взагалі Сибіла відчувала потребу ущасливити усіх людей, і Каролу, служницю-італійку, також — хай собі гуляє сьогодні, атож, господарі повечеряють у місті. Який же чудовий день! Сусідка теж тішилась годиною. Жовті форситії аж світилися, магнолія й собі починала цвісти, а розбризкувач навіть вичарував невеличку приватну веселку. А потім, після чотиригодинної завзятої роботи на городі, Сибіла знову скупалася під душем і перебралася. На аеродром вони приїхали зарано. Горло в Ганеса вже не боліло, і він дістав морозиво, але курточку вона

йому нізачо не дозволила скидати, аби хвороба не вернулася знову. А скільки там виявилось літаків! Можна було полетіти до Афін, до Парижа, навіть до Нью-Йорка. Сибіла не сумнівалася, що Рольф відразу впізнає все з її обличчя. Крім того, він був найближчий, єдиний чоловік, що йому вона могла признатися й хотіла признатися. Літак спізнювався на сорок хвилин, Сибіла мала досить часу, щоб подумки сказати йому все, що потім насправді ніколи не було сказане. Бо ту мить, як гучномовець лунко оголосив, що прибув літак з Лондона, і як із нерухомої машини вийшов гурт чужих людей разом із стюардесою, що вела їх до митниці, наче нічого й не сталося, і як Сибіла, тримаючи за руку малого Ганеса, побачила з тераси Рольфа, що роздивлявся навколо, а тоді, помітивши свою родину, став махати газетою,— ту мить у Сибіли все наче завмерло, і вона навіть не помахала йому у відповідь. Вона сама не знає, але Рольф потім запевняв, що не помахала, навіть не кивнула головою. Її раптом посіло почуття: що йому до того! А як митні формальності затягнулися, її почало ще й трохи дратувати, що такі зустрічі після кожної подорожі Рольф вважає за цілком звичайну річ. Саме тепер Сибілі потрібне було те роздратування, щоб захиститися ним. Помажав газетою, аякже! Але ні сліду радісного подиву — просто вважає за своє право, що на аеродромі на нього чекає дружина. Це так розлютило Сибілу, що, коли він вийшов із митниці й поцілував її, вона наставила йому не вуста, а щоки... «Що нового?» — як завше, спитав він. Коли вони йшли до машини, Сибіла відчувала, що в неї підгинаються коліна. Під час вечері в місті, щоб розповісти йому якусь новину, Сибіла завела мову про Штурценегера, їхнього архітектора, про те, як йому неймовірно пощастило, про якесь замовлення в Канаді чи де там. Потім, Штурценегер радив їм конче подивитися якийсь фільм, а сьогодні він іде востаннє. Звичайно після своїх подорожей Рольф бував дуже веселий і бадьорий, наче повертався просто від життєдайного джерела, а тепер, бачивши, що вона ще бадьоріша за нього, відразу почав удавати стомленого, поскаржився на сильний вітер над каналом і захотів додому, поведився так, наче вернувся не з Лондона, а з фронту, як герой, що за ним треба упадати. Сибіла, хоч і не давала того взнаки, була трохи

вражена, завваживши, що дивиться на Рольфа не так, як завше,— не байдуже, але без страху, що він приховує щось від неї, без облудної думки, що вона б не могла жити без нього, а проте не без ласкавої щирої ніжності, змішаної зі співчуттям, отже, з певною поблажливістю, якої вона зовсім не хотіла, а все ж раптом вудчула її швидше, ніж Рольф, відчула з того, як змінився її голос. Аби показати, що вона не конче має поділяти його втому, Сибіла вголос міркувала, чи не піти б їй на той фільм самій. Рольф не заперечував. Вона не пішла — не через те, що її мучило сумління, навіть тепер, віч-на-віч з чоловіком, вона ні в чому собі не докоряла,— але з чисто материнського почуття. Потім у машині, що її вела Сибіла, не Рольф поклав їй руку на плече, а вона йому, хоч, як уже сказано, Сибіла сиділа за кермом. Він сказав: «Ти маєш чудовий вигляд». Вона відповіла: «Я й почуваю себе чудово». І з полегкістю подумала, що тепер уже Рольф знає все. Та проте час від часу позирала на нього, не ймучи віри, що чоловіки можуть бути такі нездогадливі. Доходило майже до смішного. Мабуть, то була тяжка (для Сибіли) хвилина, коли Рольф, батько її дитини, поставив у передпокої свої речі й повісив плаща, щоб переночувати тут, під одним дахом з нею. Жах, та й годі! Сибіла мало не вибухнула плачем, але й цього він не помітив, а став розповідати про раптове зубожіння Британської імперії. Сибіла вже вклала Ганеса спати, помолилася з ним. І тепер не мала ніякої поважної причини втекти від раптового зубожіння Британської імперії. Вона не мала що сказати йому на відповідь, просто не мала, хоч би й хотіла. Але ж як перебути цей вечір, як, коли з Рольфовою нездогадливістю, що її Сибіла просто не могла збагнути, змовчати все було так легко, а одначе неможливо? Рольф стояв у кухні перед холодильником, дістаючи пиво, й питав Сибілу, що була десь у другому кінці помешкання, чи не їздила вона за його відсутність на будову. Сибіла поклатала собі вийти з дому, нечутно відчинити двері, поки Рольф пив на кухні пиво та балакав про будову, й кудись податися, не до Штіллера, а куди-небудь. Рольф, певне, почув, як брязнула клямка, вийшов з кухні й побачив її в пальті, з ключами в руці, зблідлу чи зашарілу, але якимось дивно спокійну. «Собаку треба вивести!» — пояснила вона, і Рольф поста-

вив своє пиво, щоб повести надвір собаку, слухняніше, ніж завше. Чи справді він ні про що не здогадувався? Чи тільки вдавав? Чи йому байдуже було? Чи, може, він був дурний, безпросвітно дурний або ж такий самовпевнений, що гадав, ніби проти нього не годен устояти жаден чоловік, чи як іще пояснити його поведінку? Сибіла сиділа в пальті. До того ж їй здавалося, що Рольф має навіть слухність, що її вчинок нічого не важить, нічого в нього не відняв. Але знати він повинен! Дальша мовчанка, хоча б вона тривала годину, чверть години, отруїла б усе, що в неї було з Рольфом. Вона заплакала. Може, все ж таки жалкувала? Їй стало соромно перед Штіллером, що був тепер так далеко, вона боялася щораз ближчої хвилини, коли Рольф повернеться з собакою і коли вона признається йому, боялася, що применшить учорашню ніч до зради, зради Штіллера й самої себе. Вона вже бачила: Рольф обняв би її, зрозумів би, був би поблажливий, все забув би, не взяв би до серця її невеличкого безглузлого інтермеццо, а вона, зрадниця, зненавиділа б його за свою власну зраду. Чи ж не чесніше просто все примовчати? Їй раптом здалося, що все, з чого складається домівка, перешкоджає їй бути щирою. Чому тут нема Штіллера! Рольф здався їй такий дужий, такий незвичайно дужий не тому, що на його боці стояло «право», а просто тому, що він був присутній. Штіллера наче привалили сотні речей— це піаніно, ці меблі, килими, книги, холодильник, різний мотлох, що наче виступав за Рольфа мовчки, вперто, неухильно. Їй здалося, що домівка — це фортеця, вишукана підлість. Коли Сибіла намірилась потелефонувати до Штіллера, щоб почути його голос, до неї долинув гавкіт, і вона поклала трубку. Нарешті вона скинула пальто, знемагаючи з утоми, готова по-жіночому капітулювати, просто полишити, котрий із двох чоловіків переможе один одного, а тим самим здобуде перемогу й над нею. Коли Рольф зайшов, вона була заглиблена в хатні справи. Рольфові здалося, і начебто слушно, що їй навряд чи треба було саме тепер перевіряти місячні рахунки від молочара й різника, він вважав, що це нечесність супроти чоловіка, який допіру повернувся з Лондона, і насупився. Скидалося, що вечір мине в буденному подружньому настрої, отже, мине кепсько. Власне, Рольф сам був винен, що на цьому не скінчи-

лося. Він пошпурив шклянку до зливальниці. «Що сталося?» — запитала Сибіла. З її тону він виснував, що його люба Сибіла, людина несьогосвітня, знову його підозрює, і теж стратив терпець. Рольф вважав її підозру такою дріб'язковою, міщанською, що ще раз (але виразно натякаючи, що востаннє) виголосив свою «лекцію» й не дав себе перебити, о ні! Сибіла повинна врешті подивитися ширше на подружжя, повинна довіряти йому, зрозуміти, що він її кохає, навіть як часом у дорозі й зустріне якусь іншу жінку; до речі, цього разу такого не трапилось, проте йому, як і всім чоловікам, найперше йдеться про сам принцип. Тож він сподівається, що Сибіла зуміє розважніше підійти до подружнього життя, збагне, що й у подружжі необхідна певна воля. Він не бажає, щоб йому влаштовували сцени ревностей. Та ось і це минулося. Сибіла хотіла запевнити, що розуміє його так, як ніколи, і нітрохи не ревнує; однак це була б і правда, і видимий глум, отже, вона не могла нічого сказати, взагалі нічого. Хотіла тільки якнайшвидше лишитися сама. Ситуація була жахлива, все вже оберталось на комедію. Сибіла, ласкаво цілуючи його в чоло, відчула над ним перевагу, і їй стало соромно. Вона мимохіть замкнула двері. Її щастя не було примарне, як тільки Сибіла лишилася сама, воно знову сповнило її своєю дійсністю. Вона не заспівала лише з тактовності. Та все одно її німе щастя чути було, мабуть, крізь усі стіни, і чоловік, хоч і сказав усе, що вважав за потрібне, не міг заспокоїтись. Замкнені двері його вразили: він напеліг, щоб Сибіла впустила його ще раз до своєї кімнати, і аж як він, наче той самаритянин, що несе розраду, сів до неї на ліжко, певне, сподіваючись побачити її заплакану, а натомість вражено помітив, що вона сяє зі щастя, то почав про дещо здогадуватись. «Що сталося?» — запитав він. Сибіла не могла добрати відповідних слів, вона тільки сказала: «Ти сам уже знаєш». Рольф теж не придумав нічого мудрішого й спитав: «Ти була в якогось чоловіка?» Сибіла притакнула, радіючи, що зламала неприємну мовчанку, їй стало легше, й вона аж тепер відчула цілковите щастя. Рольф спантеличено дивився на неї. Вона попросила нічого більше не розпитувати й лишити її саму. Рольф сприйняв її слова (так каже Сибіла) на диво спокійно. Навіть виїхав на кілька днів, щоб не дратувати її, за

що вона була йому щиро вдячна. Повернувшись (так каже Сибіла), він теж був на диво спокійний.

Мені не випадає змалювати щастя, що його закохана Сибіла, дружина мого прокурора, зазнала чи сподівалася зазнати наступними тижнями. Навряд, щоб те щастя було таке велике, як у своїх мовчазних ревнощах уявляли собі зацікавлені особи: з одного боку — Юліка Штіллер-Чуді, а з другого — мій приятель прокурор. Відомо, що кохання без даху над головою, кохання без щоденного спілкування, кохання, що мусить обмежитись тільки хвилинами жаги, рано чи пізно стає тяжким випробуванням. Обійми серед високої пшениці чи в темному лісі спочатку хвилюють, здаються романтичними, а далі смішними, принизливими, не-допомагає навіть взаємне почуття гумору. Адже ж вони були не гімназисти, а дорослі люди, чоловік і жінка, обоє вже одружені... Сибіла (так вона каже) розуміла, чому Штіллер не хотів приймати її в майстерні, де йому все нагадувало про хвору Юліку. Вона шкодувала, бо його простора, ясна майстерня, як уже сказано, дуже їй подобалась, але розуміла його. Сибіла все дала б за те, щоб її суперниця була здорова, рівноцінна жінка, з якою можна було б приятелювати або відверто боротися. Нехай би то була навіть ревнива фурія, що в кожному товаристві закладає свої моральні міни, або кумедна істеричка, що нахваляється отруїтися газом, чи моторна дурепа, що відразу винагороджує себе подружньою зрадою,— для Сибіли було б краще, ніж хвора жінка, що тихенько собі поїхала до санаторію в Давос, полишивши здорових почувати себе ніяково в кожному випадку, до того ж жінка, що її Сибіла в вічі не бачила, якийсь привид! Але так уже вийшло, і на Штіллерову майстерню не можна було розраховувати. Де ж могли вони ще зустрічатися, як не на лоні природи та в кількох заїздах? Сльотливий тиждень для їхнього кохання був такою самою катастрофою, як для літніх кінотеатрів та всіляких там снів літньої ночі: заїзди почали повторюватися, дороги навколо міста вже не вели нікуди, розмови їхні ставали меланхолійні, дотепні, але меланхолійні — одне слово, далі так тривати не могло...

Але вони справді кохали одне одного.

«Знаєш що,— сказала якось Сибіла,— поїдьмо до Па-

рижа! — Штіллер невпевнено усміхнувся.— Можеш не турбуватися, я саме вертаюся з банку,— додала вона.— Нам треба тільки поглянути, коли від'їздить потяг». Штіллер попросив у кельнера розклад. Потягів до Парижа не бракувало. А раз, десь у липні, вони справді добралися аж до перону й посідали на лавку під електричним годинником, з квитками в кишені, із щіточками до зубів та паспортами у валізках. «То ми їдемо чи не їдемо?» — спитав Штіллер, наче вагалася тільки вона, а він ні. Кондуктор уже став ходити від вагона до вагона. «Заходьте! — вигукнув він.— Прошу, заходьте!» Йй було шкода Штіллера. Що він нарешті зважився виконати її бажання, вона не сумнівалася, але раптом сама втратила бажання: йй заважала якась його запеклість. «А Юліка?» — спитала вона. Тим часом стрілка електричного годинника стрибала з хвилини на хвилину. Насправді (як каже Сибіла) Штіллер був радий, що вагалась — принаймні так здавалося — вона, тимчасом як він, тримаючи в руці її валізку, був просто втіленням чоловічої рішучості. Кондуктор зачиняв уже двері вагонів. Сибіла не рушала з місця, вона відчувала, що той привид незримо присутній коло них, а йй не хотілося гуляти по Парижу з привидам... Потяг від'їхав; вони лишилися на пероні, поклавши собі, що Штіллер спочатку з'їздить у Давос, відверто поговорить з хворою Юлікою. Іншої ради не було.

У серпні Штіллер поїхав у Давос.

Із свого боку, Сибіла почувалася цілком вільною, хоч (як вона каже) дивовижний спокій чоловіків просто дратував її. Кожного разу за кавою, коли Ганеса вже не було з ними, вона чекала на якусь розмову. Але даремно. Якось Рольф сказав: «Якщо в тебе на четвер на вечір нічого не заплановано, то в соборі богородиці має відбутися органний концерт...» Сибіла поралася коло машинки до кави. «Заплановано»,— відповіла вона, і на цьому розмова про органний концерт скінчилася. Вона ладна була задушити Рольфа; він давав йй таку волю, що аж ображав її. «Я тебе не розумію,— не витримала Сибіла, не він.— Ти ж добре знаєш, що я когось кохаю, що бачуся з ним майже щодня, і навіть не спитаєш, як він зветься. Це ж просто комедія!» Рольф засміявся: «Ну, то як же він зветься?» На таке поблажливе запитання Сибіла, звісно, не могла нічого відповісти,

І вони замовкли, чекаючи на каву. «Я вже казав тобі,— озвався Рольф,— що мене хочуть перетягти до прокуратури...» Рольф завше мав на що звернути розмову, на щось важливе, ділове. Нарешті кава в скляній кулі закипіла, засвистіла пара. І з Рольфом теж, казала вона собі, так далі жити не можна. Між іншим, раптом набули великого значення гроші: не для Рольфа, а для Сибіли. В глибині душі їй дошкуляло, що Штіллера анітрохи не бентежило те, що Сибіла все собі купувала за Рольфові гроші. Звісно, Штіллер майже нічого не заробляв і не міг піти по гроші до банку, вона розуміла це, а проте, всупереч здоровому глуздові, в глибині душі була ображена. Штіллер щонайбільше кепкував, що вона — розбещена дама, мацав новий крам, хвалив її смак, але ні разу в нього не з'явилася думка — Сибіла, звісно, відразу ж би лагідно заспокоїла його,— що вона просто не може далі жити на утриманні свого чоловіка. Штіллерові це не заважало, так само, як і Рольфові. Часом (каже Сибіла) обидва вони здавалися їй неможливими. Якось вона не витримала: «До речі, мені треба грошей, і то чимало. Ми хочемо перебути цю осінь разом у Парижі...» Вона збоку зиркнула на Рольфа: він мовчав. Сталося те, чого Сибіла найменше сподівалася,— тобто не сталося нічого. Вона налила кави й поставила перед ним. «Дякую»,— сказав він. Або Рольф має щось проти того, щоб вона їхала до Парижа з іншим чоловіком (за Рольфові гроші), або не має — якоїсь третьої можливості, здавалось їй, бути не може. Вона собі теж налила кави. «Ага,— сказав лиш він,— хочете до Парижа». Вона не поскупилася на пояснення: «Не знаю, на скільки, може, на кілька тижнів, а може, й надовше...» Рольф не схопився з стільця, не брязнув філіжанкою об стіну, а вже годі й казати про те, що він не впав на коліна й не став просити Сибілу нарозумитись і лишитися з ним. Де там! Рольф із своїм сміховинним спокоєм! На хвильку він почервонів: певне, гадав, що історія з п'єро вже скінчилася, аж маеш — треба миритися з фактом, що дружина й далі зраджує його й почувается щасливою. Але чому, в біса, треба миритися? Рольф мішав каву. Чому він не шпурнув у неї вазоном або принаймні книжкою? Коли вона помітила, що філіжанка ледь тремтить у нього в руці, то не відчула ні жалю, ні співчуття, а швидше розчарування,

гіркоту, глум, смуток. «Чи ти, може, маєш щось проти? — спитала вона, підсовуючи до нього цукерницю. І виклала свої підстави: — Ти ж знаєш, що тут тільки підуть пересуди, як мене помітять. Мені однаково! Але тобі буде неприємно. А надто тепер, коли тебе хочуть призначити на прокурора! Для тебе, напевне, буде куди краще, як ми житимемо в Парижі.— Вона позирнула на нього.— Чи як ти гадаєш, Рольфе?» Він пив свою каву, помішував і пив, дмухав і пив, ніби найважливіше тепер було впоратися з тією гарячою кавою. І наче мимохідь спитав по-діловому: «А скільки приблизно тобі треба буде грошей?» Боягузливий, як і кожний чоловік, коли він сам не нападає, Рольф миттю сховався за свою діловитість. А Сибіла ж хотіла дізнатися, що він почуває, на що сподівається. Невже йому байдуже, що вона житиме в Парижі з чужим чоловіком? Чи він вважає, що так і має бути? Що таке можна стерпіти? Сибіла ж спитала його навпростець: «Як ти гадаєш?» Тепер він стояв біля великого вікна, спиною до неї, засунувши руки в кишені, наче людина, що дивиться на пожежу. Йй здалося, що плечі в нього заширокі, голова завелика й надто кругла; вона стрельнула просто в його спокій — сказала непитана: «Я його кохаю. Ми кохаємо одне одного,— додала вона,— а то б не їхали разом до Парижа, повір мені, я не легковажна жінка». А тоді чоловікам завше треба йти на роботу, авжеж, уже десять хвилин на третю; засідання — фортеця їхньої недоступності. Сибіла вже знала. Якби Рольф тепер не пішов на роботу, то ціле людство опинилося б у страшному безправстві. «Ти повинна сама знати,— коротко сказав він,— що тобі краще робити». Потім, надівши пальто — гудзики він позастібав не в ті петельки, Сибілі довелось їх перестібати,— додав трохи сумно: «Роби, як знаєш!» І пішов... Сибіла, zostавшись сама, заплакала.

Отже, з цього погляду Сибіла була вільна.

Тим часом Штіллер повернувся з Давоса, нічого не залагодивши, й поводився так, наче його балерина помирала. Звісно, за таких умов годі було й думати про Париж. Вони знову сиділи на узліссі, навкруги косили доспілу пшеницю, минало літо, над блакитним озером громадилися хмари, серед гарячої тиші гудів джміль; над ланами мріла блакитна мла, на подвір'ях кудкуда-

кали кури, навколишній світ здавався простим і прекрасним, він будив у серці радість, просто захват. Тільки їхнє щастя (чи те, чого вони сподівалися від свого кохання) було таке складне! Вони мовчки сиділи на землі, двоє віроломців, ніжно сплівши пальці, кожне з травинкою в глибоко стулених устах, і їм здавалося; що в цьому світі одне тільки було б нескладне: подружжя, не з Рольфом і не з Юлікою, а їхнє подружжя...

У спокійних, без тіні гіркоти розказаних мені спогадах цієї чудової жінки — я, звісно, пишучи, весь час бачу її такою, як недавно в клініці, коли приносив їй косарики: в блакитному плетеному фотелі, в жовтому халаті, що дуже пасує до темних кіс,— є одна деталь, що вельми вразила б зниклого Штіллера, а саме: що Сибіла того літа чи осені чекала від нього дитину, не сказавши йому того (тепер їй було б уже шість років)...

Я протоколюю:

То було у вересні; Штіллер був страшенно заморочений підготовкою до виставки: високопоставлені особи вважали за потрібне, ба навіть за необхідне, щоб Штіллер знову виступив перед громадськістю. «Я не заважаю?» — спитала Сибіла, коли він привітав її майже звичним уже поцілунком і заходився далі обпилювати якийсь цоколь. Вона дивилася на нього. Сибіла вважала, що чоловік ніколи не буває такий гарний, як тоді, коли працює фізично. «Я не хочу тебе відволікати,— мовила вона,— але мені треба було тебе побачити ніні...» Більше вона нічого не сказала, бо Штіллер зовсім не здивувався, що в неї виникла така потреба. Найважливіший тепер був цоколь. «Коли ж той добродій із салону прийде?» — спитала Сибіла. Вона пробувала зацікавитись. За вікном був блакитний, лагідний вересневий день. Треба ще було зробити щонайменше дев'ять цоколів, тоді пофарбувати їх або полакувати, а це не така проста справа: невдатний цоколь може дуже зашкодити. Ще стільки того лакування, і знову ж — із кількох щасливо полакованих цоколів треба було здряпати лак! Ось про що тепер ішлося. «А свою дружину,— спитала Сибіла,— ти теж виставиш?» Вона поралась коло чаю, що вже закипав, отже, також мала роботу. «Я тобі щось принесла,— сказала вона,— сама пекла!» І показала йому свіжий пиріг. Штіллер був

зворушений, хоч навіть не глянув на нього, й почав розмову про містифікацію. Сибіла не бачила ніяких змін у його скульптурах; чого ж це раптом вони мали бути тільки містифікацією? До того ж він дістав листа від охоронця одного музею, гімн на свою честь; аж страшно робилося, що Штіллер від такої хвали землі не торкатиметься. «Чай готовий»,— сказала Сибіла, чекаючи на нього. Вона ніколи не думала, що до художньої виставки треба так готуватися, як до інвазії (Рольф оповідав їй за кавою про Черчіллеві щоденники), і їй стало шкода Штіллера. «Як тобі плакат?»— спитав він, шліфуючи цоколь. Сибіла ще не помітила начерку плаката на обгортковому папері. «А треба ще й плакат?»— здивувалася вона. І справді, то був звичайний плакат, такий, яким рекламують виступ Фуртвенглера чи порошок «Персіль». Йї було страшно уявити собі— на кожному рекламному стовпі підпис: «А. Штіллер», що його вона так любила, тільки збільшений, наче крізь лупу. Чи чоловіки взагалі не мають сорому? Якби хоч його та виставка тішила, а то ж сам лаявся. Навіщо ж він рекламує її? Штіллер пив чай стоячи, їв Сибілін пиріг і розмовляв, не помічаючи, що додолу сипались крихти... Сибіла скоро пішла від нього; їй здавалося, що тепер він не надається на батька. Вона була вдоволена, що Штіллер не просто відпустив її, а сказав, що чекатиме о п'ятій коло озера. Вона була щаслива, що того дня ще раз побачить його. Просто, щоб якось згаяти час, вона йшла вересневою Бангофштрассе від вітрини до вітрини, від крамниці до крамниці, аж поки знайшла найкращу краватку в цілому Цюриху. Та згадала, що Штіллер, на жаль, не має сорочки до такої краватки. Тож купила й сорочку.

На вітрильнику (каже Сибіла) Штіллер завше поводився, як хлопчак: був такий самий поважний, але не заглиблений у думки, так само безжурно й радісно грався своєю іграшкою. Він стернував і направляв вітрило, а Сибіла лежала на носі човна, затопивши руку або ногу у збурену воду. Тут, на озері, вони були вільні, привид їх не переслідував. Берег губився в осінній млі, вітрильник блищав у лагідному призахідному сонці, на сході небо вже заступив фіалковий присмерк, а вода біля їхнього човна стала тінява, сливе чорна під ясною поверхнею. Сибіла підперла голову рукою, щоб

ловити обличчям сонячне проміння, яке падало дедалі скісніше, чула, як під човном хлюпала вода, коли десь неподалік катер здіймав хвилі, і дивилася блискучими очима на Штіллера, свого заклопотаного стернового: на його обличчя, вузьку голову, русявий, скуйовджений вітром чуб — ні, він їй дуже подобався, цей чоловік, що, може, був уже батьком її другої дитини. Як Рольф поставиться до такої новини? Власне, їй було однаково. До речі, Рольф завтра обійме свою посаду прокурора. Які ж вони здібні! Кожен по-своєму. І Сибіла поклала собі бути розважною і вдоволеною. Попри все. Вона ж бо ще молода. На все свій час. Якось воно та буде! Може, народиться дитина, а може, помре Юліка, а може, з неба спаде зірка і все направить. Як завше на вітрильнику, вони розмовляли мало. Над озером гуло рухливе місто. Школярі вимахували хусточками з катера, що возив їх на прогулянку, світ, на який вона дивилася лежачи, взагалі складався з барв і блиску, з гри тіней, з тиші і згуків. То була не така година, щоб на щось зважитись. Чому не можна кохати двох чоловіків? Штіллер був їй ближчий, він не належав до тих, що підкоряють. А Рольф належав. Може, це й страшно, але з певного погляду простіше. Рольф не трактував дружину, як сестру. Раз вони наскочили на кугу, аж дно зарипіло, і Штіллер, що саме говорив про свою виставку й через те був неухажливий, перепросив її. Рольф ніколи не перепрошував, вважав, що завше має слухніть. За Штіллера можна було боятися, а за Рольфа ні. Якби їх скласти до купи, ото був би чоловік! Часом Рольф здавався їй величезним собакою, сенбернаром, що його краще не брати на шворку, щоб часом тебе не перекинув. Штіллер здавався їй братом, навіть сестрою... Несподівано похолоднішало. Сибіла підвелася, рушила хистким човном до Штіллера, обняла його за голову мокрими руками й стала цілувати. Він випустив линву, вітрило залопотіло. «Що сталося?» — спитав він. Сибіла й сама ще не знала.

— Чоловіки смішні! — ще й нині каже Сибіла. — Та вже мені ваша поважність! Цілими годинами, днями, навіть цілими тижнями здається, що ви нічого більше не хочете, тільки бути поблизу коханої жінки, нестямно шукаєте тієї близькості, можна подумати, що вас не

лякає ніяка небезпека, ви не боїтесь бути смішними, а вже й поготів бути жорстокими, як вам хтось заступить дорогу, для вас наче існує тільки жінка, кохана жінка,— аж раптом, наче за помахом руки, все міняється, раптом виявляється, що засідання теж важливе, таке важливе, що йому улягає все. Раптом ви починаєте нервуватися, вважаєте, що жінка ніжно зав'язала вам світ. Я знаю! Добре знаю, як ви по-дурному зважаєте на всіх людей, тільки не на жінку, що вас кохає. Аякже, ви так поважно трактуєте життя! Міжнародна конференція юристів, музейний охоронець, раптом з'являються справи, що їх ніяк не можна занехаяти. І горе жінці, що цього не розуміє або ще й сміється! А тоді знову, наче на помах руки, ви станете, як малий Ганес у бурю. Що, неправда? Ті самі чоловіки приходять до нас, і їм треба покласти голову нам на плече, аби не вдатись у розпач, аби відчутти, що вони в цьому поважному світі не цілком загубилися разом зі своїми прокурорськими посадами й мистецькими виставками, що ще хоч трошки комусь потрібні... Дивні ви люди, їй-богу! — сміється Сибіла.

Одного ранку наприкінці вересня Штіллер зателефонував їй: «Збирайся, ми ідемо до Парижа». Вона не повірила своїй трубці. «Ти не жартуєш?» Він весело відповів: «Чого б я мав жартувати?» Ще не певна, чи Штіллер не жартує, та вже трохи радіючи, вона спитала: «Коли?» І знову почула веселий голос: «Завтра, сьогодні, коли хочеш». (Розклад потягів до Парижа вони ж бо знали напам'ять; серед них був і нічний потяг, що вдосвіта проїздив паризькими околицями, тоді сніданок у барі на Східному вокзалі разом з робітниками ранкової зміни, кава з булочками і, нарешті, никання просторими рицками, повними городини й риби,— не вже все це раптом справдиться, наче в казці?) «Я зараз їду до тебе!» — сказала Сибіла, та виявилось, що поїхати не так просто: перед полуднем до Штіллера мав ще прийти музейний охоронець, а пополудні Сибіла обіцяла повести Ганеса до цирку. «Отже, після цирку!» — сказала вона і поклала трубку, збентежена, як людина, що отримала нагороду, спустошена раптовим щастям...

Нарешті справа наче зрушила з місця!

«Як ми зробимо? — запитав Рольф, коли вони пили каву. — Треба замовити машини на меблі. На коли тобі краще? Бо я не маю наміру брати на себе весь клопіт із переїздом. Ти будеш тут другого тижня?» Сибіла дуже добре розуміла, чому він поспішає, хоч їй самій той переїзд був дуже не до речі. «Ну так, я розумію, — відповіла вона, — але сьогодні ще не можу тобі сказати, чи буду». — «А коли зможеш?» — «Завтра!» — «Чому ти так нервуєшся?» — «Я не нервуюсь, — відповіла вона. — Чого б я мала нервуватися?» Сибіла сподівалась перечекаати, поки ухвала визріє сама, аж раптом маєш — ультиматум, двадцять чотири години на роздуми! А йшлося ж про все, що їй було дороге на цьому світі, про Штіллера, про Рольфа, про Ганеса і про ще не народжене життя, про людей, рідних її серцю, і про неї теж, про те, чи зможе вона сама вибрати свою долю. Так, про те! А завтра Рольфові треба знати, чи замовляти машини на меблі, завтра за кавою... Дитяча вистава в цирку (каже Сибіла) була для неї зовсім не забавкою, саме там вона зважилась — на Париж, на Штіллера, на ризик. В денному світлі цирк видався їй набагато убогішим, просто жалюгідним, всюди впадало в око, що його помпезність дуже пошарпана; тим приємніше було бурштинове світло під осяяним сонцем наметом, амфітеатр, повний строкатих, галасливих дітлахів, духовий оркестр, пах тварин і зрідка рев, наче з пралісу. Сибілі все здавалося прекрасним. У Парижі, міркувала вона, знайде якусь роботу, байдуже яку, уже як ризикувати, то ризикувати. Сибіла не боялася. Клоун, що розпочав виставу, вважав, очевидно, дітей за дурних дорослих і не мав великого успіху; Ганес, що був уперше в цирку, стежив за нерозумним дядьком і навіть не усміхався, тільки зловтішно радів, коли той спотикався, і не хотів, щоб він знов виходив на сцену. Сибіла мала піти й сказати йому, щоб він більше не з'являвся. Далі почалися стрибки тигрів: ляскіт батога, хрипке пирхання. Сибіла зачаровано дивилася на сцену, забувши на хвилю навіть про Париж, а Ганес, смочучи цукерок, допитувався, навіщо ті страшні звірі весь час стрибають крізь обручі. Він не бачив у тому ніякого глузду. Натомість нерпи захопили його. Сибілі, що їй так мала що вирішувати, довелося ще зважувати, чи не хотіла б вона стати нерпою. Як коні почали танцю-

вати вальс, Ганес захотів додому. Сибіла могла вже спокійно піти до Штіллера. Але не пішла. Ще ні! І саме тоді, як життя сімох чоловіків повисло на усміхених щелепах дівчини з трапеції, Ганес помітив унизу під помостом якогось неохайного чоловіка в чоботях, що вбирав табун собак у кумедні спіднички, чорні фрачки, білі шлюбні сукеньки, а ті ніяк не могли дочекатися своєї черги. Сибілі довелося взяти малого на коліна, щоб він не впав між риштунки. Здається, тоді вже вона твердо вибрала, що їй робити, хоч і всю її увагу поглинув небезпечний номер на миготливих трапеціях. Якось буде, міркувала вона. Раптом діти навколо радісно зойкнули в один голос: срібляста дівчина з трапеції покинула свою небесну гойдалку і, зробивши карколомний стрибок, заколихалася у великій сітці. І диви — ціла-цілісінька. Оркестр заграв Верді. Антракт! Ганес теж хотів вийти, як і решта дітей, проте Сибіла не рушала з місця, мов зачарована: строкато вбрана жінка, що, видимо, цим заробляла собі на життя, продавала шоколад, і для Сибіли то був найкращий номер за цілу виставу: незалежна жінка...

Незадовго перед сьомою, відвівши Ганеса додому, вона з'явилася до Штіллера, що свистів у майстерні, наче дрізд, і, спорожнивши ковану валізу, вже пакувався. Отже, не жартував, справді готувався до подорожі. Чому Сибіла прийшла без речей? Виявилось, що Штіллер «і так» мав їхати до Парижа, не сьогодні, не завтра, але скоро, з приводу однієї бронзової скульптури, яку можна було вилити тільки в Парижі і яка — охоронець теж так гадав — на майбутній виставці була просто необхідна. А Юліка? Він мав такий чудовий привід поїхати до Парижа, що Юліка не матиме причини хвилюватися й наганяти собі гарячку через цю подорож. Сибіла зрозуміла. Вона просто сказала: «Ні». Штіллер образився. «Я їду...» — «Добре — сказала вона — їдь». Він вважав, що то смішно. Стільки говорили про Париж, мріяли, а тепер... «Прошу, — сказала, — їдь!..»

Штіллер поїхав (бо й так мав їхати), сподіваючись, що Сибіла пожалкує і приїде потім. Сибілу вже не цікавили його сподіванки. Другого дня, п'ючи каву, вона заявила Рольфові: «Я не їду до Парижа». Рольф силкувався на radoшах теж не втратити свого хваленого спокою. Вона додала: «Але я їду на тиждень до своєї

приятельки в Санкт-Гален». І ти ба, цього разу він таки пошпурив філіжанку об стіну. Лишившись сама, Сибіла розгорнула на колінах телефонну книгу, загасила в попільничці цигарку й знайшла номер лікаря, що єдиний їй був потрібний, тоді набрала номер і стала чекати, не чуючи навіть, щоб у неї колотилося серце. Її саму дивувала така байдужість. Так треба зробити — що швидше, то краще.

Звісно, Рольф ані на мить не повірив у приятельку в Санкт-Галені. Гадав, що його ошукують, мають за дурня, а це для нього означало кінець. Нещасливу зустріч у його канцелярії — після того, як вона виписалася з лікарні, — Сибіла пережила, звісно, трохи інакше, ніж її змалював Рольф, мій прокурор; не Сибіла вперто мовчала (як вона запевняє), а він.

Протоколюю далі:

Сибілі довелося майже годину чекати в передпокої, поки з'явилася секретарка: «Пан прокурор просить зайти». Привітавшись на порозі з ним за руку — Сибіла мала таке почуття, що впала б, якби не його рука, — вона пройшла повз Рольфа (це правда) просто до вікна, наче справді завітала сюди тільки, щоб подивитися на краєвид. «То це твоя канцелярія? — сказала вона таким тоном, немов нічого не сталося. — Чудова». Вона була просто збентежена. «Так, — відповів Рольф, — це моя канцелярія». Він приглядався до неї, ніби вона вернулася з шлюбної мандрівки. «Я хотіла б з тобою поговорити», — мовила Сибіла з притиском. Рольф показав їй на фотель, наче клієнтці, й пригостив цигаркою з великого пуделка на письмовому столі, так би мовити, службовою цигаркою. «Дякую, — сказала Сибіла й спитала: — Як тобі живеться?» Рольф озвався тим самим тоном, мов луна: «А тобі як живеться?» Так вони сиділи одне проти одного й курили, Рольф за своїм великим бюрком, а Сибіла як на чистому полі. Чи взагалі йому цікаво ще почути, яка вона зв'язана з ним? Хоч би іронічно спитав: «Як же тобі там жилося в Санкт-Галені?» Де там. Сказав: «Перепрошую, але за півгодини в мене переслух справи». Звісно, Сибіла ні слова не промовила. Чому він не спитав навпростець, де вона була? Або не сказав: «Ти брешеш?» Натомість повідомив тільки: «Все вже перевезено. На щастя, була

гарна погода...» Чисто по-діловому, навіть без нотки докору, що Сибіла йому не допомогла. «Поки що я велів скласти твої речі будь-як,— пояснив він.— Я ж бо не знаю, як ти гадаєш спорядити свою кімнату, і взагалі...» На жаль, подзвонив телефон. З лікарні Сибіла найперше подалася до їхнього давнього помешкання. Її хода лунала в порожніх покоях, на збляклих шпалерах вирізнялися темні прямокутники там, де колись висіли картини, скрізь були сліди руїни, аж не вірилося, що вони там мешкали шість років; і все те після її легкої, потаємної, конечної, але, попри весь наркоз, тяжкої втрати, такої тяжкої, що хотілося пробі кричати. Сибілі стало страшно, й вона заплакала, наче в цьому порожньому, зруйнованому, неймовірно убогому помешканні, що, властиво, вже не було помешканням, побачила наочний підсумок свого життя. Вона спробувала зателефонувати Рольфові, та дарма, телефон уже не працював. Потім вона поїхала до їхнього нового будинку, щоб поглянути на покій, призначений для господині; там був жахливий нелад, не покій, а мебльова комора, гамузом звалені на купу картини, книги, люстра, пуделка з капелюшками, вази, взуття, швацьке начиння — бездоганні речі, але тільки речі, ціла купа, хоч підпалюй їх. Ганес не давав їй спокою, а як він захотів показати їй нову татову кімнату, Сибіла спинилася на порозі. Тоді поїхала сюди. Нарешті телефонна розмова скінчилася, Рольф поклав трубку і, здавалося, пригадував, на чому вони стали. Та потім сказав: «Телефонував із Парижа якийсь пан Штіллер, мабуть твій коханець...» Сибіла тільки глянула на нього. «Думаю,— додав він,— що ти його ще застала в Парижі...» Цього можна було й не додавати, Сибіла й так уже тримала в руках торбинку, й мимохіть підвелася. «Куди ти ідеш?» — спитав він тільки. «У гори,— коротко відповіла Сибіла, згадавши плакат, що його бачила дорогою,— до Понтрезіни». І Рольф, упертий, як осел, наче йому ще мало було комедії, справді повів її до дверей. «Роби, як хочеш»,— сказав він, піднімаючи рукавичку, що вона її впустила. «Дякую»,— сказала Сибіла. Власне, вона могла вже йти собі, авжеж, і не розуміє, чому не вийшла, а ще раз вернулася до вікна. «Мені здається, що ми поводимося смішно,— сказала вона,— як діти...» Рольф мовчав. «Ти помиляєшся,— вела вона далі, від-

чуваючи потребу говорити,— ти не маєш права так мене трактувати. Ти сподівався, що я прийду просити в тебе пробачення? Ми ніколи не були подружжям, Рольфе, навіть колись не були. Ніколи! Ось про що йдеться. Властиво, для тебе воно завше було тільки стосунками між чоловіком і жінкою, не більше, в подружжя ти не вірив ніколи». Рольф усміхнувся. Сибіла й сама дивувалася з своєї мови, з свого звинувального тону. Вона говорила зовсім не те, що хотіла. «Рольфе! — сказала вона, сідаючи на поруччя фотеля й не кладучи навіть торбинки, щоб відразу вийти, як тільки відчує, що набридла йому.— Я не дорікати тобі прийшла. Тільки...— Рольф чекав.— Не знаю,— мовила вона, наче сама до себе,— що тепер має статися». Рольф і далі мовчав. Чому він не помагає мені, міркувала вона, забуваючи, що багато чого він просто не міг знати, не здогадувався, звідки Сибіла повернулась і що трапилось. «Я ніколи не сподівалася,— сказала вона,— що між нами до такого дійде. Я уявляла собі подружнє життя трохи інакше. Оті твої вічні повчання! Мені здавалося, що ти спираєшся на власний досвід...» Вона поглянула на нього. «Я не знаю,— озвався Рольф,— чого ти хочеш». Сибіла на хвилю задумалась. «Я не скаржусь, Рольфе, не маю права. Але тому воно так і вийшло! Ти вільний, я вільна, а з того виходить щось таке жалюгідне... Чого я хочу? — перепитала вона.— Ти не знаєш?» Ледь глузлива, може, навіть зневажлива посмішка з'явилася в неї на обличчі — так дивляться на людину, яка щось удає. Їй здавалося, що таке страшне відчуження можна було тільки вдавати. Навіщо ця комедія? Потім вона враз відчула бажання кинутись Рольфові на груди, та за кілька ступнів перед ним спинилася, наче не могла пройти крізь його погляд. «Ти ненавидиш мене?» — спитала вона, мимоволі усміхнувшись. Коли близька нам людина вперше починає нас ненавидіти, то це здається майже фарсом, але Рольф не прикидався, на обличчі в нього проглядало правдиве почуття, і усміх її згас. Він її ненавидить. І вигляд у нього був цілком інший. Сибіла його вже не впізнавала; він тільки зовні був схожий на себе. «Коханець,— вела вона далі, заглиблена в свої думки.— Я не шукала коханця, ти добре знаєш!».— «А кого?» — «Мені не треба якогось чоловіка. То твоя теорія! І в тобі я не шукала якогось чоловіка.

Чого ти одружувався? Для тебе одруження — це якась жінка, стосунки з якоюсь жінкою. Саме тому я й кажу, що ти старий парубок, одружений старий парубок. Смійся, будь ласка! Я вважаю, що подружжя — це або наше призначення, або воно взагалі не має сенсу, стає неподобством. Питаєш, чого я хочу? Я поводитися безглуздо, я знаю. Мені було боляче, як ти когось кохав, це правда, і може, я була слабкодуха. Що означає воля в подружжі? Я не хочу ніякої волі, не хочу бути для свого чоловіка якоюсь жінкою. Чому ти цього не розумієш? І батько мій для мене не якийсь чоловік. І Ганес не якась дитина, що її ми любимо тільки тому, що вона нам подобається... Ох, Рольфе,— перебила вона сама себе,— все це просто безглуздя!» — «Отже, ти хочеш сказати,— підсумував прокурор,— що ми ніколи не були правдивим подружжям?» — «Атож». — «І через це ти не повинна казати мені, де була останніми днями,— мовив він і знову закурив.— Я не розумію, чого ти взагалі прийшла до мене». — «Як ти так говориш, то я теж не розумію, чого прийшла. Думала щиро поговорити з тобою. Я знаю, ти тепер не маєш часу. Ти завжди не маєш часу, як тобі не рука його мати. До того ж я вічно приходжу не тоді, як треба!» Рольф кутив далі. «То про що ж ти хотіла зі мною поговорити?» — «Я наївна, ти маєш слухність. Ще й досі наївна. Тільки мене вже не зачіпає твоя зверхня посмішка. Я вважаю, що ти по-своєму просто дурний.— І вона пояснила: — Ти тільки вмієш краще висловитися за мене, тому я завжди й вислухувала тебе, ніколи не перебивала. Ти гадав, що я тільки тебе єдиного вважала гідним кохання? Я бачила, ти був такий певний мене, але цілком в іншому розумінні... Пригадуєш англійського офіцера в Каїрі, що залицявся до мене? Ти ніколи не трактував його поважно, я знаю! В ньому було багато такого, чого в тобі нема і чого мені бракує. Але тоді мені й на думку не спало б, справді, дивно було б навіть уявити собі, що я поїхала далі з чужим чоловіком, а не з тобою. А власне, чому? Не знаю, звідки взялося в мене таке уявлення про подружжя, але воно в мене є... ще й нині...— Сибіла задумалась на хвилю.— Може, нам слід розлучитися.— Вона дивилася у вікно й не бачила його міни, принаймні він мовчав.— Поміркуй про це! Я ніколи не думала, що ми можемо розлучитися.

Завше, коли розлучалися якісь наші знайомі, я вважала, що так і треба, бо щоразу то були не подружжя, а тільки стосунки між чоловіком і жінкою, легалізовані на догоду міщанському смакові, але з самого початку невдалі. Навіщо їм було далі жити разом? То було все одно що поставити опудало на пташок, а потім самому боятися вийти на город. Не подружжя, а тільки міщанські стосунки. Ти завше називав мене міщанкою, коли моє почуття тобі не подобалося, а нині мені здається, що насправді ти куди більший міщанин за мене. Навіщо ти легалізував наші стосунки, не вірячи в подружжя? Тільки тому, що в нас знайшлася дитина...— Рольф не перебивав її.— Я знаю,— всміхнулася Сибіла,— тобі подобається бути спокійним. Чи я їду до Парижа, чи до Понтрезіни, ти однаково спокійний! І вважаєш, що це й є великодушність. Правда? Твоя великодушність має мене скорити. Часом мені здається, що ти тільки хочеш, аби я корилася тобі. Щоб мати потім ту свою волю! І це все. Ти чекаєш, щоб мене покинув коханець, як ти покидав жінок, а тоді в мене лишишся тільки ти; це все твоє кохання, весь твій спокій, вся твоя великодушність... Ох, Рольфе,— знову сказала вона,— яке це все безглузде!» — «А в чому ти бачиш глузд?» — спитав Рольф, проте знову задзвонив телефон, і йому довелося підійти до бюрка. «Не знаю,— мовила Сибіла,— нащо я все це кажу тобі...» Рольф ізняв трубку. То була секретарка, що, згідно з своїм обов'язком, нагадувала панові прокуророві про початок засідання й про так звану юридичну пораду присяжним. «Я тебе більше не затримуватиму,— сказала Сибіла, дивлячись, як він складає до течки папери.— Ти сердитий на мене? Чому ти не відповідаєш мені?» Рольф став шукати свою авторучку на столі, по кишенях. «Я розумію;— сказав він,— ти розчарована, що я нічого тобі не забороняв...» Його усмішка свідчила, що він намагається потракувати справу як смішну. «Ні,— заперечила Сибіла,— ти мені справді не можеш нічого заборонити, і це найгірше, ти завше тільки перебував зі мною в стосунках, отже, не мав права заборонити мені заходити в стосунки з іншими...» Тим часом Рольф знайшов свою ручку, і вже ніщо не заважало їй попрощатися. Рольф узявся за клямку; якби то був справді її Рольф, вона б кинулась йому на шию і виплакалась. Але то був не Рольф, а маска,

що здавалася їй смішною. «Роби, як вважаєш за потрібне», — сказав він ще раз, відчинив двері й чемно провів її передпокоем до ліфта...

Отже, їй довелося поїхати до Понтрезіни.

Понтрезіна зустріла її дрібною мжичкою. Сибіла перелякалася, наче за цілу дорогу жадної хвилини не сподівалася, що справді доїде до неї. А тим часом Понтрезіна означала, що потяг просто далі не їхав; ще гірше, в цю пору назад теж не було вже потяга. Сибіла наче опинилася в пастці. Крім неї, висіло двоє тамтешніх мешканців. Вона здалася на ласку якогось носія в зеленому фартусі, що поклав її валізки й лижви на сани; Сибіла йшла ззаду по розмоклому снігу. Клятий плакат — він однаково міг рекламувати Капрі чи якусь купальню в Північному морі! — мав, звісно, на думці лютий чи березень, а не листопад. Щоправда, носій запевняв, що на горі є добрий сніг. Але навіщо Сибілі був сніг? Навіщо їй був той старомодний першокласний готель? Із півгодини вона, не знімаючи хутра, що було для неї, так би мовити, останнім притулком, сиділа на ліжку й дослухалася до деренчливого гучномовця, з якого линув «Дунайський вальс» над порожньою ковзанкою, освітленою прожекторами. Потім вона зійшла до бару, замовила віскі й, шукаючи рятунку, стала фліртувати з якимось добродієм, що випадково виявився французом, а отже, був дотепний...

Зводини з Вільфрідом Штіллером, дипломованим агрономом, призначено на ту п'ятницю: «можливо, з принагідними відвідинами матеріної могили», як дізнаюся я з копії листа.

Здається, кінець був препоганий, а її прощання з Штіллером — хоч би які ми були певні, що все між нами скінчилося, а прощання однаково має відбутись! — не обійшлося, на жаль (каже Сибіла), без тяжких образ, без приниження, і з її боку також.

Я протококую:

Сибіла, тоді ще завзята спортсменка, тинялася по Понтрезіні, рада, що Штіллер, вернувшись з Парижа, не має грошей, щоб приїхати до неї. Зате він не давав

їй спокою телефоном, аж швейцар їхнього готелю, швидко зметикувавши, що ті виклики не вельми бажані, співчутливо кривився, повідомляючи її, що викликає Цюріх. Півсвідома надія, що, може, то Рольф, не давала їй просто не підходити до телефону; та й швейцар надто багато собі дозволяв. Вона почула, як він сказав одного разу: «На жаль, пані докторова саме вийшла, десь хвилину тому». Вона стояла у вестибюлі і, помітивши міну того шляхетного сутенера, що, напевне, за свою послужливість розраховував на особливі чайові, зайшла до кабіни й зателефонувала до Штіллера. Але тепер уже Штіллера, здається, покинув добрий дух. Лютий, що йому довелося випрохувати її адресу в Кароли, він розмовляв, як паша. Що Сибіла могла йому сказати? Що тут сніг, авжеж, цілком пристойний сніг, а сьогодні навіть сонце, атож, дуже гарне товариство, тоді почала розводитись про шалені успіхи в катанні на лижвах, про гальмування, нахил корпусу, поворот від клубів тощо. Базікала, як дурне дівчисько, про француза, що «танцював, як бог», так, так, француз, про «шалений» настрій, про те, що її покій просто «чудо», дистанція максимальна, та ні, не тільки француз хоче з нею одружитися, а всі, «першокласна банда», справді, а їхній учитель «милий хлопець». Час від часу, як Штіллер мовчав, чути було голос: «Три хвилини скінчилися, прошу вкинути належну платню. Три хвилини скінчилися, прошу вкинути...» І Сибіла вкидала, наче їй не досить було тієї дитячої розмови. Її опосів диявол, якесь химерне почуття, що приглушило всі інші. Сибіла тепер нічого так не боялася, як своїх правдивих почуттів...

Рольф, її чоловік, і далі мовчав.

Коли одного дня Штіллер власною персоною з'явився у вестибюлі готелю, аби довідатись, що ж, власне, сталося, він, очевидно, не мав сили звільнити цю збаламучену жінку від її дитячого тону. Штіллер давав себе ранили тим фальшивим тоном, і безпорадна Сибіла безжально знущала з нього. То був наче якийсь механізм: як тільки Сибіла відчувала, що він починав жалити сам себе, то не могла втриматись, щоб далі не ранили його. Вони подалися гуляти рівниною в напрямку Самадена, Сибіла в чорних лижв'яних штанах, елегантна, спортивна, засмагла, а Штіллер у повсякчасному

своєму дошовику, блідий, як і всі, хто прибував з долини. «Як твоя виставка? — спитала вона. — Уже вилив скульптуру?» Від її грайливого тону він просто занімів і отупів. Йому нічого не спадало на думку. Навіть її знайомий із Дюссельдорфа, хвацький хлопець, що знав безліч анекдотів про пілотів і про події на Східному фронті й на острові Криті, був куди цікавіший за Штіллера! Вона так йому й сказала: «А як він уміє жити, щоб ти знав! Просто з нічого вміє робити гроші...» Штіллерові довелося вислухати, як то гарно, коли чоловік «робить» великі гроші. Він якийсь магнат із важкої промисловості. Ото вже знає, як тішитись життям! «Хоч, власне, він, як чоловік, не на мій смак», — сказала Сибіла. Штіллер поглянув на неї збоку, але й далі сумно мовчав. Тільки подеколи казав: «Ну й гидка ж ця Понтрезіна!» Сибіла звихнула ногу й трохи шкутильгала. «Проте вчора я вже знову танцювала!» — заявила вона. Щось її під'юджувало захоплюватися тим, що Штіллер зневажав, і вона знову стала розповідати, який дотепний той добродій із Дюссельдорфа, кавалер Лицарського хреста, який він мужній, говіркий, спритний на вигадки, наприклад, коли йому здається, що він когось образив, він дарує йому мерседеса, байдуже, чи то чоловік, чи жінка. Далєбі, дарує! Штіллер тільки сказав: «Та я вірю!» Або ж інший приклад: у їхньому готелі була одна дівчина, закохана в шведського студента, і в того добродія з Дюссельдорфа відразу виникла чудова ідея привезти шведського студента сюди, і то літаком. «Прекрасно, правда ж?» — сказала Сибіла, даючи знаки своєму нудному й похмурому супутникові, що чоловіки, які роблять гроші, теж можуть бути вельми приємні. Очевидно, Штіллер сказав: «Можливо» — або спитав: «Навіщо ти мені це оповідаєш?» Але він був ображений і не знав, як спинити ту Сибіліну балаканину. До речі, під час тієї прогулянки вона вперше помітила, що Штіллер затинається, не може вимовити певних слів, а саме тих, що починаються на «м». Їх поминув якийсь юнак з обличчям шоколадного кольору і з білою плакатною усмішкою інструктора їзди на лижах. Сибіла голосно привітала його і пояснила: «Це Нью». Він слухняно, стомлено спитав: «Який Нью?» Отже, то справді був інструктор, який Сибілу із звихненою ногою просто-таки доніс на руках до рятувальних

саней. «Ну хіба ж не милий хлопець?» — спитала вона. І повела далі, все таким самим тоном. Звичайно, Сибіла знала дуже добре, де Штіллерові найприємніше було б пообідати — в якомусь сільському заїзді, повному тутешнього люду. Але, під'юджувана дияволом, як уже сказано, втішаючись тим почуттям, вона відразу вибрала щось «шалене». Чому Штіллер не оперся? Його непевність ображала Сибілу: вона почувалася так, наче то Штіллер її кидав напризволяще. І то був чоловік, що його вона кохала? В «шаленому» ресторані панував рідний швейцарський дух, що його Штіллер не зносив, але вже щось із три пари рук простяглося взяти їхній одяг, пані докторову привітали, як постійну гостю; і решта все — окремий столик, два окремі меню, надруковані в стилі Гутенбергової біблії, старший кельнер у фракці, що був такий ласкавий звернути їхню увагу на свіжі омари, і то цілком інтимним тоном, — усе те було мішаниною витонченості й шантажу, що дрібного міщанина Штіллера, коли він не був у гуморі, робила цілком безборонним. На столику стояло три тролянди, враховані в ціну, і, звісно, горіли свічки. Штіллер навіть не мав відваги сказати Сибілі, що ціни видаються йому дивовижними. «Що ти їстимеш? — спитала Сибіла з материнською турботою й додала: — Я маю з собою гроші». Кельнер, що подавав вина, вбраний виноробом, уже стояв коло них, і Сибіла запросила своє шатонеф-дю-пап, шістнадцять франків пляшка, зате вистояне. «Побачиш, — сказала вона Штіллерові, — це шатонеф — просто поезія!» Сибіла слухала сама себе: диявол укладав їй до вуст вислови такої особи, якій Штіллер не годен був відповідати. Потім, майже самим лише поглядом замовивши «своє» філе міньйон, вона змусила безпорадного Штіллера вибрати для себе слимаки, хоч він трохи й сумнівався, чи слимаки пасуватимуть до шатонеф-дю-пап. Штіллер признався, що ніколи ще не їв слимаків, і відчув себе таким мізерним, що не спромігся заперечити їй. Отже, слимаки! А потім Сибілі вклонився якийсь пан і коротко, щоб не заважати, сказав по-французькому, що здобув сьогодні другий ступінь із лижного спорту; Сибіла привітала його помахом руки й пояснила Штіллерові, що то Шарль Буайє. Голодний Штіллер, несміливо жуючи шматочок хліба, спитав: «Хто такий Шарль Буайє?» Француз, що танцює як бог.

І Сибіла, поки Штіллер куштував шатонеф-дю-пап, розповіла «чарівну» історію: як вона цього француза — до речі, він дипломат — під час танцю жартома назвала Шарлем Буайє, і справді виявилось, що його прізвище Буайє. «Смішно, правда?» — спитала вона. Штіллер глянув на неї, як пес, що не розуміє людської мови, й Сибіла заледве не погладила його, як пса. Не погладила тільки тому, щоб не давати йому ніякої надії. Побачивши, що Штіллер уже надпив свою чарку, вона весело сказала: «На здоров'я!» Він збентежився й теж підніс свою майже порожню чарку: «На здоров'я!» Та, попри все, Сибілі було так прикро, що вона майже не могла їсти свого філе міньйон; натомість Штіллер, хоч як брився, присилював себе ковтнути тих дванадцять слимаків. Сибіла — Штіллер був такий нудний, що їй весь час доводилось самій підтримувати розмову, — закурила тим часом цигарку й сказала: «Мені написав Штурценегер. Йому треба секретарки. Що ти скажеш? І саме мене! — Штіллер порпався в черепашках. — Він закоханий у мене, — додала Сибіла, — навіть мій чоловік помітив. Справді. Мені теж подобається твій приятель... — А між розмовою напучувала його: — Візьми ще підливи, любий, це ж найкраща підлива! — Штіллер слухавсь і брав підливи. — Справді, — вела вона далі, — Штурценегер запросив мене. Здається, він захоплений Каліфорнією. Сто доларів на тиждень, що ти скажеш? І дорога оплачена! Сто доларів — це тобі неабиво, і за чверть години можна бути біля моря...»

І т. д.

Аж дорогою назад у них дійшло до трохи реальнішої розмови, хоч короткої й односторонньої. Вони йшли рипучим снігом, і з їхніх уст здіймалася пара. Було страшенно холодно, проте гарно: праворуч і ліворуч височіли снігові намети, будинки були наче в пухових подушках, на небі яскріли зорі, ніч здавалася порцеляною. «Де ж ти зупинився? — поцікавилась Сибіла, коли вони стояли вже перед крикливою брамою її готелю. — Ти завтра ще будеш тут? — питала вона далі, щоб почати прощання, може, навіть остаточне. — Ти мене просто приголомшив, — казала вона, бо він мовчав. — Тепер тебе раптом почала влаштовувати наша подорож, тепер, коли ти й так мав їхати до Парижа, тепер ти знайшов дуже гарну причину, тепер я повинна була

негайно йти до тебе, аж тепер наш Париж став можливий. Знаєш, тієї миті я відчула себе твоєю коханкою...» Штіллер мовчав, і не знати було, чи він збагнув, що в ній зламалося. Про що він думав? А що їй більше нічого було пояснювати, то вона спитала про назву якогось сузір'я просто над засніженою брамою. Їй довелося двічі питати, поки Штіллер відповів: «Атож,— мовила вона по хвилі, наче в якомусь зв'язку з тим сузір'ям,— де я буду за рік? Не знаю. Може, справді в Каліфорнії!.. Смішно,— додала вона,— в тебе все достеменно відомо наперед. Ти, мабуть, ніколи не змінишся, навіть у своєму зовнішньому житті.— Вона не мала на думці чогось поганого, але відчула, що слова її жорстокі, й хотіла загладити їх: — Чи сам ти гадаєш, що колись змінишся? — Питання прозвучало не ласкавіше, навпаки. Хоч що б вона тепер сказала, все було б невдатне.— Ох, Анатолію,— врешті мовила вона,— я справді тебе дуже кохала...» Якийсь лижвар, що тренувався на довгих дистанціях, ще один Нью, плавками кроками пройшов, ледь порипуючи лижвами, повз мовчазну пару. Вони дивилися йому вслід, наче понад усе цікавилися спортом; на жаль, він скоро зник і знову лишив їх самих. Нарешті, зовсім уже задубівши, вони розійшлися, але, ще не маючи сили попрощатися, похапцем домовилися вранці поспідати.

На той сніданок Штіллер не прийшов.

Через два дні, як Сибіла в товаристві добродія з Дюссельдорфа вийшла з їдальні, він стояв неподалік, наче привид. «Чого ти не приходив?» — відразу спитала вона, навіть не привітавшись; Сибіла була вражена. «Ти вже їла?» — спитав він. «А ти ні?» Штіллер був блідий з утоми, неголений. «Звідки ти з'явився? — спитала вона далі. Штіллер поміг їй одягти хутро, що його ніс за нею так званий бой, хлопчик, прибраний у циркову ліврею.— Я позавчора чекала тебе на сніданок. Де ж ти був?» Вона кивнула добродієві з Дюссельдорфа, що чекав на неї коло ліфта, прикурюючи сигару; він поведився так чемно, що Штіллер його навіть не помітив, кавалер на всі сто... Штіллер повернувся з Давоса. Сибіла довідалась про це, як вони крізь обертові двері виходили на мороз. «З Давоса?» — спитала вона, але скляна переділка якраз відгородила її від Штіллера, що йшов за нею.— З Давоса?» — ще раз перепитала

Сибіла вже надворі. Штіллер розмовляв у санаторії з своєю хворою дружиною. Він оповів про ту розмову коротко й сухо. «І це все,— закінчив він.— Чого ти така здивована?» І справді: ціле літо Сибіла чекала на це, сподівалася, мовчки домагалася цього. А тепер для неї це був шок. Вона почувалася винною. «А Юліка? — спитала вона.— Що каже Юліка?» Штіллера, здавалось, не цікавила Юліка. «Ви розлучаетесь? — питала далі Сибіла.— Що це означає? Не можна ж так просто...» Штіллер видався їй жорстоким нелюдом, його поведінка вжахнула її. Тепер раптом Юліка не була вже далекий привид, а реальна жінка, хвора, покинута, нещасна жінка, сестра. «Слухай,— мимоволі вихопилось у неї,— ти не повинен був так робити...— Вона поправилась: — Ми не маємо права. Я знаю, я сама винна. Це ж божевілля, просто вбивство...» Штіллер був спокійний, а помітивши, як вона хвилюється, став навіть якийсь зловтішний. Він уявляв себе вільним, цілком вільним, і ту хвилину йому вистачало, що він чогось dokonав. «Я голодний»,— заявив він, виразно показуючи, що він не має ані бажання, ані причини далі думати про Юліку. Вони ввійшли до заїзду, повного місцевих залізничників, що, маючи вільний вечір, грали в карти, кожний із сигарою в зубах. Побачивши елегантне Сибіліне хутро, вони притихли, аж поки один сказав: «То ми граємо чи не граємо?» Тут не було меню, надрукованого в стилі Гутенбергової біблії, зате була огрядна господиня, що особисто привітала гостей, подавши вогку руку, потім змела з лакованого дерев'яного столика розлите пиво й крихти. На чорній таблиці, що висіла на стіні між лавровими вінками та призами мисливського товариства, були випсані ціни розливного вина: вельтлінер, кальтенер, магдальнер, доле; а над табличкою — неодмінна, трохи зблякла фотографія генерала Гізана¹. Голодний Штіллер був упевнений, як дроворуб, що повернувся з своєї тяжкої роботи, стомлений, неквапливий, задоволений собою; широкими долонями він відразу розламав булку навпіл. Тим часом до Сибіли, що сиділа коло кахляної груби, вискочив на коліна кіт і замуркотів, домагаючись пестошів.

¹ Гізан Анрі (1874—1960) — швейцарський військовий діяч, головнокомандувач швейцарської армії 1939—1945 рр.

Штіллер тішився вже наперед печенею і домашньою ковбасою; салату тут не було. Залізничники, поки один тасував карти, розмовляли вдавано злісним тоном, хоч насправді злості не відчували, про дорогу, але надаремну конференцію великої четвірки, а як почали знову грати, то зосереджено замовкли, і в низенькому приміщенні заїзду залягла мовчанка, що захопила також Сибілу й Штіллера. «Ти ще нічого не розповів мені про Париж»,— озвалася Сибіла, яку та мовчанка, очевидно, пригнічувала. Коли вернулась огрядна господиня — правда, ще не з їжею, якої чекав Штіллер, а з вином,— він звідався про кімнату. «На одного чи на двох?» — спитала господиня, коли Штіллер пішов з нею оглянути кімнату... Якусь хвилину Сибіла сиділа сама, єдина жінка серед гостей. Вона гортала часопис спілки велосипедистів, не читаючи його. До їхнього столика підсів якийсь робітник; злизуючи піну з губів після пива, він дивився на даму з відвертим недовір'ям, навіть зневажливо, наче знав те, про що бідолаха Штіллер іще навіть не здогадувався. Як він поставився б до її признання, що їй самій, коли вона спробувала його висловити, вдалося просто неймовірним, неможливим, страхітливим! Сибіла чудувалася, що вона може дивитися йому у вічі,— а могла, навіть тепер, як Штіллер вернувся й сів поряд неї, бадьорий, голодний, зовсім не переймаючись тим, що Сибіла, яка вже пообідала, випила тільки чарочку вишнівки. Залізничники оповідали, що десь коло Бергюна зсунулась лавина. Але чутки були перебільшені: Штіллер бачив ту лавину і запевнив засмаглих робітників, які з поважними мінами чадили своїми сигарами, що дорогу вже розчищено. Сибіла була вражена. Навіть захоплена: їй стало легше, як вона побачила, що Штіллер своєю спокійною діловитістю обеззброїв тих людей, яких вона трохи боялася; тепер вона відчула себе в захистку. І робітник, що підсів до їхнього столика, вже не дивився на неї зневажливо, навіть присунув їй попільничку, хоч вона його й не просила. А як уже заплатив за пиво й лаштувався йти, то скинув картуза й побажав Штіллерові та Сибілі приємного вечора «наодинці». Штіллер, не перестаючи їсти, запитав: «У тебе щось сталося?» — «Чому?» — «Ти нині якась дуже тиха». — «Я рада, що ти приїхав,— сказала Сибіла.— Я була така люта на тебе, думала, що ти просто зник,

а мене кинув тут.— Вона зняла з колін kota, й він ско-
чив на підлогу, задерши хвоста.— Чому ти не лишив
мені хоча б записку?— сказала Сибіла.— А я зробила
дурницю, щоб ти знав, страшну дурницю...» Штіллер їв
далі й, видно, не сподівався нічого страшного. Він був
у Давосі, розлучився з хворою Юлікою; що ще могло
його тепер налякати! Він усміхнувся: «Що ж ти зроби-
ла?» Але саме з'явилася товста господиня з двома
склянками кави, й Сибіла полегшено відітхнула. Во-
на ж бо зовсім не хотіла говорити про те! Буває, стане-
ться щось таке, що саме собою не має ваги і набирає
її аж тоді, як про нього скажеш, до того ж набирає
дарма, бо воно й не повинне мати ваги! Як вони й бо-
ялися, чорна кава в склянках була гірка, гаряча, аж
язик обпікала, але дуже погана, не схожа на каву: во-
ни намагалися присмачити її гумором і великою кіль-
кістю цукру, проте від цукру те руде питво стало про-
сто гидке. Штіллер почав розповідати про Париж. Чому
Сибіла не запалася крізь землю? Вона вдавала, що слу-
хає його. Хіба не сняться нам страхітливі сні, а проте
другого ранку ми не западаємось крізь землю? А то ж
були тільки страхітливі сні — так уявлялося Сибілі,
коли вона згадувала дві останні ночі... «До речі, я тобі
щось привіз! — перебив Штіллер свою розповідь про
Париж.— Де ж я його дів?» Сибіла тим часом налила
в чарки вина. «Ти знаєш парфумерні крамниці на Ван-
домському майдані?» — засміявся він і став розповідати,
як шукав їй парфумів. Вандомський майдан, як ві-
домо,— великий прямокутник, оточений аркадами, фор-
теця французької парфумерії; кожна фірма має там
свою крамницю, і мусиш знати ту марку, що тобі треба,
а то доведеться ходити від крамниці до крамниці й зво-
ложувати пальці різними парфумами. Штіллер був пе-
вен, що Сибіліні парфуми впізнає серед сотні інших.
Дівчата були терплячі, зволожували навіть свої малень-
кі руки, коли Штіллер напхав уже всі пальці. Звісно,
він стає дедалі невпевненіший. Так він іде від крамни-
ці до крамниці по всьому майдані, від руки до руки,
від запаху до запаху. Але дівчата не сміються з нього,
навпаки, його поважна заклопотаність навіть захоплює
їх, тільки французької мови йому не стає, щоб змалю-
вати потрібний запах. Штіллер занотовує собі назви.
Наприклад, на правому вказівному пальці в нього напи-

сано «Сандал». Але за ті кілька годин останнього дня в Парижі всі назви йому змішалися; він міг тепер тільки показувати пальці: «Celui-là»¹ Часом навіть дівчата в крамниці не можуть розрізнити запахів, і доводиться кликати шефа. Штіллерові то взагалі кожні парфуми нагадують Сибілу, а то знову ніякі не нагадують. Аж голова йде обертом, скільки їх є всіляких; його руки — наче дві палітри, повні запахів, і він ходить з розчепіреними пальцями, щоб ті запахи не змішувалися. Ох, яка в тих відтінках утіха і яка мука! А ще до всього дівчата допитуються, чи він шукає парфумів для блондинки, чи для брюнетки, а чи, може, для рудої? Це не однаково, о ні! Не знав також Штіллер, що ті самі парфуми на іншій шкірі й пахнуть інакше. То нащо ж йому здалися всі ті дівчата з їхніми пробами на своїй шкірі? Незадовго перед тим, як крамниці мають зачинитися, він кидає пошуки. Ввечері в театрі Жуве («Школа жінок») він майже забуває про парфуми, такий-бо чудовий той Жуве; але пальці не дають йому спокою, і в антракті він знов починає обнюхувати їх. Вже йдучи додому, спиняється серед дороги, стягує рукавицю й нюхає пальці, та даремно. Нюх у нього знову гострий, але тепер пальці вже не можна розрізнити, всі однаково пахнуть. Врешті він мие руки, анітрохи не помудрішавши. А другого ранку перед від'їздом іде й купує парфуми навмання... «Не уявляю собі, чи це ті», — сказав Штіллер трохи збентежено, віддаючи нарешті Сибілі колись елегантську, але вже пошарпану за довге носіння в кишені коробочку. «Сірий ірис!» — засміялася Сибіла. «То ті?» — спитав він. Сибіла відразу відчинила флакончик і розтерла кілька крапель на руці. «Мені «Сірий ірис» страшенно подобається!» — сказала вона, і Штіллер почав нюхати їх на Сибіліній руці, тобто на тій шкірі, що належиться, дедалі більше розчаровуючись. «Ні,— сказав він,— не ті!» Сибіла й собі понюхала. «Але ж дуже гарні! — заспокоїла вона його, навіть не маючи потреби прикидатися, і сховала флакончик до торбинки.— Дякую!» Невдовзі по тому Штіллер розраховувався, вони допили вино, не з'ясовуючи, чи Сибіла вернеться до свого готелю, чи ні. Що він

¹ Оці! (Франц.)

надумав? Здавалося, він на щось зважився, але на що саме? «Допивай!» — сказав він спокійно, ще сидючи, але вже знявши з вішалки її хутро. «Це все не має значення,— мовила Сибіла,— але я мушу тобі сказати. Справді не має значення». Його майже цілковита байдужість не давала їй знайти відповідні слова. Здавалось, він і досі ні про що не здогадувався, анітрохи. Чи, може, знав уже й справді не брав до серця? «Я така дурепа,— всміхнулася вона.— Я, бачиш, помстилася в найбезглуздіший спосіб: дві ночі спала з двома різними чоловіками...» Штіллер немов нічого не чув і не розумів: він не озвався, навіть не здригнувся. Потім з'явилася господиня з рештою грошей, спитала, чи сніданок занести їм до покою, чи ні; щоб показати свою гостинність, вона ще трохи постояла коло столу. Десь хвилин із десять тяглася порожня розмова про лавини, про погоду взагалі й про готельні справи по війні. Нарешті, як вони знову лишилися самі, Штіллер, і далі тримаючи на колінах її хутро, спитав: «Що ти цим хотіла сказати? Сибіла глянула на мисочку з-під кухля, що її Штіллер крутив на столі, і ще раз відверто сказала — тепер відвертість здавалася їй необхідною, останньою ще можливою чесністю, хоч би як Штіллер сприйняв її слова: «Я дві ночі спала з двома різними чоловіками... ось що я хотіла сказати...» Тепер він знав усе. І прийдешне (так гадала Сибіла) тепер залежало тільки від того, як Штіллер поставиться до її страхітливо-го вчинку. залізничники відклали карти, один стер губкою запис на чорній таблиці, бо тепер уже й так відомо було, хто має платити, решта, позіхаючи, говорили про свій програш. Була одинадцята година. Вже надівши кашкети, залізничники теж побажали Штіллерові й Сибілі, що лишилися в заїзді самі, приємного вечора «наодинці». Він і далі грався мисочкою. «Зі мною теж таке було,— мовив він,— тільки я нікому ще про це не розповідав. Давно колись. Я добре знав, кого я кохаю, а все ж! Це навіть сталося дорогою до неї, ввечері перед нашою зустріччю. Раптом я склеїв дурня... так само як ти,— додав він і лишив мисочку.— Я знаю, що це таке...» Більше він нічого не сказав. «Склеїв дурня!» Той вислів, видно, дуже втішив Сибілу, дав їй надію, ба навіть упевненість, що від тієї хвилини вона знову стане на правдивий шлях. Вони того вечора навіть

вірили (так каже Сибіла), що то може бути їхній спільний шлях.

Виявилось, що вони помилилися.

Другого ранку — після тяжкої ночі, коли їхні надії розбилися на друзки, — вони попрощалися на маленькому вокзалі в Понтрезіні. Як потяг нарешті рушив, Сибіла стояла, наче статуя на цоколі, і обое вони — Штіллер біля відчиненого вікна, а Сибіла на пероні — ледь помахали одне одному на прощання. (Відтоді Сибіла, дружина мого прокурора, більше не бачила зниклого Штіллера). Сама вона повільно пішла до готелю, попросила рахунок, спакувалася й виїхала того ж таки дня. Вона вважала, що не може так просто вернутися до Рольфа, єдиним порятунком здавався їй Редвуд-сіті; тепер вона мусила працювати, бути сама й заробляти собі на прожиток. Бо як ні, то вона відчула б себе вибитою з життєвої колії, не знала б, де її місце; виявилось, що дорога від чесної жінки до повії на диво коротка. В Цюріху Рольф зустрів її заявою, що дає згоду на розлучення. Вона полишила йому клопотатися формальностями й попросила дозволу забрати з собою Ганеса. Їхня розмова стосувалася тільки майбутнього, практичних питань. Що Ганесові, їхньому синові, краще, важко було вирішити; Рольф попросив двадцять чотири години на роздуми. Потім, на її подив, дозволив забрати Ганеса. Сибіла подякувала йому, зрошуючи сльозами його руки, й незадовго до різдва виїхала на головний вокзал у супроводі свого чоловіка, щоб звідти добратися до Гавра й сісти на корабль до Америки.

Мій приятель прокурор повідомляє, що суд (разом з вироком!) відбудеться за тиждень, у вівторок.

В Америці Сибіла жила самотою, майже як черниця. Вона лишилася в Нью-Йорку. Коли Штурценегер приїхав по секретарку, якої йому не треба було, Сибіла, завдяки своєму знанню європейських мов, знайшла вже собі інше місце, досить пристойне. Вісімдесят доларів на тиждень. Вона пишалася. І Штурценегер, що сприйняв ту звістку не вельми трагічно, подався в Редвуд-сіті сам, запросивши її перед тим на вечерю до фран-

цузького ресторану в Грінвіч-віледж. Вона вже більше не «клеїла дурня», але її шлях, власний шлях, був досить тяжкий. Сибіла, донька заможних батьків, опинилася вперше в таких умовах, як інші люди на цьому світі,— тобто була самотня, відповідальна за себе, залежна від своїх власних здібностей, від попиту на ті здібності, від гумору й ласки того, хто давав їй роботу. І дивно: їй здавалося, що це й є воля, що це й є гідність. Робота її була одноманітна — вона перекладала на німецьку, французьку й італійську мови ділові листи, майже завжди однакового змісту. А перше її власне помешкання в тому світі було таке, що навіть удень, коли надворі світило сонце, вона не могла ані читати, ані шити без світла й майже ніколи не зважувалась відчинити вікно, бо все відразу вкривала кіптява, а як лягала спати, то затикала вуха воском. Сибіла не нарікала, знаючи, що мільйони людей живуть гірше за неї. Взагалі нарікати вона не могла хоч би вже через Рольфа. На щастя, Ганеса вдалося примістити в німецько-єврейському пансіоні, де він був цілий день. Вільні години вона завше віддавала Ганесові і, як дозволяла погода, гуляла з ним у Центральному парку: там були дерева...

Отже, як то кажуть, вона почала нове життя.

Якось у лютому вона трохи злякалася і ще й досі не знає, чи то їй привиділось, чи справді було чого злякатися. Вони з Ганесом сиділи в Центральному парку й годували вивірок; у западинах ще лежав брудний сніг, ставки не зовсім розмерзлися, але сонце вже пригрівало, щебетали пташки, надходила весна. Земля була вогка; вони сиділи на чорних лупакових скелях Мангаттану, і Сибіла тишилась, як гномик, така вона була загублена й незнана в цьому велетенському місті. Крізь безлисте віття дерев видно було в блакитному тумані хмародери, їхні знайомі обриси; десь на краю великого парку, потойбіч тиші, щось примарно бряжчало, й подеколи долинав свист від Гудзону. Проїхав верхи полісмен грузькою стежкою. Хлопчаки грали в бейсбол. На довгих лавках сиділи люди й читали газети, пройшла закохана пара, потім якась дама підвела свого собаку під рідкісне дерево. Сибіла рада була, що нікого не знає. Чоловіка, який пройшов повз них, вона побачила тільки зі спини, але якийсь мент була цілком певна,

що то Штіллер, більше ніхто, і замалим не гукнула його. Звісно, вона вилаяла себе: звідки міг узятися в Нью-Йорку Штіллер? Але не заспокоїлась, лишилася суміш надії й страху, що то міг справді бути він. Сибіла взяла за руку Ганеса й рушила парком: не на те, щоб шукати того чоловіка, радше, щоб утекти, а все ж пішла в тому самому напрямку. Як і можна було сподіватися, вона його більше не здибала і вже зовсім забула про свою химеру (а то, мабуть, була таки химера), коли це через кілька днів побачила його, спускаючись у метро: тобто вона з'їжджала на ескалаторі вниз, а він їхав догори. Спинитися, звісно, не можна було. Хіба не витріщився він на неї, хоч і не привітався? Вона втішала себе тим, що такого не може бути. Невже б це Штіллер її переслідував? У кожному разі, Сибіла побачила, що чоловік, якого вона взяла за Штіллера, нагорі не пішов собі далі, а відразу кинувся на ті сходи, що бігли вниз. Внизу було так тісно, що навряд чи вона могла б спокійно стежити за ним, навіть якби не була така схвильована. Що доводить в Америці непромокальний плащ! Пізніше Сибіла знову переконала себе: вона, мовляв, так пильно дивилась на того чоловіка, що він, не знаючи її, міг покласти собі якусь надію, тому й вернувся. Дуже можливо. Ту мить Сибіла повелася цілком мимовільно: упхалася в найближчий вагон, двері зачинилися, й потяг рушив. Ще цілий тиждень вона трохи побоювалась, коли виходила на вулицю, але дарма: ніколи вже не зустрічала чоловіка, що видався б їй Штіллером.

Як уже сказано, робота її була одноманітна. Сиділа вона в приміщенні без денного світла й за тиждень переконалася, що довго такої неприродності не витримає. Не знати, чи надворі йде дощ, чи світить сонце, не відчутно, яка там пора, ніколи не війне повітря, що пахне бурею, чи людьми, чи листям, чи бодай мокрим асфальтом. А найгірше, що тільки їй одній цього бракувало; Сибілі здавалося, що вже від самого air-condition¹ можна задушитися. Проте вона була певна, що на кожному іншому підприємстві буде те саме, а тому почувала себе цілком безпорадною. Що їй було робити, як

¹ Кондиціонованого повітря (англ.).

з відчаю не вдатися в роботу? Тому її цінували, й коли через півроку вона захотіла перейти, її не пустили й удвічі збільшили платню. Тепер Сибіла могла дозволити собі краще помешкання: два покої і так званий квітник на даху на Ріверсайд-драйв із краєвидом на широкий Гудзон. Тут, на вісімнадцятому поверсі, вона розкошувала. Вони з Ганесом засмагали в захистку червоного муру, бачили небо й навіть околицю міста, ліс. А на сході — море. В туманній далині Ганес навчився розпізнавати, чи то прибуває до порту «Іль-де-Франс», чи «Квін Мері». А ввечері, коли темніло, якраз перед їхніми вікнами спалахували мінливі гірлянди світла на Вашингтон-брідж. Там Сибіла мешкала майже два роки. Вона дедалі рідше думала про повернення до Швейцарії. Життя в Америці (каже вона) подобалось їй, хоч і не те, щоб дуже захоплювало; вона втішалася чужиною. До того ж правдивої Америки, Заходу, вона ще не знала. Збиралася колись поїхати на другий берег, побачити Арізону, Техас, каліфорнійські квіти; але ж вона була службовець, себто могла жити, і то вельми пристойно, доти, доки сиділа коло своєї друкарської машинки; відпочинок вона мала тільки в кінці тижня, щоправда, в радіусі ста миль навколо міста. Йї подобався Нью-Йорк. Перші тижні їй показалося, що нема нічого легшого, як ладнати з американцями. Всі вони були такі відверті, безпосередні; в неї відразу з'явилося стільки друзів, як ще зроду не було, принаймні так їй здавалося. Тішилась вона й тим, що її лишили в спокої як жінку, ніби, висівши в Америці, вона перестала нею бути: вона подобалась, але як істота середнього роду. Певне, що після останніх переживань то було для неї щастя, принаймні спочатку. Але й потім (так вона каже) Сибіла не прагнула чоловіка, а надто чоловіка-американця; вони були просто друзі, радше friends. Більшість їх мали свої машини, а це важливо, особливо влітку, коли в Нью-Йорку страх як гаряче. Але з часом той брак атмосфери, що відчувається навіть у Швейцарії, почав її дратувати. Важко сказати, чого саме їй бракувало. Кожен хвалив її нову весняну сукню, її здоровий вигляд, її сина; порівняно з Швейцарією тут не жалкували похвал. Та раптом Сибіла стала себе питати, чи вони взагалі бачать те, що хвалять. Дивно було (каже Сибіла) збагнути, яка чарівна, яка різно-

манітна буває еротична гра; Сибіла аж тут зрозуміла це, де тієї різноманітності взагалі не було. Виходячи з ресторану чи з підземної залізниці, залишаючи товариство, вона ніколи не відчувала, що її бракуватиме якось чоловікові в той шляхетний спосіб, коли обое, хай навіть вони й не мають наміру ще раз зустрітися, почувають себе якось дивно окриленими. Ніколи на вулиці вона не зустріла мимохідь радісного, захопленого погляду, навіть у розмові не було ані сліду схвильованого усвідомлення, що існують люди двох статей. Все обмежувалося товариськими стосунками, до речі, дуже милими; але бракувало напруження, повняви квітухих відтінків, мистецтва гри, чарів, небезпеки, бентежної можливості живих ускладнень. Все було пласке, не сіре, боронь боже,— навколо аж кишіло розумними людьми, освіченими людьми,— але позбавлене життя, якоїсь знадливості, несподіванки. Сибілі здавалося, що вона жінка в шапці-невидимці; ніхто її не бачив, слухали тільки, як вона говорить, може, вважали її розмову за веселу, цікаву, але то було спілкування в безповітряному просторі. Смішно: вони балакали про *sex problem*¹ з такою квапливою безпосередністю і впевненістю, як євнухи, що самі не зазнали того, про що говорять. Здається, вони ніколи не знали різниці між сексом і коханням. А як вони ще й починали видавати тут свою видиму хибу за ознаку здоров'я, то ставало вже не смішно, а радше нудно. Чого тільки в тому Нью-Йорку немає! Соромно було там нудьгувати. Взяти хоча б концерти! Але саме буденне життя, купівля, обіди в невеличких їдальнях, їзда в автобусах, чекання на зупинках, метушня, що поглинає дев'ять десятих нашого життя, там була така нечувано практична, така нечувано безбарвна. Часом Сибіла ходила в італійський квартал начебто купити городини, а насправді бажаючи щось побачити, спрагла на щось цікаве. Чи, може, вона сама була винна? Десь за півроку Сибілу посіло гірке почуття, що вона всіх розчарувала. Вона мала повний записник адрес, але нікому вже не зважувалась зателефонувати. Чим вона розчарувала всіх тих своїх ласкавих приятелів? Вона не знала й ніколи не дізнається. Але її це

¹ Проблему сексу (англ.).

дуже пригнічувало. Бо справді, і це її ще дужче бен-тежило, вона ніколи нічим не легковажила. Випадково зустрівшись із кимось, вона чула те саме ласкаве: «Привіт, Сибіло!» — й не помічала й сліду розчарування. Всі ті відверті, безпосередні люди, здавалося, нічого більше й не сподівалися від стосунків з іншими людьми, не вважали, що їх треба далі зміцнювати. А Сибілу це, мабуть, найдужче журило; після двадцяти хвилин спілкування з ними людина лишається така сама далека їм, як і після півроку, як і після багатьох років, нічого більше не додається. Тобі широко бажають усього найкращого, й на цьому кінець. Приятелі існують тільки задля приємності, а на все інше є психіатри, своєрідні механіки внутрішнього життя, якщо в когось виявиться якась вада і він сам її не зуміє направити. В кожному разі, не треба обтяжувати приятелів смутними історіями; тоді й вони відповідають тільки поверховим оптимізмом, що ні до чого не зобов'язує. Тому вже краще засмагати в своєму маленькому квітнику на даху. І все ж, хоч як Сибіла страждала від тієї привітної байдужості американців, їй ніколи не спадало на думку повернутися до Швейцарії... Після дедалі рідшого листування, після обопільної мовчанки, що наче переходила в остаточну, якось по обіді до Сибіли на роботу зателефонував Рольф. «Де ти?» — спитала вона. «Тут, — відповів він, — у «Ля Гардія». Щойно висів з корабля. Як мені з тобою зустрітись?» Йому довелося чекати до п'ятої години, бо секретарка Сибіла не могла піти з роботи коли завгодно, і вже аж доходила шоста, коли вона з'явилася у вестибюлі названого готелю на Таймс-сквер. «Як ся маєш?» — спитали вони одночасно. І одночасно відповіли: «Дякую, нічого». Вони вийшли на Таймс-сквер. «Скільки ти тут пробудеш?» — поцікавилась вона, але, звісно, в тіснєві важко було розмовляти. Сибіла повела враженого Рольфа на Рокфеллерову башту, щоб відразу показати йому частину Нью-Йорка. «Ти приїхав у справі? — спитала вона й поправи-лась: — Тобто в своїй службовій справі?» Вони сиділи в славетному «Рейнбо-барі», щось замовивши для годиться. «Ні, — відповів Рольф, — я приїхав задля тебе. Задля нас із тобою». Обое визнали, що не дуже змінилися, хіба що трохи постарілися. Сибіла показала останній Ганнесів знімок. «Він уже не дитина, о ні, а

справжній хлопчак!» Рольф не дав їй довго розповідати. «Я приїхав,— заявив він,— спитати тебе... Тобто вирішити, чи ми розлучимось, чи будемо жити разом. Але вже остаточно». Більше вони ні про що не питали одне одного. «В якому районі ти мешкаєш?» — поцікавився Рольф, і Сибіла показала йому свій квартал, радше гру світла, неймовірно барвистий присмерк над Мангеттеном, видовисько, добре відоме кожному, хто бачив Мангеттен. Проте не кожен, бачивши його, водночас знаходив знову жінку свого життя... «Вавілон!» — сказав Рольф, що весь час дивився вниз на ту сітку з мінливих разків перлин, на сувої світла, на грядки електричних квітів. Аж не вірилося, що в тій глибині внизу, звідки вже не долинав галас, у тому лабіринті з темних прямокутників і яскравих каналів між ними, що чергуються майже без ніяких відмін, не пропадає щохвилини людина; що той рух кудись і звідкись не спиниться ні на мить або не обернеться раптом у хаос, від якого нема рятунку. Подекуди йому перепиняють дорогу розпечені до білого ставки, як, наприклад, Таймс-сквер. До неба стирчать чорні хмародери, стирчать рівно, але в перспективі здаються пучком розчепірених кристалів, більших і менших, грубших і тонших. Час від часу насувається барвистий туман, і на хвилю Нью-Йорк зникає, наче його затопив Атлантичний океан. Тоді з'являється знову — подекуди лад, як на шахівниці, а подекуди хаос, наче на нього впала з неба Молочна Дорога. Сибіла показала Рольфові квартали, що їх назви він знав: Бруклін за прогонами мостів, Стейтен-Айленд, Гарлем. Згодом все стає ще барвистіше; хмародери вже не здаються темними баштами на тлі жовтого присмерку, ніч поглинає їх, залишається тільки світло, сотні тисяч лампочок, грати з білуватих та жовтуватих вікон, і більше нічого. Вони здіймаються, ширяють над майже цеглястою млою, а проваллями вулиці плине наче блискачка ртуть. Рольф не міг вийти з дива: катери, що віддзеркалювалися на Гудзоні, гірлянди мостів, зірки над повіддю неоновому лимонаду, солодоців, несмаку, що межує з величністю, ваніль і малина впереміш із фіалковою блідістю осені, непідлеглої часові, зелень глетчерів така, яку ми бачимо тільки в пробірках, а поміж нею молочко кульбаби, блазенство, й видиво, і краса також, о, чарівна краса, калейдоскоп із дитячих днів,

мозаїка з барвистих скалок, але рухома і разом з тим бездушна й холодна, як скло, а тоді знову бенгальський дим театральної Вальпургієвої ночі, небесна веселка, розсипана на тисячі шматків, що спадають на землю, оргія дисгармонії й гармонії, оргія буденності, технічна, меркантильна понад усе й одночасно схожа на казки з «Тисячі й одної ночі», на якісь вогнисті килими, на дешеві самоцвіти, на дитячий фейерверк, що спав на землю і яскріє далі; все те ти вже десь бачив, може, крізь заплющені повіки в гарячці; подекуди видно червону барву, не таку, як кров, ніжнішу, як гра променів у келихові з вином, коли його просвічує сонце, червону, а також жовту, знову ж не таку, як мед, ніжнішу, жовту, як віскі, зеленаво-жовту, як сірка або декотрі гриби,— дивовижну, але таку гарну, що якби вона озвалася, то напевне співом сирен: отак десь усе те виглядає, сповнене чуття і водночас мертве, розумне, безглузде й могутнє, витвір людей чи термітів, симфонія й несмак, Треба все те побачити, щоб потім уявити собі, побачити очима, не тільки розумом, побачити, коли ти розгублений, зацікавлений, переляканий, захоплений, недовірливий і схвильований, чужинець на землі, а не тільки в Америці; тоді людині хочеться сміятися, радіти й плакати з усього того. А далеко на сході встає бронзовий місяць, коване кружало, німий гонг... Але найдужче бентежила Рольфа Сибіла, його дружина, що почувалася тут; як дома. Вони допивали своє мартіні, мовчки, задумано споглядаючи одне на одного, й часом посміхалися майже глузливо, помічаючи, що властиво, Атлантичний океан, який розділяв їх, був непотрібний. Рольф не зважувався торкнутись її голої руки: його ніжність ховалася в очах. Сибіла також відчула, що на світі, хоч би який він був великий, немає ближчої їй людини за Рольфа, її чоловіка. Цього вона не приховувала, а все ж попросила двадцять чотири години на роздуми.

ЗОШИТ СЬОМИЙ

Сьогодні — візит до зубного лікаря.

Це дрібниці, але ж вони найстрашніші: від дрібниць не можна боронитися. Вони стомлюють! Ось одягнена в біле дівчина заходить до почекальні й каже:

— Пане Штіллере, прошу.

Чи ж я маю вилаяти її при всіх? Адже ця мила дівчина не винна, що мене записано Штіллером. Отже, я мовчки йду за нею. То мій оборонець постарався! Вони чіпляють мені на шию білу серветку, дають чисту склянку з ліфеплом. Усе це дуже чемно, і молодий лікар, наступник небіжчика лікаря, що йому зниклий Штіллер ще й досі не сплатив рахунку, мие руки. Він теж не винний, бо ще добре не знає пацієнтів свого попередника й цілком покладається на свою асистентку.

— Болить зуб, пане Штіллере? — каже він.

Я саме полощу рот і киваю головою, що болить. Поки я збираюся з'ясувати непорозуміння, його пінцет знаходить болюче місце, і я вже не маю бажання сперечатися. Молодий лікар ставиться до своєї роботи дуже поважно.

— Гляньте,— каже він і показує мені люстерко,— ось, наприклад, ця коронка на верхньому шостому зубі, бачите? Я не хочу критикувати свого попередника, але ж коронка просто неможлива.

Він не розуміє мого погляду, гадає, що я хочу захистити його попередника. З ватою і клямрою у роззявленому роті я не можу нічого пояснити й вислухую безумовно цікаву лекцію про нові досягнення в лікуванні зубів. Молодий лікар, щоправда, перейняв місце й пацієнтів свого дядька, але й гадки не має переймати також помилки минулого покоління; якщо, наприклад, узяти мій рот, то там майже самі помилки. Я тільки очима безпорадно прошу молодого лікаря не вважати мої коронки за роботу його небіжчика дядька, а мої зуби — за зуби зниклого Штіллера. Він гукає асистентці:

— Дайте мені ще раз рентгенівський знімок пана Штіллера!

Все це, як я вже казав,— робота мого оборонця. Лікар мені не вірить. Щоразу, як він торкається пінцетом одного місця, мені мимохіть з очей течуть сльози,

і я ніяк не збагну, навіщо він там колується. Врешті він каже:

— Ні, таки живий зуб.

Глянувши на давній рентгенівський знімок, знайдений у картотечі його попередника, молодий лікар просто не може втямити, чого мій четвертий нижній лівий зуб ще живий — по-моєму аж надто живий. Адже на знімку (він показує мені нижній четвертий лівий зуб зниклого Штіллера) добре видно, що в нього корінь зовсім мертвий!

— Дивно,— мурмоче лікар,— дивно.— Тоді викликає асистентку:— Це справді знімок пана Штіллера? Ви не помилилися?

— Таж він підписаний...

Сумлінність не дає йому спокою; він знову порівнює кожний зуб і виявляє, що в Штіллера, зниклого пацієнта його попередника, восьмий правий верхній зуб був, наприклад, цілий-цілісінький, а в мене замість нього дірка. Що я зробив із восьмим правим верхнім зубом (Штіллеровим)? Я стискаю плечима. Потрібен мені допит, коли в мене вата і клямра в роті! Нарешті лікар віддає знімок, береться до свердла. Коли я нарешті через півтори години, звільнений від клямки, дістаю змогу сполоскати рота, то, звісно, вже не маю бажання сперечатися про давній рентгенівський знімок. Тільки прошу сарідону. Кнобель сидить у почекальні. Сіра в'язнична машина жде на акацієвій алеї. Шоферам наказано не ставити машину на очак. Проте алея належить школі, вона відмежовує шкільний майданчик. Коли я з Кнобелем повертаюся до машини, саме починається велика перерва, і нас відразу оточують школярі. Якесь маля питає неслівно, чи я злодій, а ще одна дівчинка радісно вигукує:

— Пане вчителю, злочинець!

Я махаю їм рукою крізь загразоване вікно. Тільки вчителі не відповідають мені.

P. S.

Може, питаю я сам себе, треба було боронитися скрізь, де тебе мають за когось іншого? Може, не слід було дозволяти асистентці зубного лікаря записувати мене Штіллером? Сізіфова праця! Тоді знову мені зда-

ється, що досить було б, якби лиш Юліка не плутала мене зі Штіллером.

Мексіка...

Я згадую (сам не знаю чому) поминки, такі, як я бачив у Ханісіо, індіанок, що цілу ніч чиплять на могилах, усі святочно вбрані, гарно причесані, немов до шлюбу. Здавалося б, там нічого й не відбувається; цвинтар — тераса над темним озером, оточена стрімкими скелями, без жадної могильної плити чи якогось іншого знаку; кожен у селі знає, де поховано його предків і де він сам колись лежатиме. На тому місці ставлять свічки — три, сім чи двадцять, залежно від того, скільки небіжчиків має родина, — і миски з різною їжею, прикриті чистими серветками, а насамперед одну дивовижну річ: бамбукову риштовину, яку споруджують урочисто, ніби на свят-вечір, а на неї кладуть печиво, квіти, овочі, кольорові цукерки. Запахом тих наїдків мають цілу ніч житися померлі, бо запах — це зміст речей, у цьому весь глузд. Тільки жінки й діти приходять уночі на цвинтар; чоловіки моляться в церкві. Жінки, що весь час поводяться діловито й тверезо, сідають долі, наче на довгий спочинок, загортаються кожна разом із своєю дитиною в хустку так, що виходить наче одна істота. Свічки, що стоять рядком між живими й мертвими, миготять на холодному вітрі, спливає година по годині, над темними горами сходить місяць і, описавши поволі лук, знову ховається. Більше не відбувається нічого. Час від часу долинає дзвін, десь вие до місяця собака, і більше нічого. Ніхто не плаче, розмовляють мало, тільки про необхідне, але не пошепки, як у нас на цвинтарях: адже йдеться не про настрої. Тиша, що зрештою підкоряє собі й дітей, які годинами дивляться на мерехтливі свічки або в порожню ніч над озером, не означає тут побожності чи внутрішньої зосередженості в нашому розумінні, ані в поганому, ані в гарному. То просто тиша. Перед лицем життя і смерті нема про що говорити. Дехто навіть спить, поки їхні мертві — батько, чоловік чи син — нечутно живляться запахом, змістом речей. Десь опівночі приходять останні поминальниці, і всі вже сидять ож до світанку. Миготять тисячі душ померлих. Закоцюбла дитина, що

надсадно кашляє, наче сама скоро піде на той світ, дістає в завдаток щось із солодошів, принесених мертвим. На загал тут люди неймовірно терплячі. Надворі холодно, дуже холодно, бо то ніч під перше листопада. Маленька дівчинка, що її мати куняє, грається свічкою, обкапує теплим воском собі руки, поки свічка гасне, тоді знову засвічує її і далі капає на руки. Кожний подих вітру приносить міцні пахощі; жінки общипують пелюстки з жовтих квіток і розсипають їх поміж могил, общипують так, наче готують якусь городину, не абияк, але без зайвих рухів, не наголошуючи на тому, що роблять, не домагаючись якогось настрою, без театральних натяків, що йдеться про щось символічне. Там, просто ні про що не йдеться, вони общипують квітки, та й годі. І здається, наче тиша стає ще глибша: місяць зайшов, холод аж наскрізь проймає. І нічого не відбувається. Жінки не вклякають навколішки, а сидять на землі, щоб душі померлих могли ввійти їм у лоно. І це все. Нарешті починає світати, минає ніч тихої терплячості, відданості неминучому вмиранню й повстанню...

Розмова з моїм приятелем прокурором про Штіллера:

— Більшість людей нівечать своє життя через надмірні вимоги до самих себе,— каже він і пояснює це десь так:— Наша свідомість протягом кількох сторіч дуже змінилася, а наше чуттєве життя лишилося майже таке саме. Тому й виникла така невідповідність між нашим інтелектуальним і емоційним рівнем. Більшість нас має такий пакунок із крамом тілесного кольору, тобто почуття, що їх із свого інтелектуального рівня не хоче признати. На це є дві ради, що, властиво, нічим не зараджують: або ми якомога вбиваємо в собі примітивні, а отже, негідні почуття, ризикуючи, що тим самим узагалі вб'ємо чуттєве життя, або даємо нашим негідним почуттям просто іншу назву. Огортаємо їх брехнею. Чіпляємо їм наліпку, таку, яку хоче наша свідомість. Що гнучкіша наша свідомість, що начитаніша вона, то численніші й шляхетніші наші шляхи до відступу, вигадливіша наша самоомана; так можна розважатися цілий вік, і навіть гарно розважатися, тільки тоді людина простує не до життя, а до неминучого самовідчуження. Наприклад, коли нам бракує відваги стати

навколiшки, ми легко можемо витлумачити це як самовладання, а свiй страх перед самовиявленням як самовiдданiсть i так далi. Бiльшiсть iз нас надто добре знає, що треба вiдчувати в тiй чи iншiй ситуацiї, а чого не можна вiдчувати, але нам страшенно важко визначити, хоч як би хотiлося, що ми вiдчуємо насправдi. Це тяжка хвороба. I класичний її симптом — сарказм супроти кожного почуття. З надмiрними вимогами до самого себе неодмiнно йдуть у парi безпiдставнi докори сумлiння. Один дорiкає собi, що вiн не генiй, iнший, що, попри гарне своє виховання, не став святий, а Штiллер ставить собi на карб, що не став бiрцем за Iспанiю... Дивно, чого тiльки ми не беремо на своє сумлiння, коли ставимо надто високi вимоги до себе й тим самим вiдчужуємося вiд своєї натури. Наш внутрiшнiй голос, славетнiй внутрiшнiй голос — це часто тiльки кокетування якогось псевдо-я, що не хоче допустити, аби я врештi вiдмовився вiд своїх претензiй, аби пiзнав самого себе, i, пiдступно роздмухуючи мое марнославство, а як треба, то й посилаючись на фальшивi накази з неба, приковує мене до своїх убивчих вимог до самого себе. Ми бачимо свої поразки, але не розумiємо, що це сигнали, наслiдок хибного поривання, поривання геть вiд себе. Хоч як дивно, а наше марнославство, здається, не наближає нас до нашого «я», а вiддаляє вiд нього.

Далi мова заходить про вiдомий рядок iз другої частини «Фауста»: «Люблю, хто неможливого жада!» Ми обидва не пригадуємо, де саме там стоять цi зловiснi слова, але згоднi один з одним, що вони могли злетiти тiльки з уст демонiчної особи: це ж бо заклик до неврозу, що не має нiчого спiльного з реальними пориваннями (в рядку й мовиться не про поривання, а про жадання), i вiн передбачає упокорення перед нашими обмеженими можливостями.

— Я не вважаю Штiллера за виняток,— каже мiй прокурор.— Чимало моїх знайомих, та й я сам, теж можуть бути прикладами таких перебiльшених вимог до себе, хоч i зовсiм iншими. Багато людей пiзнають самих себе, але не багатьом щастить прийняти себе такими, як вони є. Скiльки самопiзнання кiнчається тим, що людина прагне випередити iнших i ще ймовiрнiше, ще докладнiше змалювати свої слабощi, отже, кiнчається кокетуванням! Але навiть правдивого самопiзнання, тако-

го, що мовчить і виявляється тільки в поведінці, не досить, воно лише перший, необхідний і дуже важкий крок, але його ще не досить. Самопізнання як довічна жура, як дотепні стосунки з тим, від чого ми давно вже відмовились, трапляється часто. Такі люди дуже приємні в товаристві, але що воно означає для них самих? Вони відкинули фальшиву роль, звісно, це вже щось важить, але ще не повертає їх до життя. Неправда, що з роками людина дедалі більше схильна прийняти себе такою, як вона є. Щоправда, старішій людині її давні мрії здаються сумнівними, їй легше сміятися над своїм юнацьким шанобством, їй уже той сміх менше коштує, не так болить; але це ще не означає, що вона приймає саму себе. З певного погляду, старішій людині навіть важче цього dokonати. Щораз більше людей, на яких ми споглядаємо захоплено, виявляються молодші за нас, часу в нас лишається дедалі менше, нам щораз легше відмовлятися від чогось з огляду на почесну кар'єру, а ще легше для тих, хто взагалі ніякої кар'єри не зробив і тішиться облудністю навколишнього світу, вдовольняється тим, що він невизнаний геній... Щоб прийняти самого себе, треба величезної життєвої сили... Вимога любити ближнього, як себе самого, впливає з цілком зрозумілої першооснови, що ти любиш себе, приймаєш себе таким, яким тебе створено. Та навіть як людина прийме сама себе, це ще не все! Бо поки я хотітиму переконати інших, що я — це я і ніхто інший, то весь час боятимусь, щоб мене з кимось не сплутали, і буду невільником того страху... Не маючи певності, що поза людським розумінням є якась абсолютна інстанція, що існує якась абсолютна реальність, я не можу собі уявити, — каже мій прокурор, — що нам коли-небудь пощастить стати вільними.

Р. С.

Абсолютна інстанція? Абсолютна реальність? Чому він не каже «бог»? Мені здається, що він навмисне старанно уникає цього слова. Чи тільки переді мною?

Р. С.

Усвідомлюючи, що я людина незначна, нікчемна, я

завше сподіваюся, що вже через цю свою свідомість не можу бути нікчемний. Щиро казати, я сподіваюся перетворення, втечі. Я просто не готовий бути нікчемною людиною. Властиво, я лише сподіваюся, що бог (коли я допоможу йому) зробить з мене іншу індивідуальність, багатшу, глибшу, вартіснішу, вагомішу, і, мабуть, саме це заважає богові стати для мене чимось реальним, тим, що можна збагнути. Моя *conditio sine qua* поп¹: щоб він відмовився від мене, свого витвору.

Юліка й досі в Парижі.

Материна могила, як і всі могили в цій країні: кожна охайно обрамована гранітом, кожна трохи закоротка, аж боїшся наступити небіжчикові на ноги, між ними стежечки, посипані жорствою, по краях барвінок, а посередині череп'яний вазон, у ньому кілька зів'ялих айстр, за каменем іржава бляшанка поливати квіти. Але сьогодні йде дощ. Ми стоїмо разом під парасолем, дзигарі на башті б'ють третю годину. Надгробок швидше смішний — алегорична композиція, згусток каменярьської майстерності. Подекуди над сірим Мангеттенем надгробків височать кипариси. Вільфрід питає:

— Як тобі подобається надгробок?

— Так собі,— кажу я...

Вільфрід належить до тих людей, що їм личить парасоль. Я зроду не мав парасоля, але тепер радий, що стою під ним. Це сільський цвинтар: пагорб, зарослий старими берестами, убога церковця з кінця дев'ятнадцятого сторіччя. Ясної години звідси, мабуть, відкривається гарний, далекий краєвид на озеро й гори. Сьогодні все сіре, сльотливий осінній день. Над лісом навис туман. На чорний парасоль тихо крапає дощ. Ми стоїмо довго, обидва мовчазні, непорушні, як і годиться протестантам. Напис: «Тут спочиває в бозі...» На інших надгробках інші написи: «Спи спокійно» або якась туманна лірика. Надгробок з травертину, на жаль, виглядсуваний. Краплі з парасоля спадають на брунатне

¹ Необхідна умова (лат.).

листя. В другому ряду є свіжа могила — глиняний горбик, а зверху вінки. Знову б'ють дзигарі. Холодно, мокро, сіро...

Потім ми заходимо до заїзду.

Вільфрід Штіллер — молодший за мене, тугий чоловік із засмаглим, обвітреним, гладеньким обличчям. Видно, що він багато буває надворі, на сонці. Чорний чуб у нього коротко підстрижений, як у селян або у військових. Він привіз мене сюди джипом, не своїм власним, а рільничої спілки. Вільфрід керує там городництвом... Звісно, ми розмовляємо про своїх матерів, а тим часом Вільфрід (на цвинтарі він утримувався) курить сигару по сигарі тієї марки, що куриє комісар на митниці. Його мати, здається, була дуже сувора, а моя ні. Вільфрід розповідає, як колись залазив до льоху ласувати варенням і мати замкнула його там на цілий день, щоб більше не кортіло. І нічого: пересидів день у темному льоху й не заслаб. Я сміюся разом з ним — але то не моя мати. Вона зроду так не стала б виховувати мене. Його мати казала: «Не давай собі попусту, якщо хочеш стати справжнім хлопцем!» А моя: «Дайте ж хлопцеві спокій!» Моя мати була певна, що я вже якось зараджу собі в житті. Пригадую, раз я підслухав крізь шпарку на ключ, як мати переповідала цілому товариству мої дотепи і, видно, дуже мудрі вислови за останній тиждень, що всім вельми сподобалися. Вільфрід такого ніколи не зазнав. Його мати журилася, що з нього нічого путнього не вийде: цей здоровий, трохи грубуватий, наче сухий, а проте дуже сердечний чоловік, що сидить напроти мене біля лакованого столика й димить сигарою, сам признається, що не мав ніяких здібностей, навіть не вчився грати на роялі. А моя мати, я знаю, заощаджувала на прибиральницях і прасувальницях, сама прибирала й прасувала, аби мати змогу щомісяця заплатити за мою науку гри на флейті: я ж бо був обдарований. І обидва вони були смішні! Вільфрід оповідає, що його мати, звісно, така сама поважна, як і моя, дуже любила сиру печінку, куди дужче за солодоші; але ж не можна було на іменини чи на яке свято подарувати їй пакуночок сирої печінки; отже, вона сама мусила добувати собі ті ласощі. І добувала! Раз, коли футбольний м'яч залетів у кущі й Вільфрід кинувся його шукати, то наткнувся у відлюдному куточ-

ку в парку на свою матір, що їла сиру печінку; вона, сердешна, перелякалася до смерті, а тоді незграбно почала переконувати Вільфріда, аж той нарешті повірив, що то було все що завгодно, тільки не сира печінка. Таке могло статися і з моєю матір'ю, тож ми обидва сміємося. Далі він знову змальовує матір, зовсім мені не відому, розважну й непідкупну жінку, що їй не можна було викидати ніяких коників, практичну жінку, яка дуже рано почала його навчати, що він ніколи не одружиться з пристойною дівчиною, коли не матиме доброго заробітку. Моя мати була зовсім не така. Вона любила, коли я викидав їй якісь коники, а за прийдешне була спокійна, бо покладалася на мої внутрішні вартості, була переконана, що я зможу одружитися з ким тільки захочу, з кожною жінкою, крім самої неї, що мене малим дуже засмучувало. Мою матір турбувало тільки, чи жінка, яку я приведу, справді буде гідна мене. Якось, пам'ятаю, я, випльовуючи кісточки з вишень, спробував поцілити ними в нашого старенького сусіду, що читав газету в своєму садку; мою матір так обурило його нечуване звинувачення, що я не признався до вини, аби не компрометувати її перед старим. Ми завше трималися разом, казав мій вітчим, як реп'яхи. Вільфрідові він був рідний батько. І моя мати, я знаю, ніколи не плакала б перед учителями; вона б усе заперечувала або чекала б від них хоч якоїсь поблажливості. Я був тендітна дитина. Коли моя мати бозна-як платила за мене штраф, я приносив їй цілий оберемок пролісків; аж тоді вона плакала. А його мати не чекала від нього пролісків, зате вимагала, щоб він сам перепросив учителя. Чудно, які бувають неоднакові матері!..

— Уже чотири роки вона там лежить,— каже Вільфрід.— Нізащо не хотіла, щоб її ховали в місті побіч людей, що їх вона ніколи не бачила за життя. Бридилася...

З'являється господар заїзду й приязно вітає Вільфріда на ім'я, потім подає руку й мені. Вільфрід розмовляє з людьми вільно й природно. Я так не можу. А власне, чому? Потім, як ми знову лишаємось самі, він розпитує мене про Юліку, як їй ведеться в Парижі. Юліка приїздила сюди з Парижа на похорон, вразивши всіх своїми рудими косами. Відтоді Вільфрід більше з нею не бачився. Вільфрід носить плетену камізьку. Його

дуже цікавить Каліфорнія; він збирався колись виїхати до Аргентини й стати фермером, але не поїхав через матір. От я й розповідаю йому про Каліфорнію, не маючи її ані на гадці, ані перед очима, натомість бачу могилу з барвінком і травертиновим надгробком, не маючи ані на гадці, ані перед очима своєї матері, і Вільфрід вважає, що все гаразд. Його зниклий брат, мабуть, завше був трохи дивакуватий. Вільфрід не каже цього, навіть не натякає. В ньому нема двозначності, дотепності, цікавості, він людина природна, не прагне себе якось виповісти. А я навіть як мовчу, то здаюся собі в його присутності балакучим. Він п'є мало і, мабуть, лише задля мене, до того вважає вино за дуже гарне, чим мене знову ж таки зворушує, бо вино кепське, не міцне, власне, тільки й того, що відгонить бочкою. І все таке зрозуміле, таке дивне; розмова раз по раз уривається, чути тільки, як муркотить кіт. І коли Вільфрід ще раз запрошує мене пожити в них, я відчуваю, що на очі мені навертаються сльози, дарма що я наче здерев'янів. Він брат, а я ні, і йому нітрохи не заважає, що я не брат. Може, я теж голодний? Вільфрід не хоче мене ні в чому переконувати і цим якось обеззброює. Він не лякається мовчанки, а я знову оповідаю про найновіші ферми в Каліфорнії, що про них Вільфрід, звісно, знає з преси краще за мене. Між іншим, цікаво, що в тому самому ілюстрованому часописі, де оповідалося про балерину Юліку та її зниклого чоловіка, вміщено й велику статтю про нові заходи боротьби з шкідниками, і коли я в розмові згадую про неї, Вільфрід сміється: в статті немає ані крихти правди. Мені аж весело стає. Та коли з чогось впливає (хоч би з того, коли ми відбували військову службу), що Вільфрід молодший за мене на п'ять років, я пантеличусь. Я дивлюся на нього так, як хлопчак дивиться на дорослого чоловіка, незалежно од віку він мене з кожного погляду переважає. Збиває мене з пантелику й те, що його не бентежить ніяка, бодай найкумедніша різниця між нами; він без жадних застережень приймає, що моє життя, хоч для нього й незрозуміле, мене, очевидно, цілком улаштовує; не втручаючись ні до чого, він дотримується певної шанобливої відстані, яка щоразу мене присоромлює і відбирає мені певність. Але Вільфрідова шаноба цілком щира. Я не зважуюся замовити ще вина, якогось іншого, хоч знаю,

що Вільфрід не був би проти: адже це день особливий і варто б його трохи відсвяткувати. Про його дітей я чую, що вони саме перехворіли свинкою; тепер їм лишився ще кір. Вільфрід, почепивши піджакá на спинку стільця, береться до хліба з сиром, щоб підживитися перед довгою їздою в не дуже зручному джипі. Вина він більше не замовляє. Я питаю себе, чи не освідчитись мені, хоч і непроханому, але не знаю як. Та й навіщо!.. Вільфрідові ясно, як день, що ми брати, що ми стояли над однією могилою під одним парасолем і що тепер ми розлучаємось.

Перед п'ятою годиною я повертаюсь до Цюріха.

Тепер (пишучи це) я сиджу в барі. Сам у місті! Мені здається, що це сон; хоч моє найближче оточення — цілий табун свіжо нафарбованих цюріхських повій, готових до вечірнього наступу, — аж ніяк не скидається на сон. Ніхто не каже, що знає мене. А що, якби я не вернувся на шосту до в'язниці? Вільфрід підвіз мене до Белівю, йому ще далеко їхати, а завтра на нього чекає напружена робота, я ж, оскільки мене відпущено з Вільфрідом, маю ще цілу годину. Він подав мені руку.

— А як я втечу?

Він засміявся, тримаючи руку вже на кермі:

— Сам дивися, як тобі краще!

Джип шарпонується, і ось уже Вільфріда немає...

Що я мав йому пояснювати? Є багато людей, ближчих мені, з ними я куди легше можу порозумітися, ніж із цим чоловіком, він ніяк не може бути мені за товариша. І він теж має своїх товаришів, що були б мені цілком чужі, йому також не спало б на думку залічувати мене до своїх приятелів. А все ж він справді єдина людина, що не дратує мене, коли плутає, наче то цілком природна річ, зі зниклим Штіллером, тобто не розуміє мене. Бо що означає розуміти! Приятелі повинні розуміти один одного, щоб бути приятелями; а брати завше брати. Чому я ніколи не був йому братом? Сьогоднішня зустріч дуже мене збентежила. Де моє місце в цьому світі?

— Ви й далі заперечуєте? — питає мій оборонець, тільки-но я повертаюся до в'язниці. — Заперечуєте?

— Так, кажу я, — заперечую далі...

— Але ж це смішно! — каже мій оборонець.

— Смішно,— відповідаю я,— та коли б я признався до того, чого б ви хотіли, пане докторе, то було б ще смішніше.

— Я вас не розумію,— каже мій оборонець.

— Знаю. Тому, пане докторе, мені й доводиться заперечувати все, що ви про мене кажете.

Ну, добре: хто ж має читати те, що я записую в ці зошити? А все ж, мені здається, кожен, щось пишучи, сподівається, що його хтось прочитає, навіть якби той хтось був тільки він сам. А ще я питаю себе: чи можна писати, не граючи якоїсь ролі? Людина хоче бути сама собі чужа. Моя дійсність полягає не в ролі, а, мабуть, у підсвідомому вирішенні, яку ролю я собі припишу. Часом я відчуваю, що людина скидає з себе те, що напише, як гадюка шкіру. Отож-бо й є: не можна себе описати, можна тільки скинути шкіру. Та кого мертва шкіра цікавитиме! А вже що й казати про питання, що впливає знову й знову: чи зможе колись читач вичитати щось інше, аніж себе самого. Писання — це не спілкування з читачем і не спілкування з самим собою, а спілкування з тим, чого не можна вповісти. Що докладніше ти спромігся б себе вповісти, то чистішим виявилось б те, чого вповісти не можна, тобто дійсність, що її ти турбуєш і порушуєш. Мова існує на те, щоб стати німим. Хто мовчить, той не німий. Хто мовчить, той навіть гадки не має, який він є насправді.

Чому Юліка не пише?

Приятелі! Тепер вони вже приходять до мене цілими юрмами, сьогодні їх з'явилось аж п'ятеро, і всі одночасно. Всім їм здається, що я не змінився, майже не змінився, і всі кажуть мені «ти». І хоч я не озиваюся жадним словом, їм це нітрохи не заважає мене знати, аякже, немає нічого ліпшого за давню приязнь. Один, актор, узагалі не випускає моєї руки, заглядає в вічі і навіть як замовкає, то весь аж світиться глибоким розумінням Штіллера. Він тисне мені руку раз, удруге,

трясе її, давить обома долонями, наче лещатами,— хоче сказати те, чого не можна віддати словами. Я ж лише кажу:

— Сідайте, будь ласка, панове!

За хвилю я помічаю, що один із них вважає себе за мого благодійника, бо він не подав до суду на зниклого Штіллера за несплату комірного, хоч мав цілковите право; здається, моє збентеження вдовольняє його — воно потрактоване, яко вдячність. Взагалі ж усі вони гарні люди, хоч на цій зустрічі, зібрані разом, чого в звичайних умовах, мабуть, ніколи б не сталося, нагадують товариство в крематорії; крім зв'язку зі зниклим Штіллером, що в кожного з них має свою причину, їх, властиво, нічого між собою не єднає. Певне, кожен чув щось про іншого від Штіллера, якого їм тепер вочевидь бракує. Звісно, краще знайомитися поодинці. Виявляється, один із них за цей час став професором, мудра голова. Мабуть, він не раз мав клопіт із зниклим Штіллером через його темперамент, невиразний напрям думок і плутаний радикалізм. І прийшов він просто, щоб показати свою вірність, цей молодий професор, що напевне має інших приятелів. З його обережності й делікатності видно, який вразливий був зниклий Штіллер, і справді, навіть я почувуюся наче підлеглим, усвідомлюю, як я мало знаю, проймаюся боязкою повагою і впадаю в такий тон, що безсумнівно, має нагадувати йому зниклого приятеля. Професор не хоче того тону і тієї мовчазної боязкої поваги, але, здається, він до такого звик, і що дивніше я поводжуся, то впевненіше він добачає в мені зниклого Штіллера. Той Штіллер часто дивував його, і все ж професор лишився йому вірний, радше з шляхетності, аніж тому, що потребує його приязні, бо приятелювати зі Штіллером — тяжка справа. Чому це мені стає сумно? Справді, це все люди, що з ними приємно було б приятелювати. Чому ж таке неможливе? До речі, вони зовсім не згодні між собою, ким був Штіллер, а все ж поведуться так, наче мають мене за ту саму особу. Життєрадісний митець, графік, змальовує вже свято, що має відбутися, коли мене звільнять. П'ятий гість, складальник за фахом,— здається, комуніст. Решту чотирьох він має за безнадійних реакціонерів і, як видно з його погляду, ставить мені на карб таких приятелів; найбільше сердить його приязний

тон власника будинку, що зворушено змальовує Штіллерову майстерню, схожу на заснуле царство. Поки вони так говорять, я міркую собі, якою мав би бути людиною, щоб хоч у загальних рисах відповідати спогадам і сподіванкам п'ятох моїх гостей,— мабуть, істотою з п'ятьма головами, до того ж кожен із них відтяв би решту чотири, як неправдиві й непотрібні, щоб відтворити сутого Штіллера. Я помічаю, що актор став католиком і дивиться на складальника-комуніста з певною повагою й розумінням: йому не важко збагнути складальникові погляди, бо вони схожі на його власний авантурний світогляд з ранньої молодості. Крім комуніста, очевидно, жаден з них не лишився такий, як був. Молодий професор запевняє мене, що хоч він, як і раніше, понад усе шанує класику, проте не вважає сучасне мистецтво виключно за розпад, а графік, очевидно, навернутий поважними успіхами на правдиву дорогу, переміг песимізм у царині культури й наголошує на високому рівні швейцарської графіки; йому, щиро казати, не треба ні комунізму, ні католицизму, щоб знайти своє призначення в цьому світі. Натомість власник майстерні, за фахом антиквар, як ніколи, тримається традиції: що вона локальніша, то краща; він не має нічого проти європейського оборонного товариства, боронь боже, але саме тому антиквар має важливе завдання: плекати всілякі різниці, наприклад, різницю між громадянином Базеля й Цюриха. Бо що ж іще повинні боронити з'єднані європейські армії, як не привілей відрізнятися один від одного на найменшій відстані? Як я вже казав, усі вони дуже приємні люди. Згодом я питаю себе, чому, властиво, не почуваюсь їхнім приятелем. Я образив їх, нічого не сказавши. Моя камера стає дедалі самотніша після кожних відвідин.

Снилась Юліка, знову майже так само: сидить у якійсь кав'ярні на бульварі серед юрми людей і намагається написати мені, гризе олівця, як заклопотана школярка; я хочу підійти до неї, але троє чужих солдатів (німецьких) ув'язнюють мене. Я знаю, що Юліка мене зрадила. Ми ззираємося. Чоловіки, в касках тягнуть мене далі, я хочу проклясти Юліку, а її німий погляд благає, щоб я не вірив тому, що вона написала,

її змушено, я її змусив. Я питаю солдатів, чи мене розстріляють, і вони регочуть. Один каже: «Ні, тепер ми розпинаємо». Після переляку я опиняюся в таборі. Мусимо пришпилювати кнопками фотокартки на деревах, оце й є те, що вони звать «розпинати», не більше. Я «розпинаю» Юліку — знімок балерини...

Важко не стомитися світом, його більшістю, його перевагою, яку я мушу визнати. Важко самому, без свідків, знати, що ти довідався за свої самотні години, важко носити в собі знання, що їх ти негоден ані довести, ані навіть висловити. Я знаю, що я не зниклий Штіллер. І ніколи ним не був. Присягаюся, хоч і не знаю, хто я насправді. Може, я ніхто. І якби вони могли мені навіть показати чорне на білому, що з усіх людей на світі, записаних до метричних книг, нині бракує тільки одного, а саме Штіллера, і коли я відмовляюся ним бути, то мене взагалі немає на світі, я все одно відмовлявся б і далі. Чому вони не лишать мене в спокої? Я знаю, моя поведінка смішна, а становище моє важко витримати. Але я не той чоловік, що його вони шукають, і цієї впевненості, єдиної, що в мене є, я не зречуся.

Юліка й досі в Парижі.

Неправда: як казати щиро, я не можу бути сам, жадної години в житті я не міг бути сам! І знову ж таки, як казати щиро, здебільшого зі мною була жінка. Спочатку — моя люба, ласкава мати. Я заледве здав на атестат зрілості й радів за неї — тепер вітчим не зможе їй сказати: «Ну от, маєш свого укоханого синочка!» Потім я з казенним вовняним коцом під пахвою пішов відбувати вітчизняну кару й просидів майже ціле літо в казармі, але не був сам, бо турбувався за матір: моя служба здавалася їй чимось жахливим. На кожний поклик пам'яті зринає безліч годин, більше, аніж їх може вмістити пересічне людське життя, годин, що їх я мав за самотні, — вечори в готельних покоях з галасом на чужих вулицях чи з вікнами на подвір'я, ночі десь на вокза-

лах, весняні дні в міському парку, повному дитячих візочків і чужої мови, тоді знову обідні години в тій самій їдальні, прогулянки дощової пори в лісі, в глибокій певності, що вже ніколи не поговориш із людиною, на яку так палко чекаєш, усілякі прощання, чемні, й квапливі, й щирі, але також і жалісні, з плачем, відтягнені до останньої хвилини, боягузливі; незчисленні години, як уже сказано, а все ж я ніколи не був сам, жадної години. Завше я знаходив якусь внутрішню раду, приемний чи болючий спогад, жваву розмову з невидимою людиною, що здебільшого не існувала, але я собі її вигадував, щоб не бути самому, чи надію на якусь чудову зустріч за першим або за другим рогом вулиці. Хіба це самота? Може, я був сам, як ще тільки входив у своє мистецтво, майже вмів бути сам у правдивому значенні цього слова, сподіваючись виявити себе в глині чи в гіпсі; однак ця надія тривала недовго, з'явилося шанолюбство, радощі сподіваної слави й тривога, що тебе не оцінять. Цілими місяцями через глину, шанолюбство і гіпс я не бачив живої душі, поглинутий своїм мистецтвом, що ніколи не стало справдешнім, захований у чотирьох стінах своєї майстерні, без радіо, як середньовічний пустельник, мовчазний, як весляр, прикутий до галери, схимник у ставленні до дівчат, але тільки до них; зате радісний, мов той гномик із казки, на думку, що ніхто ще не вгадав моєї геніальності, і працьовитий, як віл під бато́гом, під бато́гом свого шанолюбства; отже, я не був сам. Не був я сам і коло порона на Тахо; я знав, що, як мене вб'ють, Аня не помре з горя й не піде в черниці, а й далі доглядатиме живих, даватиме кохати себе, але часом згадає й мене. Та коли мене потім ніхто не вбив, коли мені тільки зв'язали моїм же власним паском руки й ноги і кинули в кущі дроку, я теж не був сам; я мав сором перед Анею, думав, що помру від спраги, й не побачу Ані, кричав, поки міг, а тоді вже не кричав, але, мліючи, я мав Аню, мав пекучий сором перед нею. І не був сам, коли повертався додому, хоч уже передчував, що там мене зустрінуть, як чужого; вдень на дорогах, уночі на французьких вокзалах я виправдувався перед Анею, соромився, обурювався на неї, збирав проти неї докази; я не був сам. А потім, далеко від неї, я розповідав свій іспанський анекдот, і знайомі, хто менше, хто більше, вірили мені, але я знав,

що тільки Аня знає правду, отже, теж не був сам. Смішно, але правда: завше коло мене була жінка, що завдяки їй я міг себе обдурювати. Я мав приятелів-чоловіків, не багатьох, щоправда; то була приязнь, але не омана, боуцїмто серед них ти не сам. Часто я згадував далеких приятелів, цікавився, що вони думають, радий був посперечатися з ними чи журився, як заходила сварка; але в тяжку годину, тоді, коли я не здатен був лишитися сам, завше з'являлася жінка, згадка про неї, надія, що жінка визволить мене з тієї самоти. Чому я не міг бути сам, чого мене покарано нудити світом із тією балериною, з тією морською твариною, аж поки врешті довелось ще й одружитися з нею? Певне ж, почав я, бо завше виявляв залізну волю там, де не треба було. Щонайменше тисячу й одну ніч я хапався за голову й засинав; навіть у подружжі я не міг бути сам. Я кинув її напризволяще, вона принижувала мене, а я її, але ніколи я не був сам. І не був сам у трюмі італійського судна як безквитковий пасажир, подорожній без паперів, що тікав до Америки. Тільки підкуплений кочегар знав, що я сиджу десь поміж бочками: там було темно, чимось смерділо й стояла така задуха, що з мене (і з кожного на моему місці) піт лився дзюрками; я добре розумів, що прекрасна Юліка бридилася б моїм потом, а отже, знову не був сам. А то могла бути найкраща нагода в моему житті лишитися самому, нагода провести наодинці нескаламучених вісімнадцять днів і вісімнадцять ночей на здебільшого спокійному морі. Навіть не можу нарікати на морську хворобу. Тільки одиний раз, здається, як ми поминули Гібралтар, я виблював, бо кілька годин нашим судном кидало на всі боки, але потім знову все затихло. І як же я скористався своєю нагодою, великою, як Атлантичний океан? Я запалив цигарку і, як спалахнула запальничка, відчитав напис на поближній бочці: «Chianti Italian Wine Imported»¹, потім знову запала тупа темрява з кількома маленькими шпярками світла між дошками і шурхотом корабельного гвинта піді мною, що не стихав ні вдень ні вночі. Можна було збожеволіти, і коли я не збожеволів, то тільки тому, що в уяві бачив Юліку на давоській веранді в стилі почат-

¹ «К'янті, імпортне італійське вино» (англ.).

ку двадцятого століття й доказував їй те, що ще не сказав. Я тишився, що більше вже не побачу її, і там, у трюмі, то була моя єдина втіха. Чи був я сам? Щоразу, прокидаючись із довгого сну, я лякався, що смердючий корабель знову вертається до Європи, однак це не міняло моєї постанови ніколи більше не бачити прекрасної Юліки. Варто було мені згадати (між тими смердючими бочками я здебільшого сидів, бо ходячи натикався в темряві на линви й лаццюги) листа, що його вона прислала після того, як я її вбив на веранді, тільки перше речення з нього: «Немає, мабуть, сенсу повертатися до розмови з минулого тижня» і т. д., тільки перше речення, і я не пошкодував би ні за чим, навіть якби за мить наше судно наскочило на міліну і враз потонуло. Досить було згадати тільки Фокслі! Або злощасну засмажку, що її та жінка ніколи не хотіла зварити, і сотні інших дрібниць, одні за одних сміховинніші. Але вісімнадцяти днів і дев'ятнадцяти ночей поспіль у темряві, де між просмоленими дошками весь час щось капало, безліку крапель-хвилин не вистачило, щоб убгати бодай у швидку стенограму думок порожнечу між мною і тією жінкою; я знову спотикався й стукався об іржаві штаби, знову сідав на сувої линв і злизував теплу кров із своїх рук, брудний від давнього й нового поту, невмиваний з Генуї, ніким не бачений, сліпий, мов кріт, оглухлий від шурхоту корабельного гвинта; і не минало жадної години — хіба як я спав, — щоб я не знаходив нового закиду тендітній жінці в Давосі, і ніхто не чув моїх найголосніших прокльонів, але самотній я не був. Нарешті в Бруклінському порту корабельний гвинт замовк; калатало тільки моє серце. Спершу вивантажили передній трюм. Аж через десять годин з'явився врешті мій кочегар із доброю порадою: посидіти в сховку ще два чи три дні, бо саме застрайкували докери. Минуло п'ять днів і, звісно, п'ять ночей, поки я почув-таки умовний посвист свого чесного кочегара; але я й доти не впорався з порожнечою, що постала між тією жінкою і мною. Треба було сходити на берег. Чи був я сам у Нью-Йорку? Я пробирався крізь мурашиний тлум на Таймс-сквер, цілими тижнями бачив насамперед телефонні будки, але поклав собі не телефонувати Сибілі. І не потелефонував, але сів у автобус і подався на захід, байдуже куди. Всяке мені чипадало: нудне й цікаве,

відразне й чудове. Я бачив прерії, різниці в Чикаго, мормонів, індіан, найбільші в світі мідяні копальні, найбільший у світі висячий міст, розмовляв із чужими людьми в молочному барі, місяць працював у Детройті, закохався в дочку одного консервативного сенатора, що мала власний кадилак, ми купалися в озері Мічіган, а потім я подався далі, бачив лісові пожежі, бейсбол, захід сонця на Тихому океані й летючу рибу; грошей я майже ніколи не мав, але посвистував з радощів, що я так далеко від Давоса й не дуже близько від Ріверсайд-драйв, від Нью-Йорка; я тоді міг бути сам, немов опинився на Місяці. Жінки віталися зі мною: «Привіт!», і я відповідав їм: «Привіт!» Після півночі я слухав останні вісті, щоб не чути тиші, бо серед тиші я не був сам, отже, волів слухати завше надійних дикторів, що рекламували найкраще мило, найкращу марку віскі, найкращу їжу собакам, а впереміж із рекламою лунала симфонічна музика чи принаймні сюїта з «Лускунчика» Чайковського: щоб я не був такий самотній. І хоч не було коло мене моєї тендітної балерини, зате була Little Grey, тендітна кішка, бестія, що весь час вистрибувала на підвіконня, хоч була мені як сіль в оці. Чи я ще ніде не писав про неї в цьому стосі паперу? Одного вечора я взяв і замкнув її до холодильника, тоді спробував засвистіти, заснути, та дарма; через кілька годин я витяг її звідти, знаючи, що якби вона здохла, то я мав би великий клопіт, і коли вона по якомусь часі трохи розплющила очі, я був зворушений до сліз, що вона не заподіяла мені прикрості своєю смертю. Я дглядав її, аж поки вона знову почала муркотіти й тертися об мої штани. Принаймні вона жила, хоч і з переможною міною, але й далі була мені як сіль в оці. Потім, коли вона почала зловживати моїм нечистим сумлінням, я знову викинув її надвір — щоправда, ніч була не холодна. Вона нявчала, задерши хвоста. Я зачинив вікно, потім усі вікна, та вона вистригнула на підвіконня і все нявчала, ніби я й справді вбивав її. Якийсь час я вдавав, немов нічого не бачу й не чую її нявкоти, що ним вона оскаржувала мене перед сусідами (насамперед перед мулаткою Флоренс). Нарешті крикнув: «Годі!», відчинив вікно, схопив її за карк і шпурнув клубком, дарма що вона пручалася, якомога далі в садок. Як усі коти, вона впала на лапи. І, на мій

подив, відразу замовкла, навіть не вистрибнула на підвіконня, як я сподівався. Ну добре, вона лишила мене самого, але ж я знав, що кожної миті вона може стрибнути на підвіконня; отже, я не був сам.

А чи тепер я сам? Я думаю про пані Юліку Штіллер-Чуді в Парижі.

Бачу її в чорному костюмі, що так їй до лица, в білому капелюшку на рудих косах. У Парижі тепер, мабуть, холодно. Вона хотіла купити собі нове пальто. Я бачу її (хоч і не знаю, яка тепер осіння мода) в новому пальті, що теж їй дуже личить. Може, я надто легко закохуюсь, але ці думки в камері про пані Юліку Штіллер-Чуді щось більше, ніж закоханість; моя пригніченість, повна сподіванок, про дещо говорить, я відчуваю, що пані Юліка Штіллер-Чуді все ж таки єдина моя надія. Не кажучи вже про її коси мідяного кольору, про алебастрову шкіру, про зеленаві, чи водяво-сірі, чи, може, безбарвні, в кожному разі, надзвичайно гарні очі, що їх може побачити кожен, навіть мій оборонець, вона (хоч що б там їй закидав зниклий Штіллер) чудова жінка. Її кохати не легко, може, її ще ніхто й не кохав, і вона ще нікого не кохала. Мабуть, саме тому мене нітрохи не лякає те, що вони пережили зі Штіллером. Що мені до того! Я не хочу бути зарозумілий, заявляти: я її кохаю! Але можу сказати: я хотів би кохати її. І, з тією умовою, що пані Юліка Штіллер-Чуді не вважає мене за свого зниклого чоловіка, наслідуюся сказати: а чому б я не міг її кохати? Як видно з її короткої, стриманої листівки, вона ближчими днями повернеться в своєму паризькому пальті найновішої осінньої моди. Я признаюся їй, що все це неправда: я не годен бути сам, пробував, але надаремне. Признаюся щиро, що мені її бракувало. Це не перебільшення. А тоді якомога швидше спитаю, як вона гадає, чи могла б мене покохати. Її сміх, подив, який я відчитаю у підголених, високо зведених бровах, не злякають мене: таку вже вдачу має пані Штіллер-Чуді. Вона сирота з вісімнадцяти років, на чверть угорка, а на три чверті швейцарська німка. Доля випала їй нелегка: підозра на сухоти, що потім підтвердилась, одруження з неврастенічним борцем за Іспанію, та ще й бездітність, любов до мистецтва. І як вона все те витримувала — просто чудово! Звісно, не без того, щоб

не пожаліти себе, не без легенької, делікатної злості, але завше високо тримаючи голову на кволій шиї. А краплю пихи (в специфічно жіночій формі, а саме: в схильності «вбачати») дуже легко зрозуміти. На своє відверте питання, чи могла б вона мене покохати, я не почую соромливого: «Так». Пані Штіллер-Чуді надто досвідчена, так само, як і я, і ця камера, це ліжко — теж не зелений моріжок під розквітлою яблунею. Я сподіваюсь, що не впаду в урочистий тон. Урочистий тон неминуче робить із мене боягуза хоча б із стилістичних причин: тоді майже не можна говорити про певні неврочисті речі. Якщо пані Штіллер-Чуді не скаже просто: «Ні», то мені доведеться десь так звернутися до неї:

«Ти моя єдина надія, Юліко, а це страшно. Послухай мене! Не треба говорити про Жана-Луї Дмитрича. Може, він кохає тебе куди дужче, аніж я годен кохати, Дмитрич вразливий чоловік, я вірю тобі на слово, напівросіянин і трохи інвалід. Ти, любя Юліко, теж не зробила великого поступу — знову тримаєшся за інваліда. І взагалі не можна собі уявити, щоб хтось із нас домігся поступу, чи ти, чи я. Отож, мені здається, нам лишився єдиний вибір: або ми знищимо одне одного остаточно, або нам пощастить покохати одне одного. Щиро казати, я не думаю, що нам буде легко, навпаки, з кожним роком навіть важче, правда? Але більш нам нічого не лишається. В усякому разі, здається мені, нам довелося б виходити з того, що ми ще не кохали одне одного. А тому навіть не можемо розлучитися. Кумедне становище! Ти кажеш, що розлучилася з Жаном-Луї. Кажеш, щоб бути вірній своєму чоловікові. Лишімо тепер твого чоловіка в спокої, він зник, і годі! Або: ти могла розлучитися з мсьє Дмитричем, то чому ж ми не можемо? Кожна пара, що по-своєму колись була щаслива і взяла від подружнього життя все до останку, може розлучитися. Це сумна подія, болюча, скандальна, незбагненна і так далі, але жадне з них не відчувається скривдженим. Вона має двоє чудових дітей, очевидну винагороду за свою невинність, а він, попри все, стає віце-директором; хтозна, котра з них швидше одружить-ся наново. А що ми, Юліко, маємо? Спогад про Фокслі, та й усе. Я знаю, песик не винен, що ми з тобою вдвох ніколи не були щасливі. Але ти вже розумієш, що я маю на думці! Ми не скінчили одне з одним. І тому.

гадаю, не можемо розлучитися. Сердешний мсьє Дмитрич! Може, він мав усі прикмети правдивого чоловіка, та дарма, не годен був зрівнятися з пустою, що з'єднує нас. Я певен цього, Юліко. Мене кохала одна жінка, ти знаєш, і кохати її було так просто, радісно. Але нічого не вийшло! Не вийшло, бо я не скінчив з тобою, з нами. До речі, вона цими днями народила дитину, я тобі писав, і знову живе з своїм чоловіком, моїм єдиним приятелем. До всього ще й це! Я й досі її кохаю. Тому й питаю тебе, як ти гадаєш, чи могла б покохати мене: тобі не легко мене кохати. Широ казати, часом мені здається, що це ніби спроба ходити по воді, та водночас я знаю, ми обоє знаємо, що вода прибуває й прибуває, щоб нас затопити, прибуває, навіть як ми й не пробуємо по ній ходити, мабуть, нам не дуже довго лишилося жити. І все, справді-таки все, що ми ще можемо взяти від життя, залежить від того, чи ми, ти і я, незважаючи на те, що ми пережили, зуміємо зустрітися. Бачу, мова моя видається трохи сумною, та я, навпаки, сподіваюся, ба навіть упевнений, що й досі перед нами є поріг, який нам треба переступити, аби вернутись до життя,— ти до свого, а я до свого, єдиний поріг, і його ніхто з нас не може переступити сам, ані ти, ані я...»

Так (приблизно) звернуся я до пані Юліки Штіллер-Чуді, з тією умовою, що вона — принаймні вона! — не вважатиме мене за зниклого Штіллера, а решту все нехай залагоджує на втіху собі мій оборонець, мені вже тоді буде однаково.

Зважаючи на близький розгляд справи, мій оборонець розмовляє зі мною дуже коротко. Словіщає: його промова (коли я справді не надумаю перед тим признатися) вже готова, навіть передрукована. Далі: він теж дістав від пані Юліки Штіллер-Чуді листівку (чи теж майдан Згоди?) з повідомленням, щоб ми сподівалися її завтра чи післязавтра.

Я лиш киваю головою.

Якби я вмів молитися, то молився б, щоб мене позбавили останньої надії втекти від самого себе. Часом пробую молитися, та нічого не виходить, власне, тому, що

я сподіваюся, ніби молитва якось мене змінить, ніби завдяки їй я поборю своє безсилля, а коли переконаюся, що все дарма, то втрачаю надію опинитись на правдивій дорозі. Себто під правдивою дорогою я й досі розумію надію втекти від самого себе. Ця надія — моя в'язниця. Я знаю це, але від того, що знаю, надія не зникає, тільки ставить мені перед очі мою в'язницю, моє безсилля, мою мізерність. Я не досить іще втратив надію чи, як сказав би хтось релігійний, не досить іще покірний. Я чую, як вони кажуть: скорись — і будеш вільний, твоя в'язниця розпадеться, скоро ти будеш готовий вийти з неї, як мізерна, безсила людина.

Вони хочуть довести мене до божевілля, тільки щоб надати мені громадянство й мати все в порядку. Не спляються ні перед чим. Від учорашнього дня вже нема нікого, хто б не зрадив мене ганебно, крім мого прокурора. То був тяжкий день. Я протоколюю:

1. Ранок.

Десь близько десятої години мене кличуть до прокурора. Та минає одинадцята, а я ще сиджу в приймальні разом із Кнобелем, що теж не уявляє собі, чого від мене хочуть. Кнобель боїться, що йому перепаде, наприклад, за махінації з сервелатом. Мене дуже розчаровує, як чесний Кнобель поводить на саму думку про догану; він тремтить за своє місце. Звісно, він нічого не каже, але вважає, що краще не розмовляти зі мною ласкаво, поки ми сидимо в приймальні. Він читає газету, щоб собі самому здаватися незалежним. Міна в нього сувора, чисто чоловіча, наче понурість дає йому якусь гарантію, що він не знітиться й перед начальником. У Німеччині такі люди клацають каблуками, на Сході потирають руки, а в Швейцарії запалюють сигару й прибирають якомога неввічливішу позу, що має демонструвати рівноправність, наче тут коректну людину не може спіткати ніяке лихо. Виходить моторна секретарка й каже:

— Пан прокурор просить!

Кнобель не виявляє поспіху; адже пан прокурор теж тільки людина, і всі ми платимо податки! А все ж забу-

ває своє пенсне. Дивно, але двері вони лишують (може, навмисне?) відчинені, я нічого не бачу, проте чую десь таку розмову:

— За таке я не плачу гонорару!

— До речі,— каже прокурор,— не ображайтеся, що в паперах весь час мовиться про гангстера, що промишляє олійками до голови. Як бачите самі, вислів узято в лапки. Це вислів нашого в'язня...

— Я собі уявляю!

— Усе інше...

— Гангстер, що промишляє олійками до голови! — чути обурений голос.— Я подам у суд на нього за образи честі, хоч би скільки це мені коштувало, так і скажіть своєму в'язневі.

Невелика пауза.

— Ще тільки одне питання, пане директоре...

— Прошу, пане прокуроре, прошу дуже.

— Чи маєте ви якусь дотичність до Ямайки?

— Як це?

— Ідеться не про торговельні стосунки,— пояснює прокурор,— не зрозумійте мене хибно, пане директоре. Я хотів би лише знати, чи ви згадували щось про Ямайку, як пан Штіллер моделював із гіпсу вашу голову?

— Можливо...

— Ага.

— Я маю на Ямайці будинок...

— Ага.

— А чого ви питаєте?

Я чую, як відсуваються стільці.

— Ще раз красно дякую, пане директоре,— каже прокурор.— Нам відлягло від серця, як ми побачили на власні очі, що вас не вбито.

— Не вбито?

— Бо наш в'язень уперто твердить, що власноручно вбив вас кілька років тому.

— Мене?

— Так, на Ямайці.

Тепер настає Кнобелева черга. Його відрекомендовано як наглядача. Він має розповісти те, що чув від мене. Видно, що йому слова стоять поперек горла. Про те, як саме сталося вбивство, він розповідає погано, плутано, невиразно.

— У джунглях! — сміється директор.— Ви чули, пане

прокуроре? В джунглях! Я не бачив на Ямайці ніяких джунглів, це просто химери, пане прокуроре, можете мені повірити...

— Я вірю.

— Химери!

Здається, Кнобель остаточно втратив певність і не зважається оповісти, як кров цього самого директора, що стоїть перед ним, змішується з рудавою болотяною водою і як чорні стерв'ятники чекають на ошатно вбранний труп,— саме ті подробиці, які тепер від нього вимагають. Натомість він питає:

— То ви директор Шміц?

— Відповідайте на мое питання,— каже директор.— Чим мене в'язень буцімто вбив?

— Індіанським ножом.

— Он як.

— Авжеж,— каже Кнобель.— Угородив спереду в шию, а тоді різонув ліворуч.

— Ага.

— Чи праворуч,— каже Кнобель знову невпевнено,— я вже не пам'ятаю.

— Дякую.

Нарешті Кнобеля відпускають.

— Мені дуже прикро,— каже Кнобель.

Проходячи через приймальню з шапкою в руках і з червоними як рак вухами, він навіть не вшановує мене поглядом... Як директор ставиться до свого вбивства, я не чую, бо Кнобель щільно зачиняє за собою двері. Розмова в прокуроровому кабінеті ще триває хвилини із десяти. Я пробую читати газету, що її лишив мій наглядач, певне, якийсь соціал-демократичний орган, коли той добродій нагло з'являється в дверях і каже:

— Я дуже радий, пане прокуроре, що міг вам особисто розповісти, як усе було насправді. Йдеться тут, як то кажуть, не про гроші, свого часу я вже заявляв, що ладен заплатити половину домовленого гонорару, і був би заплатив, але натискати на себе не дозволю. А як пана Штіллера моя пропозиція не влаштуувала, то, прошу я вас, хай би подав до суду, проте він, бачите, не зважився. Не має грошей судитися! Ті психопати завше так кажуть, і як я йому порадив звернутися до суду, він просто назвав мене гангстером. Ви б, прошу я вас, пане прокуроре, теж такого не стерпіли.

Добродій одягає в приймальні пальто. На вигляд він статечний, у кожному разі, не впадає в око, такий собі перший-ліпший перехожий із Бангофштресе. На шиї в нього простий шовковий шарф, лису голову він теж прикриває простим фетровим капелюхом. Побачивши мене, він не скидає капелюха, тільки хапається за шию, ніби поправляючи шарфа. Я киваю головою. Властиво, чому? Він, виходячи, каже:

— Побачимося на суді.

Аж тепер мене кличуть до прокурора.

— Є такий тип мільйонерів,— кажу я,— що до них у правовій державі ніяк не підступишся, тож не дивно, що вони весь час воскресають...

Моторна секретарка відразу дістає доручення — віднести якогось листа до готелю «Урбан». Я думаю: «Можливо, повернулася з Парижа Юліка?» Тим часом прокурор, що його я досі бачив тільки як гостя на своєму ліжку, просить мене сідати.

— Отак-то, дорогий мій...— усміхається він.

Нас перебиває телефон. Він бере службову трубку. Відвертається трошки вбік, оскільки розмова неслужбова, й слухає, тримаючи в руці в'язку ключів і дивлячись у вікно. Каже тільки, що не прийде обідати, бо по півдні має виїхати на місце події, й досить раптово уриває розмову, видно, після якогось питання, що на нього не хоче відповідати в моїй присутності. Потім трохи силувано звертається знову до мене:

— Сибіла вітає вас.

— Дякую,— кажу я.— Як там вона мається?

— Дякую,— каже він.— Радіє, що знову дома.

А коли на обличчі в нього остаточно згасла усмішка і збентежена мовчанка надто затяглася, наче тепер уже вирішено, що я зниклий Штіллер, а отже, й колишній коханець його дружини, яка тішиться, що знову дома, коли він сховав свої ключі, то висловив не вельми оригінальну сентенцію:

— А життя все ж таки дивна річ.

Мені теж нічого не спадає на думку.

— Якщо бажаєте, пане Штіллере, то пообідаймо разом. Ми маємо час до другої години. Пропоную вам,— каже він, підводячись,— поїхати десь за місто.

2 Обід.

Майже мовчазна їзда лісами й полями. Все дуже осіннє. Сонце ще так пригріває, що можна їсти надворі, принаймні опівдні. Ми сидимо в садку трохи кумедного заїзду, звідки розгортається далекий, приемний краєвид; над головою в нас нависає листя винограду, а спереду, крізь рідкі виноградні кущі, видно озеро, що блищить у бляклому світлі, все наче затягнене серпанком блакитного диму, навіть поруділі лани й ліси, що палахкотять осінніми барвами. Подекуди коло дерев стоять ще драбини, а під деревами кошики. Скрізь літають оси, навіть коло нашого кампарі. Гори, що бовваніють над осінньою млою, прозорі, немов скляні, й дивно далекі; їхні снігові вершини, що сяють за примарним безлистим гіллям дерев, здаються якимись потворами за чорними ґратами.

— Гарно тут,— кажу я.— Дуже гарно.

— Ви не знали цього місця?

Обід нам дуже смакує.

— Що ми питимем?— питає мій приятель прокурор.— Здається, в них тут є чудовий маєнфельдер.

— Залюбки вип'ю,— кажу я.

Я й далі не можу відірвати очей від краєвиду, що лагідно спадає в напрямку озера, і через те здається, ніби він летить удалину. Осіння мла пригладжує вбогість околиці — це ж бо ні село, ні місто,— лишаються зарослі лісом пагорби й пологі западини з виораними ланами та болотами. Краєвид цей так вабить мене тому, що він не новий для мене. Я його знаю. Чи дорогий він мені?

— Я чув,— каже мій прокурор,— що ваші друзі були трохи розчаровані відвідинами. Вважають, що ви черствий.

— Може, я й справді черствий.

— А чому?

Я стискаю плечима. З ними виходить те саме, що з цим краєвидом, який, властиво, як майже кожен краєвид, заслуговує найбільшій любові. Певне, я сам винен... Ще раз усе повертається; оси в плящі, тіні на жорстві, золота тиша плинності — все мов зачароване; кури, що кудкудакають на моріжку, руді, переспілі груші, що ними всіяна сільська вуличка, айстри, що звисають через залізну огорожу, криваві зірки пригаслих вогнищ, бла-

китнувата мла під деревами — все наче прощається саме з собою; шелестке листя тополі, металевий дух надгнилих овочів під деревами, дим над полями, де палять бадилля, а крізь ґрати з виноградних кущів мерехтить озеро; сонце жевріє вже у вечірньому тумані, тоді повернення додому без плаща, з руками в кишенях, вологе листя, що вже не шелестить під ногами, подвір'я з давилами, бочки, що з них капає вода в присмерку, червоні ліхтарі в тумані, пристані... Така тут осінь. Та я бачу й весну. Бачу досить молоду пару: вони йдуть навпростець, і земля, напоєна розталим снігом, чавкає в них під ногами, розгрузла, чорна, як морська губка. Повіває фен, пригріває сонце, вони йдуть околицею, повною звабливих несподіванок, і весь час на невеличкій відстані одне від одного, як товариші. Скрізь тхне розкиданим гноєм, дзюркочуть струмки, що причісують траву на узбіччях, а безлистий ліс сповнений березневого неба. Двоє гнідих коней, що в них зі спин здіймається пара, тягнуть плуга пологими пагорками, земля чорними борознами вивертається на світло. Дивна зустріч після стількох років. Вони, хоч самі молоді, балакають про вік і вже знають, що в кожному віці, за винятком дитинства, час несе з собою тихий переляк, і все ж кожний вік був би гарний, якби ми не так відкидали й просипляли те, що до нього належить, бо ж навіть смерті, що колись таки прийде, не можна ані відкинути, ні проспати, ані відкласти. Скільки той молодик говорить про два стани свого життя, про роботу й про покуту, як він каже, про те, що робота — це радощі, гарячка, хвилювання, коли ти не можеш спати з утіхи, крик упродовж днів і тижнів, коли ти ладен утекти від самого себе,— ось що означає робота, зухвалість, що мимоволі опановує людину, що нікого не зобов'язує, не зв'язує, нічого не вимагає, не обраховує і не обмежує, янгольський порух, що не має чим брати, щастя, праця з шляхетною манією величності в серці, коли все здається тільки побіжним,— тобто все людське, додатком, веселим марнотратством із надміру радощів; правда, згодом завше виявляється, що то було найвище, що може бути між людьми, недосяжне, як тільки воно стає метою, потребою, конечною й головною річчю. Щоразу той наглий напад смутку, який приходить не тому, що люди відходять, а навпаки, люди відходять тільки тому, що прихо-

дить смуток, вони чують його за кілька тижнів, як собаки землетрус, що засипле знову все збудоване, вкриє все попелом, над усім заляже смуток, немов чорні зловісні птахи над курними місцями колишньої радості, тіні страху: це й є покута, луна сумніву, жах безплідної самотності. Як той молодик багато говорить і як, попри все, дівчині подобаються його слова! Хмарки із срібними краями тануть на сонці, невеличкі гаї острівцями здіймаються з металевого блиску, а вони йдуть мочарем, і яюсь, коли дівчина перестрибує дзюркотливий ривчак, її черевичок раптом застряє в багні; вона танцює, наче на линві, піднявши ногу в самій панчосі, і молодикові доводиться її підтримати. Вони вперше цілуються. За гаями є ще озера холоду, між рудуватими пасовиськами ще лежать плями снігу. На узліссі вони спиняються, тримаючись за руки; знову видно озеро, немов блискучий серп, над Альпами тихо громадаються хмари, немов блискуча піна. Вони перекушують у якомусь сільському заїзді. Їх обслуговує дівчина з довгими косами. Тут, за низенькими вікнами, повними пагіння, витких вазонів і сонця, що скісно пронизує тишу дерев'яної хати й осяває їхні порожні ще тарілки, вони відчують, як далеко зайшли, і тішаться заслуженою перекускою — салом і хлібом, селянським хлібом, накрайним вологими, звабливими скибками. На шибці бринить муха. Хмаринки щастя, близькі до смутку, огортають і наповнюють ту годину, дивовижний сон вочевидь, несподіване перебування разом, що чатувало на них у тій простій сільській хаті, мов доля, свідомість, що вони зустрілися. Ще не постає питання, що з того буде, їх ще заповнює почуття, скільки в хаті є можливостей!.. Така тут весна. А влітку під дерев'яними столиками кудкудачуть кури, виноградне листя над головою густе й зелене, озеро здається тьмяним оливом, на узліссі гудуть бджоли, над застиглою травою на луках тремтить блакитне повітря, сповнене метушливих метеликів, гори тануть у сонячному сьйві. І ось уже (ледве я встиг випити чарку вина) знову настає осінь. Знову те саме: кошики, повні листя, вільготність туману й несподіваний полудень, такий, як нині, золото в повітрі, і час невидимим порухом торкається пологих узбіч. Падають яблука. Коли тепер іти лісом, то пахне грибами. А тут тхне гноєм. Коло надгнилих груш і слив

гудуть осі, повно ос, і в овочах, що їх осінь примусила швидше дозріти, ми ще раз здибуємося з літнім сонцем, із солодошами днів, що лишилися в спогадах. Ми сидимо в садку, відчуваємо на обличчі холод тіней, і садки стають великі, як раптовий подив, порожні, але веселі, безлисті вершини дерев виповнює блакитний простір, знову яскріє на мурах осінні листя, здіймається ними в полум'яному жарі минущості. Минають роки, і скільки всього стається, та хто його бачить! Усе зливається в одне, у простір буття, ніщо до нас не вертається, все біжить по колу, наше існування висить над нами, як хвилина, а потім ти й сам перестаєш рахувати осені, минуле живе, як тиша над нивами, де спіє хліб, на виноградних кущах нашого життя висять китиці прощань. Не спиняйся! В такі дні тебе знову вабить озеро: коли пливеш, то відчуваєш свою шкіру, тепло власної крові, пливеш, немов у склі, над тінявою глибинню холоду; об берег б'ються блискучі хвилі, на тлі сріблястих хмар пливе вітрило, як метелик у павутинні бляску, хустини, повні миготливої сонячної лагоди, над невиразними, мов натяк, берегами. Подеколи здається, що час спинився, заповнений утіхою; бог придивляється до самого себе, і все затамовує віддих, аж поки западе в попіл присмерку...

Мій прокурор каже:

— Там, унизу, як ви знаєте, лежить Герліберг, а по тойбіч озера — Тальвіль.

Дівчина забирає тарілки й питає, чи нам смакував обід, тоді приносить пуделко сигар, і ми знову лишаємось самі. Звісно, я вже давно відчув, що в мого приятеля прокурора щось лежить на серці. Чи ж я йому заважаю почати розмову? Ми закурюємо сигари. Мабуть, настає слухна мить. Чарки порожні, каву ще не принесли, осі полетіли, десь на сільській церковці б'є першу годину.

— Я радий,— мовить він,— щиро радий, що ми нарешті познайомились. Але тепер я не про це хочу вам сказати. О другій нам треба бути в місті, не лякайтеся, виїзд на місце події, до майстерні... Я розумію,— відразу додає він,— що тепер ви вважаєте мене за підступного переслідувача, за лукавця, що приходить із приятельними словами, тримаючи наготові гамівну сорочку, розумію, як вас лякає та запорощена майстерня, взага-

лі я вас, певне, краще розумію, дорогий Штіллере, ніж вам здається.

На питання, навіщо той виїзд на місце події, я не дістаю відповіді.

— Якщо дозволите,— каже він,— то я хотів би дати вам одну пораду.

Сигара його погасла.

— Бачите,— врешті каже він, наново прикуривши сигару,— я говорю з вами не тільки тому, що мене просила Сибіла. Сибіла хотіла б вас уберегти від зайвих прикрощів. І я вважаю, що вона має слушність: суд вас напевне не зрозуміє, Штіллере. Він просто потрактує вас, як звичайного ошуканця, спійманого на шахрайстві, як кумедну постать. Суд призвичаєний до шахрайств, ви й самі знаєте, але до таких, що дають якусь користь: майно, титул абощо. Одне слово, на вас накладуть якусь кару, чи я знаю, може, й не накладуть, але не подарують, коли ви стискатимете плечима, хитатимете головою чи виявлятимете поблажливе співчуття суддям. Що ви матимете з цього?

— То яка ваша порада? — питаюся я.

— Штіллере,— всміхається він,— я звертаюся до вас як приятель: звільніть нас від необхідності прилюдно засуджувати вас у п'ятницю бути самим собою, а насамперед звільніть від цього самого себе. Після такого судового вироку вам тільки буде ще важче носити прізвище зниклого, а що ви, принаймні зовні, саме й є зниклий Штіллер, мабуть, немає вже потреби й говорити. Тож признайтеся самі! Ось моя порада, Штіллере, порада, проказана щирою приязню, так мені здається.

Приносять каву.

— Прошу, порахуйте,— каже прокурор дівчині.

— Усе разом?

— Так, разом.

— Я не можу погодитись на неправду.

Дівчина, очевидно, не так зрозумівши нашу мовчанку, не йде відразу, а стоїть на стежці й балакає про погоду, тоді про собаку. Ми мовчки п'ємо надто гарячу каву. Аж як прокурор знову просить рахунок, дівчина лишає нас у спокої.

— Ви не можете признатися до неправди? — перепитує прокурор.

— Ні, не можу.

— Чому ж це неправда?

— Пане прокуроре...— починаю я.

— Не звіть мене прокурором,— перебиває він мою й так нерішучу мову.— Я б радий був, якби ви мали мене за приятеля. Звіть мене просто Рольфом!

— Дякую,— кажу.

— Думаю,— усміхається він,— що свого часу ви мене інакше й не звали...

Тепер і моя сигара погасла.

— Я щасливий,— кажу я, прикуривши її наново,— що ви пропонуєте мені свою приязнь. Я тут не маю приятелів. Та якщо ви справді не хочете бути моїм прокурором, а я радо вірю вам... Рольфе... то, бачите, я маю право сподіватися від вас того, чого сподіваються від приятеля: що ви повірите в те, чого я не можу ані пояснити, ані тим паче довести. Тепер ідеться тільки про це. Якщо ви мій приятель, то мусите погодитись і на мого янгола.

— Тобто як?

— Ви повинні повірити, що я не та людина, за яку мене вважають усі і ви теж, як прокурор... Я не Штіллер,— кажу я, бігме не вперше, але вперше сподіваючись, що хтось мене почує,— справді не Штіллер, запевняю вас, і не можу признаватися до того, що мені забороняє мій янгол.

Цього вже, мабуть, мені не слід було казати.

— Янгол?..— перепитує він.— Що ви маєте на думці?

Я мовчу. Дівчина приносить рахунок, і прокурор сплачує його, а оскільки вона знову не збирається йти, то підводимося ми. Під ногами в нас шурхотить жорства. У відкритій прокуроровій машині, перше ніж він заводить мотор, ми ще раз перебігаємо оком по околиці, осяяній полудневим сонцем, по рудуватих ланах, що над ними літають ворони, по винницях, лісах, осінньому озері. Я відчуваю, що мій приятель прокурор чекає на відповідь. Коли вже мотор починає густо, я кажу:

— Про це не можна говорити.

— Тобто про янгола?

— Так. Тільки-но я пробую змалювати його, він мене покидає, і я вже й сам його не бачу. Смішно, та що докладніше я можу собі його уявити, що дужче мені

здається, ніби я годен його змалювати, то менше я вірю в нього і в те, що я пережив.

До міста ми вертаємося понад озером.

3. По обіді.

Десь чверть на третю, отже спізвившись, бо в Старому місті важко десь прилаштувати машину, ми з'являємося перед будинком, який від інших будинків на тій вулиці різниться тільки тим, що перед ним стоїть Кнобель, мій наглядач, одягнений у цивільне. Ми прибули перші. Кнобель каже виключно до прокурора:

— Ключі в мене!

У темних, трохи затхлих сінях стоять велосипеди, якийсь старомодний дитячий візочок, відра на сміття. Кнобель дістає ключі — не з кишені, а з бляшаної, колись жовтої, а тепер просто іржавої скриньки на листи, де я читаю напис: «А. Штіллер». Фаху не вказано. З подвір'я долинає галас, немов із бляхарні чи слюсарської майстерні. Я бачу там заросле мохом каміння і давно вже голе віття клена, що на нього хіба влітку опівдні світить сонце, далі невеличку висохлу криничку з пісковика, теж зарослу мохом, усе досить ідилічне. Ще далі — в'язки залізних рур, неоднакових завдовжки, одна ще навіть із червоним сигнальним прапорцем, що його причепили тоді, як рури везли машиною. Нарешті Рольф, мій приятель, що, видно, вперше відвідує цей будинок, каже:

— Мабуть, підемо вже нагору!..

Оскільки я не збираюся бути за проводаря, Кнобель показує на єдині тут, вичовгані старі сходи з горіхового дерева, старомодні, широкі, не стрімкі, з поїденим шашлями точеним поруччям. На п'ятому поверсі, де тхне кислою капустою, сходи кінчаються. Кнобель заявляє панові прокуророві, що треба йти далі, відчиняє дверці й показує нам вузькі, раптом дуже стрімкі східці з ялинових дощок. Вони весь час беруть мене всередину, випадково чи навмисне. Мовчазна поважність Кнобеля, що від сьогоднішнього ранку не помічає мене, справляє кумедне враження, але й мій приятель прокурор теж поводить так, наче ми наближаємося до місця злочину, де можемо застати бозна-скільки трупів.

— Ну,— каже він нагорі, звертаючись чи то до мене,

чи до Кнобеля,— будемо сподіватися, що вони теж скоро надійдуть...

Тут трое дверей. На одних намальовано замок, на других жартівливий знак, що там міститься туалет, на решті треті ведуть до майстерні зниклого Штіллера. Кнобель відмикає їх і, як особа службова, йде вперед. Прокурор пропускає мене:

— Прошу, заходьте!

Щоб у них не склалося враження, що я почуваюся тут як дома, я відразу пристаю на його люб'язність; зрештою я відчуваю, що Рольф, мій приятель, тієї миті бентежить куди більше за мене, таким знервованим я ще його ніколи не бачив. Тільки-но зайшовши до майстерні, він питає:

— Де тут вішалка?..

Кнобель показує на гвіздок, забитий у блакитні двері.

— Ага,— каже прокурор, потираючи руки.— Відчиніть вікно, Кнобелю, тут жахливе повітря.

Мені шкода свого приятеля, адже я розумію, що ця майстерня колись відіграла в його житті певну роль, непомірно велику роль, нині він сам знає це дуже добре; але в тому й полягає підступність такого виїзду на місце події, що спогади, які ти вже давно перемиг, через раптову наочність знову налягають на тебе, збентеженого, і перемагають. На щастя, я не встигаю сказати якусь приязну банальність, бо ту мить долинає дзвінок, що обох нас вельми тішить. Кнобель шукає гудзика, що ним можна відчинити двері вниз, і нарешті знаходить. Я й досі не знаю, хто має прийти на це ідіотичне місце події, очевидно, мій оборонець, а може, також і Юліка, міркую собі й не скидаю плаща: мені тут нема чого робити. Певне, шановний Кнобель не натиснув як слід на гудзика, бо знову чути дзвінок. Прокурор обертається до нього:

— Чому ви не натиснете на гудзика?

— Я ж натискаю,— каже Кнобель,— бачите.

Тим часом я трохи озираюся довкола, тримаючи руки в кишенях, у незастебнутому плащі і з шапкою на голові, бо ж це не покій, де хтось живе. Тут повно мистецьких творів. Коли не зважати на грубий шар пилуки на кожному заломі, кожній лопатці, на кожному мольберті, на кожному цоколі, на всіх меблях — уже через саме це немає бажання до чогось торкатися,— то майстерня

така, як я собі й уявляв з опису пані Сибіли: дещо строката, поєднання помешкання з робітнею, суміш убогості й романтики: труба від грубки тягнеться через усю майстерню, недвозначно показуючи, що тут нема ніяких умовностей, до того ж це така сама труба, яку можна знайти майже в кожній паризькій майстерні, як умовний знак певної богєми. Та про мене! Загалом це просторе, навіть приємне приміщення, наче великий голубник із нетесаних ялинових дощок, що подеколи тихо риплять під ногами, дуже ясний такого сонячного осіннього дня, як нині. В кутку, де стеля вже спускається навскіс донизу, міститься, як добре пригадує собі пані Сибіла, стара газова плитка з іржавими карбами там, де полускала емаль, далі теракотова зливальниця, крива шаховка з посудом, а на верхній полиці, мабуть, як смішна ozdoba, стоять самі крадені тарілки з різними написами: «Альпійський готель», «Гренадська «Бодєга», «Цюріхський «Крюнгале» тощо. З червоної, певне, колись рурки на крані тепер стала сіра, запліснявіла гумова мумія, і досі прив'язана мотузком. Із неї капає вода, і я питаю себе, чи вона так капала всі шість років. Ця побіжна думка чомусь дратує мене і нагадує проточини в Карлсбадських печерах. На цвяшку висить рушник, весь у чорних плямах цвілі, наче в проказі. Звісно, не бракує тут і павутини, наприклад, на телефоні, що міститься побіч канапи і, очевидно, більше не дзвонить, заціпенілий під тягарем неоплачених рахунків. Канапа широка, grand lit, так само вкрита порохом. Це надає їй особливої ваги, наче вона походить із музею, «просимо руками не торкати», як Філіппове ліжко в Ескуріалі. Мій прокурор, бачу, теж тримає руки в кишенях, щоб часом не торкнутися до чогось. Він приглядається до полицок з книжками. Те, що залишив зниклий Штіллер, важко назвати бібліотекою, поряд із томиком Платона й кількома творами Гегеля тут є назви, що їх тепер уже не знає жаден букініст. Брехт стоїть коло Гамсуна, далі Горький, Ніцше, дуже багато томиків видавництва «Реклам», деякі з лібретто опер, а також граф Кайзерлінг, правда, з чорною печаткою публічної бібліотеки, потім різні книжки з мистецтва, насамперед сучасного, антологія швейцарської лірики, «Моя боротьба» поряд з Андре Жідом, з другого краю, коло «Білої книги» про громадянську війну в Іспанії,

чимало томиків видавництва «Інзель», але жадної збірки творів, самі окремі книжки, як-от: «Західно-східний диван», «Фауст» і «Розмови з Екерманом», «Дон-Кіхот Ламанчський», «Чарівна гора», єдиний тут твір Томаса Манна, «Іліада», «Божественна комедія», Еріх Кестнер, «Моцарт у дорозі до Праги», а також вірші Меріке, «Тіль Уленшпігель», потім «У пошуках утраченого часу» Марселя Пруста, також не всі томи, «Останні дні Гуттена», із Готфріда Келлера тільки «Щоденники» й «Листи», одна книжка К. Г. Юнга, «Чорний павук», якийсь твір Арпа і раптом «Сон» Стріндберга, ще перед ним Гессе, а також Чехов, Піранделло, все в німецьких перекладах, маленька новела Лоренса з мексиканського життя «Жінка, що поїхала на коні», чимало творів швейцарця Альбіна Цолінгера, Достоевського тільки «Записки з мертвого будинку», перші вірші Гарсії Лорки іспанською мовою, дрібні прозові твори Клоделя й «Капітал», спертій на Гельдерліна, кілька кримінальних романів, Ліхтенберг, Тагор, Рінгельнац, Шопенгауер, також із чорною печаткою публічної бібліотеки, Хемінгуей (книжка про кориду) стоїть поряд із Траклем, далі стоси збутніх часописів, іспансько-німецький словник у дуже пошарпаній оправі, «Комуністичний маніфест», книжка про Ганді і так далі! В кожному разі, важко було б скласти з них духовного стежного листа, тим паче, що ніхто не знає, котрі з цих книжок зниклий Штіллер читав, що з прочитаного зрозумів, а чого просто не зрозумів чи, собі на лихо, зрозумів хибно. Мій приятель прокурор має таку міну, наче не може знайти того, що йому треба; якусь хвилину, коли він, незважаючи на пилюку, витягає тоненьку книжечку в червоній сап'яновій обгортці, мені здається, що він шукає книжок із власної бібліотеки. Проте він ставить книжечку на місце й починає гортати «Анну Кареніну»... Крім того, в майстерні впадає в око широкий довгий стіл із звичайних дощок, стіл-верстат на козлах, із вирізьбленим прізвищем скульптора, геть замашений гіпсом. Здається, якась добра фея прибрала тут трохи: спорожнила попільнички, а також відро на сміття, що стоїть у кутку біля плитки. На стіні, як і змальовувала пані Сибіла, висять дві збляклі бандерильї з Іспанії, африканська маска, що вельми скидається на підробку, різні фотокартки, такі збляклі, що їх важко розпізнати, чудо-

вий уламок кельтської сокири, плакат Тулуз-Лотрека, теж зовсім збляклий. За якийсь час прокурор питає:

— Де вони так довго баряться?

— Не знаю, — каже Кнобель, — я натискав на гудзика.

Я не втручаюся до їхньої тяганини з «виїздом на місце події», що, видно, їм не вдався; я тут в'язень і, поки вони радяться, дивлюся собі у вікно.

— Може, вони не знають, куди йти?

— Чого б, — відповідає Кнобель, — пані тут добре все знає, сама ж мені показувала.

Ага, он кого я маю сподіватися. Я запалюю цигарку. Не можу повірити, аби Юліка, якщо вона кохає мене, погодилась брати участь у цій комедії. Я, звісно, схвилюваний, але сповнений надії і, властиво, впевнений у перемозі: кінець кінцем усе залежатиме від Юліки, тільки від Юліки... Бо що стосується мене, то даремний їхній захід: я не можу собі уявити іншого місця, що було б мені таке чуже, як це. Кілька глиняних скульптур, що їх свого часу залишив зниклий Штіллер, завито в руді ряднини, щоб не пересихала глина. Але тих ряднин роками ніхто не зволожував, тож, мабуть, скульптури геть висохли й тримаються купи тільки завдяки рядникам. Звісно, я не торкаюся до них. Добре було б на завершення цього виїзду на місце події розгорнути ряднини, щоб усе, як мумія, розсипалось на порошок. Мій приятель прокурор теж не може позбутися такого враження: йому вони також нагадують мумії, що їх в етнографічних музеях недарма виставляють за склом. Насамперед він приглядається до гіпсового зліпка з директора, що його він уранці бачив живого, але не висловлює своєї думки. Деякі скульптури навіть вилито в бронзі, що, по-моєму, їм не пішло на користь: бронза, все ж таки метал довговічний, відбирає тим скульптурам шляхетну ілюзію начерку, яка ще, може, здатна врятувати решту зліпків принадою сподіванки. Те, що вже вилито, не засвідчує праці дорослої людини. Не дивно, що Штіллер (колись же він мав це помітити) пішов звідси. Досить скинути оком на цю вкриту пилюкою майстерню: скільки тут укладено праці, о, скільки завзяття, скільки запопадливості й поту, а все ж це не те, перед чим хочеться скинути шапку. Трохи меланхолії, більше нічого — і я радий, що знову чути дзвінок. Прокурор уже втрачає терпець: нехай, мовляв, Кнобель

зійде вниз і приведе їх, бо з усього видно, що вони не годні відчинити двері, тільки мерщій. Мій наглядач, цілком слушно почувуючись ображеним, бо щосили тиснув на гудзика, рушає до дверей і натикається на старого мандрівного торгівця, що, видно, вже обійшов усі поверхи й тепер спинився перед майстернею, тримаючи в тремтячій руці відчинену валізочку. Звичайно, ніхто з нас не сподівався побачити торгівця, і він також не розраховував, що застане нас.

— Ні! — каже Кнобель так само роздратовано, як допіру до нього звертався прокурор. — Нічого не треба.

Звісно, торгівець і гадки не має, що ми не мешкаємо в цьому голубнику і що протягом шести років тут ніхто взагалі не жив; він наполягає, щоб йому дозволили принаймні показати свій крам, все необхідні речі, чого Кнобель не зважується йому заборонити. Побачивши трьох чоловіків, торгівець пропонує насамперед леза, мило до гоління, галун тощо. Кнобель намагається якнайшвидше випровадити його, щоб пан прокурор знову не розсердився, але торгівець не може збагнути, як ми тут обходимось без щіток до зубів, без липучок на мухи, без туалетного паперу, без крему до взуття, без усього, а насамперед без лез. Кнобель не може спекатися старого. Торгівець, наче засумнівавшись, що ми справді чоловіки, ховає весь той крам, а натомість пробує щастя із щітками чистити посуд, швацьким начинням, підв'язками, чудовою олійкою із смерекового чатиння, врешті навіть пропонує шпильки до кіс, що, мовляв, завше губляться, тож завше треба нових. Кнобель каже тільки:

— Ну годі вже, годі!

Але дарма. Врешті втручається прокурор, згорда купує щось, здається, леза, і ми знову лишаємося самі в майстерні, бо решти осіб, викликаних «на місце події», нема й досі, навіть ніхто не дзвонить унизу (хоч уже вибило три чверті на третю).

— О пів на четверту в мене засідання, — каже Рольф і додає без видимого зв'язку: — Гарна майстерня, га?.. Я жваво киваю головою.

— І дуже добре освітлена.

Потім Кнобель, щоб знову не бути зайвим, як допіру з торгівцем, намагається додати собі ваги, демонструючи свою обізнаність із майстернею: каже, щоправда, не мені, а прокуророві:

— Тут можна вийти на баштицю.

А що ми не квапимось іти на баштицю, додає:

— Тут ще є пошта, пане прокуроре, від останньої суботи...

— Пошта?

— Повідомлення,— каже Кнобель і читає: — «Страхування на старість і на випадок смерті». Але пан Боненблюст має вже цілий зошит неоплачених квитанцій. А це лист особисто панові Штіллерові...

Оскільки я не маю наміру читати листи їхнього зниклого Штіллера, мій приятель прокурор дозволяє собі розірвати конверта. Як видно з його міни, там немає нічого важливого. І тільки для годиться він не викидає листа до смітниці.

— Якийсь анонімний патріот лає вас,— пояснює він коротко.— Дуже ображається, що ви не берете за ласку можливість стати швейцарцем. Категоричний лист.

А що й далі ніхто не дзвонить, ми таки виходимо на баштицю. Здається, вона теж лишилася така сама, як її змальовувала пані Сибіла. Скрізь валяються шматки цегли, що її колись порозбивала буря з градом, і, як видно, нікому не заважають. Бур'ян на даху виріс більший, ніж будь-коли; кілька по-осінньому жовтих стеблин хитається на вітрі. Здається, мій приятель прокурор нічого іншого й не сподівався. Він оглядає трухляву основу крісла, що, як і перше, стоїть у кутку. Ми мовчимо, а тим часом на баштиці навпроти нас починають вибивати матрац. Я добре усвідомлюю собі, що Рольф, мій новий приятель, мусить й помітити всі ці дрібниці, натовість гарний краєвид над гостроверхими дахами й віконечками, над димарями й сліпими мурами, краєвид, що захоплює навіть клаптик озера, яке блищить в імлістому осінньому світлі, коли катер здіймає на ньому ліниві хвилі, справді приємний краєвид, навряд чи приверне його увагу. Він хапливо курить. Чого нам було йти сюди, де його скільки всього може вразити, дрібниці, що нічого не важать, але для нього, Сибілиного чоловіка, мають, на жаль, значення: чи то матрац, що його вибивають у нас перед очима, чи підв'язки, що їх пропонував йому мандрівний торгівець, чи чудова олійка із смерекового чатиння до купелі, чи шпильки до кіс, що завше губляться і їх завше треба; навіщо оглядати місця, які він і Сибіла давно вже переборолі в собі? Адже

його вуста зраджують, що йому ці оглядини коштують більше, ніж він, мабуть, сподівався, і зовсім дарма. Не знаю, що він думає протягом цих двох-трьох хвилин, докурюючи цигарку до самого мундштука, але напевне якусь дурницю; бувають випробування наскрізь фальшиві, як це; трухлявої основи крісла, в якому його дружина, може, ніколи й не сиділа, бо покриття на ньому не було вже сім років, раптом виявляється досить, щоб знову поставити під сумнів їхні роками засвідчене кохання, щоб в одну хвилину начебто довести, що вони за шість чи сім років нітрохи не посунулися вперед, і збудити болісно докладні уявлення, уявлення того, що було, які в кожному випадку, чи вони хибні, чи правдиві, викликають тільки почуття відрази. А може, мій приятель сподівається, що навіть цю муку, яку йому знову завдає огляд мертвого помешкання, витерпить безболісно? Яке безглуздя! Що мають спільного з його живою Сибілою, з його ставленням до неї всі ці речі, навіть якби вони не були такі порохняві? Мені здається, що існує відраза, якої не можна спинити, так би мовити, відраза, як кара за уявлення, що нас просто не обходить. Навіщо йому все це? Можна перебороти ревності і в самому собі, і щодо суперника, перебороти в цілому, як він і переборов; але безглуздо думати, що йому треба, навіть не моргнувши оком, проковтнути всі черепки. Усміхається він силувано. Хіба моему приятелеві прокуророві, який не раз бував на місцях злочину, не відомо, що мертві речі часто мають у собі щось диявольське? Не знаю, що я повинен сказати йому на цій баштиці. Адже це таке непотрібне приниження, і, властиво, я вперше розумію фальшиві реакції, що можуть зродитися під час огляду місця події, коли ти стаєш перед мертвими речами, наче існує правда поза часом... Оскільки він мовчить, я досить несподівано питаю:

— Скільки років тепер вашій дружині?

— Сибілі?..

— Ганес, певне, скоро вже піде до гімназії,= веду я далі,— а тепер ще й друга дитина... Для вашої дружини, мабуть, це величезна втіха, а надто, що народилася дівчинка...

— Авжеж,— каже він,— величезна втіха.

— І для вас також...

— Авжеж, і для мене.

Шановний Кнобель як дрібний службовець ще не звик на службі нічого не робити, тож не дає нам спокою, попереджає, що на іржаве поруччя краще не спиратися. Отже, ми краще не спираємось. На даху воркують голуби. На обрії видно синювату смугу пагорбів, де ми допіру були.

— Як там гарно було,— кажу я,— в тому сільському заїзді...

— Правда ж?

— Звісно, я маю на думці не янгола з крильми,— кажу я, згадавши його питання серед тих пагорбів,— не штучного янгола, як у скульптурі чи в театрі. Може, люди, що колись вигадали цей образ, теж пережили щось подібне, таке саме невимовне. Властиво, я тільки знаю, що щось пережив...

На прикрість мені (я сприймаю це як недобрий жарт), на поближньому соборі озиваються дзвони. Не видно, чи когось вінчають, чи ховають, але гуде жахливо. Над нами здіймається ціла хмара голубів. Зблизька це взагалі не дзвін, а якесь металеве дрижання в повітрі, калатання бил, наче вони заповзялися порвати нам слухові перетинки. Ми тікаємо з баштиці, а як заходимо до майстерні, там уже стоять Юліка і мій оборонець, що саме допомагає їй скинути нове паризьке пальто. Хоч Кнобель відразу зачиняє вікна, про розмову шкода й думати. Юліка ще ніколи не була така принадна. Ми відразу вітаємось поцілунком. Я помічаю також, що Юліка знову зробила свої чудові коси трохи білявішими, не такими примітними, якраз на Цюрих, і ще дужче впевнююсь, що вона, мабуть, назавше попрощалася з Парижем та мсьє Дмитричем. Трохи дивне враження справляє песик, якого Юліка, певне, тому, що вже не думає вертатися до Парижа, привела сюди; це знову фокстер'ер. Я гладжу його, бо, як уже сказано, жахливе гудіння однаково не дає нам говорити. Всі закурюють. Юліка приносить попільнички, наче господиня, і мовчки запрошує сідати. Але тут надто багато пилюки. Я напружено, проте весело чекаю, що ж буде, як замовкнуть дзвони; мені здається, що комізм ситуації, якби ми тільки відразу його збагнули, одним махом розв'язав би все. Мій оборонець, що, як завжди, порпається в своїй течці, звісно, найкомічніший з усіх, саме тому, що ніколи не помічає комізму. Дзвони гудуть далі.

Кнобель поводитьсь так, наче його нема. А Рольф, мій прокурор, неквапливо знімає з гвіздка своє пальто: не його вина, що ці двоє (певне, через Фокслі) прийшли так пізно. Врешті, коли ми вже трохи звикаємо до цієї пантоміми, дзвони затихають...

— Ну? — питає Юліка.

Певне, Юліка сподівалася, що я вже признався, і коли прокурор, який, на жаль, мусить іти, каже, що ні, вона сідає на закурену канапу, наче дістала неприємну телеграму. Мій оборонець не знає, на кого дивитися: чи на прокурора, чи на мене. Мабуть, розчарована Юліка вже плаче, але ми ще не помічаємо цього. Мій оборонець надаремне пробує затримати прокурора. Коли мій новий приятель подає мені руку, я почуваю себе так, наче він кидає мене напризволяще, та потім починаю розуміти, що саме як приятель він нізащо не хотів брати участі в цьому бридкому виїзді, проте не міг відмовити моему офіційному оборонцеві. Зауваживши, що прекрасна Юліка плаче, я питаю:

— Ти мене кохаєш?

Мій оборонець хоче щось сказати.

— Я питаю даму,— перебиваю я його й сідаю побіч Юліки на закурену канапу.— Ти кохаєш мене, Юліко, чи не кохаєш?

Вона плаче ще дужче.

— Бачиш,— кажу я ніжно, як тільки можна в присутності офіційного оборонця і наглядача,— тепер усе залежить від тебе. Лише від тебе, Юліко, більше ні від кого!

— Чому,— схлипує вона,— чому від мене?

Я ще раз пробую пояснити Юліці лагідно, спокійно й довірливо, чому, як вона справді мене кохає, їй не треба мого визнання, що я її зниклий чоловік. Наче так просто й зрозуміло. Та все ж я говорю довго, надто довго, і, як завше що довше, то плутаніше. Ніколи мені не була до снаги така ситуація: тільки-но відчую, що дійшов простого, ясного уявлення, як відразу втрачаю ясність, гублюся у квапливих порівняннях, що мають іншому допомогти мене збагнути, а насправді лише руйнують моє ясне уявлення, і я бороню становище вже чисто безглуздими доказами. Я добре помітив це. Та оскільки прекрасна Юліка просто нічого не каже, взагалі нічого, навіть якихось дурниць, що бодай зрівнова-

жили б мою і її безпорадність, то я не можу спинитися. Чому вона не допомагає мені? Я тримаю її зрошені слізьми руки, наче ми зовсім самі, маючи на думці своє питання, чи вона кохає мене, і чекаю...

— Доки ви будете мучити нещасну жінку? — каже мій оборонець, очевидно, з найкращими намірами.— Боже мій, ясно, що пані Юліка вас кохає...

Він теж говорить надто довго.

— І взагалі,— нарешті закінчує він,— невже у вас немає до неї ніякого почуття? Така тендітна жінка, а ви від неї вимагаєте жахливого. Замість кінць кінцем признатися! Вона приїжджає з Парижа задля вас, кидає свою балетну школу, а ви трактуєте її... Справді хочеться запитати себе, за що бідолашну пані Юліку покарано таким чоловіком, як ви!

Я обмірюю його поглядом.

— Авжеж! — підтверджує він.

На це — щоправда, не відразу, а трохи повагавшись, зачекавши, чи Юліка справді не поставить його на місце,— я підводжусь, хоч ноги мої стають наче олив'яні, обтрушую пальто, навмисне зволікаю, може, все якось повернеться на добре, тоді рушаю до дверей і бачу (я ніколи не забуду того почуття!), що вони замкнені. Замкнені. Це не помилка, двері не заскочили самі, вони просто замкнені.

— Кнобелю,— кажу я і чую свій внутрішній сміх, який мені самому не подобається,— дайте ключа.

Кнобель мовчить, вуха в нього червоні як буряк.

— Що ви хочете від мене?

Тим часом зрадниця Юліка стає між мною і дверима, за які я тримаюся рукою; принаймні є нагода спитати Юліку віч-на-віч:

— Нащо ти мене зраджуєш?

На її невинному обличчі з незвичайно гарними очима, з дугами підголених брів, що завше надають їй виразу чарівного дитячого здивування, не видно й натяку, що вона здогадується, чому я так поводжуся, і я замовкаю. Вона також віч-на-віч просить мене:

— Не роби так!

І справді, як часто я помилявся, охоплений примітивним хвилюванням: адже може бути, що я всіх кривджу, а надто Юліку, яка ще допіру була моя єдина, така радісна надія. То чому ж я так роблю? І я стою руч об

руч з Юлікою, якої, мабуть, просто не розумію, перед оборонцем, що теж вважає Юліку за чудову жінку, і перед Кнобелем, своїм чесним наглядцем, що тримає в кишені ключа, серед мумій у ряднинах, що їх мені Юліка починає показувати, як справу мого життя. Якусь хвилину, наче свідомість мою паралізовано, я й справді даю себе вести, майже зворушений, що для Юліки ці речі так багато важать, дозволяю собі трошки пожартувати з гіпсового зліпка директорової голови... Я не знаю, що мене так паралізувало, не знаю також, чи довго триває параліч; раптом я знову отямлююсь, до того ж, здається, зовсім забувши про замкнені двері і про нахабні слова свого оборонця, отямлююсь, наче після поганого сну, якого теж забув, знаю тільки, що то був сон, і знову натикаюся на питання, яке допіру, перед тим сном із замкненими дверима, вже ставив: кохає мене Юліка чи не кохає. Я розумію, що там ми згубили нитки, і своїм питанням перебиваю зворушливі Юлічині пояснення до мумій, загорнених у ряднини. Я уявляю собі, що Юліці, такій несміливій і стриманій, важко відповісти на моє питання в присутності офіційного оборонця й наглядча, дуже добре відчуваю, яке те питання недоречно в цьому місці. І, очевидно, саме тому не можу стерпіти, що мій оборонець, бажаючи допомогти зацікавленій Юліці, знову хоче щось сказати.

— Цитуйте, хай вам дідько! — кажу я йому просто в вічі. — До чого тут ви! Я ж не заперечую, що маю стосунки з цією дамою...

Юліка жахається:

— Анатолію!

Я кричу:

— Що значить «Анатолію»? Га? Це ще не причина накидати мені весь цей мотлох вашого зниклого чоловіка. Ось, дивіться! — Я регочу з люті, що, властиво, й досі в мені не перегоріла, і зриваю одну ряднину. Шурх! Під нею, як я й сподівався, сама курява, що її не годен стримати ніякий оборонець, потерть сухої глини, те саме й під другою, мумії, тільки мумії, а потім ще каркас із заліза й покрученого дроту, і це все, що лишилося після їхнього зниклого Штіллера, решта — тлін, як кажуть священики, кілька рудуватих грудок на підлозі, а насамперед хмара куряви, коли я трясу ряднини. На жаль, хтось дзвонить. На жаль, бо мене самого здиву-

вало те мистецтво, що з'явилося перед нашими очима, і якби мені не перебили, я б миттю впорався з ним. Дзвінок збиває мене з пантелику.

— Кого ви ще покликали,— питаю я свого оборонця,— щоб довести мене до божевільня?

Ту мить у мене виникає цілком певна підозра: я бачу, як Кнобель на знак збентеженого оборонця врешті дістає з кишені ключа, щоб відімнути двері й зійти вниз, але забуваю про неї через нестримний потік оборонцевих слів, що ще раз (вкотре вже!) вмовляє мене, закликає, щоб я врешті нарозумився, не пропустив останньої нагоди признатися, а то мене чекає судовий вирок, болісний для пані Юліки, тільки одне розважне слово — і я вільний, адже справи не такі вже кепські, як мені здається, дуже гарна майстерня з добрим освітленням, приятелі наміряються влаштувати бенкет на честь мого повернення, отже, вище голову — і мерщій признаватися. Штіллер-бо шанований митець, не великий, але хто з нас великий, його цінують, мистецька комісія ладна сплатити судові кошти, всі люди такі ласкаві до мене, моя кумедна впертість шкодить тільки мені, треба мати бодай крихту розважності, Юліка чудова, надзвичайна людина, подружжя ніколи не буває забавкою, але Юліка — втілення поблажливості й доброти, отже, вище голову — й нумо починати все наново, втеча ніколи не буває справжнім порятунком, волю можна осягти, тільки як ти зв'язаний, подружжя — моральний обов'язок, а не втіха, трішки твердості, трішки доброї волі, і якось воно буде, тяжкі Юлічині роки в Парижі та її великодушна відмова від балетної школи, що мала такий успіх, Юлічині офіри, чисто жіночі офіри, мені треба бути вдячному, отже, ще раз вище голову, треба бути чоловіком, подати одне одному руки і — алілуя! Під час цієї промови ми знову стоїмо руч об руч, і Юліка, може, боячись, що я втечу у відімкнені двері, а може, справді з ніжності, тулиться до мене; я відчуваю тепло її тіла, а мій оборонець веде далі: отже, вище голову, ніде не буває так гарно, як на батьківщині, часом, звісно, треба кудись поїхати, щоб потім ще дужче цінувати рідну країну, але коріння потрібне кожній людині, і митцеві також, якраз коріння, про це й ідеться, коріння й знову ж таки коріння, мільйони людей не мають батьківщини, отже, я повинен бути вдячний, не дивитися

на все крізь чорні окуляри, виявляти трішки любові до людей, а швейцарці теж тільки люди, ніхто не годен змінити власної шкіри, мені треба знайти якусь позитивнішу позицію, взагалі якусь позицію, не трошити всього, як оце допіру, він шанує самокритику, але навіть таке неподобство, ця курява й купа глини, темперамент — також гарна річ, але до міри, не таке все погане, як я гадаю, а Цюріх чи не найкраще місто в світі, проте, як уже сказано, позитивніша позиція необхідна, нині в світі й так багато нігілізму, треба поліпшувати світ, почавши з одиниць, цілим серцем прагнути добра, і якось воно буде, наприклад, пані Юліка прагне добра, пані Юліка взагалі вірець, шана пані Юліці, вона незламна в подружній вірності до мене, рідкісна жінка, але типова, чудесна жінка, чоловіки часто вперті й себелюбні, а жінки — ні, вони мають у собі щось материнське, звісно, по-своєму з ними не легко дійти згоди, але тільки тому, що я їх не розумію, не розумію багатства їхнього духу, Юліка глибока натура, другу таку жінку шкода й шукати, мені треба бути лагіднішим, трохи уважнішим, вічно жіноче завше вабить до себе, нині в світі забагато інтелектуалізму, треба не тільки думати й сумніватися, але й надіятись, отже, вище голову — й будемо надіятись, без надії нема подружжя, без надії немає миру між людьми й між народами, самі бачимо, без надії нема також правдивого мистецтва, як, наприклад, у середньовіччі, одне слово, без надії нема надії, отже, покладімо руку на серце й не робімо безглуздох мін, здорове зерно є і в Штіллера, мій оборонець певний того здорового зерна, а все інше — полова, наприклад, прізвище, але треба, щоб був лад, кожен повинен мати прізвище, мій оборонець, звісно, не бюрократ, його просто вразило наше подружнє життя, двоє таких чудових людей, мій оборонець сам одружений, всі труднощі вже пережито, подолано, але офіри ще потрібні, офіри й знову ж таки офіри, зате в душі спокій, а душа — це завше головне, нині в світі доволі матеріалізму, треба хоч трохи віри в бога, правдиві вартості нищить поспіх сучасної комунікації, потім іще кіно й спорт, наприклад, будова стадіону, що збиває нас у гурт, а надто комунізм, але мій оборонець досить великодушний і далекий від того, щоб дорікати Штіллерові за його боротьбу в Іспанії замолodu, про це забудьмо, мій оборонець теж

колись був членом партії, що потім перестала існувати, забудьмо про це, людині властиво помилятися, а Франко потрібен Європі, Штіллер-бо не міг знати, як воно вийде, ніхто не міг знати, навіть мій оборонець, тим важливіші одвічні закони, й досі нема нічого кращого за десять заповідей, не зроби собі кумира, як любить казати пані Юліка, і слушно, вельми слушно, а ще не чужолож і не вбий, у кожному разі, за мирного часу, інша річ, звісно, солдат, антимилітаризм — це позавчорашня мода, але тепер мова не про це, а, як каже заповідь, не вбий, навіть подумки не вбий, не годиться так робити, в цій країні так не роблять, родина — підвалина нації, пані Юліка ще не така стара, щоб не мати дітей, вона завше потайки мріяла про дітей, тільки робітники плодяться, як миші, з цього погляду наша інтелігенція пасе задніх, над цим варт задуматись, річ не в коштах, бракує внутрішнього бажання, до того ж пристойний митець може в Швейцарії заробити стільки, що помірковане розмноження не повинне його лякати, врешті, є чудові стипендії, що цілком слушно зважають на характер кожного митця, зокрема, далєбі слушно, пияки й запідозрені в лівих поглядах не повинні мати дітей, свобода — це коштовний набуток, одне слово, Швейцарія й нині ще ідеальна країна, не те що жалюгідна Франція, яка весь час страйкує, отже, вище голову, руку на серце, забудьмо про все, і якоесь воно буде, мій друже, якоесь буде, повинне бути, адвокатові теж щоразу доводиться починати спочатку, така вже людська доля, але все треба робити, вірячи трохи в бога, знову ж таки теж не фанатично, до всього треба підходити зі здоровим швейцарським глуздом, певне ж, не поминаючи соціального боку справи, і ще одне: Штіллер не повинен забувати свого вітчима в притулку для старих, пам'ятати чудові слова Гете: «Візьми те, що ти успадкував від батьків своїх, і володій ним», у духовному розумінні, людському, негарно, як хтось забуває про вітчима в притулку, не слід так робити, треба мати трохи пієтизму, Штіллер не сам на світі, далєбі не сам, він член громади, має опору в громаді, почуття обов'язку теж потрібне, і трішки любові, не можна думати тільки про себе, пане Штіллере, беріть приклад із пані Юліки, я ще раз схилию голову перед цією тендітною і мужньою жінкою, що зважається жити з чоловіком такої

важкої вдачі, отже, ще раз: подайте одне одному руки, бо відпиратися вже немає сенсу, Штіллере, тож майте відвагу й трохи розважності, трохи віри в бога і в пані Юліку, в подружжя, в Швейцарію, у перемогу добра в собі самому, трохи...

Так мовить мій доктор Боненблюст.

Я вдячний Юліці, що вона хоч принаймні червоніє, як дружина, коли наглядачі з божевільні, тримаючи напоготові гамівну сорочку, заводять до майстерні старого. Спершу я думаю, що це мандрівний торгівець, який недавно приходив, і дивуюсь, що мій оборонець відразу кидається по стілець, очевидно з сорому. Він сам не сподівався, що вийде так негарно. Він же тільки хотів, як то роблять з упертими в'язнями, трохи нарозумити мене цими зводинами, бо всі попередні анітрохи не вплинули на мене. Що ж іще лишилося моєму оборонцеві? Кнобель садить дідка в закурене крісло-гойдалку, а того аж розпирає повага до суду, до влади, до пана доктора і до балерини з Парижа. Впізнавши його, я починаю плакати, але він того не помічає. Він майже зовсім здитинів розумом. Я відвертаюся, не можу дивитись на нього, хоча, властиво, і не дуже вражений: коли я згадував його тоді в Бовері, то десь таким і в'являв собі. Тепер я тільки чую за спиною злісний тоненький старечий голос:

— Ага, повернувся, ага!

Він хихотить, і моєму оборонцеві доводиться показати йому, хто з присутніх має бути його син. Він знову хихотить:

— Гарний мені син, що зовсім про мене не дбає, хи-хи!

Мій оборонець питає, чи він упізнає мене.

— Еге,— хихотить він,— накивав п'ятами, та й по всьому, гарний синок, а як через стільки років повернувся, то навіть не питає, чи я ще живий, гарний синок!..

Звісно, тепер я повівся найбезглуздіше. Якогога зухваліше крикнув:

— Досить уже цього неподобства! Я вас не знаю.

— Аякже! — захихотів він.— Аякже!

— Годі, кажу! — закричав я знову, відчуваючи, що тепер я безмежно смішний і що хвилина ця просто нестерпна. Свідомий своєї безпорадності, я схопив якийсь

гіпсовий зліпок, спершу тільки щоб погрозити, але помітив спокійне обличчя прекрасної Юліки, яка ледь усміхалася, твердо впевнена, що я, її Штіллер, ніколи не зважусь чимось кинути в неї,— і ти ба, таки не зважився. Я шпурнув кудись той зліпок, відчуваючи, як уже сказано, свою сміховинність і через те ще дужче лютуючи (решта всі трималися цілком поважно), схопив ще один, якусь голову, кинув нею об підлогу, але вона просто покотилася, не розбившись; я був безсилий, як у поганому сні, дивно безсилий, бо торохнув зліпком з усього маху. До того ж ніхто мені не заважав, навіть мій оборонець і Кнобель, тільки вражено дивилися, а проте були цілком переконані, що я зниклий пан Штіллер, отже, маю право потрощити в цій майстерні геть усе дощенту. Лише песик гавкав, і той гавкіт так паралізував мене, що деяких скульптур я не годен був підняти з цоколів, тому обмежився невеликими фігурами, лускав ними об стіни, деякі розбивалися, і це додавало мені отухи, однак уже поставала ганебна загроза, що мені не вистачить люті порозбивати все, що я обмежусь дрібними речами, оскільки більших не підійму і вони перетривають мою злість. Мені здавалося, що такого глуму — вони тільки на нього й чекали — я не витримаю, і, властиво, лише страх перед тим глумом змушував мене шаленіти далі. Аби тільки не спинитися на півдорозі! Я став перекидати цоколі, але швидко побачив, що так ніколи не дійду кінця. То ж була величезна робота! Ніхто й словом не озивався, такі вони були певні, що я от-от здамся, тільки чужий песик гавкав, а мене до розпачу доводило власне марнославство, що не давало покласти край цьому безглузду, цьому трощенню гіпсових постатей, за якими ніхто не журився; здавалося, так триватиме без кінця-краю, поки я, озброєний уже обценьками, весь гіпс розіб'ю чи принаймні безнадійно спотворю; але ж є ще бронзові речі, небагато, та все ж кілька є, і найближча така важка, що шкода й братися до неї, але я тепер мушу витримати, впратися із бронзою, особливо з бронзою; натужившись, я підняв першу скульптуру, впустив додолу, єдиний сміючись із того, як мало тій бронзі вадить, що її впускають раз, чи двічі, чи й десять разів, підтяг трохи і — у відчинене вікно! Отепер вони зірвалися на ноги, злякалися, що я вб'ю когось на подвір'ї; гуркіт на бляша-

ному даху сповнив мене втіхою, о так, тепер я знову відчув бажання нищити, відчув снагу. Кнобель схопив мене за руку, але злякався, що я просто впушу йому статую на ноги, й відступив, тож я, хоч що вони говорили, досяг вікна і з другою фігурою; знову загуркотіла, загула бляха, на підвір'ї залунали сердиті голоси, знялася лайка, залящало, наче хто стріляв, а я, облитий потом, озирнувся, шукаючи, що ще можна знищити, кинувся до шухляд, почав вигрібати з них цілими оберемками різний мотлох і шпурляти у вікно. Хтось шалено дзвонив, хоч тепер летіли тільки аркуші з ескізника, лопатки, скриньки та інше причандалля. Людей у майстерні я взагалі не бачив, відчував тільки їхню присутність і поки ще знаходив щось — африканську маску, бандерильї, кельтську сокиру, ще дещо, — чим міг оживити бляху на даху, то почувався добре, о, це не те слово: я не мав страху, що рбблю не гаразд, і знову був самим собою. Та хоч тепер я був задоволений із себе, а проте настала хвилина, що почала здаватися мені найжалюгіднішою в моєму житті, хвилина, коли я вже на жадному гзимсі чи цоколі нічого не знаходив, чим би шпурнути на бляху й зчинити гуркіт, гук, ляск, хвилина, коли я не міг уявити собі, що буде далі, тиха і трохи порожня, як і кожна минуща хвилина, що саме тому й здається жалюгідною... Я геть упрів. Кнобель кудись вийшов, мабуть, униз, заспокоїти людей у бляхарні чи в слюсарській майстерні, сказати їм, що бронзовий град уже скінчився. Я спробував осміхнутися, а тоді, як нічого не вийшло, принаймні зареготати, але й на це мені забракло сили, коли я завважив, що регочу сам-один. Тепер я знову побачив Юліку, прекрасну Юліку. Вона перша озвалася:

— А що далі?

Юліка сидить, тримаючи на колінах маленького фокстер'ера, що так лютував на мене, але тепер знайшов у неї захисток. Мабуть, поки я шаленів, Юліка навіть не підводилась. Вона не хитає головою, а просто дивиться на мене, як на чоловіка, що розлив вино чи наступив дамі на довгу вечірню сукню; можна вибачити, але прикрий вчинок. Та вибачити можна. Я не вірю своїм очам: її обличчя з незвичайно гарними очима лишилося незмінне, таке незмінне, що я сам себе питаю, чого, властиво, сподівався. Вона тільки поправляє свої руді

коси, поправляє без потреби, бо не рушала з місця; це тільки я в своїм шаленстві упрів, аж із мене дзюрком тече піт, сорочка геть мокра, краватка зсунулася, і саме тому Юліка ще раз поправляє свої руді коси, поправляє збентежено, і її можна зрозуміти. Чи вона чекає, щоб я вибачився? В коридорі чути галас; певне, нічого не сталося, а то було б тихо. Але люди розлючені й обурені, я їх теж розумію. Юліка бере цигарку, і я даю їй вогню. Так, вона має слухність: а що далі? Якусь хвилину, ще тримаючи в руках запальничку, я приглядаюся до своєї Юліки й відчуваю, що зараз вибухну ревним плачем, упаду на коліна, затулю лице руками, аж поки Юліка відслонить його, заплакане, бридке й сміховинне. Хотів би заплакати, але не плачу, сльози течуть наче кудись усередину, і я так само не міняю постави, як і вона. Її пиха (чи поблажливість) така зата, незворушна; вона всміхається, як переможниця, невинна, що завше мене переборює, чи як мати, радше все ж таки, як мати, що, попри все, любить свого нечемного сина; і її перевага видається мені такою безмежною, її незворушність такою незбагненою, її байдужість такою вбивчою, а невразливість такою безглуздою, що я тільки мовчки дивлюся на неї, недовірливо, як і першого дня. І яка вона гарна, ніколи не забуду її рудавих кіс, алебастрового кольору шкіри, дівочих уст, її чи то блакитних, чи зелених, а може й безбарвних очей, о, яка вона велична, яка незвичайно вродлива і яка правдива, щира, а її шляхетний ніс із ледь завеликими ніздрями, о, а її чудесні вуха, рівна струнка шия, ніжний голос! Ніколи її не забуду! А грація рук, коли вона, отак сидючи, курить,— якусь хвилину мені здається, що я зараз схоплю Юліку за горло й задушу. Але, звісно, не хапаю... Потім повертається Кнобель і доповідає моему оборонцеві, яку я приблизно заподіяв шкоду.

— Дякувати богу,— каже мій оборонець,— що хоч нікого не поранено!..

Ім доводиться пояснювати моему вітчимові, що сталося: галас привернув його увагу, і він хотів би знати причину, адже його викликано сюди особисто, він знову й знову наголошує: особисто.

Р. С.

Тепер, цілком усвідомивши своє безсилля, я бачу, що

то була б найкраща хвилина сказати їм усе, сказати правду. Але що означає це моє «все»? Тільки-но я пробую його пояснити, з нього нічого не лишається. А то хіба б я не пояснив його вже давно, це своє «все», свій досвід?..

Років зо два тому я спробував відібрати собі життя. Я вже давно таке надумав. Як, мабуть, чи не всі самогубці, я був переконаний, що як заподію собі смерть, то настане просто кінець, щезне світло, щезнуть уявлення. І через те не відчував ніякого страху. Мені не пощастило з чисто технічних причин. Я знайшов у тій халупі невеличкого старомодного пістолета, що почав діяти, аж як я його добре вичистив. Він мав набагато легший спуск, ніж та зброя, що до неї я звик, чи взагалі гачок не тримався. Очевидно, він вистрілив передчасно, і куля (в шухляді я знайшов тільки один набій, що годився до нього) лише черкнула мені голову над правим вухом, не пробивши черепа. Потім мені показували рентгенівський знімок. Пам'ятаю: голову мою тримали дві руки, мов обценьки, наді мною здійснювало обличчя Флоренс, що єдина чула постріл, а тоді все зникло, лишилася тільки маленька кругла дірочка вдалині (ми дітьми часто залазили в канал, і далеко кружальце денного світла здавалося нам замалим, щоб тудою можна було вилізти; таке самісіньке почуття!). Стан мій був нестерпний, але болю я не відчував. Навіть прагнув болю. Наче хтось мене кличе, а я не можу здобутися на голос, щоб відповісти. Розпачливе прагнення заснути і водночас певність, що заснути не зможу. Згодом, уже в шпиталі, я щось казав про це і благав сну. Найтяжча мука, здається мені тепер, полягала в тому, що раптом я став ні на що не спроможний, ані податися назад, ані вперед, ані вгору, ані кинутись униз, уже не було ні гори, ні долу, а все ж я існував, без порятунку, без кінця, без смерті. Як часом буває уві сні, я добре знав, що то сон, знав, що то не смерть, навіть якби я помер. Як сказати банально, то була велика несподіванка, десь така, якби хто стрибав з муру, щоб розбитися, але не досяг землі й ніколи не досягне, невпинно падає і водночас не падає, цілковите безсилля при цілковитій притомності, тільки зник час, як я вже казав, час як середовище, що в ньому ми можемо діяти; все лишається так, як було, ніщо не минає, все лишається назавше. Потім я

довідався, що тоді мені через короткі проміжки робили уколи. Ті уколи, що заспокоювали, зміцнювали, присипляли тяжко поранене тіло, мабуть, щоразу знову будили в мені ляк, який потім, коли я лежав у забутті, повертався образнішою, зрозумілішою для пам'яті мукою. Так принаймні здається мені: я ще ніколи ні з ким про це не говорив. Та й як про це говорити? Можу тільки сказати, що саме той ляк я й називаю своїм янголом...

(Мене перебили повідомленням, що сьогоднішнє остаточне слухання справи з оголошенням вироку, спершу призначене на шістнадцяту годину, перенесене на десятую годину тридцять хвилин ранку).

Я вже казав, що ніколи ні з ким іще не говорив про це, і слушно: не можна чогось незрозумілого зробити зрозумілим, не втративши його цілком; навіть тепер я помічаю, що цим поясненням мимоволі намагаюся все якось пов'язати між собою, «надати якогось глузду» всьому. А тим часом я не маю чого надавати. Я тільки прийняв той «глузд». І мушу його зберегти... Із снів, що тоді цілою низкою являлися мені, я сам мало що запам'ятав, бо нікому не міг їх оповісти. (Раз мене відвідала в тому шпиталі мулатка Флоренс; я її добре розумів, а сам заледве здобувся сказати кілька слів). Ось один сон: я душу Little Grey і знаю, що то не кішка, а Юліка, вона сміється якось чудно, так Юліка ніколи не сміялася, і сама вона цілком інша, весела, я щосили душу кішку, а Юліка глузує з мене перед публікою, якої я ніде не бачу, кішка не борониться, але потім знову стрибає на підвіконня, вилизує шерсть; Юліка ніколи не була моєю дружиною, я все тільки вигадав собі... Або ще один сон: на моєму ліжку лежить мати, страшна, хоч усміхається, воскова лялька, коси, як щітка, мене опановує жах, пробую ввімкнути світло, та дарма, пробую покликати Юліку, знову дарма, все урвалося, темрява в цілому помешканні, а проте я дуже виразно бачу воскову матір, смертельно переляканий, падаю навколішки, кричу, щоб прокинутись, і раптом бачу в своїй руці великодню крашанку, таку завбільшки, як голова... Решту снів я ще гірше пам'ятаю. Здається мені, що в них ішлося про те саме, і як я лежав у забутті, той сон марився мені далі, наприклад...

(Мене перебив доктор Воненблюст, мій оборонець, ще повідомив те саме усно. Я маю бути готовий).

Власне, я можу тільки сказати: я тоді щось пережив і пізнав. Не оповідаю, що саме,— не тому, що соромлюся, а просто не годен. Перед самим собою я ніколи не соромився того вчинку. Я відкинув життя, що ніколи й не було справжнім життям. Може, відкинув смішно. Мені лишився спогад про безмежну волю: все залежало від мене. Я мав сам вирішити, чи хочу знов жити, але вже так, щоб дійшло до правдивої смерті. Все залежало тільки від мене, я вже сказав. Ніколи ще мені не була така близька суть благодаті. І що я, певний милості, зважився на життя, видно було з того, як мене прошив жадливий біль. Я твердо знав, що аж тепер народився, відчував себе готовим стати тільки тією людиною, що допіру народилася, не шукати іншого життя, крім того, що його не зможу відкинути від себе, і навіть не боявся бути смішним. Як уже сказано, то було десь два роки тому, мені тоді минув тридцять восьмий. Того дня, коли я нарешті вийшов зі шпиталю...

(Знову мене перебили!)

...Судовий вирок такий, як я й сподівався: я (для них) той самий зниклий шість років, дев'ять місяців і двадцять один день тому Анатоль-Людвіг Штіллер, мешканець Цюріха, скульптор, що востаннє жив на Штайнгартенштрассе, 11, одружений із панею Юлікою Штіллер-Чуді, що тепер живе в Парижі, і засуджений до цілого ряду штрафів за ляпаса швейцарському митникові, за невиконання різних громадських повинностей і за те, що не дав знати про свій виїзд (через що нині зібралось сто сім повідомлень із різних установ); до сплати за ці роки державного та військового податків і страхування на старість та на випадок смерті; нарешті до відшкодування вартості заіржавілого державного карабіна і повернення третини судових коштів, разом 9361,05 франків, що їх належить сплатити протягом тридцяти днів після затвердження вироку. Далі: по закінченні цього процесу попереднє ув'язнення має чинність, аж поки другий процес, якщо проти першого не

буде внесена апеляція, з'ясує мою непричетність до афери зі Смирновим.

Я` відмовляюся від останнього слова.

Відмовляюся й від апеляції.

Пані Юліка Штіллер-Чуді, від сьогоднішнього дня моя законна дружина, саме втішає доктора Боненблюста, мого офіційного оборонця: і справді, той чоловік неймовірно потрудився, принаймні заробив, щоб я щиро привітав його; я й мав намір якось подякувати йому, та, на жаль, забув. Пан директор Шміц, мільйонер, теж був на суді і сьогоднішнім числом уніс скаргу за образу честі. Щодо афери зі Смирновим, то я дуже швидко розчарую державну поліцію, яка мене тепер бере на себе, оскільки шановний Тео Гофер, мій товариш із часів іспанської війни, чех, що потім працював перукарем у Нью-Йорку, в районі Бронкс, і прийняв мене, коли я туди приїхав, ще живий, і за кілька днів я можу дістати собі алібі на 18 січня 1946 року, яке їх так цікавить.

Я саме чую в коридорі Юлічину ходу...

Нехай стереже мене мій янгол.

P. S.

Вільфрід Штіллер, мій брат, заявив, що ладен сплатити 9361,05 франків. Щира йому дяка!

Ми дуже шкодували, що Штіллер після цих «Нотаток у в'язниці» — вони за згодою зацікавлених осіб, живих ще нині, подані тут без скорочень і, звісно, без змін — не написав «Нотаток на волі». Даремно ми наполягали. Штіллер не відчував потреби писати далі. Згодом ми й самі зрозуміли, що наполягати не слід було.

Штіллер зацікавив, коли можна так сказати, та насправді то був важливий, либонь, навіть вирішальний крок до внутрішнього звільнення. Що те звільнення почалося, видно було не тільки на ньому самому, але й ще більше на близьких до нього людях: зайшла ледь помітна, повільна, проте істотна зміна нашого ставлення до Штіллера. Тепер можна було з ним приятелювати: Штіллер звільнився від своєї манії переконувати інших.

Зайве тут ще раз докладно спинятися на так званій афері зі Смирновим. Штіллерове алібі 18 січня 1946 року не викликало сумніву. Він справді приїхав до Нью-Йорка задовго перед тією датою і перші тижні, як можна переконатися з документів, мешкав у свого приятеля чеха. Щоправда, Штіллер зміг довести це аж тоді, як нарешті перестав заперечувати, хто він. Його байдужість до цієї підозри, здається мені, була від самого початку щира, щиріша за більшість його висловлювань під час попереднього ув'язнення. З іншого боку, влада, не знавши Штіллера особисто, не могла збагнути, чому він так уперто заперечує свою очевидну тождність, і відповідальні органи хотіли, ба навіть зобов'язані були принаймні перевірити всі можливі стосунки його до не викритих досі злочинців. Серед тих невикритих злочинців були й два вбивства, що сталися в Цюриху; Штіллер нічого про них не знав. У всіх без винятку випадках наслідки були цілком негативні, і Штіллера звільнено того ж таки місяця.

Спочатку він оселився в невеличкому пансіоні над Женевським озером разом зі своєю дружиною, що вирішила вернутися до нього. Очевидно, обое вони погано собі уявляли, як у них складеться далі спільне життя. Я теж напружено чекав, що в них вийде. На нашій невеличкій простій дачі у Форші, яку, одначе, можна було опалювати, Штіллер не захотів оселитися, мовляв, вона «до біса близько від Цюріха». На щастя, родинне місто дало йому, хоч і після палких суперечок у самій комісії, заохочувальну субсидію на суму дві тисячі франків; це означало, що подружжя все-таки мало кошти на два або й на три місяці. Тими грошми і сподіванкою на якесь подальше чудо вони й жили в Теріте над Женевським озером. Однак ми не могли собі уявити Штіллера в тому містечку. Наскільки ми пам'ятали, там були самі готелі, тенісні майданчики, ливові дороги й будиночки з баштицями та садовими гноміками; але гарні стосунки могли там прикрасити їм життя. Їхня цілковита мовчанка, навіть під час різдвяних свят, почала нас турбувати. Нарешті в першому листі, що починався звертанням: «Дорогий приятелю і прокуроре!», Штіллер попросив позичити йому електричну каструльку; була зима, і, крім гарячого сніданку, що входив у платню за помешкання, вони їли в своїй кімнатці тільки сухий харч. В тому короткому листі Штіллер дякував «за все» з тривожною покорою. Ми тоді боялися за них: може, й затишна, але чужа готельна кімнатка на майже безлюдному курорті здавалася нам найневдалішими лаштунками нової зустрічі цього подружжя. Нарешті на початку лютого ми з дружиною вирушили на кінець тижня до Теріте й знайшли їх обох засмаглих на сонці, у справді затишній, вузькій, зате з балкончиком, готельній кімнатці; їхні поскладані одна на одну валізи робили кімнатку ще вужчою, зате ще просторішим здавалося Женевське озеро за вікном. Штіллер був веселий, аж надто веселий; він узяв свою дружину під руку й відрекомендувався: «Подружжя швейцарських внутрішніх емігрантів». Ми нічого не питали про їхні плани на майбутнє. Унизу в їдальні ми всі не виходили за межі досить-таки силуваної розмови; зала була майже порожня, настрій ніби інтимний, а проте Штіллер та його дружина почувалися якимось ніяково, наче ніколи ще не їли на білому обрусі. Крім нас, там було

мало людей: якийсь спорохнілий англієць, що вже не володів як слід руками і доглядачці доводилось нарізати йому м'ясо, французький маркіз, що їв юшку, тримаючи перед собою розгорнену книжку, самі чужоземці, і все самотні, за винятком пари закоханих із Німеччини, в яких обручки, я відразу завважив, були не з того самого золота,—двох щасливих людей, примітних своєю соромливістю. Коли молодий кельнер, швейцарський німець, озвався до них по-французькому, вони й геть почервоніли. В кожному разі, ми не могли зрозуміти, чому Штіллер та його дружина були такі залякані. На жаль, цілу суботу йшов дощ. Гуляти не можна було, а Штіллер і його дружина боялися порожнього холо. Тож ми майже цілий день просиділи в їхній кімнатці між валізами. Я вже не пригадую, про що саме ми розмовляли, залишилося тільки загальне враження від тієї гостини. Штіллерова дружина, елегантна навіть у зношеному вбранні, майже весь час ходила з кутка в куток, казала хіба що яке слово, тільки слухала нашу розмову і безперервно курила. Вони справляли на нас таке враження, як росіяни в Парижі чи, казала моя дружина, як німецькі євреї в Нью-Йорку: ніщо їм тут не пасувало. Пані Юліка і моя дружина бачилися вперше і, крім кількох фраз задля ввічливості, майже не розмовляли одна з одною. Штіллер часто пробував рятувати становище гумором. Усе те разом було гнітюче: нескінченно довге надвечір'я з дощем за вікнами, чай, повна кімната диму. Властиво, то було розчарування — мабуть, обопільне. Не важко було помітити, що гроші в них кінчаються. Знайти роботу, яка хоч трохи відповідала б їхньому фахові, що не мав великого попиту, майже не було надії. Про повернення до паризької балетної школи, що, до речі, належала не пані Юліці, а мсьє Дмитричеві, теж, мабуть, шкода було й говорити. Штіллер сміявся з тієї цілковитої безвиході. Пані Юліка стояла біля каструльки, засунувши гарні руки в кишені, чекала, поки закипить окріп, і курила, а Штіллер сидів на валізі, обхопивши руками коліна; відчувалося, що десь так вони живуть і як залишаються вдвох — поприятельському, але розмовляючи мало, двоє зв'язаних до купи людей, розважних настільки, щоб зносити одне одного. Штіллер просив книжок.

Вони довго не давали про себе звістки. Я теж не

знав, що писати, а надто після нашої гостини. Намірявся написати, та й добре було б підтримати їх, але мені не спадали на думку потрібні слова. Послав їм велику пачку книжок, і серед них том К'еркегора, проте відповіді не отримав. Кілька місяців здавалося, що подружжя Штіллерів немає на світі. Принаймні ми вважали, що адреса їхня змінилася. Коли ми не можемо уявити собі життя якихось людей, то мало думаємо про них, навіть якщо вирішимо, що вони потребують нас. Я вже й гадку закинув про листування з ними; дружина ж моя з іншої причини, цілком слушної, вважала, що не може їм написати.

Коли це десь через півроку, пізнього літа, прийшов бадьорий лист, у якому Штіллер повідомляв: «Винагороджені від бога за всі місяці попереднього ув'язнення, ми шойно знайшли, найняли й посіли вимріяний дім, *une ferme vaudoise!*¹» Ми полегшено відітхнули. Вирішили, що їм несподівано пощастило. Неймовірно низька платня наводила на думку про таку саму неймовірну занедбаність, та наш приятель вихваляв понад усе свою *ferme vaudoise*. В кожному разі, здавалося, що він справді щасливий. Ми собі уявляли затишну хатку, колишню господу вадського селянина, може, навіть виноградаря, Штіллер сам не знав; до того ж виноградник на узгір'ї, давильня, така старезна, що мимоволі викликала пошану, простора світла клуня, що якраз годилася на майстерню, а ще алея з великими платанами, що надавала всьому дворищу враження панського. В якомусь листі то були вже не платани, а берести. В подальших листах клуня взагалі згубилася. Зате виринули інші радощі, зненацька Штіллер згадав, що на подвір'ї є старий колодязь, і намалював нам його куте цямриння, що там є вулики і грядка з трояндами. Все те він описував любовно й добродушно, як трохи занедбане, трохи поіржавіле, струхлявіле й геть заросле темним плющем. Нам довелося неабияк напружувати свою уяву, а надто що ми добре знаємо околиці Глюна. Думалося, що наш щасливий приятель трохи перебільшував. Його власноручний малюнок показував стрімкий дах під черепицею зі скісним гребенем, що їх

¹ Вадська ферма (франц.).

часто можна здибати у Вадському кантоні, навколо — рівнину, зарослу садком, а за нею — Савойські Альпи; алеї з вісімдесятьма берестами не було. Моя дружина дозволила собі запитати про неї. Осібний малюнок, такий гарний, що ми почепили його в передпокої, зображав внутрішній вигляд помешкання з великою селянською грубою і Юлікою, що вклякнула коло неї, розпалюючи дрова; на берегах малюнка дописано щире запрошення на грінки з сиром.

«Коли приїдете? — починався сливе кожний лист, а наприкінці Штіллер щоразу дописував: — Не забудь тільки, що машиною сюди доїхати не можна. Ніхто тобі не покаже дороги. Залиш її в Монтре. А я вийду тобі назустріч, бо сам ти ніколи не знайдеш моєї ferme vaudoise!»

Надійшла зима, а ми так і не побачилися зі Штіллером. Він не мав ані грошей приїхати до Цюріха, ані бажання, хоч би ми його й запросили. Минула й весна, а ми — нині мені аж самому дивно — й досі не зустрілися. Штіллер писав до нас частенько і в своїх листах згадував не раз про Юліку. Ми знали, що якийсь час вона працювала в продуктивній крамниці. Але про основне, про їхнє подружнє життя, він ніколи навіть не натякав. Натомість на двох-трьох сторінках змальовував захід сонця. Властиво, він мовчав; кожний його лист я сприймав, як витягнену з моря пляшку, що повідомляє тільки про місце, де її кинуто, але не мав ніякого права порушувати його мовчанку, як під час допиту, відвертими чи підступними питаннями або провокаційним тлумаченням його слів. Він намагався писати дотепно.

«Ти, мабуть, не віриш, — якось написав він, — що я знайшов будинок, про який мріяв ціле життя. Чому ти не приїдеш? Я визнаю, що звідси видно Шільонський замок і Дент-дю-Міді, що, як дме західний вітер, чути гуркіт поїздів, гучномовців на міжнародних регатах, галас літніх розваг наших курортників, не стану відмагатися, що видно також деякі готелі Монтре, властиво, всі, але, щоб ти знав, ми просто вище від усього цього, і внутрішньо також вище. Зрештою сам переконаєшся! В льоху, що про нього я тобі ще не писав, є порожні бочки, в них можна гукати так, що сам злякаєшся власного голосу, а як стояти тихенько, то чути, як шарудять миші за дошками, може, навіть щурі, в кожному разі,

видно, що дошки правдиві, а це найважливіше. Усе тут правдиве, навіть ластівки під дахом, що його я цілий тиждень латав, ненастанно жахаючи Юліку: вона все боялася, щоб я не впав. А тим часом я тепер просто втілення обережності, чіпляюся за життя, як ще ніколи досі, так завше почуваш, що смерть наступає тобі на п'яти, а це, щоб ти знав, цілком природне почуття, воно є ознакою життя. Справді, я рідко таке переживав: майже завше я тішуся прийдешнім днем і благаю тільки одного: щоб він був такий самий, як учорашній, бо теперішнє вдовольняє мене до такої міри, що часом я аж сам дивуюся. Думаю обладнати собі робітню, не можу ж я весь час тільки читати твого К'єркегора та інші такі самі важкі книжки, треба підв'язувати виноград, полоти бур'ян та ще купувати наждак, добрива, порошок на слимаків, рубати дрова, як бачиш: *retour á la nature*¹. До речі, скажи своїй дружині, що це не платани, а берести, на жаль, присохлі, як тепер майже всі берести, ніхто не може пояснити, чому берести не витримують нашої епохи. Нам страшенно шкода, що їх доведеться спиляти, хоч вони й належать нашому сусідові. Чи ти ще їх застанеш? Я вже подумки дожидаю тебе там, унизу, на пероні в Монтре. Тоді поведу вас досить стрімкою кам'янистою *vieux sentier*² поміж мурами винниць, улітку розпеченою, мов піч, але восени вітряною, вже десятки років тому зарослою мохом, що по ній тепер ходять тільки збирачі хмизу і подружжя Штіллер (вимовляй Штілееер!). Та нащо я тобі змальовую цей закуток? Прочитай краще свого, а тепер і мого улюбленого Рамю. Коли ж ви все-таки приїдете? Приїжджайте, і то якнайшвидше, поки не завалився наш будинок, поки мої ноги не заросли мохом, поки плющ не заснував нам очі».

Читаючи такі листи, ми усміхалися, бо добре пам'ятали, як раніше Штіллер глузував із сільського життя, називав його «останнім притулком внутрішнього життя»; тепер він, здається почувався в своїй *ferme vaudoise* краще, ніж будь-коли. Особливо нас потішила звістка, що пані Штіллер пощастило знайти роботу, яка мала для неї глузд і забирала тільки півдня,— вона стала

¹ Повернення до природи (франц.).

² Старовинна стежка (франц.).

провадити в Монтре у жіночій школі уроки ритмічної гімнастики. А Штіллер тим часом сам собі знайшов діло. На день народження своєї дружини від нього прийшов цілий пакунок із керамікою — розмаїті вази, дзбани й тарелі, що геть усі надавалися до вжитку. Про таке Штіллер ніколи й словом не згадував. Тепер він писав у листі, доданому до пакунка:

«Ви повинні знати, якби колись захотіли приїхати в Гліон, що я тепер природжений гончар. Загібаю грошву. А як матиму свою піч випалювати кераміку, то ви мене просто не впізнаєте. А тоді, натоптавши вперед гамця, я переберуся вище, до Ко. Це зовсім близько звідси, десять хвилин їхати вузькоколійкою. Та поки що мене на переїзд не стане, я ще випалюю свої горщики не сам. Найбільше я продаю їх американцям, що мають деякий смак. На моїй хвіртці написано: «Swiss pottegu»¹. І якраз американці, які сяк-так розуміються на кераміці, не виходять з дива, що в нас можна знайти майже такі самі орнаменти, які я на власні очі бачив в індіан під Лос-Аламосом в Арізоні, а надто в індіанському музеї, що міститься в Санта-Фе».

Штіллер ніколи не втрачав замилювання до містифікації. Щоб почуватися добре серед людей, йому треба було трохи прикидатися. Коли нарешті моя дружина, їдучи до південної Франції, загостила на короткий час у Гліон разом з дітьми, я її спитав про ту ferme vaudoise, та вона тільки засміялася на відповідь: мовляв, мені треба самому її побачити! Насправді все там було, мабуть, не таке чудесне, як у Штіллерових листах. Пані Штіллер час від часу доводилось перебиратися трохи «вище». Лишаючись сам, Штіллер часто телефонував до нас уночі. Розмови ті бували для нас обтяжливі, бо не раз саме тоді ми мали гостей. Штіллер здебільшого був трохи напідпитку й говорив про К'еркегора: мовляв, йому конче треба моїх пояснень. До того ж телефонував він із заїзду, бо його власний телефон знову від'єднано за несплату рахунку. Я ніколи не був знавцем К'еркегора: ту книжку я послав йому в зв'язку з одною розмовою про меланхолію як ознаку естетичного ставлення до життя. Коли він зателефонував уночі, то ні я, ні він

¹ «Швейцарська кераміка» (англ.).

не мали книжки під рукою. А головне, що, очевидно, він майже не читав К'еркегора, отже, йому йшлося про щось інше. Він висів на апараті чверть години або й довше, часом навіть півгодини, либонь, щоб тільки чути чийсь голос. До мене долинав гамір у заїзді, брязкіт начиння, крики від футбольного автомата. Я насилу розрізняв Штіллерові слова. Він, певне, часто мав мене за дріб'язкового типа й подумки проклинав. Знаючи його скруту, я щоразу квапив, щоб він кінчав дорогу розмову. Мабуть, я не годен був до кінця відчутися в його становищі. Штіллерові жарти не могли сховати від мене, який він самітний, як прагне мати приятеля. І саме через те я почувався цілком безпорадним. Надто часто я просто не міг дати йому того, що він чекав від мене, бо сам не мав його, тому він не раз кривдив мене, несподівано питаючи: «Ти що, скупий? — А тоді додавав: — Кажеш щось, байдуже що, але кажи! — Завше він кінчав словами: — Якщо ти колись приїдеш у Гліон, хоч я вже й не вірю...» — і замовкав, не кладучи трубки. Я казав тоді кілька разів «до побачення», але й далі чув брязкіт посуду або кельнерку, що перелічувала коло буфету по-французькому замовлення. Штіллер, не прощавшись, чекав, щоб я поклав трубку. Ми з Сибілою боялися тих нічних розмов. Інколи просто не знімали трубки, і він пробував дзвонити аж до другої години ночі.

Ми не бачилися з ним десь півтора року, коли я на решті одного сонячного дня в жовтні висів-таки в Монтре. На пероні я не зразу його впізнав: він мав чисто міський вигляд у моєму старому костюмі. А найчудніше, що він навіть не рушив у мій бік. Привіталися ми трохи ніяково. Мавши на оці його стрімку кам'янисту стежку, я взяв із собою тільки течку; Штіллер хотів відібрати її, але я не погодився. Зовні він на диво мало змінився, лише рідкий чуб ледь посивів і ще дужче порідшав та побільшала лисина. Мій старий костюм був на нього закороткий, а надто рукава, й надавав йому хлоп'ячого вигляду. Штіллер відразу спитав про мою дружину, а тоді дуже щиро й про дітей; адже він їх бачив раз. За якусь хвилину ми вже розмовляли цілком невимушено. Тепер я відчув, що не тільки через завантаженість на роботі не бачив його аж півтора року. Я, мабуть, трохи боявся цієї зустрічі; наша приязнь за-

родилася під час його попереднього ув'язнення, і могло статися, що, попри все наше бажання, вона минулася, стала радше спогадом, аніж дійсністю. В Монтре Штіллер купив ще вина марки «Святий Сафорін», «щоб заховати вірність околиці». Дві пляшки він запхнув у кишені піджака, а третю ніс за шийку, немов ручну гранату; нарешті ми рушили до Гліона. Справді туди вела, на мій подив, старовинна стежка. Кам'яниста й стрімка, як він змальовував, вона бігла вгору поміж мурами винниць. Що вище, то дужче ми відчували свій вік і врешті спинилися перепочити. Перед нами виднів Шільонський замок, внизу розляглося Теріте з готелями, фунікулерами, тенісними майданчиками, літніми будиночками, а віддалік синіло велике Женевське озеро. Тут людина почувалася майже так, як над Середземним морем. Якщо не зважати на крикливі літні будиночки, то місцевість відзначалася якимось радісним, незвичайним для нашого краю розмахом. Правда, я не міг собі уявити, де на тому забудованому узгір'ї могла поміститися та ferme vaudoise. Та й невдовзі мав бути вже Гліон. Ми розмовляли про виноградарство, про поняття культури, про вільний час як передумову культури, про шляхетність утіхи і про ґрунтовну різницю між картоплею та виноградом, про мудру веселість, що панує скрізь, де росте виноград, про зв'язок між розкішшю й людською гідністю тощо... Я завважив табличку на залізній огорожі: «Swiss pottery». Не припиняючи розмови, Штіллер штовхнув ногою іржаву хвіртку й повів мене зарослою мохом доріжкою повз розмаїтих садових гномиків до будинку своїх мрій. Занедбаність на кожному кроці з першого ж погляду пояснювала низьку плату. Поцяцьковані вази з литого заліза, подекуди вже діряві, пісковикова Афродіта чи Артеміда з відбитою рукою, джунґлі, що мали бути трояндовою грядкою, скрізь повно кривих східців із поруччям по обидва боки, деякі полупані: видно, що то тільки цемент, заплетений водоростями басейн, стара собача буда, тераси, зарослі бур'яном,— десь так виглядав той садок, заселений цілими гуртами веселих гномиків із кольорової кераміки, подекуди цілих, а подекуди потрісканих. Я гадав, що то ще тільки перехід до його садиби. Штіллер не переставав говорити: дивовижне оточення нітрохи його не бентежило, він до нього звик. Сам будинок, літня дача, на

щастя, геть заріс плющем і тільки в горішній частині виставляв на очі свій несмак: муровану башточку з гарненькими стрільницями, дерев'яний ганок, повний химерних закруток, наче випиляний лобзиком, подекуди плити з туфа, все невеличке, радше дрібне, мов іграшкове, накрите непомірно стрімким дахом. Я аж очам своїм не повірив. То була швейцарська хатина і водночас далека подоба шотландського замка. Штіллер тим часом витяг з кишені пляшки, видобув із штанів ключа й заявив, що пані Юліка десь за годину вернеться із своєї школи. Отже, ми прийшли. Як на багатьох таких будиночках, тут теж була таблиця з підробленого мармуру, і на ній стояв напис: «Mon герос»¹; позолота на деяких літерах уже почорніла. Внутрішній вигляд мене вже не вразив. Дерев'яний ведмідь готовий був прийняти наші парасолі, над ним висіло вкрите плямами люстро. Було сонячне надвечір'я, і на стелю — на сірий тиньк та на очеретяні мати, там, де тиньк повідпадав, — лягав блиск Женевського озера. Крізь засклений у стилі початку нашого сторіччя ганок лилося зеленаве світло, наче з акваріума. Гуркіт потяга тут чути було так само виразно, як у будиночку залізничного обхідника, а десь зовсім близько шурхотіла намащена линва фунікулера. Штіллер щось робив, тож я мав змогу, ба навіть мусив роззиратися довкола, щоб якось згаяти час: він примощував під струменем холодної води наше біле вино. Потім ми посідали надворі, на зарослому мохом підмурку серед веселих завше гномиків, і врешті довелося-таки спитати:

— То це й є твоя *ferme vaudoise*?

Штіллер, що, очевидно, не бачив різниці між своїм описом і дійсністю, сказав тільки:

— Шкода, що ти не застав моїх вісімдесяти берестів, їх спіяляли, наче тому, що вони всихали.

І на цьому жарти скінчилися. Я спитав: .

— То як тобі живеться?

У мене було таке враження, що Штіллер наперед поклав собі ні на що не нарікати.

— А як там мається твоя дружина? — натомість запитав він. І в подальшій розмові, не знаю чому, уникав

¹ «Мій затишок» (франц.).

називати її на ім'я. Більше він не питав ні про кого, і розмова між нами не в'язалася.

— Чому ти не сховаєш тих гномиків до клуні? — спитав я, аби не мовчати.

Штіллер стиснув плечима:

— Не знаю, просто не маю часу, вони мені не заважають!

Та, попри все, я почував, що мій приїзд його тішить.

— Коли прийде Юліка, — сказав він, — вип'ємо вино!

А поки що ми курили... Я дуже добре пам'ятаю тих порожніх п'ятнадцять хвилин. Що робить людина з часом, відміряним їй на життя? Це питання поставало в мені майже підсвідомо, просто непокоїло мене. Як Штіллер витримує, ставши віч-на-віч із цим питанням, такий безборонний, не маючи ніякої ваги ні в суспільстві, ні в своєму мистецтві? Він сидів на потрісканому підмурку, обхопивши руками коліно, і я, дивлячись на нього, не міг собі уявити, як він витримує своє існування, взагалі як людина, свідомо того, що пережила, отже, вільна від усякої марної надії, може витримувати своє існування!.. Його гончарня містилася в добре освітленому підвалі, що виходив на стрімке узбіччя. Раніше там була пральня з сушарнею і комора на городне причадалля. Колись білені стіни тепер були всі у плямах цвілі, хоч сонце заглядало туди з полудня до вечора. Я полегшено відітхнув: тут принаймні я міг собі якось уявити дні нашого приятеля.

— Треба щось робити! — сказав він, оглядаючи готові речі, ту swiss pottery, що давала йому невеличкий заробіток. — Ці миски ще подобаються Юліці. — А трохи згодом додав: — Як тобі відомо, всього треба вчитися. Справжнім майстром у кераміці я вже не стану!

Особливо радів Штіллер, показуючи мені гончарне коло, що його сам виготовив. Невігласом будши, я дивився на нього, як на правдивого майстра в своєму мистецтві, коли він говорив про гончарство різних народів, про таємниці певних полив. У чому він змінився? Мені здалося, що думки його були дужче, ніж досі, звернені на самі речі. Коли раніше він говорив тільки про себе, навіть як ішлося про подружжя, про негрів, про вулкани чи бозна ще про що, то тепер оповідав про «свої» горщики, про «своє» гончарне коло, про «свою» поливу, навіть про «своє» ремесло, ні словом не згадуючи про себе.

— Пане прокуроре! — привітала мене пані Юліка. Штіллер поцілував її в щоку: руки він трохи забруднив гончарним колом. Мені здалося, що пані Юліка постаріла, проте лишилася така сама незвичайно вродлива, як і була; її чудесні дівочі коси стали ще примітніші і блищали, майже не потребуючи косметики.

— Знову має причину, щоб випити вина! — сказала вона, коли Штіллер, спершу поставивши нам надворі два хисткі шезлонги, пішов по свої пляшки.— Гарно тут, правда?

Хоч я відчував до тієї незвичайної жінки дедалі більшу симпатію, а проте ніколи не знав, про що з нею говорити. Її холодності, якою вона, очевидно, прикривала свою несміливість, не можна було брати на свою адресу. Вона, певне, й не здогадувалась, як мало звірялася людям, і не могла збагнути, чому хтось не відчуває її прихильності, її втіхи з відвідин чи невеличкою подарунка. Роздивляючись на вибивану хусточку ручної роботи, вона тільки сказала:

— В нас тут такого не знайдеш.

Мабуть, вона страшенно боялася слів, а, з іншого боку, я справді зніяковів, коли пані Юліка зразу ж відклала хусточку, хоч вона їй напевне сподобалась, наче сподівався цілої промови в подяку. Я поцікавився її роботою в жіночій школі в Монтре, але майже нічого не довідався і став міркувати, чим би ще її зацікавити. Вона відкинула назад голову з мідяними косами, звісно, стомлена своєю роботою.

— Із нашого Штіллера став правдивий гончар! — почав я, і вона кивнула головою.

Ще в підвалі мене вразили Штіллерові слова: «Ці миски ще подобаються Юліці». Видно було, що дружина стримано оцінювала його роботу, не дуже цікавилась нею, а може, навіть скептично ставилась до його спроб. Так, шановному Штіллерові бракувало, мабуть, бодай хоч якогось заохочення, критики в межах захвату; з тих його слів у підвалі можна було здогадатися, що пані Юліка вважає все те гончарство за забаганку. Тепер вона сказала мені:

— Просто аж не віриться, як він багато домігся за два роки, правда?

Я погодився з нею:

— От ви б йому й сказали про це, він би зрадів.

— А хіба я йому не кажу?

— Ви ж самі знаєте,— ухильно мовив я,— нашу чоловічу натуру! Ми хочемо вражати того, кого любимо, а як не можемо, то шукаємо публічної арени!

Я зводив усе до жарту.

— Не знаю,— сказала Юліка, потираючи обома руками очі,— чого він завше від мене чекає. Хіба я йому не казала? Коли ж він мене не слухає.

Я не мав наміру брати на себе роль опікуна і припинив розмову. Саме надійшов Штіллер.

— Ви ще й досі на «ви»? — вигукнув він, ще дужче бентежачи нас.— Ну, будьмо! — І ми цокнулися маленькими холодними чарочками.— Ти не п'єш? — спитав він, коли Юліка не взяла своєї чарки, і знову сказав: — Будьмо!

Якусь хвилину я міркував, чи, бува, пані Юліка не чекає дитини; вона так німо й рішуче відмовилася від вина, наче їй заборонено пити. Я пошкодував, що вона бодай не пригубила чарки. Вона якось наперед вилучалася з нашого товариства. Завше мені здавалося, що нема нічого дражливішого, як бавити час утрюх! Через те я чесно намагався не датися на спілку зі Штіллером. З ним було легко, він мав жіночий хист допасовуватися, натомість пані Юліка взагалі не боронилась, коли її вилучали з розмови. Вона мовчки лежала, світячи косами, її обличчя — я бачив його збоку — вабило мене і водночас непокоїло, мені здавалось, що на ньому застиг вираз постійного переляку. Штіллер не клопотався тим, він тишився своєю дотепною балаканиною, раз по раз звертаючись також до пані Юліки, і тоді в його словах бриніли ніжне прохання, уважність, але й настійливість. Часто я думав: «Він надто все собі полегшує. Розплачується чаром, якого йому не бракує і який йому нічого не коштує». А ще мені здавалося, що Штіллер завше хоче щось направити і тоді стає ввічливий, аж несміливий.

— Облиш! — просила пані Юліка.— Мені справді не треба подушки!

З того, як Штіллер позирнув на пані Юліку, я помітив, що він почувався відштовхнутим, відштовхнутим неслухно. Якби я був суддя, то, певне, признав би слухність пані Юліці: надто вже вперто він тицяв їй подушку. Щоб відвернути його увагу на інше, я спитав:

— А де ти гадаєш улаштувати свою гончарну піч? Однак Штіллер не чув мене.

— Чому ти не хочеш подушки? — мучив він нещасну Юліку.

Врешті, щоб мати спокій, вона взяла її, не подякувавши, й поклала не під голову, а під коліна, де вона їй менше заважала. «Двоє людей доброї волі!» — подумав я і почав хвалити вино. Потім, без ніякого зв'язку, оповів історію, що її сам недавно почув.

— Тобі цікаво буде, ти ж бо колись відкрив Мексику, — сказав я. — Хтось там розводив свині, не знаю вже де, але ті свині чогось не виплачувалися. Він тяжко працював від світання до смеркання, вклав у те діло всі свої гроші й половину життя, все своє самолюбство, і все марно, одне слово, свині не давали йому зиску, хоч ти вмри, та ще й настала жахлива посуха. Там таке буває? Якась річка висохла, не пам'ятаю, яка саме, а тоді, кажуть, крокодили вирушають навмання до іншої річки. Одного чудового дня з'явився цілий табун крокодилів, що сунули просто на ту ферму. Що робити? Бідолаха міг, наприклад, вилізти на дах і постріляти їх усіх. Та він зробив не так! Він дав їм пожерти всіх свиней, що все одно йому не виплачувалися, а натомість зміцнив огорожу навколо і раптом став господарем крокодилячої ферми, постачальником шкіри на жіночі торбинки, щасливчиком, якому неймовірно поталанило.

Штіллер зареготав.

— Кажуть, що це правда! — додав я.

— Чудесно, еге ж? — звернувся Штіллер до Юліки.

Її сміх був чиста міміка. Тепер мені здається, що, власне, іншого я в неї ніколи й не бачив. Він завше проступав тільки на обличчі, наче вона загубила внутрішній сміх чи й не мала його. Юліку не можна було розвеселити, кожна така спроба кінчалася невдачею, тільки потім ти сам собі видавався дурним. Я був лютий на себе. Навіщо ця балаканина? Було осіннє надвечір'я, сонце лагідно сяло, саме така пора, як Штіллер писав в одному листі: «А тоді, мій любий, як ми сидимо надворі й осіннього сонця вистачає, щоб людина почувала себе щасливою, як знову спіє виноград, як над озером здійсмається сиза імла, але гори зі своїми золотавими лісами лишаються ясні й строкаті під середземноморським небом, а на ціле озеро пролягає смуга із живого

срібла, а згодом із блискучої бронзи, а ще пізніше з міді...» Живого срібла вже не було, озеро сяяло блискучою бронзою. Час від часу я оглядався: завше веселі гномики, хатина з баштицею, бур'яни, сіра Афродіта висохлий, зарослий мохом, повний рудого листя колодязь з іржавими рурами, ганок, застклений зеленавим склом, плющ, червоний як кров фунікулер у вечірньому сонці — все те здавалося трохи неймовірним. Самі вони, Штіллер і пані Юліка, були в тому оточенні, наче в чужому вбранні, сповнені мовчазної свідомості, що врешті кожне вбрання чуже й дочасне. Я дивувався з них. Що тут справді було їхнє, то це сонце разом із грою світла на Женевському озері, гончарня в підвалі, всі ті труднощі, що звичайно бувають у людей, і, може, ще їхній безпорадний гість. Коли Юліці давали спокій, все йшло якнайкраще. Та ось Штіллер захотів знати, чи я вірю у виховне значення ритмічної гімнастики. Пані Юліка не дуже переконливо боронила гімнастику, а Штіллер вважав, що вона повинна знову присвятити себе чисто мистецькій роботі, закласти власну балетну школу в Лозанні. До обговорення практичних труднощів не дійшло; пані Юліка просто гарячково опиралася, а Штіллер журився, що вона нічого не хоче прийняти від нього, ані подушки, ані запізнилої віри в її мистецтво. Насуплений, він підвівся й пішов по другу пляшку...

— Рольфе, — озвалась вона, як ми лишилися самі. — Відрадьте його! Нічого з тією школою не вийде. Прощу вас, відрадьте його! Він мене до божевілля нею доведе!

Дарма я пробував зважити практичні можливості, обміркувати, чого Штіллер сподівається для дружини від тієї школи, дарма питав, чого б пані Юліка сама бажала, вона була глуха до моїх слів; побачивши, що зі мною шкода й розмовляти, вона відкинулася назад і тільки мовчки хитала головою.

— Чого він завше від мене хоче? — врешті сказала вона змучено, коли я замовк. Очі її блищали слізьми; тонкими, білими руками вона вчепилася в поруччя шезлонга, як, буває, чіпляєшся в кріслі зубного лікаря, аби не тремтіти. Признаюся, мені її поведінка здалась ексальтованою; я відчував, що мене силують виповісти свою думку про давно вже, очевидно, спірну справу,

якої я не знав гаразд, а тому й не мав ніякого бажання втручатися до неї.

— Штіллер напустив мені туману з своєю *ferme vaca-*doise,— сказав я, проте Юліка не давалася на розмову.— Але ця околиця,— плів я далі,— найбільше подобається мені над Женевським озером...

Вона не слухала моєї балаканини, не помічала, що я намагаюся звернути розмову в потрібний напрямок.

— Відрадьте його! — попросила вона знову, так само схвильовано.— Що ви собі надумали? — напала вона й на мене, але потім чемно загладила свою гарячковість: — Повірте мені, що нічого не вийде. Не вийде.— І по хвилі додала: — Він цього не повинен знати.

— Чого не повинен знати? — спитав я.— Що ви маєте на думці?

— Не питайте мене,— попросила вона, тоді зібралася на сили, випросталась і сягнула по другу цигарку; я простяг їй запальничку.— Мені не треба стільки курити,— сказала вона, немов перелякано чи так, ніби я її силував курити, в кожному разі, не подякувала за запальничку, що нею врешті й не скористалася.— Він не повинен знати,— мовила вона ще раз, наче до самої себе.— Я була в лікаря...— Пані Юліка напевне не хотіла ні з ким про це говорити, жалкувала, що пробалакалася; я, звісно, чекав пояснення, хоч і мовчав.— Вся ліва легеня,— сказала вона.— Я б не хотіла, щоб він уже тепер знав. Це треба зробити. Якнайшвидше.— Її раптовий спокій, її дивне самовладання, що справляло враження, наче сердешна жінка й гадки не має, про що йдеться, хоч потім вона сама вжила медичного терміну, не від лікаря почутого, а підказаного їй власним розумом, та ще те, що вона зовсім не нарікала, приголомшило мене; я опустив очі, ніби шукав чого в жорстві, не зважуючись глянути їй в обличчя, щоб не зрадити думок, які тислися мені в голові.— Атож,— сухо сказала вона,— отакі в мене справи.

Я перейняв її сухий тон.

— А коли має відбутися операція?

— Якнайшвидше. Я ще сама не знаю. Як тільки зважуся...

Невдовзі прийшов Штіллер із другою пляшкою й заявив, що скочить ще в Гліон по виноград...

— Відрадьте його! — вела своєї пані Юліка, наче й далі говорилося про балетну школу.

Вона знову відкинулась назад, і голова її тонула в буйних косах. Мені здається, що я зроду не бачив самітнішої людини за ту жінку. Між її лихом і світом наче здіймалася непроникна стіна, не тільки її поведінка, а радше якась певність, що її не почують, давнє й безнадійне, сумирне, але довіку пекуче, невиліковне переконання, що партнер чує тільки самого себе. Мені кортіло спитати, чи її хтось у житті кохав. Звісно, я не спитав. А чи сама вона кохала? Мимохіть я спробував уявити собі її дитиною. Може, так вийшло тому, що вона сирота? Сподіваючись, що пані Юліка от-от почне звирятися, я також мовчав, дослухаючись до її рівномірного глухого віддиху. Що з нею сталося? Бо я не міг повірити, щоб людина від самого початку могла бути така позбавлена виразу навіть у стані кричущого лиха. Хто її зробив такою? Минуло вже п'ятнадцять хвилин, як Штіллер пішов, за п'ятнадцять хвилин він мав повернутися.

— Тепер і ви чекаєте, — врешті почала вона, — що я вам щось скажу? Я не маю що казати. Хіба я можу змінитися? Така я вже є, й годі. Чому Штіллер завше хоче мене змінити?

— Справді хоче?

— Авжеж. Може, навіть бажаючи мені добра, бо він переконаний, що кохає мене.

— А ви, — спитав я, — теж його кохаєте?

— Я його дедалі менше розумію, — відповіла вона після довгої задуми. — Ви не знаєте, Рольфе, чого він завше чекає від мене?..

Щоб заспокоїти себе самого — звісно, мені не йшло з думки її жахливе признання, — я спробував вивістити свої тодішні думки про Штіллера, про його чисто людські нахили, про його здібності, про його розвиток за останні роки, вивісти, ані звинувачуючи його, ані боронячи, може, лиш трохи прикрашаючи; довгий час мені здавалося, що пані Юліка слухає. Напевне, мені було легше «збагнути» Штіллера, ніж пані Юліці, і після її останнього запитання я вважав, що це й є моє негайне завдання. Розмовляючи, я щось креслив гілкою по жорстві. Та коли випадково підвів очі, щоб принаймні з її міни вичитати, що вона гадає про одне питан-

ня, яке сам, чоловіком, будши, не міг розв'язати, то побачив, що обличчя в неї геть спотворене, властиво, вже не обличчя — ніколи його не забуду. Вуста були розтулені, як в античних масок. Надаремне вона силкувалася закусити губи, що тремтіли, не слухаючись її. Я бачив, що вона німо хлипає. Розплющені невидючі очі були повні нечутних сліз, маленькі кулачки лежали на колінах, тіло дрижало — так вона сиділа, змінена, аж її годі було впізнати, глуха до найгучнішого крику, німа, не людина з якимись своїми рисами, а тільки охоплене розпачем тіло, м'ясо, що безмовно кричало в смертельному жахові. Не пам'ятаю, що я тоді зробив... Потім, як я тримав у руках її маленькі кулачки, що й далі судомно здригалися, коли її обличчя розгладилося з утоми, вона мовила:

— Не кажіть йому про це.— Я кивнув, щоб якимось її підтримати.— Обіцяйте, що не скажете,— попросила вона...

Невдовзі по тому прийшов Штіллер із виноградом. Пані Юліка швидко підвелася, відвернувшись, щось сказала здалеку про цукерки й зникла. Штіллер не давав мені спокою, домагався, щоб я конче покуштував виноград на десерт. Я не міг збагнути, чи він нічого не помітив по мені, чи тільки прикидався. Він запевняв, що радий з мого приїзду, сподівався гарного вечора. Я перевів розмову на вино, та Штіллер мимохідь запитав, якою мені здалася Юліка.

— Я маю на гадці її здоров'я,— пояснив він.— Правда ж, у неї чудовий вигляд?

Ми стояли й пили вино, кожен тримаючи ліву руку в кишені. Коли врешті з'явилася Юліка з цукерками, вбрана у вовняну жакетку, то вигляд у неї справді був чудовий. Вона напудрилася, але не тільки це її змінило. Здавалося, що вона сама нічого не знає про свою хворобу. Мене гнітило химерне почуття, що то цілком інша людина, наче перед тим усе мені лиш приснилося. Надворі справді похолоднішало, і ми зайшли до хати. Я не міг собі уявити, як мине той вечір; та Штіллер не вбачав у ньому нічого особливого, і пані Юліка теж.

На той час я ще не бачив Штіллерових нотаток, знав тільки, що у в'язниці він писав щось на кшталт щоденника. В післямові я не маю на думці вдаватися до чис-

ленних спростувань. По-моєму, й так добре видно упередженість цих нотаток, їхня зумисна суб'єктивність, а інколи й очевидне перекручення правди, хоч, як опис суб'єктивних переживань, вони, може, й чесні. Та образ пані Юліки в цих нотатках мене приголомшив: мені здається, що образ той більше говорить про автора, аніж про особу, з якої він так свавільно зліплений. Хтозна, може, самий замір зобразити живу людину вже якийсь нелюдський. Це якраз стосується й Штіллера. Щоправда, більшість із нас не пише нотаток, але, очевидно, робить те саме в інший спосіб, не лишаючи сліду, і в обох випадках наслідок однаково прикрий.

Звісно, я ще довгий час звертався подумки до своєї гостини в Гліоні. Повернувшись додому, я невдовзі дістав від пані Юліки листа, в якому вона, не пояснюючи причини, ще раз благала мене нічого не казати Штіллерові. Хоч би яка була моя власна думка, проте я не мав права самовільно порушувати ззовні мовчанку тієї пари, будучи випадковим і, мабуть, небажаним повірником. Може, бідолашна пані Юліка боялася, що Штіллер розгубиться й тоді взагалі не можна буде з ним втримати? Я не знаю. Чи мала підстави сподіватися, що все-таки не дійде до операції? А ще, звісно, цікавив мене сам Штіллер. Мені здавалось, що з ним щось сталося. Замовкло в ньому прикре запитання, за кого ми його вважаємо, замовк страх, що його сплутають із кимось іншим. Я відчував, що в стосунках з ним звільнився від ледь усвідомлюваної силуваності: мені самому стало легше. Доки людина не прийме себе саму, доти боїтиметься, що оточення її не зрозуміє або фальшиво витлумачить. Надто багато для неї важить, якою ми її бачимо,— і саме її тупий страх, що через нас її доведеться взяти на себе фальшиву роль, неодмінно й нас робить тупими. Вона хоче, щоб ми дали їй волю, але нам не дає волі. Не дозволяє нам брати себе за когось іншого. Хто тут кого силує? Про це можна багато говорити. Самопізнання, що повільно чи нагло відчужує людину від життя, яке вона досі вела, — тільки перший, необхідний крок, але його мало. Скільки ми знаємо людей, що якраз на цьому східці спиняються, вдовольняються меланхолією самопізнання і надають їй видимість дозрілості! Мені здається, що Штіллер перейшов цей поріг тоді, як зник. Він уже готовий був

зробити другий, куди важчий крок: не вболівати, що він не той, ким би хотів бути, а прийняти себе таким, як він є. Адже нема нічого тяжчого, як погодитися з самим собою! Властиво, таке вдається тільки наївним людям, а все ж у своєму колі я мало зустрічав людей, що їх можна було назвати наївними в цьому гарному розумінні. На мій погляд, Штіллер, коли ми зустрілися у в'язниці, вже до певної міри подолав те болісне прийняття самого себе. Та чому ж він так по-дитячому боронився від свого оточення, від своїх давніх приятелів? На щастя, я не знав особисто того давнього Штіллера, й через те мені було набагато легше зайти з ним у якісь розумні стосунки: ми зустрілися аж тепер. Та хоч він був уже готовий прийняти самого себе, хоч мав добру волю врешті подивитись у вічі власній дійсності, але не домігся ще одного, а саме: йому не було байдуже, чи визнає його оточення. Він почувався іншим, і цілком слушно — то був не той давній Штіллер, якого в ньому відразу впізнали; але йому хотілось кожного переконати, що він інший, а це вже було по-дитячому. Але як можна відмовитися від бажання, щоб принаймні найближчі нам люди пізнали нас у нашій правдивій дійсності, що її ми самі не знаємо, тільки в найкращому випадку годні в ній жити? Цього ми ніколи не досягнемо, якщо не будемо певні, що нашим життям керує якась надлюдська інстанція, чи принаймні якщо не будемо палко надіятись, що така інстанція існує. Штіллер зрозумів це дуже пізно. А чи таки зрозумів? Після тих перших відвідин восени у мене склалося враження, що таки зрозумів, хоч він не сказав про це ні слова; може, якраз тому. Сам Штіллер — і це чи не основна причина, що він замовк, — зовсім не відчував потреби пояснювати комусь, що він перемінився. Нова робота теж не виповідала його; він виготовляв тарілки, миски й чашки, все практичні речі, на мою думку, з великим смаком, але це вже не було виявлення самого себе. Він звільнився від страху бути невпізнаним, і через те інші стали почуватися вільніше з ним, наче він видобувся з тісного кільця. Я також зрозумів, чому, хоч який був прихильний до Штіллера, весь час трохи боявся зустрічі з ним. Може, «замовк» — не те слово, воно тільки вводить в оману. Звісно, Штіллер аж ніяк не був скупий на слова. Та як кожен, хто прийшов до самого себе,

він дивився на людей і на речі навколо, і ті люди й речі починали ставати світом, чимось іншим, ніж тінями його самого, тим, чого вже не треба було йому ані шукати, ані нищити. Він сам починав ставати світом. Таке було моє враження після першої виправи до Гліона та й, зрештою, після його листів, коли в них не йшлося про пані Юліку. Зрозуміло, що з пані Юлікою, товаришкою його попереднього життя, було найважче, існувала велика спокуса піддатися давньому страхові й руйніницькому неспокоюві. Між ними була менша відстань, аніж та, що насправді відділяла вже Штіллера від інших людей. Пережите разом минуле — не дрібниця; звичка, що природно настає разом з ослабленням нашої снаги, звички, що стрічаються на кожному кроці, можуть виявитися фатальними. Вони як водорості для плавця; хто цього не знає! А з іншого боку, наш приятель, мабуть, тепер знав, що втекти неможливо; дарма починати нове життя, коли давнє просто відкидаєш. Хіба Штіллерові не про те йшлося, щоб остаточно скінчити з минулим у стосунках до цієї жінки, з безплідністю, що цих двох людей скувала до купи, тобто не втекти, а розплавити його в новій, живій теперішності? А як ні, то ця нова теперішність ніколи не стане справжньою. Саме про це йшлося, про здійснення чи невдачу, про віддих чи задуху, і в цьому розумінні про життя чи смерть, радше про життя чи завмирання. Певне, що стосунки до жінки, якщо йдеться про подружжя, не завше стають останнім спробним каменем, але в цьому випадку вони стали ним. Бувають розмаїті спробні камені: Штіллер принаймні знайшов свій власний. Як уже згадувано, ми надіялись, бо самі ж таки з радістю пересвідчились, що Штіллер, принаймні в спілкуванні з приятелями, дійшов до живої, вільної від страху, не тільки бажаної, але й дійсної, зрозумілої готовності бути собою, що він дедалі більше входив у себе, дедалі більше трактував людей і навколишні речі окремо від себе, одне любив, інше ненавидів. Наприклад, курорт Ко щиро й глибоко ненавидів, цілою душею. Штіллер лишився «нервусом», гарячою натурою, його любов не зробилася лагідна і всеосяжна, але тепер її в ньому було більше, ніж будь-коли раніше, і я сподівався, що та любов колись досягне й пані Юліки,— їй вона була така необхідна.

Минула зима, а ми більше не бачилися. З кожним листом я, звісно, чекав новин про майбутню чи вже щасливо перебуту операцію. Кожен незрозумілий натяк (Р. С. Як поводитьься людина з тавром прокляття?) відразу тлумачив однаково: що наш приятель уже все знає. Та допіру другий лист спростовував таку гадку, бо на моє запитання про Юлічине здоров'я Штіллер не відповідав або писав, що вона почувається добре. Тим часом настав лютий. Здавалося, що без страшної операції все ж таки обійшлося; я відчував полегкість, хоч мене дивувало, що пані Юліка, знаючи, як я переймався її здоров'ям, нічого не писала. Але така вже в неї вдача. Одного дня прийшов пакунок із сімома дрібно списаними зошитами — нотатками з часів ув'язнення. «Ось мої папери!» — тільки й написав Штіллер. Я не розумів, чого він послав їх мені. Може, просто хотів десь діти з хати, щоб до нього не навідувався їхній дух? Прочитавши їх, я ще палкіше став сподіватися, що Штіллер спроможеться колись прикласти мірку живої дійсності й до пані Юліки, яку він, по-моєму, так несправедливо спотворив у своїх нотатках, але водночас у серце мені завкрився страх, чи вистачить йому часу.

Операція відбулася в березні. Коли ми з дружиною вибралися на великдень до Гліона, то ще про неї не знали. Ми вже давно домовилися, що загостимо до них на два-три дні під час своєї великодньої прогулянки до французької Швейцарії. На наш подив «Моп герос» зустрів нас замкненими дверима. Якийсь час, поки я заглядав у всі закутки й гукав навсібіч, то почувався так, наче Штіллера та його дружини взагалі вже нема тут, немає більше в Гліоні, немає на землі, що вони зникли, кинувши цей смішний несмак, який їм ніколи не пасував. Двері до підвалу були незамкнені, але й у гончарні я нікого не знайшов. Та все ж побачив там сліди недавньої роботи: на столі — вилинялий голубий фартух, кинутий похапцем; на гончарному колі — грудки вологої глини. Ми вирішили чекати. День був сльотливий, над Женевським озером висів туман; ми сиділи в дощовиках на мокром підмурку, переконуючи одне одного, що нема підстав хвилюватися. Мокрі й через те дуже блискучі гномики, будиночок з баштицею, зарос-

лий плющем, іржава залізна огорожа, табличка з підробленого мармуру й напис, що з нього майже всі літери вже повипадали, мокрий, темнуватий мох у потрісканому колодязі — все те ніде не ділося й анітрохи не змінилось, тільки що без сонця було дуже понуре. Ми намагалися жартами підбадьорити одне одного, та дарма. Червоний фунікулер проїхав порожній. За годину почало смеркати; потяг унизу промчав з освітленими вагонами, готелі в Монтре вигравали світлом, тільки навколо було сіро, будиночок нашого приятеля тонує у пільмі. З дерев капало.

— Ходімо до готелю,— запропонував я,— а потім по телефонуємо.

Дружина вагалася:

— Ми вже стільки чекали!

Отже, ми викурили ще по одній цигарці. Світло в Монтре, хоч і не таке яскраве, пригадало нам мерехтливий Вавилон, що його ми кілька років тому оглядали з «Рейнбо-бару»... Штіллер прийшов без плаща й без капелюха і перепросив нас, що не залишив у дверях записки: він, очевидно, забув про наш приїзд. Повернувся він із клініки в Валь-Моні: пані Юліці вранці зроблено операцію. Він щойно вперше відвідав її. Його не зовсім зрозумілі пояснення були звернені насамперед до моєї дружини, що, немов спаралізована, сиділа на мокрому підмурку, не виймаючи рук із кишень дощовика. Знову почався дощ. Штіллер, сповнений несміливої довіри до лікарєвих слів, оповів нам про задовільний перебіг операції, вельми щасливий перебіг, можливо, навіть найкращий. Я не знав, чи він не усвідомлював, яка то небезпечна операція, чи тільки прикидався перед нами, щоб не бачити ще й нашого переляку. Пані Юліка його не впізнала, не могла також говорити. Тепер дуже багато залежить від того, як мине ніч, заявив він, хапаючись за лікарів дозвіл знову прийти завтра вранці о дев'ятій годині, наче то була велика втіха.

— Чого ми стоїмо на дощі! — сказав він. — Ходімо до хати. Як добре, що ви приїхали.

В хаті, при світлі, Штіллер був білий як смерть. Він квапливо вніс наші валізки і конче хотів приготувати нам справжню вечерю. Моя дружина, певне, мала слухність, що не відмовляла його, навіть підтримала, заявивши, що з'їла б чогось теплого.

— А що я кажу? — втішився він. — Звісно.

Вона лиш трохи йому допомгла; для нашого приятеля якась робота була найкращим заспокоєнням.

— Знаєш, — звернувся він до мене, — такі операції роблять дуже часто.

Як послухати його, то можна подумати, що люди з цілими легенями — просто виняток. Він приготував вечерю, накрив у кухні стіл, не скидаючи піджака; якби він був у пальті, то його теж би не скинув. Адже він прискочив сюди тільки на хвилю, хоч до клініки мав з'явитися аж через чотирнадцять годин.

— Знаєш, — пояснив він, — усе виявилось так несподівано, треба було негайно робити операцію, що швидше, то краще.

Штіллер приготував нам чудовий риж. Звісно, ми їли тільки, щоб додати одне одному мужності. Потім викурили по кілька цигарок. Моя дружина заходилася мити посуд, а Штіллер витирав. Упоравшись з посудом, дружина відразу пішла до спальні. Вона вела машину, і Штіллер повірив, що вона втомлена. Він був у такому стані, що не міг ні в чому сумніватися. Коли він лишився зі мною, десь о дев'ятій годині, то, здавалось, не відчував потреби говорити про операцію чи взагалі про пані Юліку. Ми з'ясували, що колись грали в шахи, й захотіли спробувати, чи ще не забули. Я майже не пам'ятав, де ставити коней та слонів, і він мені показав. Але як класти шахівницю, де мають бути чорні, а де білі поля, Штіллер уже й сам не знав. Та все одно ми грали. То була своєрідна нічна варта. Ми грали до четвертої години ранку, коли за вікнами засіріло і став заповідатися гарний великодній день. Небо було всіяне зірками. Штіллер сприйняв це як гарну прикмету.

Пані Юліка перебула ніч, коли брати на увагу її стан, навіть чудово, і наш приятель повернувся з клініки, наче помилуваний. Ми полегшено відітхнули; до того ж був сонячний великодній день. Штіллер запропонував піти погуляти.

— Вона мене впізнала! — заявив він.

Я ще не бачив нашого приятеля таким щасливим. Ми рушили берегом у напрямку Шільона. Моя дружина йшла посередині. Штіллер був дуже говіркий, але говорив неухважно, що лиш йому спадало на думку: то про недавні відвідини свого молодшого брата Вільфріда, то

сипав жартами, то вихваляв своїх нових приятелів у Лозанні, якогось книгаря та його дружину, на світі були самі тільки гарні люди. Подеколи він западав у мовчанку, тоді навіть не чув, що ми казали. На залізничному насипі, осяяному сонцем, ми стежили за любовною грою двох ящірок. Я спитав нашого приятеля, чим йому не подобається Шільонський замок, що з нього він завше кпив у своїх листах, не той заяложений малюночок на обгортках із шоколаду та музичних скриньках, а справжній, що бовванів тепер перед нашими очима. Він йому подобався, та й нам Шільонський замок, що його мури осявало ранкове сонце, здавався дуже гарним. Штіллер навіть не зауважив, що я хотів нагадати йому, як він раніше глузував із цих околиць. (Щодо тих глузів, які мене, коли я вперше читав його нотатки, може, й даремно обурили, бо при мені він ніколи не дозволяв собі таких жартів, то зрозуміло, що наш приятель, погодившись із собою, вже не мав причини удавати з себе чужоземця; він став вважати себе за швейцарця).

Був блакитний імлистий березневий день, поближні Вальські гори здавалися прозорими, невагомими, ледь посрібленими.

— Як поживають ваші діти? — спитав Штіллер.

Він щоразу трохи підкреслено звертався до мене, а не до моєї дружини, хоч вона йшла посередині. У Віленю, в готелі «Дю Порт», ми пообідали; нам подали рибу, а до неї вино з поближніх узгір'їв. Звісно, Штіллер майже весь час думав про Юліку. Звідти, мабуть, видно було клініку у Валь-Моні. Між першою та другою стравою він потелефонував туди.

— Спить, — повідомив він.

Тільки Штіллер не п'янів від чудового, але досить таки міцного білого вина. Останні роки він майже весь час пив. Після того, як замовкли ранкові дзвони, лише пожвавлення на головній вулиці свідчило, що то був великдень. Ми дійшли до витoku Рони, трохи засліплені пообіднім сонцем і сп'янілі від вина. Навколо сохли напнуті рибальські мережі, на березі лежали перевернені рибальські човни, що їх мали фарбувати наново; решта хиталися на каналі разом із лебедями.

— У будень тут немає нікого, — сказав Штіллер, хоч і так людей було небагато.

Наша стежка йшла негустим підгайком уздовж очерету. Купки вільх, беріз, буків і подекуди поодинокі дуби ще були голі, зате крізь них щедро прозирала небесна блакить. Долі лежало сіре торішне листя, не сховане ще зеленню, земля місцями була майже чорна, грузька. Та прогулянка лишилася в моїх спогадах, як одна з найкращих. Праворуч крізь рідкий очерет видніло Жевевське озеро, ліворуч — інша блакить: така сама розлога, обмежена стрімкими горами, але пласка долина Рони. Ми йшли майже мовчки. Віддалік на дротах високої напруги сиділи цілі зграї птахів. Ми не знали, що то за птахи; в кожному разі, вони лаштувалися до великого переліту на північ. Двоє хлопців у синіх спортивних штанах, голі до пояса, палили очерет; з вогнища вихоплювалися ясні, прозорі омахи полум'я. Дим нагадував осінь, але ж був березень, і щебетали пташки. Я жалкував, що захмелив вином голову, довго йшов, немов у тумані, а Штіллер про все допитувався: цікавився моєю роботою, моїми поглядами на виховання. Ми знайшли на березі самотнє місце, але й там було не дуже тихо: озером котилася луна далеких потягів, раз по раз зойкали гудки на якійсь станції, до того ж в очереті воркувало, свистіло й шурхотіло, кричали птахи і, здіймаючись, ляскали крильми об водяну гладінь. Сонце пригрівало добре, земля ж, навпаки, була мокра й прохолодна. Штіллер нарвав цілий оберемок сухої осоки, щоб підстелити моїй дружині. Я запропонував йому улюблену сигару, але й нею він не вгомонився і врешті звив правдиве гніздо. Моя дружина похвалила його роботу, сіла й заплющила від сонця очі. Штіллер відгорнув їй з чола коси. В такі хвилини, правда, нечасті, я дуже ясно уявляв собі минуле; наше теперішнє втрюх тоді вражало мене, як щось неможливе, найімовнішнє несподіване. Отже, ми курили свої сигари. На жаль, звідти знову було видно той набридливий готель у Ко, і Штіллер не міг утриматись, аби щось не сказати про нього.

== Безсумнівно, там нагорі dokonують чудо, плекають християнство хоч раз не серед злидарів, а серед багатіїв, що, очевидно, дає більший зиск. І справді досягають того, що такий собі розбійник, награвувавшись досхочу, заглиблюється в себе і віддає свої два, три, чотири чи дев'ять мільйонів на заспокоєння душі або

принаймні на те, щоб швидко протиставити комунізму ві кращу ідеологію, а собі залишає тільки один-однісінський мільйон, щоб на старість не бути громаді тягарем. Я не зношу такого християнства; сім мільйонів, мовляв, краще, ніж зовсім нічого, і всі так добровільно, так, бачиш, по-людському віддають їх, що робітники всіх країн, коли вони хоч трохи трактовні, ніколи не повинні виступати проти такого грабіжника, бо можливість, що такий розбійник-капіталіст раптом загляне у власну душу й просто поліпшить світ ззовні, в тому готелі нагорі раз назавжди доведена. Ось вам і кращий світ, і без жадних революцій!

Моя дружина тим часом задрімала, і, щоб не заважати їй, ми з Штіллером зійшли на берег, розмовляючи про камені, про геологію, хоч не дуже на ній зналися. Потім спробували, як за хлоп'ячих років, пускали по воді калачики. Змагаючись, ми поскидали навіть піджаки. На якийсь час ми наче забули про все. Клініку в Валь-Моні було видно, але ж ми знали, що бідолашна пані Юліка почувалася, так би мовити, чудово. Наша розвага геть нас захопила. Та скоро наша дама почала вимагати, щоб ми йшли далі. Надвечір'я, хоч таке саме безхмарне, раптом показалося початком цілком іншого дня. Мені здалося, наче від ранку минули вже цілі роки. Дорогою назад Штіллер говорив тільки про пані Юліку. Я ніколи не чув, щоб пані Юліка каялася, що лишилась бездітна, а Штіллер був переконаний, що вона кається, зробив те каяття своїм власним чи навпаки. Він не докоряв собі, казав, що інакше, мабуть, не могло бути, але слова його важили стільки ж, як правдиве каяття. Нарешті, коли вже ми стояли коло фунікулера, він мовив:

← Шкода, що ви так і не змогли як слід пізнати Юліку!

Коли я відповів, що пізнати її ще не пізно, Штіллер, видно, сам злякався своїх слів.

Того великоднього вечора Штіллер повернувся з клініки дуже швидко.

— Юліка почувається цілком добре,— заявив він.— Лікар просив сьогодні не турбувати її. Але дозволив прийти вранці,— додав Штіллер і відразу розвіяв наш прихований страх.— Вона почувається добре, але їй потрібен іще цілковитий спокій.

Ми всі це розуміли, і Штіллер був сповнений надії. Він заповзявся приготувати нам давно обіцяні грінки з сиром, а отже, влаштувати приемну, затишну вечерю. Він розпалив у коминку вогонь, охолодив вино й ви-стругав три шпички, щоб підсмажувати на вогні сир. Звісно, то була не селянська грубка, як на присланому малюнку, а радше розцяцькований коминок із підробленого мармуру у так само підробленому стилі початку нашого сторіччя. Грінки вийшли чудові, принаймні на наш смак; ми були голодні після прогулянки. Того вечора Штіллер багато пив. Щоразу, як ми хотіли кінчати вечерю, він відкорковував нову пляшку, і так серед не вельми жвавої розмови ми сиділи аж до одинадцятої години. Штіллер не був п'яний. Він швидко пив вино малими ковтками з високої вадської чарки і був бадьоріший за нас. А все ж не слухав, що говорилося. З очей ладні були бризнути сльози. Навіть як я пробував говорити про пані Юліку, він не слухав. То був тяжкий вечір. Може, він хотів щось сказати наодинці моїй дружині чи мені. А нас сиділо троє, і ми теж були такі самі безпорадні, як і він, силкуючись знайти якусь веселішу тему. Штіллер нарешті сам знайшов таку тему, краще за нас. Через півгодини трохи жвавішої розмови ми попрощалися й подалися до кімнатки в башті; Штіллер лишився стояти внизу в сінях — так само, як під час нічних телефонних розмов, не відповівши на наше кількаразове «добраніч». Я вже вважав за погану манеру, за своєрідний сентиментальний примус те мовчазне чекання, поки я, поклавши трубку чи зачинивши двері, перерву розмову... Хоч які ми з дружиною були стомлені, але не могли заснути.

Десь коло першої години я ще раз зійшов униз. У сінях було темно, натомість у вітальні світилося, і я завернув туди так, як є, в піжамі й босоніж, ступаючи майже нечутно. Наш приятель сидів перед згаслим коминком і, здавалося, спав. Я підійшов до нього, щоб чимось прикрити, але очі в нього були розплющені.

— Чому ти не спиш? — запитав Штіллер, насилу повертаючи язиком. Він був уже геть п'яний.

— Не треба більше пити, — сказав я.

Він налив чарку, наче з упертості, і скинув на мене оком. Я довго й розважно вмовляв його. Штіллер вихилив чарку, а коли підвівся, то ледве встояв на ногах.

— Пусте,— сказав він.— Я знаю, що впився, бридко, негарно, по-хлоп'ячому...

Він хитав головою, оглядався, наче щось загубив, і тримався за спинку стільця.

— Вона вмре?— запитав він, не дивлячись на мене.

Я спробував заспокоїти його, та Штіллер просто не слухав мене. Він схопив кочергу, не знаючи, що з нею робити. Очі йому були повні сліз, та на мене ті сльози не справляли враження: я ж бо знав, який він п'яний.

— Ходімо ляжеш,— сказав я.

Він позирнув на мене:

— Учора опівдні, коли я думав, що вона помре... вчора опівдні...

Я чекав надаремне: Штіллер не міг говорити далі, не сподівався, що буде ще з кимось нині говорити, а тепер йому заважало почуття, що в нього плутається язик.

— Запізно,— коротко докінчив він.

— Що запізно?

Я почав мерзнути.

— Все,— нарешті відповів Штіллер.— Два роки, голубе, два роки! Я пробував, їй-богу, пробував...— Він гикнув.— Перепрошую.— І знову замовк. Очевидно, він був не такий п'яний, як я спершу гадав. Йому хотілося говорити, і я підтримував розмову:

— Що ти пробував?

Йому довелося знову сісти.

— Байдуже що,— сказав він.

Я ще ніколи не бачив Штіллера в такому стані, таким жалюгідним, відразним і смішним. Мені було шкода його. До того ж я не знав, що мені робити. Моя розважність самому мені здавалася банальною.

— Вона помре?— знову спитав він, спершись на руки; мабуть, йому крутилося в голові.

— Ти ж сам розмовляв з лікарем,— відповів я. Що тобі сказали? Пригадай.

Він хитався навіть сидячи й не помічав того, не помічав, що брав сірника не тим кінцем, нарешті кинув його, тримаючи й далі в роті незапалену, зім'яту цигарку.

— Ніколи не пізно...— почав я, але завважив, що вибираю не ті слова, а тим часом загубив думку.

— Ніколи не пізно?— спитав він, стомлено всміхаючись.— Треба просто почати наново. А якщо не вихо-

дить, не виходить, та й годі, бо вже надто пізно? — Штіллер наче раптом потверезішав: — Рольфе, — сказав він цілком ясно й твердо, хоч язик йому плутався, — я можу людину вбити, але не можу її воскресити...

Йому, очевидно, здавалося, що цим сказано все. Він знову сягнув по пляшку, на щастя, порожню, й вицідив із неї кілька крапель.

— Що не виходить? — спитав я. Він тільки хитав головою. — Ти ж кохаєш її? Хочеш, щоб...

Він і далі хитав головою, не слухаючи мене.

— Вона вже нічого не може прийняти від мене, — сказав він. — Нічогісінько! Сама каже. А потім: «Дай мені спокій». Гречно, як вона вміє. Я не знаю, Рольфе, що не виходить. Не питай мене. Я її знівечив... — Він м'яв тримтячими пальцями розкришену цигарку, але хоч почав уже говорити. — Знаю, що доводжу її до божевілля. Завше чогось чекаю. Чуда! А потім починаю тремтіти на самий її вид. Може, я помилився. Мабуть, таки помилився. Не так вона дуже змінилася, о ні! Немає ніякої потреби. Облиш мене, каже, а я стою, мов дурень. Я її не розумію. От і все. Не знаходжу її. А тоді ненавиджу. Просто-простісінько: я гину, коли не можу кохати, а вона... — Штіллер розчавив цигарку.

— Звідки ти знаєш, що й вона не гине?

Він похитав головою.

— Слухай, — сказав я, — ти некритичний до себе.

— А вона критична?

— Її некритичність — то її власна справа. — Він мовчав. — Що ти розумієш під коханням? — спитав я, але Штіллер тим часом знайшов іншу пляшку і знову налив собі майже повну чарку. — Та годі тобі вже пити!

Проте він випив.

— Це все дурне, — сказав він. — Ти тремтиш, Рольфе, ти ж босий... Що я розумію під коханням? — згадав він, прикладаючи ще раз до вуст порожню чарку. — Однимцем кохати не можна, я ж не святий, Рольфе...

Справді, я дуже змерз. Не знайшовши, чим загорнутися, я присів навпочіпки, схопив зі столика газету й засунув у коминок. Там ще лежало кілька ялинкових полін і навіть один буковий оцупок. На якусь хвилину я був зайнятий...

— Що мені робити? — почув я раптом за спиною Штіллерів голос. — Що, га?

Коли я обернувся, Штіллер знову стояв і бив себе кулаками в чоло. Він був білий як крейда і, як перше, хитався на ногах, однак, мабуть, потверезішав, бо вже не заникувався.

— Чому я ніколи не знаходив її? Ніколи! Хоч би на день, Рольфе, на годину за весь цей час. Ніколи! Що це таке? Скажи мені.

— А чого ти сподівався? — спитав я.

— Сподівався? — перепитав він.

— Так, чого ти сподівався два роки тому, як ви приїхали сюди, щоб жити вкупі? Я питаю тебе, бо сам не знаю. Здається, ти сподівався, що вона зміниться.

— Так само, як і я.

— Не гнівайся, — сказав я, розпалюючи в коминку, — але це нагадує мені роман. Зміниться? Людина впевнюється, що завинила перед кимось, а також перед собою, і десь по роках ладна все направити, з умовою, що той хтось зміниться... Чи не задешева сподіванка?

— Задешева, як і все в мені, — почув я на відповідь, але не дався на його гачок, а знову спитав:

— Чого ж ти все-таки сподівався?

Штіллер задумався. Я роздмухував вогонь у коминку.

— Всього, тільки не того, що лежить у межах людських можливостей, — врешті відповів я сам собі. — І з твоїх листів у мене склалося враження, що ти говориш зовсім не про кохання, а про ласку, про... ну так, про ерос у якійсь подобі. Людина в нашому віці чогось такого потребує, і я вважаю великим щастям, якщо така ласка є... Тільки тут ідеться про інше. — Вогонь уже весело потріскував, і Штіллер не перебивав мене: я говорив навіть більше, ніж хотів. Але ж почав я сам. — Не виходить, кажеш. І ти справді дивуєшся? Після такого багаторічного досвіду? А тоді заявляєш, що пробував. Що? Часом здається, що ти вважаєш себе за чарівника, який здатен геть змінити пані Юліку. До того ж, по-моєму, йдеться тільки про те... Важка справа! Юліка стала твоїм життям, це правда. Чому ти вернувся з своєї Мексики? Саме тому, що переконався в цьому. Ви зв'язані одне з одним... Воскресити! Це твоя давня химера, хай мені буде дозволено так сказати: твоя вбивча пиха... Хочеш бути рятівником своїм і Юлічиним! — Штіллер мовчав. — В одному лиш, — почав я знову за хвилину, — я, може, розумію тебе аж надто доб-

ре. Людина віддається, повертається, щоб віддатися, але ніколи не віддається назавше. Бо хтозна, може, то була б тільки млява покора, вдоволення самим собою, а як наслідок — своєрідне міщанство... Ти, кажеш, тремтиш. Ну й тремти! Ти знаєш, що я маю на думці. Тремтиш, бо від тебе завше, ненастанно вимагають, щоб ти віддавався... А як ти сам гадаєш? — Штіллер стояв, а я сидів на столику, простягнувши босі ноги до коминка. Він мовчав. — Адже не думаєш, що з іншою жінкою, може, відвертішою, такою, наприклад, як Сибіла, можна з усім тим упоратися, що носиш у собі. Чи, може, думаєш? — Повернувшись, я побачив його обличчя тільки знизу; він дивився понад мою головою на полум'я в коминку. — Ти підбиваєш мене говорити те, — знову почав я, — що й сам добре знаєш. — Штіллер стояв, застромивши руки в кишені, очі його були розплющені, притомні, але порожні й нерухомі. — Ти кохаєш її, Штіллере. — Він начебто не чув. — Скажеш мені, коли захочеш лишитися сам.

У теплі, що пашіло з коминка, я знову відчув утому й насилу стримав позіх.

— Котра вже година? — поцікавився Штіллер. Було десь близько другої. — Вона чекала! — сказав він. — Бачиш, вона чекала, а я не чекав на неї! Від нашої першої прогулянки. Не чекав на якийсь знак, слово, на допомогу, на радість, на все, на єдиний знак за всі ці роки! Я їй дорікав, а вона мені ні!.. Правда ж?

— Хто ж так каже? — спитав я замість відповіді.

Тепер Штіллер пронизував мене поглядом.

— Рольфе, — заявив він, — вона хоче вмерти! — І кивнув головою. — Хоче! — Він був глухий до моїх заперечень, що їх я втовкмачував йому п'ять чи десять хвилин, і тільки, як йому відгикувалося вино, мурмотів: — Перепрошую.

— Ти справді дійдеш до того, що одного дня буде пізно, — сказав я. — Вона лежить у лікарні, а ти й далі нарікаєш на неї.

Він задумано втупився перед собою. Нарешті я взяв його за лікоть і струснув.

— Знаю, — сказав він, — що я смішний.

— Ти далеко зайшов, Штіллере, не треба виставляти себе на сміх. Адже ти й сам не віриш у те, що допіру сказав. Хто вмирає задля когось або комусь на злість!

Ти перебільшуєш своє значення, тобто своє значення для неї. Вона не потребує тебе так, як ти, може, хотів би... Штіллере! — гукнув я, коли він знову, вдаючи п'яного, хотів відгородитися від мене.— Чого ти раптом злякався, що вона помре?

— Я перебільшую своє значення?

— Так. Вона ніколи не ставила тебе за мету свого життя. Це ти зробив із неї щось таке, і, мабуть, від самого початку. Хотів стати її рятівником, я вже тобі казав про це, хотів давати їй життя й радість. Ти! З цього погляду ти її, звісно, кохав, головою наклав би за неї. Як за свій витвір. А тепер боїшся, що вона тобі помре! Вона не стала така, як ти сподівався. Недовершена справа твого життя!..

Штіллер підійшов до вікна й відчинив його.

— Тобі погано? — спитав я.— Чому ти не сядеш?

Він стояв спиною до мене й витирав хусточкою чоло.

— Кажи далі.

— Я принесу тобі води,— мовив я і відклав кочергу.

— Вона багато листів тобі написала?

— Тільки один,— відповів я.— А чого ти питаєш?

Він знову витер чоло.

— Байдуже,— урвав він свою мову.

— Я не кажу, що розумію краще за тебе твою дружину. Ми з нею досить чужі одне одному люди, навіть не розмовляли багато. Зрештою її лист був дуже короткий.

Штіллер сумно кивнув головою.

— Ти її розумієш. Авжеж. Це для неї щастя.— А по хвилі додав: — Мені погано, ти вже вибачай.— Проте не пішов виблювати, як я сподівався. Він був жовтий як віск, і щоразу, коли ми ззиралися, я переконувався, що для нього існує тільки одне питання: чи вона помре. Він силкувався думати про інше, тож був радіий, коли я говорив.— Ти хотів щось сказати, правда? — спитав він.

Однак я не пам'ятав, на чому наша розмова спинилася, тому сказав, аби не мовчати:

— До речі... я читав твої нотатки.

— Спали їх!

— Хіба тобі полегшає, як я їх спалю? Адже ти їх на те писав, щоб хтось міг прочитати... Боровся за жінку, як то кажуть. Я, мабуть, її розумію. Кому спадає на

думку питати свого рятівника, як йому вестися? Бачиш, за довгі роки вона звикла, що ти не хочеш бути убогою, слабкою людиною, а тільки її рятівником.

Штіллер усміхнувся:

— Чому ти не кажеш навпростець?

Я не розумів його, а його непевної усмішки й поготів. Він тремтів усім тілом, наче в гарячці.

— Нічого,— сказав він.— Це все через те, що я по-дурному впився!

Я підвів його до стільця з високою спинкою, де він міг відкинути голову, й зачинив вікно.

— Може, я краще покладу тебе в ліжку?

Штіллер похитав головою. Я підкинув на жар буковий оцупок.

— Що мені робити? — спитав він, затуливши обличчя руками.— Не можу ж я, Рольфе, наново народитися на світ, та й не хочу... В чім моя провина? Скажи мені, бо я не знаю. Що я такого вчинив? Скажи, бо я невіглас. Скажи-бо!

— Я читав твої нотатки,— знову мовив я.— І бачу, що ти й сам багато чого знаєш.

Він відтулив обличчя.

— Якби я був знав, що мені робити! — Він довгу хвилю мовчав, опустивши руки й упершись ліктями в коліна.— Пам'ятаєш минулу осінь? Наш вечір утрьох? Нічого особливого. Але якось воно йшло. Так мені здавалося. Для мене то було свято... За цілу зиму ми більше ні разу не здобулися на такий вечір, ні вона, ні я. Сиділи собі, вона тут, а я там. Я просто гинув, а вона була вдоволена тим, що є.

— Звідки тобі відомо, що вона була вдоволена?

— То чому ж вона не кричала? — спитав Штіллер.— Я зарозумілий, а вона ні? Вона чекала, чуєш? Чекала, щоб я її збагнув. Скільки років? Два роки чи чотирнадцять, однаково. Тому вона й знесиліла, розумієш. Я її вбив. А вона мене ні!

— Хто ж так каже?

— Вона,— відповів Штіллер, глузливо посміхнувшись, і відкинув голову на спинку.— Я її принижував, а вона мене ні?

— Не жалій тепер сам себе, Штіллере. Чого ти сподівався після всього? Що вона впаде перед тобою навколішки? І саме перед тобою?

Він мовчав, відкинувши голову на спинку, втупивши очі в стелю.

— Я вірю, що часом ти готовий на все, в кожному разі, на багато що. А тоді знову починаєш жаліти себе, тебе опановує зненависть, безнадія. Тому, що ти чекаєш ласки від неї. Як від людини. Правда ж? І якщо ти інколи падаєш навколішки, то зовсім не до речі.

— Я її часом ненавиджу, просто ненавиджу,— сказав він, а тоді додав: — Яка мені з того користь, що вона каже при інших? Це я на неї чекаю. Я! Не якийсь мудрий приятель чи шановна тітка, а я, Рольфе, я чекаю на її знак!

Мені здавалося, що він тішився своєю люттю.

— Чому ви не розлучилися? — спитав я.— Адже більшість людей розлучається, коли в них не виходить життя. Чому ти повернувся? Мабуть, тому, що кохаєш її. І тому, що, коли в нас щось не виходить, не так просто поміняти своє життя на якесь інше. Насамперед тому. Адже це наше життя ламається. Наше питоме й неповторне життя! А тоді...

Штіллер хотів мене перебити, та коли я замовк, він теж не озвався.

— Не знаю,— повів я далі,— що ти розумієш під провиною. Принаймні ти вже зайшов так далеко, що не шукаєш її в інших. Але хтозна, може, ти вважаєш, що годен був її уникнути. Ти маєш на думці провину як суму власних помилок, що їх можна було уникнути. еге? На мій погляд, провина — це щось інше. Ми самі провина...

Штіллер перехопив мені мову:

— Чого я повернувся? Ти цього не пережив. Ідіотизм, та й гді, дурна впертість! Не тямиш? Аби ти півжиття стояв під дверима й стукав, о господи, надаремне стукав, як я до цієї жінки, марно-марнісінько! Боже мій, спробуй піти далі! Забути ті двері, що в них ти десять років не міг увійти! Махнути рукою та й піти далі!.. Яке вже там кохання? Я не міг її забути. Оце й усе. Так, як не можна забути поразки. Чому я повернувся? З п'яної голови, голубе. З упертості. Ох, ті твої шляхетні погляди! Піди в казино, поглянь, як там ведуться, коли програють, як весь час ставлять далі. Саме так! Бо є такий поріг, коли вже не варто відступати. З упертості, з заздрощів! Можна лишити жінку, якщо ти її

здобув. Нехай її бере інший! Та коли ти сам її ніколи не здобув, ніколи не знайшов, ніколи не виповнив собою? Забудь ті двері, нехай інші в них заходять, а ти рушай далі! Ти правду кажеш: чому ми не розлучилися? Тому, що я боягуз.— Штіллер спробував засміятися.

— Ти кажеш те самісіньке, що я, тільки іншими словами. Але я не вважаю, що це боягузтво.

— Гадаєш, що це офіра? Обопільна офіра, що доводить обох до згуби!

— Звісно, бувають випадки, коли можна розлучитися, навіть треба,— сказав я,— коли не розлучаються тільки з боягузтва, млявості. Скільком людям я раджу розлучитися, що швидше, то краще! Бувають епізодичні стосунки, подружні й неподружні, що їх, напевне, можна розв'язати, як вони скінчаться. Не кожне подружжя стає для себе хрестом! Та коли вже стає, якщо ми вже дійшли до такого, коли це вже не епізод, а історія власного життя...

Штіллер стрепенувся.

— Хрестом?

— Зви це як хочеш.

— Чому ти не скажеш відверто? — спитав він. — Навіть у своїх листах не скажеш?

— Чого?

— Того, що маєш на думці: хай буде воля твоя! Все походить від бога, й благословенні ті, хто його приймає, а смерть тим, хто не годен його вчути так, як я, не годен кохати в ім'я боже, нещасні, як я, що ненавидять, бо хочуть кохати з власної снаги. Тільки бог дає кохання, снагу, велич — ти ж це маєш на думці? — Він не дивився на мене, поклав голову на спінку стільця й знову невиразно всміхався.— І горе зарозумілим,— повів далі він,— що вбивчою пихою хочуть воскресити те, що вони вбили, що скупим каяттям міряють нашу добу й лементують, коли їм не так ведеться чи й зовсім не ведеться, глухі й сліпі, що в нашу добу сподіваються ласки, слабкодухі, як я, що по-дитячому затято опираються муці, авжеж, нехай упиваються ті, що славлять гріх усупереч надії, запеклі, невірні, захланні, що хотіли бути щасливі, еге ж, нехай упиваються й базікають ті, що в своїй гордині не хочуть бути зламани, невірники з марною надією на Юліку! Натомість благо-

словенні ти, що можуть кохати в його ім'я, бо тільки в бозі... Ти це весь час хотів мені сказати? — спитав він.

— Я твій приятель,— відповів я,— і намагався сказати тобі, що думаю про Юліку й про тебе, про вашу взаємну самоту. Оце й усе.

— І що ж ти думаєш? — Штіллер не піднімав голови зі спинки.

— Я вже тобі сказав.— Штіллер наче не пригадував моїх слів.— Ти її кохаєш?

— Ти справді так думаєш?

— Але сподіваєшся від свого кохання немов якогось чуда, а, мабуть, саме чуда й не виходить.

— Я її кохаю?

— Так, хочеш того чи ні. Краще було б, коли б ти покохав когось іншого, я знаю. І вона теж знає! Може, Аню, чи як там звалася твоя полька в Іспанії, або Сибілу... Тільки Юліка не винна, що вона не та жінка, яку ти, може, зробив би щасливою.

— Ні, не винна.

— Ти кохаєш і не можеш зробити щасливою кохану істоту. Це й є твоя мука. Правдива мука, незалежна від нашого шанобства, бо людина теж трохи хотіла б погратися в пана бога, мати світ у власній кишені й чаклувати з життям. І, звісно, бажала б бути щаслива, якщо вона кохає... А так не завше буває.— Штіллер уже не всміхався, і я додав: — Ось як я міркую, і коли ти мене питаєш, що тобі робити...

Штіллер уже думав про щось інше.

— З осені! — мовив він, і губи йому затремтіли.— З осені вона вже знала. Нині мені сказав лікар. З осені! А я собі посвистував у своєму підвалі, ні про що не здогадуючись, ні про що... Що мені робити! — Він став гаряче боронитись від мене.— Я ж не можу доконати чуда!

— А хто від тебе вимагає чуда?

— Учора опівдні, коли я гадав, що вона помре... Рольфе, я плакав! А потім спитав себе, чи я хотів би ще раз пережити з нею все спочатку, коли б це могло її врятувати. І похитав головою. Я плакав. Вона ж чотирнадцять років день у день помирає побіч мене...

Мені було шкода Штіллера.

— Ти знаєш, що вона сама пішла до клініки? — спитав він.— Без мене.

— Як без тебе?

— Спакувала потрібні в клініці речі. Ми мали ще годину часу й не знали, про що говорити. Квітки нічого не допомогли б, я знаю. Та мене, бачиш, щось погнало в містечко. В Теріте не знайшлося нічого, що б їй сподобалось. Отже, далі, в Монтре! За сорок хвилин я був уже дома, рівно за сорок хвилин. Ну, а вона пішла сама до клініки! — Він силувано посміхнувся. — Може, ти, такий розважний, не побачиш у цьому нічого незвичайного!

— А ти що бачиш?

— Без мене! — сказав він. — Без мене! Її, бач, це більше тішило, ніж квіти. Може, вона востаннє переступила цей поріг, і ніхто її не провів. О так, цей спогад перетриває всі квіти світу!

Мене його слова не переконали.

— Рольфе, — повів він далі, — вона лиха людина. Хтозна, може, я її зробив лихою. Тоді. А потім настає день, коли вже не можна повірити в кохання... Я прийшов запізно.

Штіллер підвівся. Здавалося, що він от-от упаде. Я взагалі не знав, що його тримає ще на ногах.

— Випий коньяку, — мовив він, — і підемо спати. — Проте не знайшов чарки, що стояла на нижній полицці, та й, мабуть, забув про неї. Він тримав пляшку в руці, заглиблений у думки. — Немає чужішої мені людини, як ця жінка! Я не хочу тобі набридати, Рольфе, але... це все лише слова: я буду вдячний, не чекатиму на чудо, на якусь іншу Юліку, тільки дякуватиму за кожен день, як вона вернеться ще раз до цієї оселі... тепер, так, тепер, як вона лежить у клініці, а я не можу ні спати, ні не спати зі страху, що ми надто пізно похопилися, тепер, Рольфе... — Він був такий знеможений, що сперся на підвіконня й говорив, як дитина, нажахана поганим сном. — А коли вона знову сяде там, а я тут... — Він і досі тримав пляшку в руці й дивився в глиб кімнати на два порожні стільці. — Що тоді? — запитав він сам себе, потім мене: — Що тоді, Рольфе, що? Чи мені розв'ятися з димом, щоб не бути їй тягарем? Чи постити, поки вона дасть мені знак, показати їй, що так можна й померти з голоду? Чи що?

— Слухай, Штіллере, — відповів я, — вже не буде так, як було. Для тебе. Не буде, хоч би навіть Юліка ні-

коли не змінилася. Вчора опівдні ти думав, що вона помре...

Збагнувши, куди я веду, він мене перебив:

— Я знаю, що ти маєш на думці.— Йому стало не добре. Я мовчав.— Скільки я вже планів складав, скільки присягався! — озвався нарешті він.— Що буде, як вона знову сидітиме там, а я тут? Я ж поволі пізнаю себе. Я слабкий.

— Якщо ти знаєш, що слабкий, то це вже багато. Може, ти вперше це збагнув. Учора опівдні, як думав, що вона помре. Ти казав, що часом ненавидиш її. Тому, що вона теж слабка й нещасна? Що не може дати того, чого тобі треба? Напевне. А її кохання таке потрібне тобі. Як нічیه інше. Бувають речі, дуже потрібні нам, Штіллере, та все одно ми не можемо спромогтися на них. Чому ж Юліка мала на все спромогтися? Ти й досі обожнюєш її чи кохаєш?

Штіллер не перебивав мене.

— Ну добре,— озвався він,— але подивімось на речі практично: вона там, а я тут,— що мені робити? Цілком практично! — Він позирнув на мене.— Бачиш, Рольфе, і ти не знаєш, що відповісти.— Він наче тішився, що я не можу йому нічого порадити.

— Ти вже далеко зайшов,— мовив я,— часто мені здається, що тобі треба ще тільки раз ступити...

— І в цій хаті буде весілля, так?

— І ти більше не сподіватимешся, що Юліка визволить тебе від твоєї долі, чий навпаки,— ось що я маю на увазі. Ти знаєш, що це означає практично.

— Ні.

— Не буде ніякої зміни, ви житимете разом, ти — зі своєю роботою в підвалі, вона — з однією легенею, як бог дасть. Єдина різниця: ви вже не будете мучитись день у день облудною сподіванкою, що можна змінити іншу людину чи самого себе зарозумілою безнадійністю... Практично ви навчіться молитися одне за одного.— Штіллер підвівся.— Так,— закінчив я,— це, власне, все, що я можу тобі сказати.

Штіллер поставив пляшку на столик і глянув на мене. На обличчі йому знову з'явилася та сама непевна усмішка.

— Треба вміти молитися,— тільки й сказав він і надовго замовк...

Потім, по роках, я часто міркував, як мав вестися тієї ночі, несподівано поставлений перед завданням, що перевершувало можливості приязні. Коли Штіллер вийшов з кімнати, щоб нарешті виблювати, я лишився цілком безпорадний. Відчував своє безсилля, бо хоч що б сказав, то висловив би тільки свою власну думку. У найкращому разі, я виявляв товариську твердість, коли виставлений на спит приятель пробував ухилитися... Я випив чарку коньяку, і як Штіллер повернувся десь хвилин за десять, на жаль, зачепивши щось у темних сінях і наробивши гуркоту, то застав мене з порожньою чаркою в руці.

— Ну як? — спитав я. Штіллер лише кивнув головою: очевидно, він виблював і вмився. Обличчя в нього було зелене, очі запалені.

Мені здавалося, що він не хотів повертатися до нашої перерваної розмови. Щоб піти спати, нам ще треба було перекинутися лише кількома затертими підбадьорливими словами: завтра, мовляв, знову день буде або що. Вибило пів на третю. Звісно, ми обидва подумали про клініку. Там час був важливий, а не тут. Я мимоволі уявив собі палату хворої. Перед білим ліжком сидить чергова сестра і мацає живчик: будемо сподіватися, що не доведеться кликати лікаря... Уперше мене охопив страх. Я позирнув на телефон на скрині, що кожної миті міг задзвонити, — адже могло статися найгірше. Я згадав, що ввечері Штіллера не пустили до палати.

— Про що ти думаєш? — спитав Штіллер.

Треба було щось відповідати йому.

— Тепер тобі досить бути розважним, — мовив я, — не вигадувати ніяких химер. Ти її кохаєш. Почав кохати, і Юліка ще не померла, ще все можливе...

Мені було трохи соромно, та саме такі слова наче його заспокоювали.

— У тебе є ще цигарки? — спитав Штіллер, аби тільки не йти спати й не лишатись самому. Я був у піжамі й не мав цигарок. — Твоя дружина, мабуть, не може заснути, — мовив Штіллер. — Я кохав твою дружину... я й досі її кохаю, — додав він задля годиться, — але ти й сам знаєш. — Він дедалі надовше замовкав. — Та облиш їх, — буркнув він, коли я став трохи відсувати порожні пляшки, щоб він не спіткнувся об них і знову

не наробив гуркоту.— Чи, може, гадаєш, що я взагалі ніколи не кохав? — невпевнено спитав Штіллер.— Взагалі не кохав? — На його обличчя дедалі виразніше лягала втома.— Аби мені тільки не це страшно безсоння,— мовив він, наче намірюючись іти.

— Тобі треба спочити. Завтра о дев'ятій ти її побачиш...

Його цигарки, коробка з блакитними косариками на обгортці, лежали побіч фотеля на килимі.

— Дякую,— мовив Штіллер, як я подав йому коробку, і встромив одну цигарку між губи, тоді вийняв її, хоч я тримав у руці запаленого сірника, й проказав: — Завтра о дев'ятій я її побачу!..— Потім жадібно затягся.— Ти ж не думаєш, що вона помре, правда?

Я необережно відповів:

— Доки не дзвонить телефон, нема чого турбуватися.— Що вже сказано, те сказано, я не міг забрати назад свої нерозважні слова, що знову збудили його страх. Штіллер дивився на чорний телефон, тому довелося говорити далі: — Треба бути готовому до того, що Юліка колись помре, рано чи пізно. Як і всі ми. Треба бути готовому до всього.— Штіллер мовчки курих. Я довго здогадувався, що він думає. Нарешті він кинув цигарку в кошинок чи десь додолу біля нього, вже справді намірюючись іти. Я змерз, кошинок погас, а дров більше не було.— Може, все-таки добре,— знову бовкнув я порожню фразу,— що ми побалакали...

Штіллер непевно кивнув головою. Він і далі сидів на скрині й спирався на неї руками, немовби чекав, поки до нього повернеться снага.

— Бачиш, насправді я дійшов до того місця, від якого два роки тому починав, ані на крок далі! Знову змарновано два роки. Я не хочу набридати тобі, Рольфе, але...— Побачивши, що я тремчу, він швидко сказав: — Наше життя вийшло б! Без чуда, думаю, вийшло б: я й вона, такі, як ми вже є... тоді ні! Але тепер, два роки тому, вийшло б. Уперше, тепер і тут...— Штіллер не хотів плакати, він підвівся, ковтаючи сльози.— Нині вранці в лікарні... ні, це ж було вчора...— Сльози текли по скривленому плачем обличчі.— Вийшло б...— знову почав він, але не докінчив.

— І вийде, ось побачиш, вийде.

Далі було щось дивне: якось хвилину ми обидва вели-

ся так, наче Штіллер не плакав. Він стояв серед кімнати, тримаючи руки в кишенях, не здатний і слова вимовити. Я бачив його спину, а не обличчя, знав, що Штіллер плаче й за сльозами не чує нічого, щось казав про його нотатки, аби тільки не бути німим глядачем.

— У кожному разі, основне ти знаєш,— між іншим сказав я,— що ніщо не вирішується, коли, наприклад, людина пускає собі кулю в лоба. Хто може описати, що пережив самовбивця! Але ти знаєш, хоч і важко собі таке уявити. Очевидно, ти маєш смішне уявлення про те, що означає бути релігійним, мабуть, гадаєш, що як людина вірить, то вона мудра, врятована і так далі. А ти не почувляєшся певним, тож не віриш, що ти маєш віру. Правда ж? Ти не можеш собі уявити бога, отже, переконуюеш себе, що ніколи його не знав...— Штіллер наче радий був, що я не мовчу.— Наскільки я знаю твоє життя, ти завше відкидав усе тому, що не був певний. Ти не втілення правди. Ти людина і часто готовий відмовитися від неправди, непевний будиши. А чи ж не означає це, Штіллере, що ти віриш у правду? У правду, що її не можна ані змінити, ані знищити, бо вона — саме життя.

Дзигарі в сінях почали шурхотіти, як завше, коли мали вибити годину: була третя.

— У твоїх нотатках мене вразило,— вів я далі, аби не мовчати,— що ти весь час намагався прийняти себе самого, не приймаючи чогось такого, як бог. І ось виявляється, що це річ неможлива. Бог — це сила, яка може тобі допомогти справді прийняти себе. Все це ти пізнав на досвіді! А попри все кажеш, що не вмієш молитися; і пишеш також. Ти чіпляєшся за своє безсилля, яке вважаєш за свою особистість, а тим часом добре знаєш, що то безсилля,— і все тільки з упертості, що ти не сильний. Хіба ні? — Звісно, Штіллер не відповів.— Ти гадаєш, що треба себе перемогти, а то щось буде не гаразд. Ти не хотів шахрувати. Тебе вражає, що самому доводиться молити бога, щоб він дав тобі віру, а тоді лякаєшся, що просто вигадав його собі...

Я ще довго говорив, та врешті замовк. Як уже сказано, я не сподівався, що Штіллер мене слухав, говорив тільки, щоб не бути німим глядачем, коли він плакав. Його думки блукали десь-інде.

— Її обличчя...— нараз сказав він,— то зовсім не її обличчя, Рольфе, то ніколи не було її обличчя!..

Далі він не міг говорити. Тільки плакав. Я ніколи ще не бачив, щоб чоловік так плакав. Він стояв випростаний і тримав руки в кишенях. Я не вийшов з кімнати, моя присутність уже нічого не важила... Ту мить я силкувався пригадати Юлічине обличчя, але бачив тільки маску з минулої осені, що вже не була обличчям, хлипання, застиглий, розтулений рот і два маленькі, теж застигли, кулачки на колінах, німе тремтіння сліпого тіла, сповненого смертельного жаху; але я не хотів собі тепер того згадувати. Я вирішив теж піти вранці до клініки побачити Юліку, хоча б на хвилину.

— Кажі щось,— попросив Штіллер, коли, виснажений плачем, нарешті знову мене завважив.

— Усе, що я міг сказати, я вже сказав: Юліка не померла, і ти її кохаєш.

Штіллер глянув на мене так, наче я йому щось відкрив. Він ще нетвердо стояв на ногах, в очах блищали сльози, але, здавалось, цілком витверезився. Він казав щось про нашу приязнь, про мою добрість, подякував, що я знову пробув із ним майже цілу ніч, тоді потер себе по восковому чо́лі.

— Якщо тобі болить голова то в мене нагорі є сарідон.

Цих моїх слів він уже не чув.

— Ти маєш слухність,— кілька разів проказав він,— завтра о дев'ятій я її побачу...— Нарешті ми дійшли до порога. Я був смертельно стомлений. Штіллер погасив люстру, що заливала кімнату бляклим світлом.— Молися замість мене, щоб вона не померла,— сказав він, і несподівано ми опинилися в темряві: Штіллер забув спочатку ввімкнути світло в сінях.— Я її кохаю...— почув іще я. Нарешті я знайшов вимикач, і ми подали один одному руку. Штіллер захотів ще вийти в садок.— Мені треба на повітря,— мовив він,— я просто забагато випив.— Він був дуже спокійний.

Другого ранку, у великодній понеділок, ми з дружиною зійшли вниз десь біля дев'ятої. Наш сніданок стояв уже на столі коло відчиненого вікна: кава під ковпаком, два накриття, не забуто ані сільниці, ані попільнички. Яйця некруто — Сибіліне з написом, що варилося воно три хвилини, — і грінки під серветкою були ще

теплі; наш приятель, мабуть, чув, як ми вмивалися, і десь недавно вийшов з дому. Моя дружина чула вночі гуркіт, однак знала лиш те, що ми довго розмовляли. Звісно, ми гадали, що Штіллер уже в клініці. Ми сиділи коло столу, сонце вигравало на посуді, за блакитним, як незабудь, Женевським озером перед нами відслонявся чудовий краєвид на Савойські Альпи, і наша довга нічна розмова видалася мені майже сном, не пов'язаним із реальністю ясного дня. Сподіваючись, що з клініки знову надійде втішна звістка, ми поклали собі поїхати у вівторок до Шебра, Івердона, Мюртана чи Ноенбурга, а потім пробути ще день на острові Святого Петра. Година була чудова. В сусідньому садку цвіли вже магнолії в усій своїй пишноті, яскрили жовті китиці форситії, що звисали через огорожу, криваво-червоний фунікулер з'їжджав порожній униз поміж зелені узбіччя, вкриті первоцвітом, і піднімався повний людей, що вибралися на прогулянку. То був просто дитячий строкатий світ з усім тим, що притаманне великоднєві: пташки, щебетали, аж виляски йшли, по воді в напрямку Шільонського замка плинув білий катер, десь далеко грав святковий духовий оркестр, гуркотів потяг. Штіллер застав нас коло сніданку. Наше сквапне трохи боязке запитання: «Ну як?» — звісно, стосувалося пані Юліки; та виявилось, що наш приятель повертався не з клініки, а з свого підвалу. Штіллер зовсім не спав — очевидно, кінець ночі пробув у садку, а рановранці подався до своєї гончарні. Певне ж, він був блідий і невиспаний, а також неголений. Чому він не пішов на дев'яту годину до клініки, я не знаю. Може, боявся? Начебто переконаний, що Юліка має скоро вийти з клініки, Штіллер говорив про щось інше. Навіть не зателефонував туди. Попросив, щоб я поїхав і сказав дружині, що він буде десь біля одинадцятої. Причини, що їх він називав, були зовсім не переконливі. Йому, бач, треба ще поголитися! Потім ми почули, що якась важлива особа переїздом хоче поглянути на його кераміку і прийде о десятій. То була правда, але недостатня підстава, щоб не їхати до клініки. Може, Штіллер, від якого відгонило ще алкоголем, соромився з'явитись коло ліжка хворої? Він явно тримався здалеку також від моєї дружини.

— Від мене смердить, — казав він.

Та правдивий чи уявний дух вина не заважав йому зателефонувати, проте Штіллер не хотів. Я не міг його присилувати. Врешті ми з дружиною поїхали самі у Валь-Мон. Вона лишилася в машині: відвідини могли бути хіба що дуже короткі, коли взагалі до хворої пустять когось, крім найближчих родичів. Я справді відчував потребу бодай побачити пані Юліку, поки ми поїдемо далі. Уже в приймальні я миттю збагнув, що сталося. В сонячному коридорі, де перед дверима стояли вази на квіти й де сновигали мовчазні сестри, мені довелося ще чекати сповнені тривоги п'ятнадцять хвилин, поки молодий лікар повідомив, що вона померла. На мою настійливу вимогу мені пообіцяли, що пана Штіллера не повідомлять про це телефоном. Смерть сталася півгодини тому, цілком несподівано для лікаря. Я ще попросив дозволу побачити пані Штіллер, але мені відмовили. Її вже винесено з палати. Та потім моє обличчя — мабуть, я плакав — переконало лікаря; чи, може, моє посвідчення? В кожному разі, старшій сестрі звелено провести мене до небіжки.

«Коси в неї руді, навіть дуже руді, за нинішньою модою, але не як шипшинове варення, а радше як сухий порошок вохри. Дуже оригінальні. До того ж вельми приємний колір шкіри: алебастр, а по ньому ластовиґня. Теж дуже оригінальний, проте гарний. А очі? Я б сказав; блискучі, ніби пойняті сльозою, блакитняво-зелені, немов зріз віконного скла. На жаль, брови вона підголює так, що лишаються тільки тонесенькі смужки, через те її обличчя набуває витончено-суворого виразу, але й стає трохи схожим на маску, наче на ньому застиг подив. Дуже шляхетна лінія носа, особливо збоку, дуже чутливі ніздрі. Губи, як на мій смак, трохи затонкі, не те щоб нечутливі, але ту чутливість треба спершу збудити. Її розпущені коси чудові — духмяні, легкі, як шовк. Зуби теж прегарні, хоч деякі з пломбами, але білі, з перламутровим полиском. Я розглядав її, немов якусь річ, просто як жінку, якусь чужу, невідому жінку...» Саме така лежала вона на смертному ложі, і мене раптом поійняло жахливе почуття, що Штіллер від самого початку бачив її тільки мертвою. І вперше зародилася в мені глибока, безоглядна певність його провини, що її не могло стерти жадне людське слово.

Нам залишилося ще переказати тяжку звістку нашо-

му приятеліві. Не треба було багато слів: Штіллер знав. Із клініки, хоч відколи ми її лишили, минула майже година, не телефонували; але, побачивши мене, він усе зрозумів і, здається, навіть сам вимовив звістку. Не скажу, що він був спокійний, бо то був страхітливий спокій причинної людини. Потім я довго чекав на Штіллера, щоб відвезти його у Валь-Мон. Він пішов до своєї кімнати по піджак, як нам сказав. Ми взагалі нічого не чули, ані ходи, ані хлипання, тільки щебет пташок надворі, і моя дружина вже стала боятися, щоб наш приятель чогось собі не заподіяв. Я не повірив у це ані на мить, але піднявся нагору, а що він і досі не виходив, то постукав у двері. Не почувши відповіді, я зайшов. Штіллер стояв посеред кімнати, тримаючи за своїм звичаєм руки в кишенях.

— Зараз іду,— сказав він.

Я відвіз його до клініки й зачекав надворі в машині. Небіжка справляла набагато сильніше враження, аніж колишня, жива Юліка: це був образ істоти, що її вже нема, що її свого часу ніхто не впізнав, а надто той, хто боровся за неї своїм людським коханням. Штіллер повернувся за п'ятнадцять хвилин і сів коло мене в машину.

— Вона гарна,— мовив він.

Я подовжив свою відпустку і, як моя дружина поїхала, ще на кілька днів залишився в Гліоні, щоб узяти на себе весь клопіт, пов'язаний із похороном. До речі, я не відчував, що Штіллерові мене треба, і до розмови більше не дійшло. Медичний бік справи його не цікавив, а більше не було про що говорити; все вже вирішилося. Ввечері після скромного похорону на чужому цвинтарі, як я вже мав їхати, Штіллер працював у підвалі, принаймні намагався працювати. Він провів мене до залізної хвіртки зі смішною табличкою, не помічаючи, що я кілька разів простягав йому руку на прощання. Опісля ми часом бачилися; він уже не телефонував мені вночі, листи приходили не часто і були короткі. Штіллер залишився в Гліоні й жив сам.

«Коли люди, що дістали таку ж, як я, освіту, вимовляють ті самі слова, що і я, люблять ті самі книги, вірші, ту саму музику, ті самі картини,— коли ці люди не уникли небезпеки перетворитися на звірів і чинити таке, на що, як ми вважали, наші сучасники... абсолютно не здатні, то де гарантія, що цього уникну я?» — так запитує у своєму «Щоденнику» (1946—1949) Макс Фріш. І його сумніви слушні. Вони — наслідок трагічного досвіду, неупередженого спостереження світу, що оточує письменника.

Щоправда, ці міркування, в їхньому, так би мовити, загальному значенні, не нові. І вони можуть навіть при нагоді правити за доказ на користь резигнації, примирення із злом. Не судить, мовляв, то й вас не судитимуть... Все залежить від обставин... «Ми живемо в світі,— писав Камю,— де треба вибирати: стати жертвою чи катом. Вибір цей не простий. Мені завше здавалося, що, власне, немає катів, а є самі жертви. У кінцевому підсумку, звичайно».

Фріш, проте, не згоджується з цим навіть «у кінцевому підсумку». Йому замало лише констатувати, буцімто світ абсурдний, а людина — попри весь її героїзм — безсила. Фріш хоче зрозуміти, звідки беруться кати. І він хоче боротися з ними.

«Наш шаблон митця,— каже Фріш,— ...митець як аутсайдер, і не тому, що він прагне інакшого людського суспільства, а просто тому, що людське суспільство митця не обходить. Анітрохи не обходить, отож і змінювати його не треба...»

І Фріш це рішуче заперече:

«Хто не втручається в політику, той уже прийняв політичне рішення, якого хотів уникнути: він служить владущій партії».

Фріш насамперед — заперечник, критик, викривач. Але, на відміну від багатьох інших письменників сучасного Заходу, є в нього і своя позитивна програма:

«Мета — це суспільство, яке не перетворює дух на аутсайдера, на мученика чи на придворного блазня, і лиш тому нам треба бути аутсайдерами в своєму суспільстві, оскільки воно ще не суспільство...»

Терпимість до людини. Але не до грошей.

Вірність суспільству майбутнього: причому для цієї вірності байдуже, чи доживемо ми самі до такого суспільства. Близькість чи віддаленість мети, доки вона лишається для нас бажаною, нічого не змінює в напрямку».

Однак при всьому тому Фріш скоріше мрійник, романтичний мораліст, аніж прихильник певної політичної лінії. Швейцарський кри-

тик Ганс Бенцігер сказав про Фіша: «Він — Гамлет, якому будь-яка держава видалася б в'язницею».

В цьому є частка істини. Але тільки частка.

* * *

Макс Фріш народився 15 травня 1911 року в Цюріху. Батько його був архітектор, мати — колишня гувернантка у поміщицькому маєтку під Харковом. Два роки Фріш студював германістику в Цюріхському університеті, але батькова смерть змушує його кинути навчання, і він стає журналістом.

Писати Фріш почав порівняно рано. 1934 року вийшов перший його роман «Юрг Райгарт», 1937 — «Відповідь з тиші». Однак невдовзі Фріш зневірився у своєму письменницькому хисті, дав зарік більше не братися за перо і, скориставшись із щасливої нагоди, вступив на архітектурний факультет Вищої технічної школи в Цюріху. Але витримки йому стало лише на два роки. Почалася Друга світова війна, Фріш був призваний до армії і служив на кордоні артилеристом. Там він знову почав писати. То був щоденник, надрукований 1940 року під назвою «Сторінки з речового мішка». А слідом за ним з'явився роман «J'adore ce qui me brûle, або Важкі люди».

Однак технічну школу Фріш закінчив і кілька років сполучав роботу архітектора з літературною діяльністю. У ті роки Фріш пише майже самі п'єси: «Санта Крус» (1944), «І ось вони знову співають» (1945), «Китайський мур» (1946), «Коли закінчилась війна» (1948), «Граф Едерлянд» (1950), «Дон-Жуан, або Любов до геометрії» (1952). «Пан Бідерман та палії» (1956), «Андора» (1961).

Поступово до Фріша приходить слава, а разом з нею й літературні премії. Він стає письменником-професіоналом. У 1951 році Фріш їде до Сполучених Штатів Америки та Мексики, а згодом — до Західної Німеччини, Іспанії, Греції. Але, мабуть, не випадково подорожує Макс Фріш і по країнах «іншого світу» — по Чехословаччині й Польщі, по східній частині Німеччини. В серпні 1948 року він брав участь у роботі Вроцлавського конгресу захисників миру.

Фріш був і лишається інтелігентом, що вагається і схильний більше до недовіри, аніж до ентузіазму. А все-таки його мрія — цілісна людина в гармонійному суспільстві майбутнього — залишається незмінною, якими б манівцями він не йшов до неї...

Фріш хоче бачити людину «аутсайдером у своєму суспільстві, оскільки воно ще не суспільство», хоче бачити її бунтівником, що так чи інакше повстає проти існуючої політичної системи. І це в да-

ному випадку позиція єдино послідовна. Бо тільки перебуваючи в опозиції до режиму, герой Фріша здатний звільнитися з-під знелюднюючого тиску. Тобто здатний вийти з ролі, яку розіграє на кошу стандартного буття, і спробувати знайти самого себе. Знайти для того, щоб, спираючись на це своє справжнє «я», йти до якогось нового єднання з іншими людьми, до якогось досконалішого суспільства.

Подібну людську ситуацію, виснажливу одіссею душі, і подав Макс Фріш у романі «Штіллер» (1954). Це роман соціальний, роман ідеологічний. І не тільки в тих своїх частинах, де викривається млявість і безперспективність швейцарської буржуазності або де критикується мертвотність, примарність американського капіталістичного прогресу. Навіть і там, де, здавалося б, панують взаємні чисто особисті, де скрупульозно досліджується психологія сім'ї, що руйнується, чи все новими й новими сторонами обертаються до читача традиційні трикутники подружніх зрад,— навіть там панує проблематика суспільства, кричущо актуальна. Катастрофа Анатолія-Людвіга Штіллера нічого не сказала б нам поза тим середовищем, у якому вона сталася. Та й це жалюгідне середовище не розкрило б своїх похмурих таємниць, якби Штіллер не глянув на нього крізь загратоване вікно тюремної камери.

Цей зв'язок — не додаток до відтворюваної картини, не результат професійної майстерності автора, який зумів виткати килим з ниток різної якості. Цей зв'язок — органічний.

«...Не тільки дотепне і в найкращому розумінні цього слова грайливе-мистецтво зображення і розповіді робить для нас таким важливим цього самотнього дивака Штіллера,— писав визначний німецький прозаїк Герман Гессе,— але й те, що ми сприймаємо його печалі, його майже убивчу проблематику і як надіндивідуальну, як типову, як прообраз незліченного. Саме те, що він показує нам свою тяжку хворобу не у відповідності із екзистенціалістською схемою, а в найвищій мірі індивідуально, надає йому цієї вагомості...»

Власне, на теми людини і її фальшивої ролі в суспільстві написано переважну більшість Фрішевих п'єс і три його основні романи. У «Ното faber» (1957) — книзі, вже відомій радянському читачеві,— особиста трагедія вибиває такого собі технократа з стану конформістського зрощення з «індустріальною цивілізацією» американського типу, повертає його до власного людського ества і тим самим ставить — хоч і в момент, коли вже нічого не можна виправити,— в різку опозицію до буржуазного буття. В романі «Нехай мене звать Гантенбайн» (1964) висміюється людське «я», що, ніби той рак-самітник порожню мушлю, шукає собі «характеру», «біографії», за якими можна було б сховатися від справжнього життя. Це історія

приспособлення до панівних порядків, оплаченого ціною зради самого себе.

Але в «Штіллері» — першій і, може, найзначущішій частині цієї своєрідної трилогії — проблему поставлено особливо широко й гостро. Герой цього роману не тільки протистоїть фіктивному оповідачеві «Гантенбайна», а й — на відміну від інженера Фабера — свідомо прагне конфлікту.

* * *

Навіть Рольф, прокурор, вважає, що є щось «дитиняче» в упертому небажанні Штіллера визнати себе... Штіллером. А тим часом прокурор — єдиний, хто більш чи менш розуміє, в чому тут, власне, справа. Але ні Юліка, ні Сибіла, жінки, що так близько знали нашого героя і — кожна по-своєму — кохали його, вже нічого не розуміють. Для них усе це — просто впертість, дурна примха неврівноваженого, майже істеричного мрійника. Що ж до шановного доктора Боненблюста — Штіллерового адвоката, — то йому просто не вкладається в голову, як можна так легковажно, так безвідповідально заперечувати найочевидніші факти: свідчення свідків, речові докази тощо.

Проте «факти» адвоката Боненблюста — це ще далеко не все. В кожному разі, для нашого героя... Він не має жодних причин заперечувати свою ідентичність з певним скульптором-середняком, збанкрутілим чоловіком і коханцем, що протягом шести років вважався тут зниклим безвісти, не має жодних причин, крім однієї: він уже не ідентичний тому скульпторові, чоловікові й коханцеві. У них може бути одне обличчя, і навіть те, що ці люди називають «життям», у них може бути спільне. Нехай. Усе одно він — не Штіллер. Така його внутрішня правда. Для нього вона правдивіша за всі факти. Він має намір стояти на цьому до кінця...

Певна річ, часом важко позбутися почуття, що перед нами якийсь наївний, жалюгідний, мало не дитинячий бунт. І читач, який, виходячи з традиційної схеми побудови роману, наперед вирішив для себе, що Штіллер — Фрішів позитивний герой, цілком слушно розведе руками. Чого тут, мовляв, письменник наплів: мало йому, що вигадав штучний конфлікт, так ще й поставив у центрі його нікому. І намагається переконати нас: це — людина. Декадент він, ваш Фріш...

Проте однією із знаменних ознак роману «Штіллер» є саме те, що традиційні композиційні схеми тут мало застосовні. Його герой — не позитивний герой. Але він і не герой негативний. Щоправда, він частіше за інших персонажів книги використовується як «авторський рупор». Однак легко знайти і приклади протилежні.

У функції «авторського рупора» можуть виступати і Юліка, і Сибіла, і прокурор...

Фріш не просто розподіляє нарівно між персонажами свого роману власні ідеї. Як і в Достоєвського, у нього стикаються, змагаються одна з одною «суверенні» людські самосвідомості. Результат змагання ще неясний для них самих і навіть для Фріша. Але боротьба, шукання і є в них живим — тим, що наближає індивід до відкриття самого себе, до цієї, за Фрішем, великої пригоди душі. Поки вона шукає, вона не втрачена — не застигла, не перетворилася на манекен, не стала маскою на власному обличчі.

І Штіллер стоїть у фокусі дії роману не тому, що він — «найкращий». Він — той, хто найбільш напружено шукає, хто найменше вдоволений собою. Може, саме тому світ відкриває йому ті свої глибини, яких не помічають інші: він зазирнув у розкритий механізм буржуазного буття.

* * *

Зміст «вайтівських» записок Штіллера — це насамперед *зовнішне*, те, що міститься по той бік власного «я». Цей зміст майже цілком заповнює фрішівського героя, але ні в якому разі не визначає його до кінця. Він звільнився від умовностей довколишнього світу, проте ціною певного душевного спустошення:

«Я знаю, що я не зниклий Штіллер. І ніколи ним не був. Присягаюся, хоч і не знаю, хто ж я такий. Може, я ніхто».

Відомому австрійському поетові Рільке така безіменність часом видавалася тією найвищою формою існування, що її досягає людина, коли приходить до самої себе. У третій частині «Часослова» (змальовуючи сон бідняків, сукупність яких має породити майбутнього «бога»), він писав:

І шрам імення їхнього погасне
На їх живому тілі, що таке ж
Дозріле, мов зерно зерня прекрасне,
З якого ти у вічність проростеш.

Як бачимо, проблематика тут нагадує фрішівську. Але якщо для Рільке «безіменність» — благо, то для Фріша вона — лише побічний продукт, може, навіть покидьки «реакції». Так, разом із своїм героєм він вважає, що «справжнє життя» — це *ідентичність* самому собі. І про це «справжнє життя» страшенно важко розповідати: «Я говорю дуже неясно, — признається Штіллер своєму адвокату, — якщо просто не брешу, аби трохи спало напруження». Важко, бо воно не має матеріальної основи, відчутних фактів. Вайт — «тільки» людина — зовсім аморфний. Йому властиві лише поривання, настрої,

відчування. Одне слово, якісь гіпотетичні, ще не реалізовані можливості. Але в нього немає справжнього соціального буття, навіть біографії нема. І її доводиться вигадувати. Це вигадування — процес, подібний до шукання оболонки, ролі, якому віддається оповідне «я» в романі «Нехай мене звать Гантенбайн». І сама ця подібність вказує на певну небезпеку «вайтівського» стану Штіллера. Вайт як аутсайдер у *своєму* «суспільстві» — явище позитивне. Проте він і негативний, як аутсайдер принциповий, як чисто опозиційна людська свідомість, що не знайшла точок зіткнення з суспільством взагалі. Причому Фріш аж ніяк не схильний миритися з цим, як з неминучим наслідком «аутсайдерства». На думку письменника, у відчуженні героя є й частка його власної, індивідуальної провини.

«Вони,— каже прокурор про людей типу Штіллера,— відкинули фальшиву роль, звісно, це вже щось важить, але ще не повертає їх до життя».

* * *

Ще не прочитавши роману «Штіллер», я вже знав — з критичних статей і рецензій — його основну фабулу. Зокрема мені було відомо, що герой не витримає і визнає свою тотожність із зниклим безвісти скульптором, що він (вже як Штіллер) спробує почати все з початку і зазнає поразки... Тому я наперед сконструював собі концепцію книги. Мені здавалося, що поразка Штіллера, його життєва трагедія — наслідок капітуляції: він зробив те, чого від нього чекали,— повернувся до давньої ролі. І, звичайно, програв. Саме тому, дійшовши до прокурорових нотаток, я здивувався, ба навіть трохи спантеличився. Адже все виявилось набагато заплутанішим, ніж я гадав. Штіллер не здавався, визнавши себе Штіллером. Навпаки, він спробував зробити ще крок на тому ж бунтарському шляху.

Він відмовився тільки від «дитинячого» у своєму бунті. Більше того, повернувши собі людську реальність, конкретний образ, герой дістав змогу розвивати і поглиблювати цей бунт уже не як особа зовсім стороння, а як одиниця соціальна. І він програв не тому, що зробив так. Він програв, бо не зумів зробити цього до кінця. Його погубила самотність, вакуум, що утворився круг нього, у якому розсталися, гіпертрофувалися давні помилки, прогресувала давня сліпота...

Уважний читач не міг не помітити, що герой роману давно вже, мало не з перших днів свого ув'язнення, думає часом, чи не відмовитися від гри у Вайта.

«Немає втечі,— записує він якось.— Знаю, що немає, і кажу собі це щодня. Немає втечі. Я втік, щоб не вбивати, й переконався, що саме моя спроба втекти є вбивство».

Іншим разом він питає себе:

«Здатися? За допомогою брехні здатися легко, одне-однісіньке слово, так зване визнання, і я «вільний», тобто, в моєму випадку — приречений грати роль, що не має до мене ніякого стосунку. З іншого боку: як можна довести, хто ти такий насправді? Я не можу. Хіба я знаю сам, хто я такий?»

Поки що він вагається. Йому здається, що взяти на себе відповідальність за колишнього Штіллера — це також своєрідна втеча, втеча в роль. Злам настає, коли в його камеру заходить старий професор Гефелі з дружиною. Їхній син незабаром після втечі Штіллера заподіяв собі смерть; але ще перед тією «втечею» він встиг поговорити із Штіллером, і Штіллер схвалив його рішення.

Привиди минулого оточують нашого героя. Він упирається. Але пригніченому горем літньому подружжю він уже не сміє сказати просто в лице: я — не Штіллер! «Сьогодні мені знову ясно, як на долоні: невдачі в нашому житті не можна поховати назавжди, хоч скільки я пробую, вона однаково тяжіє наді мною», — записує він після того, як відвідувачі пішли.

Цей Штіллерів запис стосується не тільки історії з молодим Гефелі, але і його власної «іспанської пригоди». Те, що він тоді не знайшов у собі сили стріляти у франкістів і не виправдав довіри своїх товаришів-республіканців, — головна поразка його життя, джерело багаторічних моральних мук. Вони, власне, і виліпили його таким, який він був перед своєю втечею до Америки. Проте саме тому він і твердить: «Немає втечі», що не зумів і там сховатися від комплексу неповноцінності, вічної невпевненості в собі, неминущого відчуття провини. Одне слово, не зумів поховати «невдачі».

Для Штіллерового оточення все це не зрозуміло: «Яка поразка в Іспанії?» — питає Юліка, коли він під час їхньої останньої давоської зустрічі намагається пояснити цим усі свої життєві програші, навіть сімейні. Та й іншим Штіллерова «іспанська пригода» здається епізодом — по-своєму цікавим, хвилюючим (наприклад, Сибілі), але, головне, завершеним, — він належить минулому.

Таким бачили Штіллера його близькі. Проте не таким бачив він себе сам.

Так, Штіллер ніколи не був справжнім комуністом, а тільки романтичним мрійником. І все-таки мрійник цей навіть через добрих п'ятнадцять років не поставив крапки на минулому. Він і тепер ще сприймає свою Іспанію як зраду. Йому не байдуже, що думає про нього Аня та інші республіканські бійці...

Штіллер, звичайно, не Фріш. Але ж не випадково Фріш показав нам саме такого Штіллера. Адже ж він хотів щось цим сказати? Ні, він не агітував за соціалістичне перетворення світу. Йому

самому ще зовсім не ясно, яким шляхом треба йти до гармонійного суспільства майбутнього. Проте, поки Фріш не висловився категорично за якийсь інший шлях, для нього не закритий і той, на якому зазнав поразки його герой. Інакше він не фіксував би нашої уваги на руйнівних наслідках цієї поразки.

Фріш, мабуть, розуміє, що Штіллер пропустив тут певну нагоду. Адже в Іспанії він міг, залишаючись «аутсайдером у своєму суспільстві», водночас знайти (завдяки спілкуванню з Анею та її друзями) прийнятну для нього реальність людських стосунків. Інакше кажучи, йому було дано,— в кожному разі, як особі,— подолати відчуження. Тобто розв'язати проблему, і для самого Фріша нерозв'язну. Недарма взятий з К'еркегора епіграф до роману звучить: «Бачиш, себе самого вибрати тому так важко, що в цьому виборі цілковита ізоляція тотожна з найбільшою тривалістю і що, dokonавши такого вибору, вже ніяк неможливо стати чимось іншим, чи, радше, перетворитися на щось інше».

Проте Фріш не згоден перебувати разом з К'еркегором всередині цього зачарованого кола. Герман Гессе має слушність: екзистенціалістська схема затісна для нього.

«Штіллер залишився в Гліоні й жив сам»,— так закінчується роман. Герой ще живий, а автор уже розлучається з ним. Але чому тепер — не пізніше і не раніше? А тому, що із смертю Юліки завершилася Штіллерова духовна одиссея. Він не зміниться більше, і Фріш втрачає до нього інтерес. «Екзистенція» героя цьому письменникові байдужа, його вабить лише особа в русі.

Проте поки можливості такого руху не вичерпані, десь серед них існує і та, що веде до загального добра.

* * *

«Щонайменше можна сперечатися з приводу того, чи слід потяг до фрагментарності, який нині спостерігається, пояснювати особистими слабостями письменника,— зауважує Фріш.— Проблема майстерності, техніки для кожного, хто присвячує цьому своє життя, переростає раніше чи пізніше в проблему обов'язку. Це означає: питання техніки відступають перед питаннями моралі, причому злиття тих і других, очевидно, і дає мистецтво... Позиція більшості сучасників, я гадаю — це питання. І форма, поки на питання це немає ґрунтовної відповіді, може бути лише попередня. Мабуть, єдиним підходящим їй зовнішнім вираженням і справді є фрагмент».

Фріш не абсолютизує нової форми роману, тієї, до якої і сам вдається. Він бачить її вади. Але він розуміє і глибокий діалектичний зв'язок цієї форми з характером епохи, з її перехідністю. Такий є його світ, такий є герой, що живе там. А коли ще поставити собі

ті завдання, що їх має намір розв'язувати Фріш, то ні до світу, ні до героя не підійдеш інакше, як зсередини їх самих, як у ході напруженої дискусії з ними, дискусії, що немовби розламує монолітність суцього. І роман, що виникає внаслідок такого розлому, має і свою логіку, і навіть свою цілісність. Тільки та цілісність, мабуть, вже не «епічна» (у суто традиційному значенні слова), а саме *романова*.

Перед нами цотатки героя. І така побудова роману взагалі характерна для Фріша: ми знайдемо її і в ранній повісті «Бін, чи Подорож до Пекіна» (1944), і в «Ното faber», і в «Гантенбайні». Це пояснюється не тільки «потягом до-фрагментарності», а й бажанням письменника знайти для себе якусь позицію між особою персонажа і його роллю.

Звичайно людина буває до кінця щирою наодинці з собою. Тому розповідь від першої особи така поширена в сучасній літературі — у творах тих письменників, що прагнуть пізнавати буття через ліричні переживання героя.

Але чистий «ісх-роман» теж не міг би задовольнити Фріша. Адже це, власне, роман-монолог. Його оповідне «я» звертається невідомо до кого і невідомо для чого. Формально воно не знає ніякої іншої мети, крім мети вибалакатися. Безперечно, воно здатне *цілком* виповісти себе. Та, як правило, лиш себе, лише своє ество. Усім без винятку чистим «ісх-романам» властива певна обмеженість, специфічна вузькість життєвої панорами. І не тільки тому, що автор не має змоги показати більше, ніж бачить його герой (іноді автор обминає цю перепону). Річ ще і в тім, що герой тут — лише *він сам* і ніщо більше. Коли хочете, йому немовби заважає можливість бути цілком «щирим»!

Уявімо собі на мить, що Штіллер почав би отак — ні до кого, крім себе самого, не звертаючись, — розповідати свою історію. Про що б він тоді говорив, цей цілком «щирий» Штіллер? Адже він уже, по суті, не Штіллер, а Вайт, щось безформне, зовсім спустошене, ідеальна негативна величина. І, хоч як це парадоксально, якби такий Штіллер опинився в становищі, коли нічого не треба приховувати, він, мабуть, замовк би. Він і замовк, коли визнав себе Штіллером. Історію довелося дописувати прокуророві...

Людина без будь-якої ролі — все одно що людина без тіні у відомій повісті німецького романтика Адельберта Шаміссо «Дивні пригоди Петера Шлеміля». Вона — поза суспільством, поза життям. Але й людина, що цілком «вросла» в роль, — теж не живе. Вона лише існує волею системи і ні в чому собі не належить. Отже, життя — це зіткнення з власною роллю, опір їй. Утворюється тріщина, щілина. Саме вони й цікавлять Фріша найбільше.

Тому — нотатки. Вони — щось зафіксоване, майже документ. Тут уже немає місця самовиявленню, що ні до чого не зобов'язує. Чому Фабер почав писати, Фабер, цей сухий раціоналіст, якому чужі будь-які сумніви і навіть крихта фантазії? Спершу він був власною роллю, круглою, як більярдна куля, можна сказати, класичною. І вона мовчала. А потім куля тріснула. І Фабер узяв до рук перо. Спочатку, щоб замазати тріщину, щоб виправдатися: зустріч із Забет, роман із Забет, смерть Забет — усе це кошмарні випадковості, але не його доля, не страшні наслідки нелюдського існування в лоні «індустріальної цивілізації» Заходу.

Проте Фабер пише тільки для себе, виправдується перед самим собою. Штіллерові нотатки багатозначніші. В них одразу кілька горизонтів. Адвокат доручив Штіллерові описати власне життя, сподіваючись, що той пробалакається або хоч би спіймається на недостатньому знанні місцевого колориту, коли почне вигадувати «вайтівську» біографію. Штіллер змушений захищатися, обстоювати своє право бути Вайтом. Йому мало приховувати, він мусить ще заперечувати Штіллера в собі і навколо себе. Бо всі лізуть до нього з отим Штіллером і той Штіллер сам весь час стукає у двері його камери. Він стоїть поряд з Юлікою, сидить у садовому кріслі поруч Сибіли, скрадається за спиною в архітектора Штурценегера, ходить попідруч із старим подружжям Гефелі. Там, в Америці, герой просто відкинув Штіллера геть, тут він знову з ним бореться. Тобто бореться з власною роллю. Але завдяки цьому і взаємодіє з нею.

Штіллер у скруті. А от для Фріша при цьому відкривається безліч зовсім нових можливостей. Штіллер переказує нам зі слів Юліки історію подружніх провалів Штіллера. Або історію його роману з Сибілою зі слів Сибіли. Або ж ту саму історію, але вже зі слів прокурора. Подумайте лишень, скільки найрізноманітніших поглядів на той самий предмет перехрещується тут. Передусім тут присутній незримо, нічим себе, здавалося б, не виявляючи, Макс Фріш власною персоною, Макс Фріш, що все це вигадав аж ніяк не без певної мети. Потім Штіллер. Штіллер як оповідач і Штіллер як дійова особа. Перший весь час нагадує: «Я протоколюю». Та не вірте йому. «По-моєму, й так добре видно упередженість цих нотаток, — твердить прокурор, — їхня зумисна суб'єктивність, а інколи й очевидне перекручення правди, хоч як опис суб'єктивних переживань вони, може, й чесні. Та образ пані Юліки в цих нотатках мене приголомшив: мені здається, що образ той більше говорить про автора, аніж про особу, з якої він так свавільно зліплений». Але не вірте цілком і прокуророві. Нинішній Штіллер так відійшов від себе ко-

лишнього, так випав з будь-якої ролі, що здатний і на себе самого глянути збоку.

Він може стати при нагоді і чимось на зразок об'єктивного свідка, навіть сумлінного літописця. І творити, слідом за Юлікою чи Сибілою, суд над Штіллером — дійовою особою. Він навіть може дивитись на нього їхніми очима. Але ж він і сам знає те, про що розповідає з їхніх слів. А коли й не знає, то однаково має щодо цього власну думку. І він виступає часом як руйнівник ілюзії. Досить йому, наприклад, в найменш підходящий контекст іронічно вставити «бідолашна Юліка», щоб так старанно цією Юлікою створена атмосфера мелодраматизму одразу ж розвіялася, а читач здивовано зупинився: може, все було й не так...

Автор не нав'язує читачеві правди, а лише розкладає перед ним певний асортимент найрізноманітніших поглядів на ті самі події. Юліці відомо те, а Сибілі це. Прокурор бачить Сибілу з одного боку, а Штіллер — з другого. І кожне судить по-своєму, виходячи з свого знання, з свого бачення, з своєї сутності і, нарешті, з характеру своєї участі в загальній виставі. І розкриває насамперед всього себе, а не предмет. Та оскільки кожне — у чомусь проекція одного з боків предмета (хай навіть зміщена проекція), з усіх цих відбитків можна його скласти.

«Усьому світові відомі наші вчинки, але майже ніхто не розуміє їхнього сенсу», — каже у Фріша Дон-Жуан, той самий Дон-Жуан, який, всупереч традиції, любить не жінок, а геометрію, і лише з примусу виступає в ролі «севільського зальотника». Композиційна будова роману «Штіллер» і спрямована на те, щоб не стільки показати вчинок, скільки розкрити його сенс.

Сибіла напередодні переїзду у новий будинок збрехала Рольфові, що їде в Санкт-Гален, і зникла. Рольф розлютований. Мало того, що вона одверто попихає ним, то ще й турботи, пов'язані з переїздом, лягають на його плечі. Прокурор уперше влаштовує сцену ревнощів. Десь за два тижні Сибіла повертається. Вони зустрічаються в його службовому кабінеті...

Порівняйте, як розповідає цей епізод прокурор і як Сибіла. Факти — ті самі. Навіть репліки, якими обмінюється подружжя, майже дослівно повторюються в тій і в другій інтерпретації. Обое добре запам'ятали болісну розмову (для обох вона була вирішальною), але як по-різному сприйняли.

Прокурор вважає, що Сибіла приїхала від коханця. І її стриманість він тлумачить як байдужість, як відчуженість. Кожне слово, кожний її жест він обертає проти неї, ставить їй за провини. Саме тепер він вирішує розлучитися з нею...

Але Сибіла приїхала не від Штіллера. Вона була в лікарні, де

позбулася зачатого з Штіллером плоду, бо вирішила порвати із Штіллером. І вона стримана з чоловіком лише тому, що ніяковіє. Вона звільнилася від кохання до іншого і вже не така егоїстична, щоб не відчувати провини перед Рольфом. Сибіла знає більше, ніж її чоловік. Проте таке знання не завжди допомагає правильно оцінити ситуацію. Йї воно скоріше заважає. Внутрішньо вона вже зробила крок назустріч Рольфові. І тепер чекає кроку-відповіді, зовсім забувши про те, що чоловік нічого не знає і тому має право сердитися. І вона, як і Рольф, котрий ні про що не знає, кожне його слово, кожний його жест витлумачує проти нього, ставить йому за провину. Для неї його рішення з нею розлучитися — незрозуміла жорстокість...

Та хіба змогли б ми проникнути в суть цієї психологічної драми, збагнути усі її багатозначні недомовки і фатальні непорозуміння, якби нам не асистував Штіллер. Чи, точніше, Вайт.

То є така собі аналітична свідомість, яка розчленовує, підсуває те і се як можливі, проте не обов'язкові варіанти сушого.

Щодо цього знаменні й американські фантазмагорії героя, його казка про Ріпа ван Вінкля, його історія аптекаря Ізидора.

* * *

«Ось що важливо,— читаємо в «Щоденнику» Фріша,— непередаване, біле між словами. А слова ці весь час говорять про другорядне, про те, чого ми, власне, і не маємо на увазі... В наших висловлюваннях зовсім немає нашого справжнього переживання. Ці висловлювання здатні лише окреслити його, по змозі стисло і точно. Тоді справжнє, непередаване стане відчутним».

Тут Фріш торкається проблеми підтексту, тієї «таємниці» мистецтва, яка і справді ще не розгадана, та й навряд чи буде колись розгадана до кінця. Бо, звертаючись до неї, ми немійуче наразимося на перепону таких «непередаваних» понять, як «геній», «талант», «інтуїція». Адже навіть самовпевнена кібернетика зупиняється перед деякими аспектами психології людини. І задовольняється тим, що зараховує її на цій підставі до «надскладних систем»...

Штіллерові, як ми пам'ятаємо, важко розповідати про своє життя. Легше просто брехати, для відпочинку. Він і бреше, коли, наприклад, розповідає наглядчеві Кнобелю про свої гангстерські, ковбойські чи любовні пригоди. Бреше не тільки для відпочинку, а й тому, що Кнобель саме таке хоче послухати. А йому — Вайтові — байдуже, яка в нього вийде біографія. Однаково ніякої іншої нема. Герой і справді працює тут, як скульптор різцем: вилучає зайве, передаване, пусте, залишає непередаваним «потаємне».

Проте з цією брехнею виходить, як із «Старим завітом» або з

«Іліадою». Спершу здається, ніби все тут — міфи. А потім з'ясовується, що в їхній основі чимало точних «історичних відомостей», звичайно, фантастично прикрашених, переосмислених у символи. Директор Шміц, якого Вайт нібито вбив «у джунглях Ямайки», раптом постає перед прокурором. Його «вбивство» — лише вивернуте Штіллерове безсилля перед промисловими гангстерами, до яких «не підступитися у правовій державі».

І мулатка була, тільки, звичайно, ніхто не рятував її з вогню, не стріляв з пістолета в її коханця-негра і не кохався з нею на безлюдному океанському березі. Все це, як і Вайтові ковбойські пригоди, — своєрідна матеріалізація невгамовних Штіллерових мрій про «нестримність», такий собі уявний реванш за принизливий комплекс неповноцінності.

У вигадках героя прозирає й інший ряд метафоричного. Хіба вигадана для Кнобеля історія Вайтового сімейного пекла, що завершилася, як і годиться, убивством дружини, не є алегоричний зліпок із взаємин Юліки і Штіллера? Адже той навіть уві сні бачив, нібито душить Юліку! А хіба сама Юліка, точнісінько як дружина аптекаря Ізидора, не запитала Штіллера, що саме повернувся, де він так довго пропадав?

Все це — містифікована реальність, яка стає справжньою після того, як різець скульптора зняв зайве. Чи, може, точніше — це крихти золота, що лишилися після промивання руди? Бо Штіллерові вигадки на вільну тему часом кидають дуже яскраве світло і на нього самого, і на його оточення. Хоч як це дивно, вони навіть дещо упорядковують.

«Наша свідомість», — пише Фріш у «Щоденнику», — ніби призма, що відбиває і розкладає наше життя на окремі епізоди, і сон ніби інша лінза, що повертає йому первісну цілісність. Сон і мистецтво, яке тут намагається його наслідувати...»

Це не слід розуміти дослівно. Скажімо, як пропаганду «сновидного», пророчного мистецтва в душі Кафки. Раціональний аналітик Фріш, для якого не існує творчості поза тенденцією, поза ідеологією та моральним обов'язком, одне слово, Фріш — письменник брехтівської школи, далекий від міфотворчості Кафки.

Сон для нього — лише певна аналогія на шляху шукань художнього синтезу. Ми пам'ятаємо, що фрагментарність (хоч вона і здається Фрішеві в найвищій мірі сучасною) бентежить його, викликає побоювання. Приймаючи фрагментарність як зовнішню, він не від того, щоб подолати її в самому собі. Один із шляхів такого подолання — притча, скажімо, притча про Ізидора або Ріпа ван Вінкля. Це і будь-яке інше алегоричне перетворення основної проблематики роману, проблематики, що розкладається в реальних його горизонтах

на частини. Притча, метафора стають для Фріша фокусом, що концентрує розсіяні промені.

А втім, у Фріша це не єдиний засіб створення цілісності, ба навіть не головний. Адже є ще Штіллер, навколо якого все в цьому романі обертається. Штіллер є і головний герой, і оповідач. Навіть там, де розповідь, здавалося б, звертає вбік (наприклад, коли Штіллера надовго закривають собою Рольф і Сибіла), все кінець кінцем повертається до нього. Бо все сходиться в ньому і з нього виходить, хоч і не підпорядковується йому одному, не пригнічується ним тиранічно. Штіллер не перешкоджає вільному розвитку роману. Бо він не тільки індивід, що помиляється й шукає, він — і проблема: людина, яка хоче зрозуміти свої стосунки зі світом. І читачеві відкривається суспільство — те, у якому живе Макс Фріш, відкривається в своїй наготі, безперспективності, трагізмі, але й разом з людськими сподіваннями тих, хто в ньому живе.

Д. ЗАТОНСЬКИЙ

З М І С Т

Частина перша	
Штіллерові нотатки у в'язниці	3
Частина друга	
Прокуророва післямова	319
<i>Дмитро Затонський</i>	
Післямова	367

МАКС ФРИШ

Ш Т И Л Л Е Р

Роман

(На українском языке)

**Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.**

**Редактор О. В. Хатунцева
Художник Ю. П. Шейніс
Художній редактор В. В. Машков
Технічний редактор Ж. М. Островська
Коректори видавництва
О. З. Пустовійт, Л. Г. Лященко**

**Виготовлено
за методом оригінал-макету на СВУ-ЗМ.
Оператор Ю. А. Мороз**

**Виготовлено
на Київському поліграфічному
комбінаті Комітету по пресі
при Раді Міністрів УРСР,
вул. Довженка, 3.**

**Здано на виробництво 2/Х 1969 р.
Підписано до друку 27/VI 1969 р.
Папір № 3. Формат 84×108¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 12.
Умовн. друк. арк. 20,16.
Обліково-видавн. арк. 21,224.
Ціна 1 крб. 21 коп.
Замовл. 9—905. Тираж 50.000.**

Готуються до друку
та виходять у світ:

«Бібліотека світової класики»

Арісіма Такео. Жінка. Роман. (З японської).

Доде А. Королі у вигнанні. Роман. (З французької).

Серія «Вершини світового письменства»

Гете Й.-В. Літа науки Вільгельма Майстера. Роман. (З німецької).

Діккенс Ч. Тяжкі часи. Роман. (З англійської).

Прус Б. Лялька. Роман. (З польської).

Серія «Зарубіжна новела»

Домбровська М. Сільське весілля. (З польської).

Лоусон Г. Тут місце не для жінки. (З англійської).

Несін А. Листи померлого віслюка. (З турецької).

Немцова Б. Дика Бара. (З чеської).

Серія «Зарубіжна сатира і гумор»

Макензі К. Розрідження мозку. Роман. (З англійської).

Нушич Б. Міністерське порося. Оповідання та повість. (Із сербсько-хорватської).

Чапек К. Оповідання з обох кишень. (З чеської).

Бібліотечка «Мудрість народна»

Болгарські прислів'я та приказки. Збірник. (З болгарської).
Чеські й словацькі прислів'я та приказки. Збірник. (З чеської та словацької).

Інші видання

Девідсон Б. Бистрина. Роман. (З англійської).
Лісковацький Р. День сьомий і знову перший. Повісті. (З польської).
Моем С. На жалі бритви. Роман. (З англійської).
Продев С. Фред, або Весна. Повість. (З болгарської).
Садов'яну М. Рід Шоймарів. Роман. (З румунської).
Сватоплук Т. Шведський мармур. Роман. (З чеської).

Шановний читачу!

Якщо потрібного Вам видання немає у місцевих книгарнях, його можна замовити відділом «Книга-поштою» облкниготоргів, облспоживспілок або столичному магазину «Книга-поштою» (м. Київ-117, вул. Попудренка, 26(Д), які надсилають книги післяплатою.

СПИСОК ГРУБІШИХ ПОМИЛОК

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба	З цієї вини
1	5 згори	Евген	Євген	друкарні
14	15 згори	Наглядачі	Наглядач	»
47	15 згори	хвилини	хвилини	»
58	5 згори	вирівок	вивірок	»
58	9 знизу	нони	вони	»
95	9 знизу	переказав	переказував	»
98	3 згори	вів	він	»
130	17 згори	йому	його	»
131	5 знизу	глибше	глибше	»
172	3 знизу	вусата	вуста	»
183	7 згори	озерно	озеро	
194	4 згори	Та	Ти	
223	4 згори	А що я ска- зала. Аня,	А що сказала Аня,	»
227	7 згори	вудчула	відчула	»
250	19 знизу	вранці посні- дати	вранці разом поснідати	»
319			<i>Частина друга</i> Прокуророва післямова	
347	16 згори	пускали	пускали	»
350	5 знизу	ялинових	ялинових	»
360	13 згори	кивнул	кивнув	»

1 крб. 21 коп.